

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ**

ISSN 2218-4783

ELMİ ƏSƏRLƏR

İctimai və humanitar elmlər

№ 2

Naxçıvan, “Tusi” – 2023, cild 19

2005-ci ildə təsis edilmişdir • Established in 2005 • Основан в 2005 году

Jurnal AMEA Naxçıvan Bölməsi Rəyasət Heyətinin rəhbərliyi ilə nəşr olunur
The journal is published under auspices of the Presidium of ANAS Nakhchivan Branch Office
Журнал издается под руководством Президиума Нахчыванского Отделения НАНА

REDAKSİYA HEYƏTİ

Baş redaktor
İ.M.Nasıyev

İ.Ə.Həbibbəyli, Y.M.Mahmudov, N.M.Vəlixanlı, Ə.B.Ərcilasun, M.Z.Nağısoylu,
M.K.İmanov, Ə.Ə.Salamzadə, C.Ə.Qiyasi, İ.E.Atnur, F.Y.Səfərli (baş redaktorun müavini),
Ə.A.Quliyev (baş redaktorun müavini), V.B.Baxşəliyev (məsul katib), Ş.T.Bünyadova,
F.Y.Xəlilov, R.Z.Rəhimli

EDITORIAL BOARD

Chief editor
I.M.Hajiyev

I.A.Habibbeyli, Y.M.Mahmudov, N.M.Valikhanli, A.B.Argilasun, M.Z.Nagisoylu,
M.K.Imanov, A.A.Salamzadeh, G.A.Giyasi, I.E.Atnur, F.Y.Safarli (assistant editor),
A.A.Quliyev (assistant editor), V.B.Bakhshaliyev (executive secretary), Sh.T.Bunyadova,
F.Y.Khalilov, R.Z.Rahimli

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор
И.М.Гаджиев

И.А.Габиббейли, Я.М.Махмудов, Н.М.Велиханлы, А.Б.Арджиласун, М.З.Нагисойлу,
М.К.Иманов, Э.А.Саламзаде, Дж.А.Гияси, И.Э.Атнур, Ф.Я.Сафарли (зам. главного
редактора), А.А.Гулиев (зам. главного редактора), В.Б.Бахшалиев (ответственный
секретарь), Ш.Т.Бунядова, Ф.Ю.Халилов, Р.З.Рагимли

Ünvan: Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 35, tel.: 550-12-67
Address: Nakhchivan, Heydar Aliyev av., 35, phone: 550-12-67
Адрес: Нахчыван, пр. Гейдар Алиева, 35, тел.: 550-12-67

MÜNDƏRİCAT

TARİX VƏ SİYASƏT

İsmayıl Hacıyev. Heydər Əliyev və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü məsələsi.....	9
Hacıfəxrəddin Səfərli. Qədim Azərbaycan torpağı – Zəngəzur.....	18
Əbülfəz Quliyev. Qərbi Azərbaycanın yetirmələri: Əziz Əliyev.....	27
Musa Quliyev. Naxçıvanlı Qullarağasıyevlər – Kəngərlilər haqqında.....	35
Sara Hacıyeva. Naxçıvan xalçalarının sənətkarlıq xüsusiyyətləri.....	41
İlhami Əliyev. XVIII əsrin ikinci yarısında Rusiya-İran münasibətlərində Naxçıvan.....	48
Yaşar Rəhimov. I Dünya müharibəsi illərində Naxçıvan bölgəsinin sosial-iqtisadi vəziyyəti.....	55
Kübra Əliyeva. XV əsrin 40-60-ci illərində Ağqoyunlu dövlətinin yaranması uğrunda Həsən bəyin mübarizəsi.....	61
Aidə Qasımzadə. Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində sərgilənən maddi mədəniyyət nümunələrində yaşadılan ənənələr.....	69

ARXEOLÖGIYA VƏ ETNOQRAFİYA

Vəli Baxşəliyev. Naxçıvan-şumer əlaqələrinin formalaşmasında Ubeyd mədəniyyətinin rolu.....	76
Zeynəb Quliyeva. Kültürə mədəniyyətinin yayılma arealı yeni araşdırmalar işığında.....	84
Toğrul Xəlilov. Milli-mənəvi dəyərlərimizin izləri arxeoloji materiallarda (Naxçıvan materialları əsasında).....	91
Asəf Orucov. XIX-XX əsrlərdə Naxçıvan şəhərinin maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat).....	96
Yaqub Məmmədov, Ülvyyə Səfərova. Damcılı mağarasında son illərdə aparılmış arxeoloji tədqiqatlara dair.....	102
Aytəkin Qəhrəmanova. XIX-XX əsrlərdə Qərbi Azərbaycan qadın geyimləri (Aşıq Ələsgər yaradıcılığına əsasən).....	112

AZƏRBAYCAN DİLİ

Firudin Rzayev. Naxçıvanın miladdan öncəki minilliklərə aid oronimlərində amorf-kök dil formaları.....	122
Nuray Əliyeva. Professor Yusif Seyidovun araşdırmalarında yazıçı və dil problemi (Rəsul Rza yaradıcılığı əsasında).....	127
Zülfiyyə İsmayıl. Əbülfəz Quliyevin tərcümə əsərlərinə dair.....	132
Qətibə Quliyeva. Qədim türkcə rəsmi-hüquqi sənədlərin milli mənşəli leksikası.....	145
Kübra Vəliyeva. İbn əl-Hacib və Radiyuddin əl-Astarabadinin kəlmə və kəlamla bağlı mülahizələri.....	155
Cəmilə Məhərrəmovə. Babək rayonun bir qrup urbanonimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri.....	161
Gülşən Qəribova. Professor Nizami Xudiyevin tədqiqatlarında “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun dili.....	167

Rəna Məhərrəmova. Konsepsiya sferasının milli-mədəni xüsusiyyətləri.....	173
Gülvira Abbasova. İngilis və Naxçıvan folklorunda didaktiv məzmunlu atalar sözlərinin oxşar və fərqli linqvistik xüsusiyyətləri.....	178

ƏDƏBİYYAT VƏ FOLKLOR

Fərman Xəlilov. “Şərq qapısı”na gedən çətin yol və qəzetin ilk redaktorları haqqında bəzi qeydlər.....	183
Ramiz Qasimov. Müstəqillik dövründə Naxçıvanda ədəbi mühitin tədqiqi məsələləri.....	188
Səbuhi İbrahimov. Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Kəşkülün-Nur” əsərində şeir nümunələri.....	196
Aygün Orucova. Cəfər Cabbarlı yaradıcılığında soyqırım faciəsinin bədii əksi.....	204
Fəxrəddin Eylazov. Əlyazma kitabları və xəttatlıq.....	209
Xanəli Kərimli. Naxçıvan poeziyasında ictimai-siyasi motivlər (Hüseyn Razi, Elman Həbib və Zeyqəm Vüqar yaradıcılığı əsasında 1949-2009-cu illər).....	215
Aynur Bədəlova. Lev Tolstoy qəhrəmanlarının psixoloji yaşantıları mühit və cəmiyyət kontekstində.....	223
Səbinə Dünyamalıyeva. Hüseyn Cavidin “İblis” dramında freydizmin izləri.....	231
Elxan Məmmədov. İslam Səfəri yaradıcılığında xalq poeziyasından doğan obrazlar.....	237
Aytən Cəfərova. Zəngəzur bayatılarında milli-etnik yaddaş.....	246

İNCƏSƏNƏT

Ələkbər Qasimov. Müharibə mövzulu pyeslər Naxçıvan Teatrının səhnəsində (1918-2023).....	251
İnara Məhərrəmova. Milli bəstəkarlarımızın yaradıcılığında Naxçıvan mövzusu.....	260
Əli Qəhrəmanov. Təbriz teatrının inkişafında Naxçıvan teatri sənətkarlarının rolu.....	270
Gülnarə Qənbərova. Orta əsrlər Naxçıvan memarlığında ağacişləmə sənəti.....	278
Brilyant Cəfərli. Yaxın Şərq ölkələrinin memarlığında ornamentasiya.....	287
Xalidə Mərdanova. Hacı Xanməmmədovun konsert janrında yazdığı əsərlərdə milli xüsusiyyətlər.....	294
Elza Fərzəliyeva. Azərbaycan səhnəsinin ilk qadınları.....	302
Mirsəlim Eminov. Naxçıvanın Dəmir dövrünə aid bəzi gil qablarının naxışları.....	309

KİTABLAR, RƏYLƏR

Zülfiyyə İsmayıl. Naxçıvan paremioloji vahidləri: deyimlər, atalar sözləri və məsəllər....	314
---	-----

CONTENTS

HISTORY

Ismayil Hajiyev. Heydar Aliyev and the issue of territorial integrity of Azerbaijan.....	9
Hadjifakhraddin Safarli. Zangazur is an ancient land of Azerbaijan.....	18
Abulfaz Guliyev. The prominent people of Western Azerbaijan: Aziz Aliyev.....	27
Musa Guliyev. The people of Nakhchivan: Gullaragasiyevs-Kengerlis.....	35
Sara Hajiyeva. Artistic features of the Nakhchivan carpets.....	41
Ilhami Aliyev. Nakhchivan in Russian-Iranian relations in the second half of the 18 th century....	48
Yashar Rahimov. Socio-economic situation in the Nakhchivan region during World War I....	55
Kubra Aliyeva. The struggle of Hasan bey for the creation of the Aq qoyunlu state in the 40-60 ^s of the 15 th century.....	61
Aida Gasymzadeh. Traditions immortalized in samples of material culture exhibited at the Nakhchivan State Historical Museum.....	69

ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

Veli Bakhshaliyev. The role of Ubaid culture in the formation of Nakhchivan-Sumerian connections.....	76
Zeynab Guliyeva. Distribution area of the Kültepe culture in the light of new research....	84
Togrul Khalilov. Traces of national spiritual values in archaeological materials (based on materials of Nakhchivan).....	91
Asaf Orujov. Material culture of the city of Nakhchivan in the 19 th -20 th centuries (historical and ethnographic research).....	96
Yagub Mammadov, Ulviya Safarova. About archaeological research conducted in the Damjili cave recently.....	102
Aytekin Gahramanova. Women's clothing of Western Azerbaijan of the 19 th -20 th centuries (based on the works of Ashug Alasgar).....	112

THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Firudin Rzayev. Amorphous-root linguistic forms in the oronyms of Nakhchivan dating back to millennia BC.....	122
Nuray Aliyeva. The “writer and language” problem in the research of professor Yusif Seidov (based on the works of Rasul Rza).....	127
Zulfiya Ismayil. Scientific and theoretical review of Abulfaz Guliyev's translated works...	132
Gatiba Guliyeva. National vocabulary of ancient Turkic official legal documents.....	145
Kubra Valiyeva. Reflections of Ibn al-Hajib and Radiuddin al-Astarabadi on words and aphorisms.....	155
Jamila Maharramova. Linguistic characteristics of a group of urbanonyms of the Babek district.....	161
Gulshen Garibova. The language of the epic “Kitabi-Dede Gorgud” in the research of professor Nizami Khudiev.....	167

Rana Maharramova. National and cultural specifics of the concept sphere.....	173
Gulvira Abbasova. Similar and different linguistic characteristics of proverbs with didactic content in English and Nakhchivan folklore.....	178

LITERATURE AND FOLKLORE

Farman Khalilov. The difficult road to the “Sharq Qapisi” and some notes about the first editors of the newspaper.....	183
Ramiz Gasymov. Research issues of the literary environment in Nakhchivan during the period of independence.....	188
Sabuhi Ibrahimov. Examples of poetry in the work of “Kashkulun-Nur” by Hadji mullah Muhammad Nakhchivani.....	196
Aygun Orujova. Artistic reflection of the genocide tragedy in Jafar Jabbarly’s works.....	204
Fakhraddin Eylazov. Manuscript books and calligraphy.....	209
Xanali Kerimli. Sociopolitical motifs in Nakhchivan poetry (1949-2009, based on the works of Hussein Razi, Elman Habib and Zeigham Vugar).....	215
Aynur Badalova. Psychological experiences of Leo Tolstoy’s characters in the context of milieu and society.....	223
Sabina Dunyamaliyeva. Traces of Freudism in Hussein Javid’s “Iblis” drama.....	231
Elkhan Mammadov. Images of folk poetry used in the works of Islam Safarli.....	237
Aytan Jafarova. National-ethnic memory in the Zangazur bayaty.....	246

ART

Alakbar Gasymov. Plays on a military theme on the stage of the Nakhchivan Theater (1918-2023).....	251
Inara Maharramova. The theme of Nakhchivan in the works of national composers.....	260
Ali Gahramanov. Role of Nakhchivan Theater’s artists in the development of the Tabriz Theater.....	270
Gulnara Ganbarova. Woodworking art in the architecture of Nakhchivan in the Middle Ages.....	278
Brilliant Jafarli. Ornamentation in the architecture of the Middle Eastern countries.....	287
Khalida Mardanova. National features in the concert genre works of Hadji Khanmammadov.....	294
Elza Farzaliyeva. The first women of the Azerbaijani stage.....	302
Mirsalim Eminov. Ornamental patterns of some pottery of the Nakhchivan’s Iron Age...309	

BOOKS, REVIEWS

Zulfiya Ismayil. Paremiological units of Nakhchivan: idioms, proverbs and sayings.....	314
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Исмаил Гаджиев. Гейдар Алиев и вопрос территориальной целостности Азербайджана...9	9
Гаджифахреддин Сафарли. Древняя земля Азербайджана – Зангезур.....18	18
Абульфаз Гулиев. Выходцы из Западного Азербайджана: Азиз Алиев.....27	27
Муса Гулиев. О нахчыванцах Гулларагасиевых – Кенгерли.....35	35
Сара Гаджиева. Художественные особенности нахчыванских ковров.....41	41
Ильхами Алиев. Нахчыван в российско-иранских отношениях во второй половине XVIII века.....48	48
Яшар Рагимов. Социально-экономическая ситуация в Нахчыванском регионе в годы I Мировой Войны.....55	55
Кубра Алиева. Борьба Гасан-бея за создание государства Ак-коюунлу в 40-60-е годы XV века.....61	61
Аида Гасымзаде. Традиции, увековеченные в образцах материальной культуры, выставленных в Нахчыванском Государственном историческом музее.....69	69

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ

Вели Бахшалиев. Роль убейдской культуры в формировании нахчыванско-шумерских связей.....76	76
Зейнаб Гулиева. Ареал распространения кюльтепинской культуры в свете новых исследований.....84	84
Тогрул Халилов. Следы национальных духовных ценностей в археологических материалах (по материалам Нахчывана).....91	91
Асеф Оруджев. Материальная культура города Нахчывана в XIX-XX веках (историко-этнографическое исследование).....96	96
Ягуб Мамедов, Ульвия Сафарова. Об археологических исследованиях, проведенных в пещере Дамджылы в последние годы.....102	102
Айтекин Гахраманова. Женская одежда Западного Азербайджана XIX-XX веков (по произведениям Ашуга Алескера).....112	112

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

Фирудин Рзаев. Аморфно-корневые языковые формы в оронимах Нахчывана, датируемых тысячелетиями до нашей эры.....122	122
Нурай Алиева. Проблема писателя и языка в исследованиях профессора Юсифа Сеидова (на материале творчества Расула Рзы).....127	127
Зульфья Исмаил. Научно-теоретический обзор переводных работ Абульфазы Гулиева...132	132
Гатиба Гулиева. Национальная лексика древнетюрских официально-правовых документов.....145	145
Кубра Валиева. Размышления Ибн аль-Хаджиба и Радиуддина аль-Астарабади о словах и афоризмах.....155	155
Джамиля Магеррамова. Лингвистическая характеристика группы урбанонимов Бабекского района.....161	161

Гюльшен Гарибова. Язык эпоса «Китаби-Деде Горгуд» в исследованиях профессора Низами Худиева.....	167
Рена Магеррамова. Национально-культурная специфика Концептосферы.....	173
Гюльвира Аббасова. Сходство и различие лингвистических характеристик пословиц дидактического содержания в английском и нахчыванском фольклоре.....	178

ЛИТЕРАТУРА И ФОЛЬКЛОР

Фарман Халилов. Трудный путь к «Шарг Гапысы» и некоторые заметки о первых редакторах газеты.....	183
Рамиз Гасымов. Вопросы исследования литературной среды в Нахчыване в период независимости.....	188
Сабухи Ибрагимов. Образцы поэзии в труде хаджи муллы Мухаммеда Нахчывани «Кашкулун-Нур».....	196
Айгюн Оруджева. Художественное отражение трагедии геноцида в творчестве Джафара Джаббарлы.....	204
Фахраддин Эйлазов. Рукописные книги и каллиграфия.....	209
Ханали Керимли. Социально-политические мотивы в нахчыванской поэзии (1949-2009 годы, на основе творчества Гусейна Рази, Эльмана Хабиба и Зейгама Вугара).....	215
Айнур Бадалова. Психологический опыт персонажей Льва Толстого в контексте окружающей среды и общества.....	223
Сабина Дунямалиева. Следы фрейдизма в драме Гусейна Джавида «Иблис».....	231
Эльхан Мамедов. Образы из народной поэзии в творчестве Ислама Сафарли.....	237
Айтен Джафарова. Национально-этническая память в зангезурских баятах.....	246

ИСКУССТВО

Алекпер Гасымов. Пьесы на военную тему на сцене Нахчыванского театра (1918-2023).....	251
Инара Магеррамова. Тема Нахчывана в творчестве национальных композиторов....	260
Али Гахраманов. Роль нахчыванских театральных артистов в развитии Тебризского театра.....	270
Гюльнара Ганбарова. Искусство деревообработки в архитектуре Нахчывана средних веков.....	278
Бриллиант Джафарли. Орнаментация в архитектуре ближневосточных стран.....	287
Халида Марданова. Национальные особенности в произведениях Хаджи Ханмамедова, написанных в концертном жанре.....	294
Эльза Фарзалиева. Первые женщины азербайджанской сцены.....	302
Мирсалим Эминов. Орнаменты некоторых глиняных сосудов железного века Нахчывана.....	309

КНИГИ, РЕЦЕНЗИИ

Зульфья Исмаил. Паремнологические единицы Нахчывана: идиомы, пословицы и поговорки.....	314
--	-----

TARİX

UOT 94 (479.24)

İSMAYIL HACIYEV

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANIN ƏRAZİ BÜTÖVLÜYÜ MƏSƏLƏSİ

Məqalədə XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ərazisinin iki hissəyə bölünməsi, ermənilərin Şimali Azərbaycan ərazisinə köçürülməsi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Ermənistan və Gürcüstanın Azərbaycana qarşı iddiaları tarixi faktların köməyi ilə araşdırılır və bir sıra ərazilərin itirildiyi göstərilir. XX əsrin 20-60-cı illərində Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları davam edərək sahəsi 9 min kvadrat kilometrədən 29 min 700 kvadrat kilometrə çatdı.

Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyə gəlməsi ilə Ermənistanın iddialarının qarşısı alındı. Lakin Heydər Əliyevin istefası ilə ermənilərin ərazi iddiaları yenidən başladı və nəticədə Dağlıq Qarabağ və Azərbaycanın 7 ətraf rayonu işğal edildi. Ümummilli liderin ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə qayıdışı ilə Ermənistan-Azərbaycan arasında Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində danışıqlar aparıldı, Azərbaycan Ordusu formalaşdı, lakin ikitərəfli siyasət problemin sülh yolu ilə həllinə mane oldu.

Prezident İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə də danışıqlar aparıldı, eyni zamanda, Azərbaycan öz hərbi və iqtisadi potensialını gücləndirdi, problemin beynəlxalq səviyyədə həllinə nail oldu və nəhayət, erməni təxribatlarına əks-hücumla cavab verdi. Nəticədə 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsi ilə ərazi bütövlüyümüz bərpa olundu.

Açar sözlər: Azərbaycan, Heydər Əliyev, İlham Əliyev, ərazi bütövlüyü, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, Ermənistan, Vətən müharibəsi.

Xalqımızın ümummilli lideri, ulu öndər Heydər Əliyevin çoxsaxəli siyasi fəaliyyətində xalqımızın və dövlətimizin milli maraqlarında mühüm yer tutan ölkəmizin ərazi bütövlüyünün qorunması uğrunda aparılan siyasətin və strategiyanın müəyyən olunması və onun uğrunda aparılan mübarizə mühüm yer tutur. Heydər Əliyev 1969-cu ildə Azərbaycan rəhbərliyinə gələndə ölkəmizin ərazisinin bir qismi itirilmişdi və mənfur düşmənlərimiz daha böyük torpaqlara yiyələnmək arzusu ilə fəaliyyət göstərirdilər. Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərliyi dövründə ermənilərin Azərbaycana qarşı torpaq iddialarının qarşısını almış, onların arzularının reallaşmasına imkan verməmişdir.

Tarixdən məlumdur ki, iki yüz ildən artıqdır ki, Azərbaycan xalqı erməni şovinist-millətçi ünsürlərinin ərazi iddiaları, soyqırımı və etnik təmizləmə siyasəti ilə üz-üzədir. Bu müddət ərzində azərbaycanlılar amansız hücumlara məruz qalmış, öz doğma ocaqlarından qovulmuş və ərazilərinin dördü üç hissəsini itirmişdir. XIX əsrin 20-ci illərinə qədər Azərbaycanın ərazisinin sahəsi təxminən 410 min kv. km olmuşdur. 1806-1828-ci illərdəki müharibələr nəticəsində 280 min kv. km ərazi – Cənubi Azərbaycan İran əsarəti altına, 130 min kv.km ərazi – Şimali Azərbaycan Rusiya əsarəti altına düşdü. 1918-ci ildə 9 min kv.km ərazidə Ararat Respublikası yaradıldı, 7 min kv. km-ə malik Dərbənd xanlığı Rusiya tərəfindən tutuldu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə onun ərazisi 113,9 min kv.km idi. Bunun 97,3 min kv. km-i mübahisəsiz, 16,6 kv.km-i mübahisəli idi [5, s. 461]. Gürcüstanla 8,7 min kv. km, Ermənistanla isə 7,9 min kv. km həmsərhəd ərazi qonşu dövlətlər tərəfindən mübahisəli torpaq sayılırdı. Ərazi məsələlərinin birtərəfli, daşnak-bolşevik “həlli” nəticəsində “müba-

hisəli” ərazilər ermənilərə verildi və bundan əlavə 11 min kv.km ərazimiz Ermənistana bağışlandı. Buraya əsasən Zəngəzur, Dərələyəz qəzaları və Göyçə dairəsinin torpaqları daxil idi. Beləliklə, həmin illərdə Azərbaycanın 27,6 min kv. km ərazisi itirildi. 1922-ci ildə Dilican ərazisi və Göyçə ərazisinin qalan torpaqları da Ermənistana bağışlandı.

1929-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 657 kv. km torpaq sahəsi – 10 kəndi, Zəngilan rayonunun 3 kəndi Ermənistana verildi. Bundan əlavə həmin illərdə Əldərə, Lehvaz, Astazur, Nüvədi və b. yaşayış məntəqələri də Ermənistanın ərazisinə birləşdirildi [8, s. 95]. 1938-ci ildə Zaqafqaziya MİK Rəyasət Heyətinin qərarı ilə Şərur rayonunun Sədərək və Kərki kəndləri ətrafındakı müəyyən ərazilər Ermənistana keçdi. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisinin Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi üçün erməni daşnakları bir neçə dəfə SSRİ rəhbərliyinə müraciət etdi. Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi üçün Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində yürüdülmən gizli işləri hələ 1960-1970-ci illərdə ümummillə lider Heydər Əliyev aşkar edərək qarşısının alınması üçün bir sıra kəskin tədbirlərin görülməsinə nail oldu.

SSRİ hökumətinin təzyiqi ilə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti 1969-cu il mayın 7-də Ermənistan SSR-lə sərhəd rayonlarının ərazilərindən 2 min hektardan çox torpağın Ermənistan SSR-ə verilməsi haqqında hələ 1938-ci il mayın 5-də qəbul etdiyi qərarı təsdiq etdi [1, v.92-96]. 1969-cu il iyulun 14-də Azərbaycan SSR-in rəhbəri seçilən Heydər Əliyev bu qərarın icrasını dayandırdı. O, məsələyə yenidən baxmağı Moskva qarşısında təkidlə qoydu. Belə sərt mövqe respublikanın gənc, mövqelərini hələ möhkəmləndirməmiş rəhbəri üçün təhlükəli olsa da, Azərbaycan xalqının mənafeələrini hər şeydən üstün tutan Heydər Əliyev təzyiqləri rədd edərək mövqeyindən dönmədi. Onun məntiqi, biliyi, bacarığı Moskvanı geri çəkilməyə vadar etdi. Erməni rəsmi dairələri yerində oturduldu. Heydər Əliyev bu məsələni bir ay müddətində uğurla həll etdi. O, həmin qərarı yerinə yetirməkdən imtina etdi. Moskvadakı bəzi qüvvələr və Ermənistan rəhbərləri qərarın həyata keçirilməsində çox israr etsələr də, Heydər Əliyev buna imkan vermədi.

Azərbaycan SSR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyində uzun illər torpaq üzrə mütəxəssis vəzifəsində işləyən Nadir Hüseynbəyov 1969-cu ilin avqust ayında Heydər Əliyevlə görüşünü belə xatırlayır: “Heydər Əliyev heç bir ay yox idi ki, Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi vəzifəsində işləyirdi. Bildirdilər ki, Heydər Əliyev məni yanına dəvət edib. Bu, mənim üçün gözlənilməz idi. Söhbətimizin əsasını Azərbaycanla Ermənistan arasında olan sərhəd, guya, mübahisəli torpaq məsələləri təşkil edirdi. Görüşümüz iki saata yaxın davam etdi. Mən özümlə 1903-cü ildə nəşr edilmiş xəritəni də gətirmişdim. Möhtərəm Heydər Əliyev həmin xəritəyə diqqətlə baxdı, onu 1969-cu ildəki mövcud xəritə ilə müqayisə etdi. Heyrət onu bürüdü: “Aman Allah, heç olmazsa, bu millətə sənin rəhmin gəlsin. Gör nə qədər torpağını əlindən alıblar”, – dedi. Görüşümüzdən iki gün keçmişdi. Azərbaycan KP MK-dan mənə dedilər ki, Heydər Əliyev qatarla Ağstafaya gedir. Mənim də onunla birlikdə Ağstafaya getməyimi tapşırıb və bildirib ki, özüm ilə bir sıra sənədləri, o cümlədən 1903-cü ilin torpaq xəritəsini də götürsün. Qatar Bakıdan yola düşəndən bir az keçmiş mənə xəbər elədilər ki, Heydər Əliyev məni yanına dəvət edir. Söhbətimiz iki saatdan artıq oldu. Heydər Əliyev sənədlərə, həmin xəritəyə yenə dönə-dönə diqqətlə baxdı. Qazax rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi bizi qarşıladı. Qazaxa, oradan da Azərbaycanla Ermənistanın sərhəddinə getdik. Sərhəddə Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Anton Koçinyanın rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti bizi gözləyirdi. Heydər Əliyev mənə olan bütün sənədləri və 1903-cü il xəritəsini aldı, mənə

dedi ki, Qazax Rayon Partiya Komitəsində məni gözləyin. Heydər Əliyev onu qarşılayanlarla Dilicana yola düşdü. Təxminən üç saatdan sonra Heydər Əliyev Qazax rayon PK-ya gəldi. Hamımızla görüşdü. Məndən aldığı sənədləri qaytardı və dedi ki, 1903-cü ilin xəritəsini Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Koçinyana bağışladım və Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 7 may 1969-cu il tarixli qeyri-qanuni qərarını müzakirə etdik, Koçinyanla ümumi razılığa gəldik ki, heç bir sərhəd və mübahisəli məsələyə bundan sonra baxılmayacaq” [4, 2001, 14 may].

Həmin dövr tarixinin başqa bir canlı şahidi Həbib Həsənov yazır: “Ermənistanda Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyevlə görüşə müstəsna əhəmiyyət verildirdi. Əslində, bu görüş ermənilər tərəfindən bir növ kəşfiyyət xarakteri daşıyırdı. Heydər Əliyev Ermənistan rəsmiləri üçün sirli şəxsiyyət idi. Koçinyan görüşdən İrəvana qayıdan kimi, Ermənistan KP MK-nın bürosu toplandı. Koçinyan qayğılı və dalğın görünürdü. Mən həmin bürodə iştirak edən yeganə azərbaycanlı idim. O, Heydər Əliyevlə görüşü barədə çox qısa məlumat verdi. Yerdən bir neçə nəfər Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 7 may 1969-cu il tarixli qərarının icrasına nə vaxt başlanacağı barədə suallar verərkən Koçinyan bildirdi ki, “Ermənistanı və erməniləri sevən hər birinizdən xahiş edirəm ki, nə qədər Heydər Əliyev adlı adam var, heç bir sərhəd məsələsi və mübahisəli torpaq, ərazi iddiası qaldırmayın. Bunu birdəfəlik yaddan çıxarın” [10, s. 105-106].

Sonralar Həbib Həsənov Ali Sovetin 1969-cu il tarixli “Torpaq alverini rəsmiləşdirən qərarı icra olunmadı” adlı məqaləsində yazırdı: “1969-cu il mayın 7-də Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti sədrinin müavini kimi gündəliyin tərtibində iştirak edirdim. İclasın başlanmasına 10-15 dəqiqə qalmış sədr N.Arutyunyanın yanına getməli oldum. Ermənistan KP MK-nın birinci katibi A.Koçinyan başda olmaqla büronun bütün üzvləri onun kabinetində idi... Təəccübümü görən N.Arutyunyan bildirdi ki, bu gün Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti Azərbaycanla Ermənistanın mübahisəli sərhəd məsələsinə baxacaq. Biz də həmin məsələni müzakirə etməliyik... Qeyd etdi ki, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti də bu gün həmin məsələni müzakirə edir. Azərbaycan razılaşdırılmış xəritəni və qərar layihəsini Ermənistan SSR Ali Sovetinə təqdim edib. Xəritə divardan asılmışdı. Qara tuşla hər iki respublikanın sərhədləri bir-birindən ayrılmışdı. Xəritənin aşağı hissəsində eyni ilə qrafik sənədə razılıq bildirilən sözlər yazılmış, Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti katibinin imzası ilə təsdiqlənmiş və möhür də vurulmuşdu. İclasın gedişində N.Arutyunyan Bakıya – Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri İsgəndərova zəng vurub öyrəndi ki, onlar həqiqətən məsələni müzakirə edirlər. Müzakirələrdən, təqdim olunmuş sənədlərdən belə qənaətə gəldi ki, Azərbaycan təsərrüfatçıları Ermənistana aid olan 1568,2 hektar sahədən istifadə edirlər, bu torpaqlar Ermənistana qaytarılmalıdır. Zaldan replika eşidildi: Bu qədər ərazi üçün qazan qaynatmağa dəyərmə? Replikaya cavab olaraq sədr N.Arutyunyan bildirdi ki, biz xalqımıza cavab verməliyik. Qonşu ölkələrdən torpaqlarımızı ala bilmirik. Xalqımıza başa salmalıyıq ki, imkanımız olan təqdirdə bircə hektar torpağımızı kənarə qoy-mayacağıq” [10, s. 106].

Ermənistan dairələrinin Azərbaycanın digər sərhəd rayonlarına qarşı da əsassız iddialar irəli sürdüyü niyyətləri puça çıxdı. Sov. İKP MK-nın 1969-cu il 5 avqust tarixli “Ermənistan SSR Şəmsəddil rayonunun və Azərbaycan SSR Gədəbəy rayonunun bəzi kolxozları arasında qeyri-normal qarşılıqlı münasibətlər haqqında” qərarı Azərbaycan KP MK bürosunun Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən 1969-cu il 17 avqust tarixli iclasında müzakirə edildi. İki qonşu xalq arasında normal münasibətlərin yaradılması zəruri sayıldı.

Nəzərdə tutulan 1568,2 hektar sahədən bircə qarış belə Ermənistana verilmədi. May ayından sonra Azərbaycanda baş verən dəyişikliklər və bunun ölkədə yaratdığı əks-səda torpaq “alverinin” qarşısını aldı.

Heydər Əliyev 1969-cu il avqust plenumunda respublika rəhbərlərinin 1968-ci ildə Ermənistan rəhbərləri ilə torpaq məsələsi üzrə bir neçə dəfə görüşdüyünü və Azərbaycan ərazisindən Ermənistana torpaq verilməsi haqqında protokol imzalanmasını qeyd etmişdi. Həmin protokola görə ermənilər Naxçıvanın Ermənistanla sərhədində indiki Sədərək rayonunun ərazisindəki torpaqların bir hissəsinə, Ordubad tərəfdən Mehri ilə sərhəddə olan torpaqlara, Gədəbəy rayonundakı Tağlar kəndinə, Qazax, Qubadlı və Laçın rayonlarının bir hissəsinə iddia edirdilər. Təəssüf ki, Azərbaycanın o vaxtkı rəhbərləri bununla razılaşmışdılar. Heydər Əliyev o hadisəni belə xatırlayır: “İndi mən o günləri xatırlayıram. Bir neçə gün idi ki, işləyirdim, bu məsələləri gətirib qarşıma çıxardılar. Moskvadan da çox böyük təzyiq edirdilər ki, qərar qəbul olunub, tez edin, icrasına sərəncam verin. Dedim, bilirsiniz, bu qərar mayda qəbul olunub, əgər iyul ayına qədər icra edilməyibsə, imkan verin mən onu bir araşdırım. Şübhəsiz ki, mən araşdırandan sonra gördüm ki, buna razılıq verə bilmərəm. Mən razılıq vermədim. Nə qədər ki, mən Azərbaycanda işlədim, o qərar həyata keçmədi” [7].

Beləliklə, 1969-cu il mayın 7-də qəbul edilmiş qərar kağız üzərində qaldı və 1984-cü ilə qədər Ermənistanda bu məsələ qaldırılmadı. Heydər Əliyevin nə qədər böyük və güclü şəxsiyyət olduğunu ermənilər də yaxşı dərk edirdilər.

Ermənistan KP MK-nın keçmiş birinci katibi A.Koçinyan 1988-ci ildə bir müsahibəsində deyirdi ki, onun rəhbərliyi dövründə Qarabağ “məsələsi” neçə dəfə qaldırılmış, lakin Heydər Əliyevin nüfuzu və mərkəzdə sözünün iti kəsəri bu məsələnin həllinə imkan verməmişdir.

Heydər Əliyevin düşünülmüş və uzaqgörən siyasəti sayəsində respublika təşkilatları öz işlərini elə qurmuşdular ki, erməni separatçıları açıq çıxışlardan çəkinirdilər. 1977-ci ildə Dağlıq Qarabağ məsələsi növbəti dəfə qaldırılrsa da, qarşısı qətiyyətlə alınmışdı. Heydər Əliyev erməni millətçilərinin niyyətini yaxşı dərk edir, sərhəd rayonlarının iqtisadi və sosial-mədəni inkişafına böyük əhəmiyyət verir, qayğı göstərirdi. 1970-ci illərdə rəsmi Moskva ermənilərin təhriki ilə Kəlbəcər rayonunun perspektivsizliyi, buradan əhalinin köçürülməsi, torpaqların isə yaylaq kimi respublikalar arasında bölüşdürülməsi haqqında məsələ qaldırdı. Buna qarşı Heydər Əliyev 1977-ci ildən bu rayonun potensial imkanlarını genişləndirmək tədbirləri hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə nail oldu. İqtisadiyyat xeyli dirçəldi. Mərkəzin, erməni millətçilərinin niyyətləri alt-üst oldu.

1977-ci ildə SSRİ Konstitusiyası, 1978-ci ildə isə Azərbaycan Konstitusiyası qəbul edilərkən ermənilər müxtəlif mərkəzi orqanlara müraciət edərək Dağlıq Qarabağ məsələsini yenidən qaldırdılar. Lakin Heydər Əliyev L.Brejnevlə görüşüb məsələni həll edərək erməni avantüristlərinin iddialarını puça çıxardı. Artıq onun Dağlıq Qarabağa yönəlmiş siyasətində həyata keçirdiyi tədbirlərin qarşısını kimsə almaq iqtidarında deyildi. Bundan sonra Heydər Əliyev Dağlıq Qarabağ məsələsi ilə bağlı fəaliyyətini daha da genişləndirərək erməni iddialarını əməli işləri ilə puça çıxardı. Ermənilər ölkə rəhbərliyi qarşısında Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi barədə məsələ qaldıran zaman Heydər Əliyevin göstərişi ilə Dağlıq Qarabağın tarixi barədə geniş bir arayış hazırlanaraq mərkəzə təqdim olundu və bununla da növbəti bir təxribatın qarşısı alındı.

Dağlıq Qarabağ məsələsini “əsaslandırmaq” üçün erməni separatçıları iddia edirdilər ki, guya Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən vilayətin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafına fikir

verilməmişdir. Heydər Əliyev isə faktlar və dəlillərlə bu fikirlərin tamamilə əsassız olduğunu göstərmiş, qeyd etmişdir ki, DQMV sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərinə görə Azərbaycan və Ermənistanın orta respublika göstəricilərini üstələmişdir. Xüsusilə vilayətin iqtisadiyyatı 70-80-ci illərdə daha inkişaf etmiş, vilayətin mərkəzinə dəmir yolu çəkilmiş, Xankəndində vağzal, yeni aeroport tikilmişdi.

1983-cü ildən etibarən ermənilər Azərbaycana qarşı yeni-yeni ərazi iddiaları irəli sürməyə başladılar. Respublika rəhbərlərinin zəifliyi erməni planlarının genişləndirilməsinə rəvac verirdi. 80-ci illərin ortalarından etibarən erməni dairələri öz fəaliyyətlərini bir neçə istiqamətdə daha da genişləndirdilər. Bunun əsas səbəblərindən ən ümduəsi ermənipərəst M.Qorbaçovun hakimiyyətə gəlməsi idi. Lakin ermənilər çox yaxşı başa düşürdülər ki, Heydər Əliyev Kremlə işlədikcə onların iddialarının reallaşdırılması mümkün deyildi. Çünki, Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi 1969-1982-ci illərdə ermənilərin torpaq iddialarının həyata keçməsinə heç vaxt yol verilməmiş, Azərbaycan ərazisinin bir qırışı da Ermənistana verilməmişdir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olmaması, SSRİ-də yaranmış vəziyyət, M.Qorbaçovun ermənipərəst mövqeyi erməni millətçilərinin Azərbaycan Respublikasına qarşı yeni ərazi iddiaları irəli sürmələrinə əsas verdi. Əsrin əvvəlindən başlayaraq tarixi Azərbaycan torpaqlarının – İrəvan, Göyçə və Zəngəzur mahallarının işğal edilməsi ilə kifayətlənməyən ermənilər “böyük Ermənistan” xülyasını yenidən ortaya atdılar. Bu siyasət Qərbi Azərbaycandan azərbaycanlıların kütləvi şəkildə qovulması, Azərbaycan-Ermənistan qarşuduması ilə nəticələndi. Bu, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Dağlıq Qarabağa qarşı ərazi iddiaları onların “böyük Ermənistan” yaratmağa yönəlmiş strateji planlarının tərkib hissəsi idi.

1987-ci ildən başlayaraq ermənilər Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları ilə mübarizəyə başladılar. Bu mübarizənin Heydər Əliyevin vəzifədən getməsindən dərhal sonra başlaması təsadüfi deyildi. “Dağlıq Qarabağ” kartı ortaya atıldı və bu məsələdə Azərbaycan rəhbərliyinin tam acizliyi görünürdü. Xalq mövcud rəhbərlikdən narazı olduğu üçün ümidlə milli liderini gözləyirdi.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsindəki Ermənistan işğallarını üç dövrə ayırmaq mümkündür: 1. DQMV-nin türksüzləşdirilməsi. 2. Ermənistanla birbaşa torpaq əlaqəsinin yaradılması (1992-1993). 3. Ermənistanın bilavasitə Azərbaycana təcavüzü (1993-1994).

1988-ci ilin fevralından Dağlıq Qarabağda separatçılar və erməni millətçilərinin mitinqləri başladı. Mitinqçilərin tələbi ilə fevralın 20-də Vilayət Sovetinin sessiyası DQMV-nin Azərbaycan SSR-in tərkibindən çıxarılıb Ermənistan SSR tərkibinə verilməsi haqqında qərar qəbul etdi [2, v. 4]. Ermənistandan 230 min azərbaycanlı qovuldu. SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti 1989-cu il yanvarın 12-də “Azərbaycan SSR-nin DQMV-də xüsusi idarəçilik formasının tətbiqi haqqında” qərar qəbul etdi [3, v.1].

Heydər Əliyev Azərbaycanın o zamankı siyasi rəhbərliyinin fəaliyyətindən təəssüflənir və qeyd edirdi ki, o dövrdə Azərbaycanın siyasi rəhbərliyi bu idarənin yaranmasını böyük qələbə kimi qiymətləndirir və bu idarəyə çox böyük ümidlər bəsləyirdi. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ilkin mərhələsində yüz minlərlə azərbaycanlı öz tarixi torpaqlarından qovuldu.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzünün getdikcə daha mütəşəkkil xarakter aldığı dövrdə respublikamızda hakimiyyət çəkişmələrinin artması, qanunsuz silahlı dəstələrin yaradılması ölkəni anarxiya girdabına sürükləyir, siyasi və iqtisadi böhranın dərinləşməsinə,

torpaqlarımızın bir-birinin ardınca işğal olunmasına rəvac verirdi. 20 Yanvar faciəsi, Xocalı soyqırımı, hərbi uğursuzluqlar, torpaqların itirilməsi Azərbaycan hakimiyyətinin səriştəsizliyindən, Moskvanın əlaltısına çevrilməsindən, çəkişmələrin baş verməsi nəticəsindən olmuşdu. Səbir kasası dolmuş xalq Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıtmasına yeganə xilas yolu kimi baxırdı [9, s. 133-134].

DQMV və onun ətrafında olan 7 rayon ermənilər tərəfindən işğal olundu. İtirilmiş torpaqlarımız 14082 kv. km olmuş, bunun 4372 kv.km-i Dağlıq Qarabağa, qalanı isə ətraf rayonlara aiddir. Ümumiyyətlə, XX əsrin 20-90-cı illərində 40.681 kv.km ərazimiz Ermənistan tərəfindən işğal olunmuşdur.

Xalqımız ümummilli liderin olmaması səbəbindən ağır faciələrlə üzləşdi. 1990-1993-cü illərdə Bakıda gedən proseslərin əksinə olaraq, blokada şəraitində yaşayan Naxçıvan Muxtar Respublikasını Heydər Əliyev mətinliklə müdafiə edir, həmişə xalqın yanında olurdu. Naxçıvan əhalisi də onun ətrafında sıx birləşərək nicat yolunun məhz Heydər Əliyevdə olduğunu başa düşürdü. Bu xalq və rəhbər birliyi Naxçıvanı tarixin çətin sınaqlarından çıxardı.

1993-cü ilin iyun ayında respublikamızda yaranmış böhranlı vəziyyətin aradan qaldırılması yolunu xalqın əksər təbəqələri dövrün görkəmli siyasi xadimi, zəngin dövlətçilik təcrübəsinə malik olan Heydər Əliyevin respublikanın siyasi rəhbərliyinə qaytarılmasında görürdü. Dünyanın bir sıra siyasi xadimləri və xalqımız deyirdi ki, əgər Heydər Əliyev bu illərdə Azərbaycanda hakimiyyətdə olsa idi nə ərazilər itirilər, nə də bu faciələr baş verərdi.

Hakimiyyətdə olan qüvvələr ölkəni saldıqları ağır vəziyyətdən çıxarmaqda aciz olduqlarından, yaratdıqları problemləri həll etmək üçün çıxış yolu tapa bilmədiklərindən, xalq və tarix qarşısında məsuliyyətdən qorxaraq Heydər Əliyevi hakimiyyətə dəvət etdilər.

Heydər Əliyev deyirdi: “Mən buraya adamların təzyiqindən çox yaranmış vəziyyətə görə gəldim, çünki xalqın taleyi həll olunurdu” [4, 1993, 12 avqust]. Ulu öndərin Azərbaycan rəhbərliyinə gəlməsi respublikanın tarixi müqəddəratını həll etdi, vətəndaş müharibəsinin qarşısı alındı, torpaqların işğalı dayandırıldı, respublikanın parçalanması təhlükəsi aradan qaldırıldı.

Azərbaycan rəhbəri kimi Heydər Əliyev Dağlıq Qarabağ probleminin həllinə kompleks yanaşır, daxili və xarici siyasət amillərini hökmən nəzərə alırdı. O, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini qorumaq, erməni təcavüzkarlarına qarşı xalqın ədalətli müharibəsini sülh vasitəsi ilə başa çatdırmaq, respublikanın ərazi bütövlüyünü bərpa etmək üçün yorulmaq bilmədən çalışırdı.

Nizami ordu olmadan ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək mümkün deyildir. Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə ordu quruculuğunda yeni dönüş mərhələsi başladı. Dövlət Müdafiə Şurası yaradıldı. Könüllülərdən ibarət batalyonlar yaradılıb cəbhəyə göndərildi. İki ay ərzində 16,7 min nəfərdən ibarət 40 ehtiyat taboru təşkil edildi [6, s. 513-516]. Döyüşçülərin mənəvi-psixoloji ruh yüksəkliyi artırıldı. Vahid komandanlıq möhkəmləndirildi, ordunun döyüş hazırlığı artırıldı. Silahlı qüvvələrin maddi-texniki bazası xeyli möhkəmləndirildi. Heydər Əliyev ən qaynar cəbhə bölgələrinə getdi, döyüş səngərlərində əsgər və zabitlərlə görüşdü, onların problemləri ilə maraqlandı, tapşırıq və tövsiyələrini verdi. Nəticədə, Azərbaycan Ordusu düşmənin respublikanın içərisinə doğru hücumunu dayandırdı. Hətta əks-hücumə keçib bir sıra torpaqları işğaldan azad etdi.

Formalaşan Azərbaycan ordusu düşməyə öz qüvvəsini göstərdi. Düşmənin Beyləqan istiqamətindəki hücumu dayandırıldı. 1994-cü il yanvarın 5-6-da Füzuli rayonunun ən böyük

yaşayış məntəqəsi olan Böyük Bəhmənli kəndi, bir gün sonra Horadiz qəsəbəsi, Füzulinin daha 22 kəndi, Cəbrayıl rayonunun Cocuq Mərcanlı kəndi geri alındı. Bir sıra strateji yüksəkliklər, yaşayış məntəqələri azad edildi [4, 1994, 25 yanvar].

Məhz bu uğurlar erməniləri danışıqlar masası arxasına oturmağa və 1994-cü il mayın 12-də atəşkəs barədə saziş imzalamağa məcbur etdi.

Ümummillə lider Heydər Əliyev daxili siyasətlə yanaşı, xarici siyasətə böyük önəm verir, bu sahədə də böyük müdriklik və diplomatik istedad nümayiş etdirdi. Ulu öndərin başçılığı ilə informasiya blokadasının yarılması, Dağlıq Qarabağ probleminə dair həqiqətlərin dünya dövlətləri arasında özünəlayiq yer tutması, respublikanın ərazi bütövlüyünün sülh, danışıqlar yolu ilə təmin edilməsi istiqamətində gərgin və səmərəli iş aparılırdı. Azərbaycan dövləti ölkənin ərazi bütövlüyünü bərpa etmək, dövlətçiliyini möhkəmləndirmək üçün dünyanın müstəqil və yüksək inkişaf etmiş ölkələri arasında özünə layiqli yer tutmasına hesablanmış siyasət yeridirdi. Beynəlxalq təşkilatlardan BMT, ATƏT, AŞ, Aİ, İKT, QİƏT, MDB kimi təşkilatlarla geniş və sıx əməkdaşlıq qurulmuşdu.

Heydər Əliyev Ermənistan – Azərbaycan münasibəsinin, qondarma “Dağlıq Qarabağ problemi”nin, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi və qorunması məsələlərinin həll edilməsində ilk gündən beynəlxalq təşkilatların gücündən istifadə edilməsinə, onların vasitəsilə bu məsələlərin sülh yolu ilə həll edilməsinə çalışırdı. Heydər Əliyevin qətiyyəti, əzmkarlığı və gərgin fəaliyyəti sayəsində ATƏT-in Minsk qrupu, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası çərçivəsində müntəzəm olaraq danışıqlar aparılmış, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təsdiq edilmiş və “Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionu” ifadəsi qəbul olunmuşdur. ATƏT-in üzvü olan ölkələrin dövlət başçılarının Budapeşt, Lissabon, İstanbul görüşlərində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tanınması və bərpası istiqamətində mühüm qərarlar qəbul edilmişdi.

Ulu öndər Heydər Əliyevin ərazi bütövlüyümüzün təmin olunması sahəsindəki apardığı siyasət bu günümüzdə ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Ərazi bütövlüyünün pozulduğu və torpaqlarımızın 30 ilə yaxın dövrdə təcavüzkar erməni dövlətinin işğalı altında olduğu bir şəraitdə Azərbaycan ordu quruculuğuna, onun maddi-texniki təminatına böyük əhəmiyyət vermişdir. Azərbaycan NATO standartlarına uyğun şəkildə təlim görmüş öz milli ordusu ilə Cənubi Qafqazda hərbi qüdrətinə görə lider dövlətə çevrilmişdir. Bu gün Azərbaycan ordusu düşmənin istənilən hərbi hədəfini məhv etməyə qadirdir. İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə yaradılmış Müdafiə Sənayesi kompleksində 1160 adda silah-sursat istehsal edilir. 2016-cı ilin dördgünlük aprel müharibəsində Azərbaycan Ordusu nəyə qadir olduğunu göstərdi.

İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 20 il ərzində Azərbaycan müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində böyük işlər görmüş, İkinci Qarabağ-Vətən müharibəsində qarşıya qoyulan vəzifələr uğurla həll edilmişdir. BMT-nin, ATƏT-in Minsk qrupunun həll etməli olduğu problemi Azərbaycan Ordusu 44 günə həll etmiş, düşməni işğal etdiyi torpaqlarımızdan çıxarmış, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü həll etmişdir. Bu bilavasitə Ümummillə birliyin gücü – Xalq-Lider-Ordunun vəhdəti sayəsində qazanılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA): F. 1, siy. 56, iş 36 (v. 92-96).

2. ARPIİSSA: F. 1, siy. 83, iş 205 (v. 4).
3. ARPIİSSA: F. 1, siy. 83, iş 16 (v. 1).
4. "Azərbaycan" qəz.
5. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. V c.: 1900-1920-ci illər, Bakı: Elm, 2008, 696 s., s. 461.
6. Heydər Əliyev. Müstəqillik yollarında. I c., Bakı: Azər nəşr, 1997, 558 s., s. 513-516.
7. Heydər Əliyev. Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir və biz bunu qoruyub saxlamalıyıq. 1998-ci il yanvarın 14-də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Komissiyasının iclasında yekun nitqi. "Azərbaycan" qəz., 1998, 17 yanvar.
8. Naxçıvan Muxtar Respublikası. Bakı: Naxçıvan ensiklopediyası, 2001, 222 s., s. 95.
9. Pirişev V. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı: Müəllim, 2006, 148 s., s. 133-134.
10. Sərdarov Z. Heydər Əliyev və milli mübarizə tariximiz. Bakı: CBS, 2008, 166 s., s. 105-106.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: haciyev.i1951@gmail.com

Ismayıl Hacıyev

HEYDAR ALIYEV AND THE ISSUE OF TERRITORIAL INTEGRITY OF AZERBAIJAN

The article examines the division of the territory of Azerbaijan into two parts at the beginning of the 19th century, the resettlement of Armenians in the territory of Northern Azerbaijan, the claims of Armenia and Georgia against Azerbaijan during the Azerbaijan Democratic Republic with the help of historical facts and it was shown that a number of territories were lost. In the 20s and 60s of the 20th century, Armenia's territorial claims against Azerbaijan continued, increasing its area from 9,000 square kilometers to 29,700 square kilometers.

Armenian claims were prevented with the arrival of great leader Heydar Aliyev to the leadership of Azerbaijan. However, with the retirement of Heydar Aliyev, the territorial claims of the Armenians began again, as a result of which Nagorno-Karabakh and 7 surrounding Azerbaijani regions were occupied. With the return of the national leader to political power for the second time, negotiations were held to resolve the Armenian-Azerbaijani conflict over Nagorno-Karabakh, the Azerbaijani Army was formed, but the bilateral policy prevented a peaceful solution to the problem.

Negotiations were also held during İlham Aliyev's presidency, at the same time, Azerbaijan has strengthened its military and economic potential, achieved international settlement of the problem and finally responded to Armenian provocations with counter-attack. As a result, he restored our territorial integrity through the 44-day Second Karabakh War.

Keywords: *Azerbaijan, Heydar Aliyev, İlham Aliyev, territorial integrity, Nagorno-Karabakh conflict, Armenia, Patriotic War.*

Исмаил Гаджиев

ГЕЙДАР АЛИЕВ И ВОПРОС ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ЦЕЛОСТНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье с помощью исторических фактов исследуется разделение территории Азербайджана на две части в начале XIX века, переселение армян на территорию Северного Азербайджана, претензии Армении и Грузии на Азербайджан в период Азербайджанской Демократической Республик и и показано, что ряд территорий был утрачен. В 20-60-е годы XIX века территориальные претензии Армении к Азербайджану продолжались, ее площадь увеличилась с 9 тыс. кв. км до 29 тыс. 700 кв. км.

С приходом к власти в Азербайджане великого лидера Гейдара Алиева претензии Армении были пресечены. Однако с отставкой Гейдара Алиева территориальные претензии армян возобновились, в результате чего был оккупирован Нагорный Карабах и 7 прилегающих районов Азербайджана. С возвращением общенационального лидера к политической власти во второй раз между Арменией и Азербайджаном были проведены переговоры по урегулированию Нагорно-Карабахского конфликта, сформирована азербайджанская армия, но двусторонняя политика помешала мирному решению проблемы.

Во время президентства Ильхама Алиева также были проведены переговоры, в ходе которых Азербайджан укрепил свой военный и экономический потенциал, добился решения проблемы на международном уровне и, наконец, ответил контрнаступлением на армянские провокации. В результате 44-дневной второй Карабахской войны наша территориальная целостность была восстановлена.

Ключевые слова: *Азербайджан, Гейдар Алиев, Ильхам Алиев, территориальная целостность, Нагорно-Карабахский конфликт, Армения, Отечественная война.*

**Daxilolma tarixi: İlkin variant 13.07.2023
Son variant 28.09.2023**

UOT 94(479/24)

HACIFƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

QƏDİM AZƏRBAYCAN TORPAĞI – ZƏNGƏZUR

Məqalədə qədim Azərbaycan torpağı olan Zəngəzurun sovet hökuməti tərəfindən Ermənistanla verilməsi və Naxçıvanın o zamandan mühasirəyə salınmasından bəhs edilir. Qeyd olunur ki, Zəngəzurun əhalisi Azərbaycan türklərindən ibarət olmuş, ancaq Rusiya tərəfindən bu əraziyə ermənilər köçürülmüş, onların sayı bölgədə sını surətdə artırılmışdır. 1918-ci ildə Zəngəzurun 115 kəndi Andronikin, Njdenin, Dronun qoşunları tərəfindən dağıdılmış, əhalisi soyqırma məruz qalmışdır. 29 Noyabr 1920-ci ildə Ermənistanda Sovet hökuməti qurulduqdan sonra Sovet Rusiyası Zəngəzuru Ermənistanla bağışlamış, beləliklə 40-45 km enində torpaq zolağı şimaldan cənuba doğru – Araza qədər uzanmış, nəticədə Naxçıvan bölgəsi Azərbaycanın əsas hissəsindən ayrı salınmış və blokada vəziyyətində qalmışdır. Sonralar Azərbaycanın bir çox torpaqları da Ermənistanla verilməmişdir. Belə ki, 18 fevral 1929-cu ildə Naxçıvanın 10 kəndi (Qurdqulaq, Horadiz, Xaçık, Oğbin, Ağxaç, Almali, İtqıran, Sultanbəy, Qarçıvan, Kilid kəndi torpaqlarının bir hissəsi) və Zəngilanın 3 kəndi (Nüvədi, Ernəzir, Tuğut) Ermənistanla verilməmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Zəngəzur, qurğın, Cənubi Qafqaz, Sovet Rusiyası.

Yaxın Şərqi ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Azərbaycan qədim və orta əsrlər dövrlərində çox böyük əraziləri əhatə etmişdir. Rusiya ilə İran arasında 1813-cü ildə imzalanan Gülistan və 1828-ci ildə imzalanan Türkmənçay müqavilələrinə qədər bütün Azərbaycanın sahəsi 410 min km² olmuşdur. Bu razılaşmalara görə Azərbaycan ikiye bölünmüş, 280 min km² ərazi İranın sərhədləri içərisində qalmış, 130 min km²-lik bir sahə isə Rusiyanın müstəmləkəsinə çevrilmişdi [17, s. 68]. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycanın ərazisi 113.895,97 km² olmuşdur [19, s. 86]. Lakin tarixin müxtəlif dövrlərində Şimali Azərbaycanın bir sıra torpaqları digər xalqlara verilməmişdir. Sovetlər Birliyi dövründə bu proses daha da genişləndi. Azərbaycanın bəzi bölgələri digər xalqlara, xüsusilə ermənilərə güzəşt olaraq verildi və qədim Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti quruldu. Bütün bunların nəticəsi olaraq müasir dövrdə tarixi Azərbaycan torpaqlarından Amasya, Basarkeçər, Borçalının bir hissəsi, Üçkilsə, Göyçə, Gümrü, İrəvan, Sürməli, Şəmşəddil, Dərələyəz, Şoragöl, Yeni Bəyazid, Vedibasar, Zəngibasar və Zəngəzur Ermənistan Respublikasının, Borçalının bir hissəsi və Qarayazı Gürcüstan Respublikasının, Dərbənd şəhəri və ətrafındakı bölgələr isə Rusiya Federasiyasının sərhədləri içərisində qalmışdır. 1920-ci ildə Qazax bölgəsinin cənub hissəsi də Ermənistanla verilmiş və burada Dilican bölgəsi yaradılmışdır. Mehriyə bitişik ərazilərin Ermənistanla verilməsi nəticəsində isə Naxçıvan Azərbaycandan ayrılmışdır. Azərbaycandan yeni ərazilərin qoparılması prosesi Sovet rəhbərliyinin himayəsi və köməyi ilə 1969-cu ilin iyul ayına, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin Azərbaycanda hakimiyyətə gəlişinə qədər davam etmişdir [3, s. 305].

İndiki Ermənistan Respublikasının yerləşdiyi ərazi Azərbaycanın tarixi torpaqlarıdır. Coğrafi cəhətdən tarixi Azərbaycanın qərb torpaqlarını əhatə etdiyi üçün bu ərazi tarixi ədəbiyyatda Qərbi Azərbaycan ərazisi kimi ifadə olunur. Çox təəssüflər olsun ki, XIX yüzillik boyu çar Rusiyası tərəfindən məqsədlə şəkildə həyata keçirilən köçürmələr zamanı bu ərazilərdə çoxlu erməni məskunlaşdırılmışdır. Burada və digər Azərbaycan torpaqlarında möhkəmlənən ermənilərin iri dövlətlərin himayəsi ilə XX yüzillik ərzində həyata keçirdikləri etnik

təmizləmə soyqırım və deportasiyalar siyasəti nəticəsində Qərbi Azərbaycanda yaşayan Azərbaycanlılar öz tarixi torpaqlarından tamamilə qovulmuş, orada bir nəfər də olsun müsəlman-türk qalmamışdır. Ona görə də, 24 dekabr 2022-ci ildə Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündə “Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır, bunu bir çox tarixi sənədlər təsdiqləyir, tarixi xəritələr təsdiqləyir, bizim tariximiz təsdiqləyir” – deyən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Qərbi Azərbaycan icmasının, bütövlükdə Azərbaycan xalqının, xüsusilə tarixçilərin qarşısında mühüm vəzifələr qoymuşdur. Çıxışı zamanı Prezident bildirmişdir: “Bizim tarixi həqiqətlərlə bağlı kitablarımız yenilənməlidir. Müəyyən dövrdə kitablar dərc edilmişdir, o cümlədən tarixi şəhərlərimizin, kəndlərimizin adları ilə bağlı kitab dərc edilmişdir. Siz o kitabın müəllifisiniz. Mən onu görmüşəm. Amma onu indi Azərbaycanda çox adam görübmü? Yox. Bilmirəm o, hansı tirajla nəşr edilib. ... Siz təşəbbüs olaraq bunu özünüz etdiniz, imkanınız çatan tərzdə. Amma biz bunu dövlət səviyyəsində etməliyik. O kitabça bütün dillərə tərcümə edilməlidir. Onun yanında həm də elektron daşıyıcısı olmalıdır. Xarici dillərə tərcümə edilməlidir. Yəni, bu təbliğat işləri mütləq aparılmalıdır”. Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev öz nitqində qarşıda Qərbi Azərbaycanın tarixinin, mədəniyyətinin, tarix və mədəniyyət abidələrinin və s. tədqiqi və təbliği ilə əlaqədar bir sıra aktual məsələlər qoymuşdur [4].

Sovet dövründə Azərbaycandan alınaraq Ermənistanla bağışlanan bölgələrdən biri də qeyd olunduğu kimi Zəngəzur mahalı idi. Qədim zamanlardan Azərbaycan torpağı olan, hazırda indiki Ermənistanın cənub-şərqində yerləşən Zəngəzur torpaqları qədim zamanlardan Azərbaycan xalqına məxsus olan Göyçə gölünün cənub hissəsini və Azərbaycan Respublikasının cənub-qərb hissəsini əhatə edir [3, s. 308]. Qərbdən Zəngəzur, şərqdən Qarabağ dağları ilə sərhədlənən, Azərbaycan torpaqlarında yaranan müxtəlif dövlətlərin tərkibində olan və xalq tərəfindən Zəngəzur mahalı kimi tanınan bu ərazi Qədim və İlk orta əsrlər dövründə Atropatena dövlətinin, sonralar Qafqaz Albaniyasının sərhədləri içərisində olmuş, müəyyən dövrlərdə Xəzərlər tərəfindən tutulmuş, VII əsrin ortalarında ərəblərin işğalına məruz qalmışdır. XI əsrdə səlcuqlar tərəfindən ələ keçirilən Zəngəzur XII-XIII əsrlərdə Azərbaycan Atabəyləri dövləti, Elxanilər, XV-XVII əsrlərdə isə Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvilərin sərhədləri daxilində olmuşdur. Zəngəzur bölgəsinin bir hissəsi xanlıqlar dövründə Qarabağ, bir hissəsi Naxçıvan, qalan hissəsi İrəvan xanlığının tərkibində olmuşdur. Mahal ərazisinə daxil olan torpaqlar el qaydası ilə Qarakilsə, Gorus, Qafan, Mehri, Zəngilan, Qubadlı, Laçın bölgələrinə bölünmüşdür. Şimali Azərbaycanın Rusiyaya ilhaq edilməsindən sonra digər Azərbaycan torpaqları kimi əhalisi ancaq Azərbaycan türklərindən ibarət olan Zəngəzura da İrandan və Osmanlı imperiyasından çoxlu erməni köçürülmüş, beləliklə onların bölgədə sayları süni olaraq artırılmışdır. Rusiya imperatoru I Nikolayın 21 mart 1828-ci ildə imzaladığı fərmanla İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının əsasında “Erməni vilayəti” yaradılarkən həmin xanlıqların tərkibində olan Zəngəzurun bəzi hissəsi də bu qondarma qurumun idarəçiliyinə keçmişdi. Beləliklə, hələ Rusiyaya birləşdirilməsinin ilk vaxtlarından Zəngəzurun ermənilərə verilməsi istiqamətində addım atılmışdır.

1829-cu ildən Qarabağ əyalətinin tərkibində olan Zəngəzur ərazisinin hesabına 1861-ci ildə Rusiya imperatorunun fərmanı ilə eyni adlı qəza – Zəngəzur qəzası yaradılmışdı. Ancaq, bir neçə il sonra (1867, dekabr) Yelizavetpol (Gəncə – H.S.) quberniyası yaradılarkən Zəngəzur qəzası onun tərkibinə verilmişdi. 1917-ci il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, həmin vaxt Zəngəzurun ərazisi 6742.92 kv. verst idi [13, s. 370]. 1918-ci ildə Zəngəzur qəzasında mövcud olan 222 yaşayış məskənindən 116-sı azərbaycanlılara məxsus idi [7, s. 78]. 1920-ci

ildə Zəngəzurda yaşayan 224.197 nəfər əhalinin 70 faizini Azərbaycan türkləri təşkil edirdi [7, s. 57]. Ermənilərin dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırdığı “etnik təmizləmə” siyasəti nəticəsində bütün Ermənistan Sovet Sosialist Respublikasında olduğu kimi, ona sovet hökuməti tərəfindən hədiyyə edilən Zəngəzurda da əhalinin deportasiyası öz mənfi nəticələrini vermiş, orada azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin sayı 1931-ci ildə 87-yə, 1986-cı ildə 40-a yenmişdi [7, s. 78].

Rusiya imperiyası dağıldıqdan sonra, XIX yüzillik boyu buraya köçürülən və yaranmış vəziyyətdən istifadə edən ermənilər 1917-ci ilin martından 1918-ci ilin mayınadək Zəngəzur ərazisində türk-müsəlman əhaliyə qarşı böyük soyqırımlar törətmiş, yüzlərlə yaşayış məskə-nini dağıtmış, əhalini deportasiya etmişlər. Bu qırğınlar 1918-ci ilin mayın sonlarında Cənubi Qafqazda Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan dövlətlərinin yaranmasından sonra da davam etdirilmişdir. Təkcə erməni quldurlarından Andronikin, Njdenin və Dronun dəstələrinin basqınları nəticəsində 1918-ci ildə Zəngəzurun 115 kəndi yerlə-yeksan edilmiş, əhalisinə di-
van tutulmuşdu. Bu qırğınlar zamanı 7729 nəfər azərbaycanlı, o cümlədən 3257 kişi, 2776 qadın, 2196 uşaq qətlə yetirilmiş, 1060 kişi, 794 qadın və 485 uşaq yaralanmışdı. Beləliklə, bütün qəza üzrə 10068 nəfər müsəlman əhalisi öldürülmüş və şikəst edilmiş, 50 mindən çox adam didərgin düşərək Azərbaycanın digər kəndlərinə pənah gətirmişdi [3, s. 308; 11, s. 42-44; 15, s. 242].

Həmin vaxt Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti imkan daxilində Zəngəzurda və Azərbaycanın digər yerlərində ermənilər tərəfindən törədilən qırğınlara son qoymaq üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirdi: 27 iyul 1918-ci ildə Zəngəzur komendantına qayda-qanunun bərpası üçün 50 min manat pul ayrıldı. 13 yanvar 1919-cu ildə Cavanşir, Şuşa və Cəbrayıl qəzalarının da daxil olduğu Qarabağ general-qubernatorluğu yaradıldı. Bütün bunlara baxmayaraq Ermənistan öz təcavüzkar hərəkətlərini davam etdirir, ərazidə yeni faciələr törədirdi. Ümumiyyətlə Zəngəzur məsələsi daim Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəhbərlərinin diqqətində olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Dağlıq Qarabağ və Lənkəranda hakimiyyətinin bərqərar olması Naxçıvan və Zəngəzur məsələsini gündəmə gətirmişdi. Bu zaman Zəngəzur yolunun açılması və beləliklə, Araz vadisi əhalisinin arzularının həyata keçməsi üçün Azərbaycanla Naxçıvanın bütövləşməsi, ermənilərə qarşı bir bütünlük və müdafiə xətti yaradılması, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında etibarlı bir koridor təşkil edilməsi nəzərdə tutulurdu [2, s. 272]. Ancaq, müəyyən çətinliklər səbəbindən bu işi həyata keçirmək mümkün olmadı.

Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, Naxçıvan əhalisinin xahişi ilə bölgəyə gələn türk ordusunun 1-ci Qafqaz Artilleriyası qərargahı 7 avqust 1918-ci ildə Naxçıvan şəhərində yerləşdirildi. Cəbhə komandanı Kazım Qarabəkir paşanın ilk məqsədi Naxçıvan-Zəngəzur-Azərbaycan əlaqəsini yaratmaq idi. Əldə kifayət qədər qüvvə varkən Zəngəzur ermənilərdən təmizlənməli, Bakıya qədər mükəmməl, təhlükəsiz bir yol açılmalı idi. Ancaq, paşanın bu fikri Şərq orduları qrupu komandanlığı tərəfindən qəbul olunmadı və artilleriya Təbrizə göndərildi. Beləliklə, Zəngəzur və Qarabağın müsəlman əhalisi erməni zülmü altında qaldı [2, s. 78].

23 noyabr 1919-cu ildə Tiflisdə ABŞ nümayəndələrinin təşəbbüsü və vasitəçiliyi ilə Azərbaycanla Ermənistan arasında imzalanan 5 bənddən ibarət müqavilənin 2-ci bəndində nəzərdə tutulurdu: “Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri Zəngəzura gələn yolların düzəldilməsi və açılması, onlarla dinc hərəkətlər üçün təsirli tədbirlər görülməsini razılaşdırırlar” [12, s. 237-238]. Müqavilənin digər bəndlərinin şərtlərinə də əməl edərək Azərbaycan öz qoşunlarını Zəngəzurdan çıxardı, Ermənistan isə əksinə buraya əlavə qoşun hissələri gətirdi və yerli müsəlman-türk əhaliyə qanlı divan tutdu. Bu işdə dekabr ayının əvvəllərində nazir

Xatışyanın, Amerika və Denikin orduları nümayəndələrinin də iştirak etdiyi bir mərasimlə Dronun rəhbərlik etdiyi daşnak qüvvələrinin Zəngəzura göndərilməsi xüsusi rol oynadı. Zəngəzurdakı Azərbaycan nümayəndəsi Sadıq Axundzadə göstərirdi ki, dekabr ayı ərzində qanlı hadisələr baş verdi. Xüsusilə yanvar ayında bir çox türk kəndi dağıdıldı, insanlar öldürüldü [2, s. 279]. Ümumiyyətlə 1920-ci ilədək törədilmiş milli qırğın və terror hesabına Azərbaycanın 9800 km² ərazisi Ermənistan tərəfindən zəbt edilmişdir. O dövrdə Yeni Bəyazid qəzasının Basarkeçər mahalı, İrəvan qəzasının Vedibasar mahalının, Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasının bir hissəsi Ermənistanın əlinə keçdi [18, s. 77].

Xalqımıza qarşı ermənilər tərəfindən törədilən soyqırımlar Ermənistanda sovet hökuməti qurulduqdan sonra da davam etdirildi və Sovet Rusiyasının Zəngəzur məsələsi ilə əlaqədar siyasəti büsbütün dəyişdi. Belə ki, 1920-ci il aprelin 30-da Azərbaycan SSR XXİK-in müavini M.D.Hüseynov tərəfindən Ermənistan hökumətinə nota göndərildi. Notada onlar 3 gün müddətində: 1) Qarabağı və Zəngəzuru öz qoşunlarından təmizləmək; 2) Öz sərhədlərinə çəkilmək; 3) Millətlərarası qırğına və ədavətə son qoymaq [12, s. 265-266] tələblərini özündə əks etdirən maddələr var idi. Ancaq, A.Mikoyan və digər erməni liderlərinin – “Zəngəzurun, Naxçıvanın və Qarabağın Ermənistana verilməsi ermənilərin sovet hakimiyyətinə inamını və rəğbətini artırma bilər” – ideyasından çıxış edərək həmin ilin dekabrında Azərbaycan Zəngəzurun böyük bir hissəsini Ermənistana “bağışlamağa” məcbur edildi [13, s. 372]. Bunun ardınca, 10 avqust 1920-ci ildə Rusiya K(b)P Qafqaz Bürosunun qərarı ilə Azərbaycan rəhbərliyinin razılığı olmadan Qarabağ və Zəngəzur “mübahisəli ərazilər” elan olundu.

Məlumdur ki, sovet liderlərindən Azərbaycana öz düşmən münasibəti ilə seçilən və bunu – “mən Azərbaycanın müstəqilliyinin tərəfdarı deyiləm” – şəklində dilə gətirən [5] İ.Stalin tərəfindən “Azərbaycanın fatehi” kimi dəyərləndirilən, əslində isə xalqımızın qəddar düşməni olan Serqo Orcenikidzenin – “məlum siyasi şəraitdə Ermənistan bizə lazım ola bilər” – ideyasından çıxış edən Sovet Rusiyası ilə Daşnak Ermənistanı arasında 10 avqust 1920-ci ildə İrəvan şəhərində müqavilə imzalandı. Ermənistan üçün bir sıra güzəştlərə yer verilən bu müqavilənin şərtlərinə əsasən qədim Azərbaycan torpaqları olan Naxçıvanın və Zəngəzurun ermənilərə verilməsi nəzərdə tutulurdu. Ona görə də, N.Nərimanov Zəngəzurun və Naxçıvanın Ermənistana verilməsinə qarşı qətiyyətlə çıxış etmiş, hətta bununla əlaqədar sovet hökumətinin banisi V.İ.Leninə məktub yazmış, məktubda həmin məsələni xüsusi vurğulayaraq bildirmişdi: “Azərbaycanın tamamilə mübahisəsiz ərazilərinin Ermənistana güzəştə gedilməsi mümkün olmayan səhvdir” [5].

Cənubi Qafqaz respublikalarının sovetləşməsində əsas rol oynamış XI Qızıl Ordunun əsasında 1921-ci ilin iyun ayında Əlahiddə Qafqaz Ordusu yaradıldı. Bununla əlaqədar 1920-ci il aprelin 27-dən 28-nə keçən gecə AXC rəhbərləri hakimiyyəti bolşeviklərə təhvil verərkən əldə olunan razılığın şərtləri pozularaq Azərbaycan ordusu, eyni zamanda Gürcüstan və Ermənistan ordusu yeni yaradılmış bu hərbi qurumun tabeliyinə verildi. Bu ordunun İnkilabi-Hərbi Şurası Cənubi Qafqazda fəaliyyət göstərən silahlı birləşmələri ləğv etmək üçün əməliyyatlara başlamaq barədə 1921-ci ilin iyununda qərar qəbul etdi. Ancaq, bu zaman erməni dəstələri qəfil hücumla Dərələyəzi tutmuş, orada olan Sovet hərbi birləşmələrini sıxışdırmışdı. Buna görə də, Əlahiddə Qafqaz Ordusunun hissələri Zəngəzur istiqamətində əks-hücum keçmiş, Vedidən Keşişkəndə, Naxçıvandan Əngələvidə, Ordubaddan Mehriyə hərəkət edərək iyunun 26-da Dərələyəzi, iyunun 28-də Biçənək aşırımını, iyunun 30-da isə Əngələvidi tutmuşdu. İyulun 2-də Şuşa tərəfdən hücum keçən Qarabağ-Zəngəzur qruplaşması İrəvan qruplaşması ilə birləşdi və elə həmin gün Gorusu zəbt etdi. Məcburiyyət üzündən Qafan-

Mehri istiqamətində geri çəkilən erməni quldur dəstələri 4 iyulda Mehridən kənarlaşdırıldılar. Artıq 16 iyul 1921-ci ildə Əlahiddə Qafqaz Ordusu rəhbərliyinin yaydığı məlumatda Zəngəzurun tutulduğu haqqında məlumat verildi [10, s. 181].

Bununla da, Zəngəzurun qərb və ya yuxarı hissəsinin Ermənistanla birləşdirilməsi başa çatdırıldı. Burada o vaxtkı Azərbaycan rəhbərliyinin qətiyyətsizliyini, güzəştə getməsinə və bu hadisələrlə razılaştığını təəssüf hissi ilə qeyd etmək yerinə düşər. Belə ki, Azərbaycan İnkılab Komitəsinin Azərbaycan SSR-də əhalinin siyahıya alınmasının keçirilməsinə dair 19 may 1921-ci il tarixli dekretində Zəngəzur qəzasının adı qeyd edilmədi. 1922-ci ilin əvvəli üçün Azərbaycan Baş Milisinin məlumatlarında da Zəngəzurun adı qeyd olunmadı. Beləliklə, uzun illərdən bəri hazırlanan rus-erməni planı baş tutdu, qədim Azərbaycan torpağı Zəngəzurun yuxarı hissəsinin ermənilər tərəfindən ələ keçirilməsi siyasəti reallaşdı [10, s. 181-182]. Beləliklə, 1920-ci ilin dekabrında Zəngəzurun qeyd-şərtsiz Ermənistanla verilməsi ilə mənfur Z. Balayanın “Ocağ”ında deyildiyi kimi “Türkün ürəyinə çalınmış paz” – onsuz da iki yerə parçalanmış Azərbaycanın şimal hissəsini yenidən bölüb iki yerə ayırdı [15, s. 252].

Cənubi Qafqazda sovet hakimiyyəti bərqərar olduqdan sonra vaxtilə daşnak S. Şaumyan və A. Mikoyan tərəfindən Zəngəzurla əlaqədar hazırlanmış planın gerçəkləşdirilməsinə, başqa sözlə desək ərazidə “etnik təmizləmə” siyasətinin həyata keçirilməsinə, azərbaycanlıların deportasiya edilməsinə, müxtəlif bəhanələrlə həbs olunmalarına, güllələnmələrinə, sürgünə məhkum olunmalarına, beləliklə bölgədə onların sayının azalmasına, ermənilərin sayının süni surətdə artırılmasına nail olmağa başladılar (10, s. 173-174).

Zəngəzurun yuxarı və qərb hissəsində möhkəmlənən və bütün bunlarla kifayətlənməyən ermənilər Zəngəzur mahalına məxsus digər torpaqların da ələ keçirilməsi üçün canfəşanlıqla çalışır, bunun üçün hər cür vasitələrə əl atırdılar. Buna görə də, onlar Zəngəzurun cənub hissəsini ələ keçirmək üçün məkrli planlar həyata keçirməyə başladılar. Məsələn, həmin vaxt yerli əhali tərəfindən heç bir təşəbbüs olmadığı halda ermənilər Zəngəzurun aşağı hissəsində “Kürdüstan” adlı inzibati ərazi bölgüsü yaradılması fikrini ortaya atmışdılar. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində heç bir vaxt belə inzibati ərazi vahidi olmadığı halda bu cür qondarma bir inzibati vahidin yaradılması ideyası Azərbaycanda tarixən bir yerdə yaşayan, bir-biri ilə qohumluq əlaqələrinə girən, bir sözlə qaynayıb qarışan Azərbaycan türkləri və kürdlərinin deyil, Azərbaycanı yenidən işğal etmiş və bu ərazilərdə möhkəmlənməyə çalışan Sovet Rusiyasının və onun himayə etdiyi ermənilərin mənafeyinə xidmət edirdi. Ancaq, Azərbaycan xalqının inadlı müqaviməti sayəsində bu ideya gerçəkləşdirilə bilmədi.

Zəngəzuru ələ keçirdikdən sonra ermənilər orada qədim zamanlardan yaşayan azərbaycanlı əhalini sıxışdırmağa, təqib etməyə, nəticədə onların deportasiyasına nail olmağa başladılar. Beləliklə, bir sıra Azərbaycan kəndləri ermənilər tərəfindən ələ keçirildi: Zaqafqaziya Federasiyası Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 1 yanvar 1927-ci il tarixli qərarı ilə Mehri-Cəbrayıl qəzasının 24 kəndi Ermənistanla verildi. Ancaq, bununla kifayətlənməyən ermənilər bir az sonra, daha dəqiq desək 20 iyun 1927-ci ildə Zaqafqaziya Federasiyası MİK-nin qəbul etdiyi qərarla Zəngəzur qəzasının 1065 desyatın ərazisinin müxtəlif qəzalara aid edilməsi məsələsinin gündəliyə çıxarılmasına nail oldular [5].

Ancaq, bütün bunlar Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək sahəsində iddialarını təmin etmirdi. Ona görə də, Zaqafqaziya MİK Rəyasət Heyəti 18 fevral 1929-cu ildə onların xeyrinə daha bir qərar çıxardı. Bu qərara görə, Mehridə yeni rayon yaratmaq bəhanəsi ilə Zəngilan rayonunun Nüvədi, Ernəzir və Tuğut kəndləri Ermənistanla verildi [8, s. 241].

Çox təəssüflər olsun ki, həmin vaxt Zəngilanın “başçıları”, ona rəhbərlik edən adamlar

bu kəndlərin verilməsini, onların rayon mərkəzindən xeyli aralı olması və müxtəlif səmtlərdə yerləşməsi üzündən onlarla əlaqələrin çətinliyini əsas gətirərək öz əməllərinə haqq qazandırmışdılar [7, s. 50; 12, s. 335]. Fikrimizcə, burada Nəriman Nərimanovun 1921-ci ildə dediyi bir fikri xatırlatmaq yerinə düşər: “Əgər Azərbaycanın müsəlman kommunistlərinin əksəriyyəti ... millətçilik əhval-ruhiyyəsində olsaydı, inanın ki, Ermənistan Zəngəzuru almazdı” [12, s. 308].

9 sentyabr 1930-cu ildə Ermənistan SSR ərazisinin yeni inzibati ərazi bölgüsü yaradılarkən, başqa sözlə desək rayonlaşdırma həyata keçirilərkən burada dörd rayon – Qarakilsə (2 mart 1940-cı ildən Sisyan, ərazisi 1719 km²), Qafan (ərazisi 1245 km²), Gorus (ərazisi 752 km²) və Mehri (ərazisi 664 km²) yaradıldı [6, s. 78, 83, 141, 144]. Beləliklə, Zəngəzur bir tarixi vilayət kimi ləğv edildi və Zəngəzur toponiminin – yer adının rəsmi sənədlərdə istifadə olunmasına son qoyuldu.

Bu da son olmadı. 1938-39-cu illərdə Ernəzir Nüvədi ilə, Tuğut kəndi isə ermənilər yaşayan Astazurla birləşdirildi. Birləşdirilən Ernəzir və Tuğut kəndlərinin əhalisi zorla köçürülərək Nüvədi, Əldərə və Astazur kəndlərində yerləşdirildi. 1969-cu ilin mayında isə ermənilər öz istəklərinə doğru daha bir addım atdılar. Həmin vaxt haqqında bəhs olunan qərar 26 noyabr 1968-ci ildə Azərbaycan KP MK-nin Bürosunda müzakirə edildi və Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 7 may 1969-cu il tarixli qərarı ilə hər üç kəndin (Ernəzir, Nüvədi, Tuğut) Ermənistana verilməsi aktını təsdiq etdi [8, s. 241; 12, s. 335]. Bununla da, 18 min hektardan çox Azərbaycan torpağı ermənilərə hədiyyə edildi [6, s. 147].

Burada bir məqamı vurğulamaq istərdik. SSRİ-nin dövlət aparatında yuva salmış ermənilərin müxtəlif üsullarla göstərdiyi təzyiq nəticəsində Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti adı çəkilən qərarı ilə 5 may 1938-ci ildə Azərbaycanın iki min hektardan çox torpağının, o cümlədən Zəngəzur bölgəsinə daxil olan Laçın rayonundakı Qaragöl yaylağının, Qubadlıda Çayzəmin ərazisinin, Qazaxda Kəmərli kəndi torpaqlarının bir hissəsinin, Kəlbəcərdə qızıl mədəninin və s. Ermənistan SSR-ə verilməsi haqqında qərarı da təsdiq etdi. Lakin bəhs etdiyimiz dövrdə Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin Sədri vəzifəsində işləyən Heydər Əliyev 1953-cü ildə erməni əsilli Kələntərov və Qabaqçıyan tərəfindən tərtib edilərək Moskvaya təqdim olunmuş xəritələrin saxtalaşdırıldığı üzə çıxarılmasına nail oldu. 1969-cu il iyulun 14-də Heydər Əliyevin Azərbaycan KP MK-nə birinci katib seçilməsi ilə o dövrdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddialarına son qoyuldu. “Mübahisəli” hesab olunan ərazilərdə qanuni iş aparmaq üçün Heydər Əliyev tərəfindən bölgəyə ekspert qrupu göndərildi. 1898 və 1903-cü illərdə tərtib olunmuş xəritələr Ermənistan nümayəndə heyətinə təqdim olundu və 1968-ci ildə Mərkəzə təqdim olunan xəritənin ermənilər tərəfindən saxtalaşdırıldığı bildirildi. Bununla da iki min hektardan çox Azərbaycan torpaqlarının Ermənistana verilməsinin qarşısı Heydər Əliyev tərəfindən qətiyyətlə alındı [9, s. 60-61].

Beləliklə, bütün sadalananlara yekun vuraraq demək olar ki, qədim Azərbaycan torpağı olan Zəngəzur mahalının böyük bir hissəsi 1920-ci və sonrakı illərdə “Sovet rəhbərliyi” tərəfindən beynəlxalq hüquq normalarına zidd olaraq Ermənistana verildi. Bundan sonra Ermənistan SSR Xalq Komissarları Sovetinin 20 iyul 1921-ci il tarixli qərarı ilə Ermənistan SSR-in tərkibində Zəngəzur qəzası yaradıldı. Nəticədə, 44-45 km enində torpaq zolağı (bu zolağın 25 kilometri Nüvədi kəndinin ərazisindən keçirdi və 8 avqust 1991-ci ilə – Nüvədinin işğalına qədər ermənilərin orada əl-qol açmasına imkan verilmirdi) cənuba – Araza doğru uzanaraq Naxçıvan bölgəsini – indiki Naxçıvan Muxtar Respublikasını Azərbaycan Respublikasının

əsas ərazisindən ayrı saldı [14, s. 10], bu bölgə ilə əlaqə çətinləşdi. Zəngəzurun bir hissəsinin ermənilərin əlinə keçməsi ilə Azərbaycan parça-parça edildi, onunla Türkiyə arasında əlaqə pozuldu, torpaqlarımızın sonrakı işğalı üçün yeni zəmin və şərait yaradıldı. Bununla da əslində XX yüzilliyin 20-ci ilindən Naxçıvan bölgəsinin blokada şəraitində yaşamasının əsası qoyuldu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 24 dekabr 2022-ci ildə Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşdə bu məsələyə də toxunmuş və qeyd etmişdir: “1920-ci ildə Sovet hökumətinin qərarı və erməni millətçilərinin təkidi ilə bizim tarixi torpağımız Zəngəzuru da Azərbaycandan ayıraraq Ermənistanla birləşdirildilər. Bu xalqımıza qarşı növbəti cinayət idi. Bunun da məqsədi tam aydın idi. Birincisi, erməni millətçiləri Sovet hökumətində mühüm vəzifələrdə idi. Digər tərəfdən Azərbaycanı Naxçıvandan və Türkiyədən coğrafi nöqtəyi-nəzərdən ayırmaq üçün atılmış bir addım idi” [4].

1988-ci ildə Dağlıq Qarabağ probleminin ortaya çıxmasıyla dünyanın böyük gücləri tərəfindən dəstəklənən Ermənistan Azərbaycanın bəzi torpaqlarını, xüsusilə Dağlıq Qarabağı və ətraf bölgələri – Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Cəbrayıl, Qubadlı, Füzuli, Zəngilan bölgələrini işğal etdilər. Ermənilərin ələ keçirdikləri bölgələrdə yaşayan xalq qaçqın vəziyyətinə düşmüş, ərazidəki tarix-mədəniyyət abidələri vandalcasına məhv edilmişdir. Sovetlər dövründə abidələrə ermənilər tərəfindən sistemli şəkildə həyata keçirilən bu cinayətlər XX əsrin sonlarından başlayaraq daha da gücləndi. Hazırkı vaxtda Erməni işğalında olan digər bölgələrimiz kimi tarixi Zəngəzur torpaqlarında olan tarix-mədəniyyət abidələrimiz, xüsusilə Səlim aşırımındakı karvansara, Urud kəndindəki qəbiristanlıq və yüzlərlə digər abidə məhv edilmiş və yaxud da üzərində saxta əməliyyatlar aparılaraq “erməniləşdirilmişdir”.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Dünya Azərbaycan və Türk diaspor təşkilatları rəhbərlərinin 9 mart 2007-ci ildə Bakı şəhərində keçirilən I Forumunda demişdir: “Bizim ata-baba torpağımız olan İrəvan xanlığı, Zəngəzur mahalı, digər torpaqlar indi Ermənistan dövləti üçün torpaq olubdur. Bunlar bizim tarixi torpaqlarımızdır, ancaq, biz Ermənistanla qarşı torpaq iddiası irəli sürmürük. Halbuki, sürə bilərik. Çünki, indi Ermənistanın yerləşdiyi ərazi qədim türk, Azərbaycan torpaqlarıdır. Əgər onlar öz xalqının gələcəyini düşünürsə, siyasətlərində dəyişiklik etməlidirlər. Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarından qeyd-şərtsiz çıxmalıdırlar və Türkiyəyə qarşı əsassız ittihamlardan əl çəkməlidirlər. Əks təqdirdə, Ermənistanın özünün müqəddəratı sual altına düşə bilər. Azərbaycan heç vaxt Dağlıq Qarabağın itirilməsinə razılıq verməyəcək, nəyin bahasına olursa olsun, doğma torpaqlarını azad edəcək, ərazi bütövlüyünü bərpa edəcək” [1, s. 64-65]. Məlumdur ki, cəbhədə erməni təxribatlarına cavab olaraq Azərbaycan ordusu 2-5 aprel 2016-cı ildə əks-hücuma keçərək Ermənistan ordusuna ağır zərbə yendirərək 2000 hektar ərazimizi işğaldan azad etdi. Ancaq, bu ermənilərə dərs olmadı. Onlar öz təxribatlarını davam etdirdiklərindən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin başçılığı ilə Azərbaycan ordusu 27 sentyabr 2020-ci ildə əks-hücum əməliyyatlarına başladı və 44 gün ərzində işğal altında olan Azərbaycan torpaqlarını azad etdi. Bütün bunlara görə tam əminliklə deyə bilərik ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin – “Mən tam əminəm ki, vaxt gələcək və biz azərbaycanlılar bütün tarixi torpaqlarımıza qayıdacağıq” [16] – sözlərinin gerçəkləşəcəyi gün çox da uzaqda deyildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Atnur İ.E. Osmanlı idarəçiliyindən Sovet idarəçiliyinə qədər Naxçıvan (1918-1921). Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 496 s.
2. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Azərbaycan cildi. Bakı: “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Elmi Mərkəzi, 2007, 884 s.
3. “Azərbaycan” qəz., 2022, 25 dekabr.
4. Bəhramov C. Buraxılmış səhvin bağışlanmaz acı nəticələri. I-II məqalə. “Xalq qəzeti”, 2008, 8, 10 fevral.
5. Əliyev İ. İnkişaf – məqsədimizdir. İyirmi üçüncü kitab, Bakı: Azərənşr, 2015, 400 s.
6. Ələkbərli Ə. Qədim türk-oğuz yurdu – “Ermənistan”. Bakı: Sabah, 1994, 208 s.
7. Əliyev V. Zəngəzurda qalan izimiz. Bakı: Nurlan, 2004, 295 s.
8. Əliyev İ., Musayev R. Nüvədi sonuncu Azərbaycan kəndi idi / Deportasiya: Toplu. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1998, s. 240-244.
9. Hacıyev Q. Heydər Əliyevin Dağlıq Qarabağa erməni iddialarına qarşı mübarizəsi. Bakı: Təknur, 2014, 400 s.
10. Qasımov Ş. Xalq qəhrəmanı Sultan bəy. Bakı: Elm, 2011, 385 s.
11. Məmmədov İ., Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı, 1992.
12. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Yenidən işlənmiş, təkrar ikinci nəşri. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1998, 385 s.
13. Naxçıvan ensiklopediyası: 2 cildə. II c., Naxçıvan, 2005, 381 s.
14. Naxçıvan Muxtar Respublikası. Bakı: Elm, 2001, 222 s.
15. Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı: Azərbaycan, 2001, 536 s.
16. “Şərq qapısı” qəz., 2014, 9 aprel.
17. Tağıyeva Ş., Rəhimli Ə., Bayramzadə S. Güney Azərbaycan. Bakı: Orxan, 2000, 516 s.
18. Vəliyev İ. Deportasiya. Toplu. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1998, s. 69-91.
19. Асадов С. Память жизни. Беженцы. Баку: Гянджлик, 1992, с. 82-150.

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: seferli949@mail.ru

Hadjifakhraddin Safarli

ZANGAZUR IS AN ANCIENT LAND OF AZERBAIJAN

The article talks about the transfer of the ancient Azerbaijani land of Zangezur by the Soviet government to Armenia and the subsequent blockade of Nakhchivan. It is noted that the population of Zangazur consisted of Azerbaijani Turks, but the Armenians were resettled in this area by Russia, their number in the region was artificially increased. In 1918, 115 villages of Zangazur were destroyed by the troops of Andronik, Nzhdeh and Dro, and their population was subjected to genocide. After the establishment of Soviet power in Armenia on November 29, 1920, Soviet Russia transferred Zangazur to Armenia. Thus, a strip of land 40-45 km wide stretched from north to south of Araz, as a result of which the Nakhchivan region was separated from the main part of Azerbaijan and found itself under blockade. Later, many

lands of Azerbaijan were also transferred to Armenia. Thus, on February 18, 1929, 10 villages of Nakhchivan (Gurdgulag, Goradiz, Khachik, Ogbin, Aghach, Almaly, Itgyran, Sultanbey, Garchivan, part of the lands of the village of Kilid) and 3 villages of Zangilan (Nuvedi, Ernazir, Tugut) were transferred to Armenia.

Keywords: *Azerbaijan, Zangazur, slaughter, the South Caucasus, the Soviet Russia.*

Гаджифахреддин Сафарли

ДРЕВНЯЯ ЗЕМЛЯ АЗЕРБАЙДЖАНА – ЗАНГЕЗУР

В статье говорится о передаче Советским правительством Армении древней азербайджанской земли Зангезура и последующей блокаде Нахчывана. Отмечается, что население Зангезура состояло из азербайджанских тюрков, однако армяне были переселены в этот район Россией, их численность в регионе была искусственно увеличена. В 1918 году 115 деревень Зангезура были разрушены войсками Андроника, Нжде и Дро, а их население подверглось геноциду. После установления Советской власти в Армении 29 ноября 1920 года Советская Россия передала Зангезур Армении, таким образом, с севера на юг до Араза протянулась полоса земли шириной 40-45 км, в результате чего Нахчыванская область была отделена от основной части Азербайджана и оказалась в блокаде. Позже многие земли Азербайджана также были переданы Армении. Так, 18 февраля 1929 года 10 сел Нахчывана (Гурдгулаг, Горадиз, Хачик, Огбин, Агхач, Алмалы, Итгыран, Султанбей, Гарчиван, часть земель села Кирид) и 3 села Зангилана (Нуведи, Эрназир, Тугут) были переданы Армении.

Ключевые слова: *Азербайджан, Зангезур, резня, Южный Кавказ, Советская Россия.*

Daxilolma tarixi: İlkin variant 14.07.2023

Son variant 07.09.2023

UOT 94(479.24)

ƏBÜLFƏZ QULİYEV

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN YETİRMƏLƏRİ: ƏZİZ ƏLİYEV

Qərbi Azərbaycanımızın layiqli övladlarından biri olan görkəmli elm və dövlət xadimi Əziz Əliyev keşməkəşli, çətin və əzablı bir həyat yolu keçmişdir. İrəvan şəhərində erməni zülmündən çox əziyyət çəkən azərbaycanlı ailələrdən biri kimi Əziz Əliyevin ailəsi də öz doğma torpağından, isti yuvasından didərgin düşmüş, qaçqın həyatı yaşamağa məcbur olmuşdur. Naxçıvana sığınan qaçqın ailələrindən biri də Əziz Əliyevin ailəsi olmuşdur. 1923-cü ildə Bakıya təhsilini davam etdirməyə yollanan bu gənc bir həkim, səhiyyə təşkilatçısı kimi formalaşmış, səhiyyə naziri vəzifəsinə yüksəlmişdir. 1941-ci ildə Mərkəzi Komitənin III katibi təyin olunan Ə.Əliyev az sonra İrana, milli-azadlıq hərəkatına kömək etmək üçün göndərilmiş, 1942-1948-ci illərdə Dağıstan Muxtar Respublikası Vilayət Partiya Komitəsinin I katibi vəzifəsində işləmişdir. Bir neçə il Moskvada çalışan Ə.Əliyev 1950-ci ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini vəzifəsinə göndərilmiş, burada ölkənin rəhbəri M.Bağirov tərəfindən repressiyaya uğramış, təqib edilmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyevlə qohumluq əlaqələrinə malik olan Əziz Əliyev bütün məhrumiyyətlərə, çətinliklərə sinə gərmiş, həmişə vətənə, dövlətə sədəqətlə xidmət göstərmişdir. Məqalədə bütün bu məsələlər haqqında ətraflı bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: *Əziz Əliyev, erməni vəhşiliyi, qaçqın həyatı, səhiyyə təşkilatçısı, dövlət xadimi.*

“O, dövlət xadimi, nazir, çətin illərdə Azərbaycanın rəhbərlərindən biri, XX əsrin ən ağır illərində Dağıstanın birinci rəhbəri idi, Moskvada, sonra isə Azərbaycanda məsul işdə çalışmışdı”

Heydər Əliyev

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri

Qərbi Azərbaycanımızın layiqli övladlarından biri olan görkəmli elm və dövlət xadimi Əziz Əliyev keşməkəşli, çətin və əzablı bir həyat yolu keçmişdir. Əziz Əliyev də müəyyən mənada ulu öndər Heydər Əliyevin ömür yoluna bənzər oxşar tale yaşamışdır: ağır sınaqlar, həyatsevər, prinsipial, təşkilatçı, səmimi, qayğıkeş. O, bütün bu ağırlı-acılı günləri öz xalqı ilə birgə yaşamış, sevincini də, kədərini də onunla bölüşdürmüş, ona sədəqətlə xidmət etmişdir. Məhz buna görə Əziz Əliyevin bütün mənalı ömrü bizim tariximizin ayrılmaz nurlu səhifələrindən biridir.

Əziz Əliyevin tərcümeyi-halından səhifələr: O, 1897-ci il yanvarın 1-də İrəvan quberniyasının Hamamlı kəndində anadan olmuşdur. Atası Məmmədkərim Kərbəlayi Qurbanəli oğlu kənd ağsaqqalı, anası Zəhra xanım isə İrəvan mahalının ən nüfuzlu insanlarından biri olan İbrahimbəy Süleymanbəyovun qızı idi. 1905-ci ildə ailə İrəvan şəhərinə köçür. Əziz Əliyev erkən yaşlarından elmə, biliyə olan hədsiz həvəsi ilə öz yaşadlarından fərqlənirdi. Bu həvəsi nəzərə alaraq, valideynləri onu dövrün ən mütərəqqi təhsil ocaqlarından sayılan rus-tatar məktəbinə, sonra isə gimnaziyaya qoyurlar.

1917-ci ildə gimnaziyanı qızıl medalla bitirən Əziz Əliyev təhsilini davam etdirmək üçün tanınmış milyonçu, mesenat Hacı Zeynalabdin Tağıyevə məktubla müraciət etmiş və ondan 300 manat məbləğində yardım almışdır. Bu vəsaitin hesabına o, həmin il Peterburqa getmiş və müsabiqədən keçərək Rusiyanın ən mötəbər təhsil müəssisələrindən biri hesab olunan Hərbi Tibb Akademiyasına daxil olmuşdur. 1918-ci ildə atası vəfat etmişdir. İrəvana gələn Əziz Əliyev burada dəhşətli hadisələrin şahidi olur. Ermənilər azərbaycanlı əhaliyə qarşı

geniş miqyaslı soyqırım siyasətini həyata keçirməyə başlamışdılar. Antiazərbaycan xarakteri ilə səciyyələnən, bəzi böyük dövlətlərin də dəstəyini alan bu siyasət bəşəriyyətin şahidi olduğu ən qəddar, ən rəzil üsulların tətbiq edildiyi misli görünməmiş vəhşilik idi.

Bütün Qərbi Azərbaycanda olduğu kimi, İrəvan mahalında da təpədən dırnağa qədər silahlanmış erməni quldurları qocalara, qadınlara, uşaqlara belə rəhm etmədən, dinc azərbaycanlı əhalini kütləvi surətdə qılıncdan keçirir, onların əmlaklarını talan edir, evlərini yandırır, əsrlər boyu yaradılmış maddi mədəniyyət abidələrini, hətta əcdadlarının qəbirlərini belə yerlə-yeksan edərək, qədim və zəngin keçmişə malik olan bir xalqı tarixin səhifələrindən silməyə çalışırdılar. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi İrəvan quberniyasındakı cinayətlər 1918-ci ildə xüsusilə dəhşətli oldu, insanlığa sığmaz miqyas aldı. Bölgədə bolşevizmin bərqərar olması adı altında soydaşlarımıza qarşı soyqırım siyasəti 1919-1920-ci illərdə də davam etdirildi. Buna görə də İrəvan şəhəri və ətrafında statistik məlumatlara görə azərbaycanlıların sayı 1916-cı ildə (1905, 1914 soyqırımlarından sonra) 373582 nəfər olduğu halda, 1920-ci ilin noyabrında cəmi 12 min nəfər qalmışdı [4, s. 68]. Lakin 1920-ci ildə İrəvanda məskən salmış daşnak qoşunları şimaldan gələn bolşevik havadarlarının birbaşa dəstəyi ilə hücumu keçərək Şərur rayonunu və Şahtaxtı yerləbir edərək amansız qırğınlar törətdilər. Naxçıvan diyarı da erməni silahlı dəstələrinin hücumlarına məruz qaldı. Belə bir şəraitdə daşnakların qırğınından xilas olmaq üçün o, ailəsini İrəvan şəhərindən Naxçıvanın Şərur rayonuna, bir müddət sonra isə Şahtaxtı kəndinə köçürür. Qırğından salamat çıxan Şahtaxtı kəndinin sakinləri ilə birlikdə Əziz Əliyevin ailəsi də Cənubi Azərbaycanın Ərəblər kəndinə (indi Poldəşt rayonu adlanır) pənah gətirir. Burada ailə tamamilə müflisləşib var-yoxunu itirir, acı qaçqınlıq taleyini yaşamaq olur. Sonralar o, bu dövrü öz tərcümeyi-halında daim əks etdirərək qeyd edirdi ki, İranın Ərəblər kəndi ilə Şahtaxtı arasında cəmi üç kilometr məsafə var və ailə sadəcə olaraq, daşnakların əlindən xilas olmaq üçün Arazın o tayına keçmişdi [4, s. 76].

Baş verən bütün bu faciəli hadisələr Əziz Əliyevi Peterburqa qayıtmaq və təhsilini davam etdirmək imkanından məhrum edir. Elə həmin ildə Əziz Əliyevin anası, dərdlərə, möhnətlərə dözə bilməyən bəy qızı Zəhra xanım 36-37 yaşında Ərəblər kəndində vəfat edir. 1921-ci ildə yenidən Şahtaxtı kəndinə qayıdan Əziz Əliyev 1923-cü ilin may ayınadək orada tibb işçisi, həkim köməkçisi kimi çalışmışdır. 1923-cü ildə Bakıya oxumağa göndərilən Əziz Əliyevin həyatında yeni mərhələ başlayır.

1927-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin tibb fakültəsini bitirən Əziz Əliyev öz qabiliyyəti, işgüzarlığı ilə diqqəti cəlb edərək irəli çəkilir və 1929-cu ildə Azərbaycan Klinik İnstitutunun direktoru təyin olunur. Elə məhz həmin illərdəki fəaliyyəti onun böyük təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik olduğunu göstərmişdir. 1939-cu ildə Əziz Əliyev xalq səhiyyə komissarı vəzifəsinə təyin olunur. 1941-ci il martın 5-də isə Əziz Əliyev Azərbaycan KP MK-nin üçüncü katibi seçilmişdir. Bu vəzifədə də Ə.Əliyev ümumittifaq miqyasında faşizmə qarşı müharibə şəraitində özünü bacarıqlı, təcrübəli, işgüzar bir partiya işçisi kimi tanıtmışdı. Sovet qoşunları İrana daxil olanda xalqla ünsiyyət qurmağı bacaran, əhali arasında böyük nüfuz qazanmış, səviyyəli, səriştəli, zəngin təcrübəsi olan siyasət adamına ehtiyac duyulurdu. Təbliğati düzgün qurmaq, sovet qoşunlarının bu ölkənin ərazisinə yalnız SSRİ-nin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə daxil olmasını əhaliyə çatdırmaq, qarşıdurma meyillərini aradan qaldırmaq işini ancaq Ə.Əliyev kimi ictimai xadim yerinə yetirə bilərdi [4, s. 90]. 1941-ci ilin oktyabrın 21-də Moskva ilə gedən uzun danışıqlardan sonra Azərbaycan KP MK qərara alır

ki, sovet qoşunları arasında təbliğat işi aparmaq üçün Zaqafqaziya Cəbhəsinin Hərbi Şurasının sərəncamına bir qrup partiya işçisi ayrılısın. Zaqafqaziya Cəbhəsinin komandanı general-leytenant D.Kozlovun Hərbi Şuraya ünvanladığı tam məxfi məktubunda bildirilir ki, Azərbaycan KP MK-nin üçüncü katibi Əziz Əliyev 47-ci ordunun Hərbi Şurasının üzvü təyin olunur. Məktubda göstərilir ki, ordu hissələri içərisində təbliğat-izahat işi aparana Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin üçüncü katibi, ordunun Hərbi Şurasının üzvü olan Əziz Əliyevin göstərişlərinə tabe olsunlar. O dövrdə cənubdakı soydaşlarımızın özünü-dərkində, milli şüurun oyanışında, cənub respublikası ideyasının yaranmasında müşahidə edilən inqilabi dəyişikliklərdə polkovnik Ə.Əliyevin siyasi rəhbər kimi xüsusi xidmətləri olmuşdur. Onun təşəbbüsü, söyləri ilə və sovetin vəsaitilə Təbrizdə dünyəvi məktəb, xəstəxana açılır, “Gülüstan” parkında teatr, musiqi dərnəkləri təşkil olunur, Azərbaycan filmləri (“Səhər”, “Kəndlilər”) nümayiş etdirilir, Azərbaycan Opera və balet teatrının qastrolları keçirilirdi. Bu qrup Təbrizdə, Urmiyədə, Ərdəbildə, Mərənddə, Zəncanda fəaliyyət göstərirdi. Əziz Əliyevlə bərabər çalışan ziyalılarımız – Süleyman Rüstəm, Osman Sarıvəlli, Ənvər Məmmədyanlı, İsrail Nəzərov, Qulam Məmmədli, Mehdixan Vəkilov və başqaları öz missiyalarını layiqincə yerinə yetirirdilər. Onlar Təbrizdə “Vətən yolunda” qəzetini hazırlayıb çap edirdilər [4, s. 94]. Həmin dövrdə Əziz Əliyevlə İranda xidmət etmiş, sonralar onun yaxın dostlarından birinə çevrilmiş general-polkovnik N.İ.Trufanov öz xatirələrində yazırdı: “Əziz Əliyev İranda işləyərkən özünü dərin siyasi savada malik bir təşkilatçı kimi göstərdi. İranda bir çox məsələnin həllini Əziz Əliyev öz üzərinə götürürdü” [2, s. 65].

Bu dövrdə sovet hökumətinin yuxarı dairələrində etibarlı dayaqlara malik olan erməni daşnak ünsürləri İran, Türkiyə və Sovet İttifaqı arasında yaranmış böhranlı vəziyyətdən istifadə etmək istəyirdilər. Onlar Qarsdan Təbrizədək olan torpaqları Sovet Ermənistanına qatıb “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq xülyasını gerçəkləşdirməyi qarşılarına məqsəd qoymuşdular. “Onların ilkin planlarına görə, sovet qoşunlarının yerləşdiyi İran ərazisi Ermənistanın təsir dairəsinə keçməli və Təbriz Ermənistanının idarəetmə orqanlarına tabe edilməli idi. Əziz Əliyev gündəlik fəaliyyətində öz əsas vəzifələrinin icrası ilə yanaşı, müxtəlif səpkili mürəkkəb problemləri həll etməyə məcbur idi. Bir tərəfdən, ermənilər cürbəcür təxribatlar törətməklə İranın yerli əhalisini Əziz Əliyevin missiyasının əleyhinə qaldırmağa çalışırdılar. Məsələn, şəhərdə qənd ticarətinə nəzarət edən erməni tacirləri qəndin satışını qadağan edərək, onu gizli yolla İranın cənubuna göndərirdilər. Digər tərəfdən, belə hadisələrin qarşısı tezliklə alındıqdan sonra müxtəlif qüvvələrlə əlaqəyə girən daşnak Budaqyan qardaşları Əziz Əliyevin əleyhinə Moskvaya təxribat xarakterli materiallar çatdırırdılar. O dövrün keşməkeşli mürəkkəb siyasi hadisələrini, İranda böyük dövlətlərin mövqelərinin qarşিদurmasını məşhur ingilis yazıçısı Ceyms Oldric özünün “Diplomat” romanında dolğun əks etdirmişdir” [1, s. 196].

Müharibənin ən qanlı-qadali günlərində alman faşistləri Qafqaza çatmış və Bakıya can atırdılar. Onlar neft Bakısını zəbt etməyi qarşıya məqsəd qoymuşdular, onların fikrincə, Bakı nefti Reyxin mənafeyinə xidmət etməli idi. Neft Bakısına yol Dağıstandan keçirdi. Alman komandanlığı Mahaçqalanı Xəzər dənizində baş hərbi dəniz bazasına çevirmək istəyirdi. Dağıstan sərt cəbhəyanı şəraitdə yaşayırdı. Ayrı-ayrı müəssisələr köçürülmüş, fərarilik halları geniş yayılmışdı. Düşmənin Dağıstanı işğal etmək təhlükəsi yaranmışdı.

Belə bir şəraitdə Əziz Əliyevi İrandan sonra daha çətin və daha ağır bir iş gözləyirdi. Beləki Müdafiə Şurasının xüsusi qərarı əsasında Sovet İttifaqı rəhbərləri Dağıstan hökumətini gücləndirmək məqsədi ilə Əziz Əliyevi İran cəbhəsindən Dağıstan cəbhəsinə göndərir. Məhz

bu qərar əsasında o, 1942-ci il sentyabr ayının 18-də Dağıstan Vilayət Partiya Komitəsinə birinci katib seçilir və Mahaçqala Müdafiə Komitəsinə sədr təyin edilir [1, s. 196].

Əziz Əliyevin Dağıstanın rəhbəri olduğu qısa bir müddətdə respublikanın müdafiə kompleksində işlər qaydasına salındı. Ağır müharibə illərinə baxmayaraq, xalqa ruh verən, onu qanadlandıran mənəviyyat sahəsində də ciddi irəliləyişlər görünürdü. Əziz Əliyevin təşəbbüsü ilə Dağıstan Dövlət Filarmoniyası yaradılmış, Kumık Teatrı, Avar Teatrı Mahaçqalaya köçürülmüşdü. İlk dəfə Dargin Teatrı işə başlamış, Lak Teatrı yenidən qurulmuş, Dövlət Tədris-Pedaqoji Nəşriyyatının bünövrəsi qoyulmuşdu. Elmi Tədqiqat İnstitutu, Qızlar Müəllimlər institutu, Qızlar Pedaqoji Məktəbi açılmış, Elmlər Akademiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul edilmişdi. Bu partiya rəhbəri bir çox şairlərin kitabını nəşr etdirib xalq arasında tanıtdı. O zaman çox gənc olan Rəsul Həmzətovun ilk şeirlər kitabını gün üzünə çıxardı, təkidlə özünü Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutuna oxumağa göndərdi. Onun şöhrət yolu buradan başladı və Ə.Əliyevin xidmətlərini unutmadı, “həyatımda böyük rol oynamış qeyri-adi insan” adlandırdı. Sonralar Dağıstanın Xalq şairi adını almış Rəsul Həmzətov onun sənət adamı kimi yetişməsində Əziz Əliyevin rolunu həmişə minnətdarlıq hissilə dilə gətirmişdir [1, s. 102, 117-120].

Elə buna görə də Ə.Əliyev 1946-cı ildə Dağıstan MSSR-dən SSRİ Ali Sovetinin deputatı seçilmişdir. O, 1948-ci ilin sonlarına qədər Dağıstan MSSR Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi vəzifəsində çalışaraq özünü müdrik dövlət xadimi kimi göstərmişdir. Həqiqətən, məhz onun tələbkərliliyi, təşkilatçılığı və fədakarlığı sayəsində Dağıstanda böyük uğurlar qazanılmışdı.

Əziz Əliyevin fəaliyyətinin Dağıstan dövrünə nəzər salarkən hər bir azərbaycanlı kimi, onun da Dağıstan xalqlarına bəslədiyi məhəbbətdən irəli gələn mühüm bir cəhət diqqətdən yayınmır. Bu, başqa cür də ola bilməzdi. Çünki qardaş Dağıstan xalqları ilə Azərbaycan xalqının dostluq, qardaşlıq münasibətləri əsrlərin, qərinələrin sınağından çıxmış qırılmaz, əbədi tellərlə bağlıdır və min illər bundan öncə olduğu kimi, bu gün də xalqımızı bir-birindən ayrı təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Talelərimizin tarixən oxşarlığı, insan varlığının bütün əsas cəhətləri yüzilliklər ərzində minlərlə gözəgörünməz tellərlə xalqlarımızı birləşdirmişdir. Qafqaz xalqlarının qəlbində özünə abidə ucaltmış, ümumxalq məhəbbəti qazanmış Ə.Əliyevin Dağıstandakı quruculuq, dövlətçilik fəaliyyəti bu bölgənin elm adamları tərəfindən də unudulmamışdır. Belə ki, dağıstanlı elm adamı Şərafəddin Əhmədov “Əziz Əliyevin həyat və fəaliyyətinin Dağıstan dövrü (1942-48)” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Az sonra bu doktorluq dissertasiyası Mahaçqalada kitab şəklində nəşr edilmişdir [1, s. 118-120].

1949-1950-ci illərdə Əziz Əliyev Moskvada Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsində işləyirdi. O, 1950-ci ildə Bakıya dəvət olunur və Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini vəzifəsinə təyin edilir. 1951-ci il iyun ayının 12-də Azərbaycan KP MK bürosunun qərarı ilə Əziz Əliyevə şiddətli töhmət verilir, Nazirlər Soveti sədrinin müavini vəzifəsindən azad edilir. Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi M.Bağırov ona öz rəqibi kimi baxır, gözümçixdıya salırdı. Hər dövrdə olduğu kimi, bu dəfə də Əziz Əliyevi haqsızlıqlar ruhdan salmır.

Bundan sonra Əziz Əliyev Azərbaycan Elmi Tədqiqat Ortopediya və Bərpa Cərrahlığı İnstitutuna direktor təyin olunur. Lakin qısa bir müddətdən sonra o, xüsusi göstəriş əsasında direktor vəzifəsindən azad olunur və Sabunçu xəstəxanasına həkim olaraq göndərilir. 1953-cü ilin mart ayında Stalinin ölümündən sonra Azərbaycanın rəhbərliyi də dəyişildi. Bu zaman

Əziz Əliyev həmin instituta direktor kimi yenidən qayıdır. 1959-cu ildən Azərbaycan Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun rektoru vəzifəsində işləməyə başlayan Əziz Əliyev ömrünün axırına qədər öz fəaliyyətini bu elm ocağı ilə bağlayır. Bu gün institut Əziz Əliyevin adını şərəflə daşıyır. Əziz Əliyev 1962-ci il iyul ayının 27-də dünyasını dəyişir. Əziz Əliyevin mənalı həyatı və fəaliyyəti bu gün də xalqına xidmət edir. Görkəmli dövlət xadimi Əziz Əliyevin dövlət quruculuğu, xalqlar arasında dostluq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi, elmin təşkili, səhiyyənin inkişafı və başqa sahələrdəki çoxcəhətli fəaliyyəti, göstərdiyi xidmətlər tariximizi zənginləşdirən gələcək nəsillərə örnək ola bilən, mayası xalqa sədaqət, cəmiyyətə xidmət, insanlara diqqət və qayğı ruhunda yoğurulmuş qiymətli bir həyat salnaməsidir [1, s. 197].

Qeyd edək ki, dünya şöhrətli dövlət xadimi, dahi mütəfəkkir Heydər Əliyev Əziz Əliyevin ailəsi ilə sıx tellərlə bağlı olmuş və bu ailədəki səmimiyyəti, insani, yaradıcı mühitin təsirini daim hiss etmişdir. Əziz Əliyevlə Heydər Əliyevin yaxın və səmimi münasibətləri qohumluq əlaqəsindən əvvəl də olmuşdur. Həm də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Əziz Əliyevlə Heydər Əliyevin taleyində, insani keyfiyyətlərində, həyatsevərliyində, prinsipiallığında, işgüzarlığında, təşkilatçılığında oxşar cəhətlər çoxdur.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra ölkə rəhbərliyi görkəmli elm və dövlət xadimi Əziz Əliyevin nəsillərə nümunə olan ömür yolunu yüksək qiymətləndirmiş, ulu öndər bu müdrik insanın anadan olmasının 100 illiyinin qeyd olunması haqqında 6 sentyabr 1996-cı il tarixində sərəncam imzalamışdı. 1997-ci il 27 aprel tarixində Mahaçqala şəhərində Azərbaycan nümayəndə heyətinin də iştirakı ilə dövlət səviyyəsində Ə.Əliyevin 100 illiyinə həsr olunmuş təntənəli mərasim keçirilmişdir. Bu sərəncama uyğun olaraq Əziz Əliyevin 100 illik yubileyi dövlət səviyyəsində Dağıstan nümayəndə heyəti ilə birlikdə 14 may 1997-ci il tarixdə Respublika sarayında yekun tədbiri olaraq təntənəli surətdə qeyd edilmişdir. Daha sonra yubiley gecəsinin açılışında ümummilli lider səmimi və yadda qalan nitq söyləmişdir. O, Ə.Əliyevin insani keyfiyyətlərini yüksək qiymətləndirərək demişdir: **“Əziz Əliyev Azərbaycan xalqının görkəmli nümayəndələrindən biridir. O, həm həkim, həm alim, həm də səhiyyə təşkilatçısı idi. O, dövlət xadimi, nazir, çətin illərdə Azərbaycanın rəhbərlərindən biri, XX əsrin ən ağır illərində Dağıstanın birinci rəhbəri idi, Moskvada, sonra isə Azərbaycanda məsul işdə çalışmışdı. Mən Əziz Əliyevin həyat yolu haqqında daha çox, daha dolğun danışa bilərəm, çünki onu şəxsən tanıyırdım. O, qeyri-adi insan idi. Həm də gözəl insan idi. Bir insan kimi, bir ata kimi olduqca gözəl adam idi. Sadə, məhrəm, ağıllı həmsöhbət olan bu insan tarixdən, ədəbiyyat və incəsənətdən çox şey bilirdi”** [1, s. 13].

Ulu öndər Ə.Əliyevin səbirli və iradəli bir insan olduğuna da toxunaraq göstərir ki, indi deyə bilərik ki, onun çox çətin, ancaq eyni zamanda xoşbəxt taleyi olubdur. O öz həyat yolunda bir çox çətinliklərlə, maneələrlə rastlaşmış, ancaq onları aradan qaldırmışdır. Ədalətsizliklə də qarşılanmış, amma ruhdan düşməmişdir. 1938-ci il repressiyasından möcüzə nəticəsində xilas olmuşdur. Onu sonralar, 50-ci illərin əvvəllərində yenə repressiya etdilər. Bu onun o vaxtkı rejimin bilavasitə Mir Cəfər Bağırovun tərəfindən həyata keçirdiyi repressiyalara məruz qaldığı dövr idi [1, s. 13].

Ümummilli lider bu mərasimdə söylədiyi giriş nitqində daha sonra gənclik illərini xatırlayaraq demişdir: **“Bu gün geniş ictimaiyyətə bəlkə də ilk dəfə deyəcəyəm ki, mərhum həyat yoldaşım Zərifə xanımla 1948-ci ildə tanış olmuşdum. Az sonra mən Leninqrada oxumağa getdim. 50-ci ildə oradan Bakıya qayıdıandan sonra, şübhəsiz ki, öz ailə**

həyatımı qurmaq, evlənmək fikrində idim. Xatirimdədir, 1951-ci ildə Ə.Əliyev işdən çıxarıldıqda Zərifə xanımla görüşdük və o, mənə dedi: "Deyəsən, biz daha görüşə bilməyəcəyik, çünki atamı işdən çıxarıblar və ona qarşı siyasi ittiham irəli sürüblər. Sən isə dövlət təhlükəsizliyi orqanlarında işləyirsən və bu sənə zərər gətirə bilər. Odur ki, deyəsən, bizə birlikdə olmaq qismət deyilmiş... Mən, əlbəttə, etirazımı bildirdim və münasibətlərimiz davam etdi" [1, s. 12].

Ulu öndər, Əziz Əliyevə qarşı ədalətsizlik edərək repressiya törədənlərin taleyin hökmü ilə özlərinin ədalət divanına çəkildiyini, 1956-cı ildə başda M.Bağirov olmaqla digər cinayətkarların da məhkəmə prosesində Əziz Əliyevin də iştirak etdiyini qeyd edərək demişdir: "Müttəhimlər kürsüsündə M.Bağirovla birlikdə həmin general Stepan Yemelyanov da əyləşmişdi, o Yemelyanov ki, Əziz Əliyevlə əlaqə saxladığıma görə mənə 2 dəfə xəbərdarlıq etmiş və danlamışdı. Ona 25 il həbs cəzası kəsdilər. Görün, tale necə olur. Sonralar, 70-ci illərdə mən MK-nin I katibi işləyərkən Yemelyanov öz cəzasını çəkib Bakıya qayıtdı və mənə məktub yazaraq ona bəzi şəxsi işlərində kömək göstərməyi xahiş etdi. Həyat bax belədir" [1, s. 13].

Heydər Əliyev Ə.Əliyev və onun ailəsinin timsalında Azərbaycan xalqına qarşı törədilən repressiya və soyqırımları sadalayaraq xalqın nə qədər böyük məhrumiyyətlərə məruz qaldığını vurğulamışdır: "Xalqımız 1918-ci ildə soyqırımına məruz qalıbdır. Sonra Ermənistanda yaşamış azərbaycanlıları 1948-ci ildən etibarən Stalinin xüsusi qərarı ilə və yenə də M.Bağirovun iştirakı ilə zor gücünə Azərbaycana deportasiya etmişlər. 1918-ci ildə Ə.Əliyevin ailəsi soyqırımına məruz qalaraq deportasiya edilmişdir. Onun orada qalan nəsilləri 1948-1953-cü illərdə köçürülmüşlər. Ermənistanda qalanlar isə 1988-ci ildə gözümçixdiyə salınmış, məhv edilmiş, zorla oradan çıxarılmışdır. 20-ci, 30-cu, 40-cı, 50-ci illərin repressiyaları totalitar sovet rejiminin Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi ən ağır cinayətdir" [1, s. 14].

Heydər Əliyev daha sonra Dağıstan və Azərbaycan xalqlarının tarixi birliyindən, mehriban qonşuluq münasibətlərindən bəhs edərək bunları demişdir: "Ə.Əliyev kimi görkəmli insanlar Dağıstan və Azərbaycan xalqları arasında dostluğun və qardaşlığın möhkəmlənməsinə çox böyük töhfə vermişlər. Bizim Dağıstanla olan münasibətlərimiz Rusiya ilə dostluq münasibətləri deməkdir. Biz Rusiya, rus xalqı ilə həmişə dostluq və mehriban münasibətlər şəraitində yaşamışıq. İndi də bu cür münasibətlər şəraitində yaşayırıq. Biz Azərbaycan ilə RF arasında dostluq və əməkdaşlığı gələcəkdə də möhkəmləndirəcəyik... Əminəm ki, Dağıstan və Azərbaycan xalqları arasında dostluq və qardaşlıq əbədi olacaqdır. Ə.Əliyev bu dostluğun simvoludur" [1, s. 15-16].

Görkəmli elm və dövlət xadimi Ə.Əliyevin xalqımız və dövlətimiz qarşısında xidmətləri ulu öndərin layiqli davamçısı ölkə prezidenti İlham Əliyev tərəfindən həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir. Belə ki, İlham Əliyevin müvafiq sərəncamları ilə Əziz Əliyevin anadan olmasının 110 və 120 illik yubiley tədbirləri keçirilmiş, bu böyük elm xadiminin nəsillərə nümunə olan elmi irsi, dövlətçilik fəaliyyəti dərinədən öyrənilmiş və təbliğ olunmuşdur.

Son dərəcə çətin, eyni zamanda şərəfli bir ömür yaşayan, keşməkəşli yollardan keçib zirvələrə yüksələn Ə.Əliyev Azərbaycan səhiyyəsində, Azərbaycan dövlətçiliyində, tibb aləmində əbədiyaşarlıq qazanmış abidə şəxsiyyətdir. Onun parlaq ömür yolu gənclərimizə örnək, gələcəyimizə mayakdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan və Dağıstanın böyük oğlu. Bakı: Göytürk, 1998, 238 s.
2. Əziz Əliyev. Böyük ömrün anları (məqalə və xatirələr). Bakı: Nurlan, 2008, 190 s.
3. Görkəmli dövlət və elm xadimi Ə.Əliyevin 100 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yubiley gecəsində Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi / Azərbaycan və Dağıstanın böyük oğlu. Bakı: Göytürk, 1998, s. 5-16.
4. Talıblı T. Əziz Əliyev: dövrü, həyatı, şəxsiyyəti. Bakı: Göytürk, 1997, 286 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ebulfez1950@mail.ru

Abulfaz Guliyev

THE PROMINENT PEOPLE OF WESTERN AZERBAIJAN: AZIZ ALIYEV

Aziz Aliyev, a prominent scientist and statesman, one of the worthy children of our Western Azerbaijan, has had a turbulent, difficult and painful life. As one of the Azerbaijani families who suffered greatly from Armenian oppression in the city of Iravan, Aziz Aliyev's family was displaced from his native land, his warm home, and was forced to live as a refugee. One of the families that took refuge in Nakhchivan was the family of Aziz Aliyev. This young man went to Baku to continue his education in 1923. A. Aliyev, who was appointed the III Secretary of the Central Committee in 1941, was sent to Iran to help the national liberation movement, and in 1942-1948 he worked as the First Secretary of the Provincial Party Committee of the Dagestan Autonomous Republic. A. Aliyev worked in Moscow for several years, and in 1950 he was sent to the position of Deputy Chairman of the Council of Ministers of the Azerbaijan SSR, where he was repressed and persecuted by its head M. Bagirov. Aziz Aliyev, who is related to the great leader Heydar Aliyev, braved all privations and difficulties and always served the country and the state with loyalty. All these issues are discussed in detail in the article.

Keywords: *Aziz Aliyev, Armenian atrocities, refugee life, public health organizer, statesman.*

Абульфаз Гулиев

ВЫХОДЦЫ ИЗ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА: АЗИЗ АЛИЕВ

Один из достойных сынов Западного Азербайджана, выдающийся ученый и государственный деятель Азиз Алиев прошел трудный и мучительный жизненный путь. Семья Азиза Алиева, как одна из азербайджанских семей, сильно пострадавших от армянского гнета в Иреване, была вынуждена покинуть свою родную землю, свое теплое гнездышко и вести жизнь беженцев. Одной из семей беженцев, укрывшихся в Нахчыване, стала семья Азиза Алиева. Этот молодой врач, отправившийся в 1923 году в Баку для продолжения образования, сформировался как организатор здравоохранения, поднялся до должности министра здравоохранения. Назначенный в 1941 году III секретарем

рем ЦК А.Алиев вскоре был направлен в Иран для помощи национально-освободительному движению, в 1942-1948 годах работал I секретарем обкома партии Дагестанской Автономной Республики. Несколько лет проработав в Москве, А.Алиев в 1950 году был направлен на должность заместителя председателя Совета Министров Азербайджанской ССР, где подвергался преследованиям и репрессиям со стороны руководителя страны М.Багирова. Имея родственные связи с великим лидером Гейдаром Алиевым, Азиз Алиев пережил все лишения и трудности, всегда верно служил родине и государству. Все эти вопросы подробно рассмотрены в статье.

Ключевые слова: *Азиз Алиев, зверства армян, жизнь беженцев, организатор здравоохранения, государственный деятель.*

Daxilolma tarixi: İlkin variant 17.07.2023

Son variant 05.09.2023

UOT 94 (479.24)

MUSA QULİYEV

NAXÇIVANLI QULLARAĞASIYEVLER – KƏNGƏRLİLƏR HAQQINDA

Məqalədə Kəngərli tayfasının Kəclər tirəsinə aid olan Qullarağasiyevlərdən söhbət açılmışdır. Naxçıvan şəhərinin 1832, 1843, 1860, 1873-cü illərdə tərtib edilmiş kameral təsvirlərin köməyi ilə bu qədim oğuz tayfasının Kəclər tirəsinin tarixini ətraflı araşdırmaq mümkün olmuşdur. Kameral siyahıların və digər sənədlərin köməyi ilə Kəclər qolunun hərbiçiləri və digər görkəmli şəxsiyyətləri haqqında ətraflı öyrənməyə imkan yaranmışdır. Məqalədə həmçinin Qullarağasiyevlərin sonralar Sultanov familiası işlətməkləri haqqında da hərtərəfli məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: *Kəngərli tayfası, Naxçıvan, Kəclər, Eynəlxan Sultan, Qullarağası, Salahı, Qızılı, Eynəli bəy Sultanov.*

Qədim türk tayfalarından biri olan kəngərliyələrin tarixi hər zaman tədqiqat obyektinə olmuşdur və indi də olaraq qalır. Kəngərliyələrin ən qədim ata yurdları Naxçıvandır və dünyanın hər yerinə buradan köçürülmüşlər.

Çar Rusiyası Naxçıvan xanlığını tutandan sonra Qafqazın istilasını başa çatdırdı. Əgər tarixi səhifələsək görərik ki, yeddi babaya bağlılıq Qafqazda irsən yaşamaqdadır. Bu isə imperiya maraqlarına ziddir. Çünki hər hansı xalqın kökü qədimlərə gedib çıxırsa, onu itaətkar etmək çətin məsələdir. Nahaq yerə şəcərəyə nəsil ağacı deyilmir. Ağacın kökü nə qədər torpağın dərinliklərinə işləyirsə, onun ömrü daha uzun olur. Ona görə də çar Rusiyasının çox güclü olan məxfi idarələri kəngərliyələri parçalamaq üçün onları müxtəlif soyadları daşımağa həvəsləndirdilər. Babalara verilən hərbi mükafatlar varisləri bir növ ümumi soyadı daşımaqdan təcrid etməyə başladı.

Naxçıvan xanlığının qorunmasında “sultan” hərbi titulu daşıyan kəngərliyə xanlıqda böyük imtiyazlar daşıyırdılar. Məsələn, I Kalbalı xan özü daşdığı imtiyazları hərbi rəis II Kərim Sultana və onun varislərinə də aid edən əmr vermişdi. Çünki düşmənlərə qarşı nəinki Naxçıvanda, hətta Qarabağda, Şəkiddə, İrəvanda və digər yerlərdə cəsurluqla döyüşən Kəngərli süvariləri Kərim Sultanın “hərbi məktəbindən” keçənlər idi. Bu baxımdan II Kərim Sultanın nəvə-nəticələri sonralar Sultanov, Kərimov familialarını daşımağa başladılar. Elə oldu ki, 1920-ci ildən sonra çoxları Kəngərli olduqlarını gizlətməyə başladılar və sonrakı gələcək nəsillərdən çox az adamlar əsil həqiqəti bilirdilər. Naxçıvan ensiklopediyası Kəngərliyələrin “nəsil şəcərəsi”ni genişliyi ilə nəşr edibdir. II Kərim Sultanın varislərinin daşdığı familiaları yada salaq: Kəngərli, Vəkilov (Naxçıvan Vəkilovları), Kərimov, Sultanov, Kərimovsultanov, Qarayev, Zamanbəyov və sair.

Bu yazımızda Kəngərli Sultanov – Qullarağasiyevlərdən söhbət açmaq istəyirik. Elə “Naxçıvan ensiklopediyası”nda bir neçə alim, şair vardır ki, onlar Kəngərli olsalar da, Sultanov familiasındadırlar. Yazıçı Eynəli bəy Sultanovun babaları Kəngərli, atası Qullarağasiyev, özü isə Sultanov familiasını daşmışdır.

Sultanovlar da Kəngərliyələrdir. 1920-ci ilədək əsasən hərbi, vəkil və polis işçiləri olmuşlar. Bunu əldə etdiyimiz arxiv sənədlərinə görə deyə bilərik. Sovet hökuməti zamanında da həkim, alim, rəssam və digər sənətlərə də sahib olmuşlar. Quruluşlar dəyişsə də, onlar vətənlə layiqincə xidmət göstərmişlər. Ən qarışıq zamanlarda belə, onlar Naxçıvanı tərk etməmişlər.

Naxçıvan şəhərinin 1843-cü ildə tərtib edilmiş kameral siyahısında Qullarağasıyevlərin haqqında olan qeydlər imkan vardır ki, onların ulu babaları haqqında dəqiq məlumat verək. Oradakı rəsmi qeydlər (yaşları sənəddə olduğu kimi yazırıq) belədir: Kəngərli tayfasının Qızıllı qolundan olan Əhməd Sultan Pirmurad Sultan 50 yaşındadır. Həyat yoldaşları Püstə xanım 40 yaşında və Gülpəri isə 30 yaşındadırlar. Oğlu İrzaqulu 12 yaşında, qızı Hürzat isə 5 yaşındadır [4, v. 89].

1860-cı il siyahıya almada yazılıb: Hacı Əhməd Sultan Pirmurad Sultan oğlu 75 yaş (1852-ci ildə vəfat edib); oğlu İrzaqulu bəy 30 yaşında; nəvəsi Mehdi ağa Nəcəf ağanın atasıdır ki, onun haqqında 1866-cı ilin kameral siyahısında məlumat verilib: Quberniya katibi Mehdi ağa İrza ağa oğlu Əhmədsultanov 31 yaşında (şəhər pristavı); qardaşları: 1) İsmayıl ağa 26 yaşında; 2) Pirmurad Sultan 21 yaşında; 3) Hüseyn ağa 12 yaşında; 4) Məmməd ağa 8 yaşında; İsmayıl ağanın oğlu Tofiq Paşa 2 yaşında [2, v. 7].

Nəcəf ağanın oğlu tibb elmləri doktoru, professor Mehdi Sultanovun məndə (14 noyabr 2006) bir məktubu var. O yazır: "... Bizim Kəngərli nəslindən olmağımızı təsdiq edən hər hansı bir rəsmi sənəd varmı? Babamın fəaliyyəti, orduda qulluq etməsi haqda əlavə məlumatı haradansa almaq mümkündürmü?

Hər kəs öz nəslə-nəcəbətinin bir neçə qat nümayəndələri haqda məlumatla maraqlanmalıdır. Lakin mənim yaşa dolub bu məsələləri öyrənmək istədiyim vaxt, qarmaqarışıqlıq vaxtı idi. Hətta 1943-cü ildə atamı milli təhlükəsizlik komitəsinə dəvət edib nə isə xoşagəlinməyən, bəy nəslindən olmağımız haqda söhbət aparmışdılar. Nəticəsi də xoşagəlin deyildi. Özü də bu məsələ ilə bir erməni əməkdaş məşğul olurdu. Atam dilxor evə gəlib mənə bu əhvalatı söylədikdən sonra çox narahat oldum. Mən Naxçıvanda poçtun teleqrafında müdir işlədiyim üçün rabitə idarəsi nəzdində xüsusi bir hərbi bölmə vardı. Mən eyni zamanda o bölmədə siyasi nəzarətçi işlədiyim üçün təhlükəsizlik komitəsində mənimlə söhbət etdikdən sonra narahatçılığa son qoyuldu. Belə bir vəziyyətlə əlaqədar atam mənə nəslimiz haqda məlumatı qırıq-qırıq verdiyi üçün müfəssəl məlumatım yoxdur. Mən isə bu məsələ ilə çox maraqlanıram..." [3].

Əlbəttə, Mehdi Sultanovun babası və ulu babaları Kəngərli tayfasından, Qullarağasıylardan olublar. Hamısı da hərbiçi. İstər Səfəvi imperiyasında, istərsə də Rusiya imperiyasında.

Məsələn, Naxçıvan şəhərinin 1886-cı ilin kameral siyahısında Kəngərli Qullarağasıyevlər aşağıdakı kimi qeyd ediləblər: 1. Quberniya katibi Mehdi ağa İrza Ağa oğlu Əhməd Sultanov (18 yaşında), 2. Onun qardaşları İsmayıl ağa 14 yaşında, 3. Pirmurad Sultan 8 yaşında, 4. Hüseyn ağa [5, v. 583].

Burada adı çəkilən Mehdi ağa Nəcəf ağanın atasıdır. Yerində qeyd edək ki, burada Çölü bəy Rəhimağa oğlu Qullarağasıyevin və onun övladlarının da siyahısı yazılıb.

Çünki bunlar çox yaxın qohumdurlar. Belə demək mümkündür ki, Nəcəf ağa Sultanov yazıçı və ictimai xadim Eynəli bəy Sultanov əmi nəvəsidirlər və s.

Bəs Qullarağasıyevlər kimlərdir və onların hərbi tariximizdə nə kimi xidmətləri olub?

Hərbi tariximizi araşdıran tədqiqatçılar, o cümlədən rus diplomatı və şairi V.N.Qriqoryev yazır ki, əvvəllər Naxçıvan xanlığında daimi qoşunlar yox idi, ancaq lazım olanda tufəngçiləri bir yerə yığırdılar. Bunlar da mühafizə polisi rolunu oynayırdılar. Süvari dəstələr isə ancaq kəngərlilərdən ibarət idi. Baş rəisdən başqa, qalanları xanın qohumlarından seçilən 2 sultan, 4 naib, tələb edilən sayda yüzbaşılar hərbi süvari dəstəsini təşkil edirdi. Hər bir süvariyə ayda 40 manat gümüş pul və 2,5 batman çörək verirdilər. Bütün kəngərlilər şəxsi vergilərdən azad idilər. 300 nəfər süvarinin içərisindən seçilmiş 30 nəfər həmişə xanın yanında olurdu. Onlar

hamısı xüsusi rəis Qullarağasıya tabe idilər. Yaxşı xidmətləri üçün xan onlara yaşadığı kəndlərdə əkin sahələri verirdi [10, s. 60-61]. Qeyd edək ki, Qullarağası hələ Səfəvilərin hakimiyyəti zamanında yaradılmış bir hərbi vəzifə idi. Şəxsən şah sarayına məxsus bu qoşun hissələri Qafqazın Gürcüstan və s. məntəqələrindən tutulub qul kimi İrana aparılmış gənclərdən və eləcə də İranda doğulmuş qeyri-müsəlman millətlərdən təşkil olunurdu [9, s. 195].

Araşdırmalar göstərir ki, hələ Səfəvi hakimiyyəti dövründə belə qoşun növünə kəngərlilərdən hərbi rəis təyin edirdilər. Məsələn, farsdilli sənədlərdən məlum olur ki, 1684-cü ildə Süleyman şah Eynəlxan Sultan Kəngərli saray qulamalarına başçı təyin edir. Eynəlxan Sultan Kəngərli yazıçı-publisist və ictimai xadim Eynəli bəyin ulu babasıdır. Naxçıvan xanlığının fəaliyyət göstərdiyi dövrdə belə qoşunlar olmayıb. Amma xanın və sarayının mühafizəsi üçün Kəngərli süvarilərindən 30 nəfər həmişə saray qvardiyasını təşkil edib. Qullarağasılardan olan varislərdən saray mühafizəçilərinə başçı təyin edilirdi. Daha dəqiq desək, saray mühafizə dəstəsinin çoxu Qullarağasılardan seçilirdi. Bunlar da kəngərlilər idilər [9, s. 5].

1800-cü ildən başlayaraq Qullarağasılar Qullarağasıyev fəsiləsini daşıyırdılar. Hərbi Qullarağasıyevlər haqqında ətraflı tədqiqat aparılmadığından və məqalələr yazılmadığından demək olar ki, bu nəsil tamamilə unudulub. Amma hərbi tariximizdə bunların şərəfli xidmətləri vardır. Ona görə də bu haqda ətraflı söhbət açmağımız yerinə düşərdi.

1859-cu ildə bəy komissiyası Qullarağasılar haqqında yazır ki, bu nəslin rəisi Pirmurad Sultandır və 9 ailədir. Şəcərə tarixinə görə bunlar əsasən 3 qardaşın varisləridirlər. Eynəlxan Sultan Kəngərli üç oğlunun adı çəkilir: Nadirxan Sultan, Allahverdi bəy və Nəbi bəy. Və elə o sənəddə qeyd olunub ki, Eynəlxan Sultanın oğlu Allahverdi Sultan, onun isə oğlu Dünyamalı bəydir. Komissiya yekdilliklə onların bu titulu təsdiqləyir. Qeyd edək ki, Allahverdi Sultanın varisləri Allahverdiyevlər, Nəbi bəyin varisləri Nəbiyevlər və Dünyamalı bəyin varisləri Dünyamalıyev fəsilələrini daşıyırlar. Bunlar hamısı Qullarağasıyevlərdir. Kameral siyahılarda Qullarağası ailələri ayrıca qeyd olunublar [8, v. 21].

Naxçıvan Elçiyevləri (sovet dövründə bəzən Yolçuyev yazılıb – müəllif) Qullarağasılardan mənsub olduğu Salahı və Qızıllı qolundan deyillər. Onlar Kəngərli tayfasının Kəclər qolundandırlar. Onların ulu babaları kapitan Eynəli Sultandır.

Naxçıvan ölkəsində Bilici kəngərlilər çoxluq təşkil etdiklərindən hamısına ümumilikdə tayfa rəisliyini I və II Kərim Sultanlar etmişlər. Bilici və Kəclər qolu bir yerdə yaşadıklarından kəngərli arxiv sənədlərində II Məhəmmədkərim Sultanın Kəclər qoluna da rəislik etməsi haqqında əmrlər vardır və s. Araşdırmalar göstərir ki, Kəngərli elinin vəkili Məhəmmədkərim Sultandan başlayaraq onun varisləri seçilmişlər [9, s. 152].

Bəzi tədqiqatçılar Kəcləri “Köçlü” kimi yazırlar. Belə yazma tamamilə yanlışdır. Ruslar tərcümədə “Kadj” kimi yazdıqlarından, kəngərli tarixinə nəbələd olan yazarlar isə bunu “Köçlü” formasına (?) salmışlar. Amma onlarla sənədlər var ki, apaydın “kəc” yazılıb. Hətta kəngərlilərin möhürlərində mənsub olduqları nəsilin adı şəxsin adından əvvəl yazılıb: Məsələn: Kəc Kapitan Eynəli Sultan. Çünki Kəclər indi də var və bir az təhrif olunmuş formada yazılır: “Qəclər və ya Qəcovlular, yəni Qəc oğulları”.

1843-cü ildə Naxçıvan şəhərində yaşayan Nadirxan Sultan və qardaşı Rəhim ağa haqqında kameral siyahıda məlumat yazılıb: Nadir xan Sultan Eynəlxan Sultan oğlu 50 yaşında, arvadı Xırda xanım 35 yaşında; qardaşı Rəhim ağa 30 yaşında, həyat yoldaşları: Anaxanım 25 yaşında, İmmi xanım 20 yaşında. Rəhim ağanın Sofiya Bəyim adlı qızı (1 yaşında) olduğu da qeyd olunub [4, v. 90].

Hər iki qardaşın kəngərllilərin Qızılı qolundan olduğu yazılıb. Amma əvvəlki siyahıya alınmada (1832-ci ildə) Nadir xan Sultanın kəngərli tayfasının Salahı qolundan olması yazılıb. Onun 40 yaşının olması və iki həyat yoldaşının olması haqda məlumat var: 1) Xırda xanım 25 yaş; 2) Səlbinaz 30 yaş [6, v. 214].

Gördüyümüz kimi, Nadirxan Sultanın və qardaşı Rəhim ağanın ilkin siyahıya almada Salahı, sonra isə Qızılı qolundan olması yazılıb. 1832-ci il siyahıya almadan başqa, qalan illərdə onların Qızılı qolundan olmaları qeyd edilib.

Bu qardaşların və onların varislərinin kəndləri aşağıdakılar olub: Keçili, Külüs, Mahmudoba, Göynük, Sürəmlik və Nəhəcir. Arxiv araşdırmalarından məlum oldu ki, Qızılılar əsasən Naxçıvanda və Keçilidə yaşayıblar. Amma Qullarağasıyevlərə məxsus o kəndlərin də kameral siyahılarına baxdıq. Burada yaşayanlar Salahı Kəngərllilər kimi qeyd olunub. İş çətinləşdirən məqamlardan biri XIX əsrin sonlarında Çölü bəyin və qardaşı Bala bəyin həm Nadir xan Sultanın, həm də Rəhim ağanın varisləri kimi göstərilməsidir. 1860-cı ildə Naxçıvan şəhərində tərtib edilmiş kameral siyahıda belə yazılıb: Nadir xan Sultan Eynəlxan Sultan oğlu 70 yaşında; qardaşı Rəhim ağa 35 yaşında (1853-cü ildə vəfat edib); qardaşı oğlanları 1) Çölü bəy ağa 7 yaşında; 2) qardaşı Rəhim ağa 5 yaşında [2]. Yəqin ki, oğul Rəhim ağa atası Rəhim ağanın vəfatından sonra doğulub ki, adını Rəhim qoyublar. Sonra mülkədar kəndlərin siyahısında bəzən Çölübəyi və qardaşı Bala bəyi Nadir xan Sultanın, bəzən isə Rəhim ağanın varisləri kimi yazmışlar. Belə görünür ki, bunun əsaslı rəyini ciddi axtarışlardan sonra demək olar. Ola bilər ki, Rəhim ağanın ölümündən sonra onun övladları Nadir xan Sultanın adına yazılıb.

1886-cı ilin kameral siyahıya alınma sənədində belə qeyd var: Qullarağasılar: Çölü bəy Rəhim ağa oğlu 25 yaşında, Onun oğlanları: 1) Eynəlxan Sultan 6 yaşında. 2) Nadir xan Sultan (Böyük ağa deyiblər həmişə-müəllif) 4 yaşında; 3) Bədəlxan bəy 1 yaşında [5, v. 583]. Bu sənəddə ailədəki qadınların adı yazılmayıb, sayı göstərilib. Qeyd edək ki, axtarışlar apararkən yazıçı Eynəli bəy Sultanovun 1915-ci ilə aid bir arxiv işinə rast gəldik. Sənəd “Naxçıvan şəhərinin sakini Eynəli bəy Sultanovun oğluna doğum şəhadətnaməsinin verilməsi ilə bağlı idi”.

Burada Eynəli bəyin öz dəsti-xətti ilə Zaqafqaziya Şiə İdarəsinə yazdığı ərizə də vardır. Ərizə 3 avqust 1915-ci ildə yazılıb Ünvan Tiflis şəhəri Sumbatov küçəsi, ev 11 kimi göstərilib. Yazıçının oğlu Çölü bəy 9 iyul 1899-cu ildə doğulub. (hicri tarixdə göstərilib: 12 rəbiüləvvəl 1316-cı il).

Sonra Çölü bəyin qardaşı Bala bəy haqqında yazılıb: Əsl adı Rəhim ağadır, atasının da adı Rəhim ağa olub, 23 yaşında [7, v. 17].

Bu sənəddə adı çəkilən Eynəlxan Sultan yazıçı Eynəli bəy Sultanovdur. Həmin siyahıda adı çəkilən Nadir xan Sultan (Böyük ağa) yazıçının qardaşdır. Sənədlərdən və varislərinin dediklərindən aydın olur ki, çox varlı mülkədar olub. Araşdırmalar apararkən Keçili, Külüs, Göynük, Nəhəcir kəndlərinə gedirdim. Yerli əhali çox böyük ehtiramla Böyük ağanı xatırlayırdılar. Göynük kəndində onun mülkünün yerində ev tikən Təvəkkül Bəylər oğlu atasından eşitdiklərindən söhbət açdı. Onların çox halal adam olduqlarından ürəkdolusu danışdı və dedi ki, hələ də bizim ərazidə “Böyük ağanın badamlığı” adlanan bağın bir hissəsi qalmaqdadır. Böyük ağanın oğlu Rəhim ağa Naxçıvan MSSR-in ilk traktor mexaniki olub.

1920-ci ildən sonra tez-tez ata-oğulu istintaqlara çağırırsalar da həbs etməmişdilər. Amma kollektivləşmə illərində Keçili və Milax qaçaqlarının sovet hakimiyyətinə qarşı çıxmaqlarını orqanlar Böyük ağa və oğlu Rəhim ağa ilə əlaqələndirirlər. Onlar hər ikisi əvvəlcə İrana mü-

hacirət edirlər ki, bolşeviklər onları həbs etməsin. Rəhim ağa həyat yoldaşına deyir ki, tez geri dönüb sizi də aparacağam. Amma sərhədi sovet hökuməti möhkəmləndirdiyindən Rəhim ağa gəlib ailəsini İrana apara bilmir. 1937-ci ilin avqustunda Böyük ağanın həyat yoldaşı 64 yaşlı Fizzə xanım (1873) Sadıx qızı Kəngərini (Sultanovanı), Rəhim ağanın həyat yoldaşı Humay xanım Paşa qızını (1896) sürgün edirlər. Humay xanımın adı yazıçı-jurnalist E.Axundovanın yazdığı “Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və Zaman” (I hissə) kitabında da çəkilib: “...Dərsdən kənar vaxtlarda Zəviyyə məhəlləsinin uşaqları Humay xanımın evi kimi məşhur olan ikimərtəbəli imarətin zirzəmisinə yığışırdılar [1, s. 75]. Bu məşhur imarətin sahibi yazıçı Eynəli bəyin ortancıl qardaşı Böyük ağa (Nadixan sultan) idi. Rəhim ağanın qızları Şöləni (1922), Həvvanı (1924) və Maralı (1924) Qazaxıstanı sürgün edirlər.

Böyük ağa (Nadir xan Sultan) Sultanov Kəngərini ailəsi sürgün illərində çox məşəq-qətlər çəkmişdir. Uzaq Karaqandada Böyük ağanın nəvəsi, Rəhim ağanın qızı Şölə xanım Məmmədamin Rəsulzadənin sürgündə olan oğlu Azər ilə ailə qurub. Onların oğlu Rəis indi Bakıda yaşayır. Rəhim ağanın digər iki qızı 1956-cı ildən sonra Naxçıvana qayıtmışlar. Varisləri indi Naxçıvanda yaşayırlar. Varislərin dediyinə görə Rəhim ağa Türkiyənin Van şəhərindən onlara məktub yazmış. Həyat yoldaşı Humay xanım Paşa bəy qızından halallıq istəyirmiş. Yazmış ki, çox təəssüflənirəm ki, qayıdıb Arazı keçə bilmədim ki, sizi də yanıma gətirdim. Məktubu onun qızı Maral xanım yadigar saxlaymış. Onun vəfatından sonra məktub yoxa çıxıb.

Gördüyümüz kimi, kəngərlilərin bir qolu olan Qullarağasıyevlər – Sultanovların da Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi olan Naxçıvanın müdafiəsində və inkişafında mühüm xidmətləri olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundova E. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və Zaman. Bakı, 2007, 352 s.
2. Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi (AMDTA): f. 978, siy. 1, v. 7, (II c.).
3. Mehdi Sultanovun şəxsi məktubu (müəllifin şəxsi arxivindədir).
4. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi(NMRDA): f. 314, siy. 6, iş № 20, 251 v.
5. NMRDA: F. 314, siy. 6, iş № 21.
6. NMRDA: F. 314, siy. 6, iş № 12, 357 v.
7. NMRDA: F. 314, siy. 6, iş № 4. 27 v.
8. NMRDA: F. 314, siy. 5, iş № 5, v. 21.
9. Seyidbəyli E.M. Naxçıvan torpaq mülkiyyətinə aid XVII-XVIII əsr Kəngərli arxeoqrafik sənədləri. Bakı, 2000, 229 s.
10. Григорьев В.Н. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб., 1833, 263 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: kuliyevm@yandex.ru

Musa Guliyev

THE PEOPLE OF NAKHCHIVAN: GULLARAGASIYEVS-KENGERLIS

The article considers the Gullaragasiyevs, who belong to the Kejlar tribe of the Kengerli clan. Thanks to cameral lists for the city of Nakhchivan, compiled in 1832, 1843, 1860, 1873, it has been possible to study in detail the history of the Kejlar clan of this ancient Oghuz tribe. Thanks to cameral lists and other documents, we have managed to learn in detail the military and other famous personalities from the Kejlar clan. The article also provides comprehensive information about the Gullaragasiyevs, who later used the surname of Sultanovs.

Keywords: *Kengerli clan, Nakhchivan, Kejlar, Eynalkhan Sultan, Gullaragasiyevs, Salahy, Gyzyly, Einali bey Sultanov.*

Муса Гулиев

О НАХЧЫВАНЦАХ ГУЛЛАРАГАСИЕВЫХ-КЕНГЕРЛИ

В статье говорится о Гулларагасиевых, принадлежащих к колену Кеджлар рода Кенгерли. С помощью камеральных списков по городу Нахчыван, составленных в 1832, 1843, 1860, 1873 годах, удалось подробно изучить историю колена Кеджлар этого древнего огузского племени. С помощью камеральных списков и других документов удалось подробно узнать о военных и других известных личностях из рода Кеджлар. В статье также дается исчерпывающая информация о Гулларагасиевых, позднее использовавших фамилию Султанов.

Ключевые слова: *род Кенгерли, Нахчыван, Кеджлар, Эйналхан Султан, Гулларагасиевы, Салахы, Кызыллы, Эйнали бек Султанов.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 20.07.2023

Son variant 04.09.2023

UOT 94 (479.24)

SARA HACIYEVA

NAXÇIVAN XALÇALARININ SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə Naxçıvan xalçalarının sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən bəhs edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan xalçaçılıq sənətinin Naxçıvan qrupuna məxsus olan xalça nümunələrinin özünəməxsus sənətkarlıq xüsusiyyətləri vardır. Bunlar irigül, firuzəyi, xançəşni, xankarvan, dəvəli, quşlu və s. kimi adlarla adlandırılan naxışlardır. Həmçinin, Naxçıvan xalçaçılıq məktəbinə aid olan primitiv siluet cizgilər, əriş və arqaç iplərinin qalınlığı, ilmə sıxlığı və s. kimi nümunələrin də Naxçıvan xalçaçılarının sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə aid olduğu qeyd edilmişdir. Bu baxımdan çoxşaxəli sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə malik olan Naxçıvan xalçalarının araşdırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Araşdırmalar göstərir ki, hələ ən qədim dövrlərdən meydana gələn bu sənət tarixin müxtəlif zamanlarında müəyyən mərhələlərlə inkişaf yolu keçmişdir. Bölgədə ilk olaraq bir sıra adda xovsuz xalçalar toxunmuş və bu xalçalar Naxçıvan bölgəsi üçün xarakterik olmuşdur. Naxçıvan bölgəsinə aid olaraq məşhurlaşan zili, şəddə, vərnə kimi xalçalar bu baxımdan diqqəti cəlb edən sənət nümunələridir. Xovsuz xalçaların təkmilləşməsi daha sonrakı dövrlərdə xovlu xalçaların da meydana gəlməsinə şərait yaratmışdır. Araşdırmalardan məlum olur ki, xovsuz və xovlu xalçalar əllə toxunmuş və üzərilərində milli mədəniyyətimizin öyrənilməsi üçün mühüm naxışlar əks olunmuşdur. Həmin simvolik mənə kəsb edən naxışlar milli və mənəvi mədəniyyətimizin öyrənilməsində önəmli rol oynadığına görə tədqiq olunmağa layiq sənət nümunələridir. Naxçıvanda xalçaçılıq məktəbinin formalaşması bu bölgədə toxunan naxışlarla, həmçinin memarlıq əsərləri üzərində həkk olunan daşlaşmış naxışlarla da təsdiqini tapır. Bu isə göstərir ki, Azərbaycan, o cümlədən də Yaxın Şərq memarlığına təsir edən Naxçıvan sənətkarları naxışsalma yaradıcılığında böyük nailiyyətlər qazanmışlar. Bu nailiyyətlərin kökündə isə digər sənət sahələri ilə yanaşı xalçaçılıq sənətinin də mühüm rolu olmuşdur.

Açar sözlər: Naxçıvan, xalçaçılıq, sənətkarlıq xüsusiyyətləri, naxış.

Naxçıvan xalçaları hələ qədim zamanlardan Azərbaycan xalçaçılıq sənətinin ən gözəl nümunələri hesab edilmişdir. Bu ərəzidə toxunan xalçaçılıq sənətinə aid çox sayda nümunələr, məişət əşyaları var. Bunlar palaz, cecim, kilim, şəddə, zili kimi xovsuz xalçalar, süjetli, portret və miniatür xalçalar, o cümlədən müxtəlif əl işləri, tikmələr, toxuculuq alətləri, xurcun, duz torbası və s. kimi əşyalardır. Hələ orta əsrlər dövründən Naxçıvan xalçaları əsasən iki tipdə, altı çeşni əsasında toxunmuşdur. Bunlar irigül, firuzəyi, xançəşni, xankarvan, dəvəli, quşlu və s. kimi naxışlar sistemidir.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın digər bölgələrində toxunan xalçalarla Naxçıvan xalçalarının oxşar və fərqli tərəfləri vardır. Bir qrup tədqiqatçılar Naxçıvan xalçalarını müəyyən texniki qaydalarına görə Qarabağ və Təbriz xalça çeşniləri əsasında toxunduğunu qeyd edirlər. Lakin Naxçıvan xalçalarının özünəməxsus sənətkarlıq xüsusiyyətləri də vardır. Naxçıvan xalçaçılıq məktəbinə aid olan primitiv siluet cizgiləri, əriş və arqaç iplərinin qalınlığı, ilmə sıxlığı, üzərində mifoloji cizgilərin və islamçılıqdan qabaqkı büt-pərəstlikdən gələn detallar və s. kimi nümunələrin olmasıdır. Naxçıvan xalçalarının digər xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də ilmələrin uzunluğu (10-12 mm), ilmə sıxlığının seyrək olması (1 kv. m-ə 90-160 min ilmə), iplərin qalınlığı, hündəsi naxışların konkretliyi, yelənlərinin 4-5 və bəzən daha çox olmasıdır. Burada toxunan xalçalar əksər hallarda böyük ölçülü, uzunsov, bəzən isə kiçik ölçülüdür. Bu xalçaların sıxlığının orta və yaxud az olmasına baxmayaraq, onlar möhkəm, qalın və xeyli davamlı olur. Xalçaların toxunmasında ən çox yazda qırılmış ilk yundan daranıb ayrılaraq hazırlanmış ipliklərdən istifadə edilərdi. Çünki yaz yunu uzun lifli olduğuna ipəyirmə üçün daha əlverişlidir və keçə salma üçün də belə yun əsas amillərdəndir. Belə

yundan salınan keçələrin, toxunulan xalçaların və digər dekorativ sənət nümunələrinin möhkəmliyi və davamlılığı daha uzun olur. Naxçıvan xalçalarının üstün cəhətlərindən biri də odur ki, adətən, burada toxunan xalçalarda Ordubadın keyfiyyətli ipək saplarından da istifadə olunardı. Belə xalçaları qədim İpək yolunun səyyahları, tacirləri, ordu başçıları yüksək qiymətə alırdılar və aparıb dünyanın başqa-başqa bazarlarında yüksək qiymətə satardılar. Bu adamlar üçün xalçanın harada toxunması o qədər əhəmiyyət kəsb etmədiyindən sadəcə olaraq “İslam xalçası” adı ilə tanınırdılar. Bu baxımdan da Naxçıvan xalçalarının adı, Xorasan, Ərdəbil xalçaları kimi qarışdırılırdı [3].

Naxçıvan xalçalarının rəng tonu daha çox qırmızı, göy, sürməyi, çəhrayı və qırmızı rənglərə malikdir. Naxçıvan xalçalarının mərkəzi sahəsi iri medalyonlarla tərtib edilərək medalyonların ətraf sahələri müxtəlif həndəsi fiqurlarla əhatələnirdi. Bu xalçaların yan tərəfləri 4-5 haşiyələr vasitəsilə əhatə edilib, ölçülərinə görə xırda və iri ölçülüdür, hər iki ucları saçaqlıdır, nisbətən orta sıxlıqda toxunur. Naxçıvan xalçalarını bədii və texnoloji xüsusiyyətlərinə görə iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupa müxtəlif dövrlərdə Naxçıvan ustaları tərəfindən yaradılan həndəsi naxışları olan xalçalar daxildir. Əsrlər boyunca onlar bədii nöqtəyi-nəzərdən mükəmməlləşdirilib, onların çalarları daha da gözəlləşdirilib. Onların təsviri çox orijinaldır. Məsələn, Naxçıvanda orta sahəsi zərif zolaqlardan – mədaxildən ibarət xalçalar toxunmuşdur ki, bu da orta əsrlərin kətan parçalarını xatırladır. Həmin xalçalar vaxtilə Naxçıvanda istehsal olunan parçaların naxışlarından iqtibas edilib.

Naxçıvan xalçaları üzərində zolaq naxışları qədim zamanlardan Naxçıvan incəsənəti üçün səciyyəvi xarakter daşımışdır. Son dövrlərə qədər (hətta XX əsrin sonlarına qədər) xalçaçılıq sənəti nümunələrindən olan palazlar, cecimlər zolaqlarla bəzədilirdi. Bu iki xalçaçılıq sənəti nümunəsi olan cecim və palazların zolaqları şaquli və üfüqi xətləri ilə seçilirdi. Palazlardan fərqli olaraq, cecimlərdə zolaqlar şaquli vəziyyətdə yerləşdirildi. Zolaqların quruluşundan asılı olaraq cecimlər sadə və mürəkkəb formada toxunurdu. Naxçıvan xalçaları bu zolaqları “tel”, onların arasındakı tumurcuqları isə “nigar” adlandırılırdılar. Palazlar şaquli dəzgahlarda toxunmuş, cecimlər isə açıq hava altında yerə qoyulmuş üfüqi dəzgahlarda hazırlanırdı.

Naxçıvan xalçalarının ikinci qrupuna XVII-XVIII əsrlərdə toxunan böyük xalılar daxildir. Belə xalılardan bir neçəsi İstanbulda Türk və İslam əsərləri muzeyində saxlanılır. Bu xalçalar xalçaçılıq texnikasını çox yaxşı bilən peşəkar rəssamların eskizləri əsasında toxunub. Texniki xüsusiyyətlərinə gəlinə, sənətsünaşlar bildirir ki, “Naxçıvan xalçaları” adını daşıyan xalça və xalılar uzunsov formada daha çox istehsal olunurdu. Bu xalçaların ölçüsü əsas etibarilə böyük olur. Nadir hallarda kiçik ölçülü xalçalara rast gəlmək olar. Naxçıvan xalçalarının ölçüləri 100×150 sm-dən 160×260 sm-ə qədər ölçülər arasında dəyişir. Naxçıvan xalçalarında bir kvadrat desimetrdə təxminən 35×35 ilmə (düyün) yerləşir. Bir kvadratmetrdə isə 122 min ilməyə təsadüf edilir. “Naxçıvan xalçaları”nda xovun hündürlüyü 6-8 mm-dir. Müxtəlif üsullarla toxunmasına baxmayaraq Naxçıvan xalçalarını araşdırarkən onların göl və yelənləri üzərində salınmış bəzək kompozisiyalarının nə qədər zəngin, özünəməxsus olduğunun şahidi oluruq. Sehrli nağıla oxşayan xalçalar üzərində işlənmiş həndəsi, nəbati naxışlar, stilizə olunmuş quş və heyvan təsvirləri, memarlıq elementləri naxış kimi işlənsə də, hər birinin özünün rəmzi mənalıdır. Bu naxış və təsvirlər Naxçıvan əhalisinin təsərrüfat həyatını, milli mədəni dəyərlərini özündə əks etdirən simvolik işarələrdir. Naxçıvan xalçaları üzərində tez-tez rast gəlinən bir çox heyvan simvolları təsvirləri içərisində qoç, əjdaha, dəvə, at, qurd, və s. kimi rəsmləri nümunə göstərmək olar.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan o cümlədən də Naxçıvan xalçalarının üzərində rast gəlinən heyvan təsvirləri içərisində qoç rəsminin toxunduğu xalçalar vardır. Xalçalarımız üzərində müxtəlif şəkillərdə və formalarda rast gəlinən bu təsvirlər bəzən tam halda, real vəziyyətdə, bəzən başları çəngəltək haçalanmış buynuzla bənzər şəkildə icra edilibdir. Naxçıvanın Babək rayonunda toxunmuş kilim üzərində də qoç təsviri toxunulmuşdur. Həmin xalça halıyadə Naxçıvan xalça muzeyində saxlanılır. Ölçüləri 1.60×2.80sm-dir. Arasahəsi qırmızı rəngdə toxunmuş bu kilimin küncələrində qara rəngdə qoç buynuzları təsvir edilib. Həmçinin, bu tip təsvirə Şahbuz rayonunun Güney Qışlaq və digər yaşayış yerlərində toxunmuş xalça, kilim və s. toxuculuq məhsulları üzərində rast gəlmək mümkündür. Qeyd olunan qoç buynuzu formasındakı təsvirlər əsasən xalçanın ara sahəsindəki qırmızı rəngli boşluqlarda yerləşdirilmişdir. Elə xalçalar vardır ki, onların bütün bəzək kompozisiyası qoç buynuzlarından təşkil olunub. Mənbələr göstərir ki, qoç türkdilli xalqlar arasında uzaq keçmişlərdən müqəddəs heyvanlardan biri sayılmışdır [7].

Xalçalar üzərində at təsvirinin toxunması ata olan yüksək münasibətin göstəricisidir. Əgər Azərbaycan folklor nümunələrinə diqqət etsək görərik ki, At həm namus, qeyrət, həm də ucalıq rəmzi kimi tanınır. Dastan və nağıllarımızda da ata olan yüksək ehtiram bu baxımdan diqqətə layiqdir. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında ata olan məhəbbət və ehtiram gözəl təsvir edilmişdir. Dastanda ata məhəbbət “at demərəm sənə, qardaş derəm” şəklində ifadə olunmuşdur [2, s. 158]. Naxçıvan xalça sənəti nümunələri üzərində digər bir heyvan təsvirlərindən biri də əjdaha rəsmidir. Həm real, həm də mücərrəd şəkildə toxunan qarmağabənzər belə təsvirlər xalçalar üzərində daha geniş yayılmışdır. Qarmağabənzər bu rəsm elementi Qarabağ və Qazax xalçaları ilə yanaşı Naxçıvan xalçaları üzərində də əks olunmuşdur. Vərnilər üzərində əjdaha təsvirinə daha çox rast gəlinir. “Vərni”lərdə əjdahalar adətən xalı boyu simmetriya əsasında yerləşdirilibdir. Onlar uzun quyruq və qoşabuynuzlu təsvir olunubdu. Adətən əjdaha təsvirinin daxili hissəsində, elə bil ki, su üzərində süzən quşlar toxunubdu [4]. Qocaman toxucuların verdiyi məlumatlara görə, bunlar əjdahanı suyun qoruyucusu kimi təmsil edirlər. Əcaib ilanabənzər bu heyvan Azərbaycan xalq nağılları və dastanlarında da suda yaşayıb, suyun qoruyucusu kimi təsvir edilib.

Naxçıvan xalçaları üzərində tez-tez təsadüf edilən təsvirli motivlərdən biri də tovuzquşu rəsmidir. Hazırda Xalça muzeylərində belə kompozisiyalı qoşa tovuzquşu təsvirli rəsmlərə rast gəlmək mümkündür. Qocaman xalçaçı ustaların verdiyi məlumatlara görə bu qoşa tovuzquşularından biri erkək, o biri dişi olub ailə və ocaq obrazının təsviri kimi qəbul edilmişdir. Xalça üzərində tovuzquşu təsvirinin belə geniş yayılması səbəbsiz olmamışdır. Sənədlər göstərir ki, uzaq keçmişlərdə tovuzquşu türkdilli xalqlar arasında müqəddəs ocağın tanrısı sayılmışdır. Azərbaycanda bu quşun rəmzi xarakter daşıyan təsviri də vardır. O, alov diliminə bənzər “buta” rəsmidir. Keçmişdə Azərbaycanda “tovuzlu”, “butalı” adlı xüsusi xalılar toxunubdu. Naxçıvanda xovlu xalçaların bəzəyinə çevrilən “buta” elementi isə öz bədii quruluşuna və texniki üslubuna görə digər məktəblərdən fərqlənərək, “Naxçıvan butası” adını daşıyır.

Naxçıvanın xovsuz xalçaları və xalça məmulatları üzərində qartal və qoşa başlı qartal təsvirləri də vardır. Naxçıvan xalça muzeyində XVIII əsrə aid heybə üzərində qartal təsviri əks olunmuşdur. Babək rayonunun Payız kəndində XX əsrdə toxunmuş kilimin qırmızı rəngli ara sahəsi üzərində qara rəngdə qoşa başlı qartal təsvirləri işlənmişdir. Əski türklərdə qartal müqəddəs sayılaraq hakimiyyət nişanəsi idi. Oğuz qəbilələrinin özünəməxsus damğaları var idi ki, bu damğalarda simvolik olaraq vəhşi quşların təsvirləri verilmişdir. Bu quşlar arasında

qartalın növləri də yer alır. Onlar bu quşların adını onqon kimi qəbul etmiş, qəbilənin adını da bu quşun adı ilə adlandırırılar. Qoşa başlı qartal türk uluslarının, türk cəmiyyətinin quruluşunun rəmzi idi. Biri xəzinə, digəri dövləti tərənnüm edirdi. Dövləti xəzinəsiz, xəzinəni isə dövlətsiz təsəvvür etmirdilər. Türklərin əski dünyagörüşünə görə quşlar göylə, ilahi varlıqlar aləmi ilə əlaqədar olduqlarından onların himayə etdikləri qəhrəmanlara bəxş edilən güc, qüvvət və qeyri adi qabiliyyət əslində əsatiri səciyyə daşıyırdı [6, s. 89, 91]. Naxçıvan xalçalarında çox işlənən elementlərdən biri də nəbati naxışlardır. Bu naxışlar xalçalar üzərində iki formada – həndəsələnmiş, yəni düzxətli və əyri xətlə rəsmlərin toxunmasıdır. Həndəsələnmiş nəbati naxışların belə geniş yayılması naxışların asan, tez toxunması və XI-XII əsrlərdə dəqiq elmlərin inkişafı ilə əlaqədar olmuşdur. Bu formada nəbati naxışlar müasir dövr xalçalarında da çox işlənən elementlərdəndir. Bitki, heyvanat, həşərat və quşların stilizə edilmiş təsvirləri, həmçinin ulduz, paxlava, üçbucaq, dördbucaq, beşbucaq, altıbucaq səkkizbucaqlı və sair həndəsi formaların təsviri Naxçıvan xalçalarının əsas naxışlarını təşkil edir.

Naxçıvan xalçaları üzərində geniş yer verilən təsvirlərdən biri də həndəsi rəsmlərdir. Səkkizguşəli ulduz Səlcuq mədəniyyət və sənətinin təməl fiqurlarından biridir. Kvadratla dairə arasında bir forma olan səkkizbucaqlı (oktagon) yerlə göy arasındakı əlaqənin keçid mərhələsini də simvollaşdırır. Günəş şüaları dünyaya, təxminən, 8 dəqiqəyə gəlir və bu baxımdan 8 rəqəmi kosmik tarazlığı da ifadə etməkdədir. Xalçalar üzərində rast gəlinən bütün həndəsi formaların arasında ən mükəmməl olanı üçbucaq təsviridir. Bundan başqa, üçbucaq “möhkəmlik”, “dəyişməzlik” və “dayanıqlılıq” anlayışlarını da ifadə edir. Müasir elmə görə Tanrı, insan və kainat üçlüyü bir üçbucağın küncələri kimi möhkəm əlaqəyə malikdir. Təpə nöqtəsi yuxarıya baxan üçbucaq göyün, aşağıya baxan üçbucaq isə yerin simvolu sayılır. Bunların iç-içə keçməsi səmavi möcüzələrin yer üzündə ortaya çıxmasını ifadə edir. Naxçıvan Xalça muzeyində XVIII əsr aid Un torbası saxlanılır (0.80×1.20 sm). Torbanın yeləni üzərində pomb naxışının həndəsi qurulma sxemi toxunmuşdur.

Naxçıvan xalça naxışları arasında ən çox işlənən həndəsi formalı naxış ulduz naxışlarıdır. Ulduz da günəş kimi kainat elementi olmaqla müqəddəs sayılmış, insanlar arasında ona etiqad edilmişdir. Ulduz naxışlarından xalçaların yelənlərinin bəzədilməsində və arasahəsində medalyon kimi istifadə edilmişdir. Üçbucaqların birləşməsindən altıbucaqlı ulduzlar, romb, kvadratların birləşməsindən səkkizbucaqlı ulduzlar qurulmuşdur. Ulduz naxışları xalçalarda kainatın, yaranışın və cənnətin rəmzi kimi qəbul edilir.

Xalçalar üzərində naxışlanan paxlava və ya romb – dünyanın rəmzidir. Üçbucaqların rombun ətrafında verilməsi Peyğəmbərin Allahın yerdə elçisinə işarədir. Paxlava içərisində işlənmiş 4 ədəd üçbucaq gecə və gündüzü, 4 istiqaməti (cənub, şərq, qərb, şimal), 4 ünsürü – hava, su, torpaq, odu göstərir, 12 ədəd quş başı – ildə 4 fəsli və hər fəsildə 3 ayı ifadə edir. Bəzi mənbələrə görə, dördlük – havanı (yel), suyu, torpağı, odu (istiliyi) bildirir. Yəni mövcudata dair nə varsa, onların canında bu dörd ünsür yer almışdır. Azərbaycan xalçalarının naxışları onun kompozisiyasını tamamlayır. Xalçaların ortasının və kənar naxışlarının kompozisiyalarının xarakterik xüsusiyyətləri, ondakı rənglərin və ornamentlərin bir-birinə olan tənəsübü ilə səciyyələnir. Əski zamanlarda Orta Asiyada, Yaxın Şərqdə, eləcə də Azərbaycanda suyu həyatın ən lazımlı şərtlərindən qəbul edir, onu balıq, quş, ördək, formasında təsvir edirdilər. Axar suyu isə düz və ya dalğalı xətlərlə göstəriridilər. Naxçıvanda Möminə xatun türbəsinin sütunları üzərində “miandra” və yağış damcıları təsvir olunmuşdur. Hər iki ornament su mifi ilə bağlıdır. Şərqdə Naxçıvan xalçalarının kənar yelənləri üzərində işlənmiş və

memarlıqda da “miandra” adı ilə tanınan “S” formalı naxış, xalçalarda “Su” elementinin rəmzidir. Bir çox kompozisiyalarda su elementi bitki elementi ilə birlikdə işlənir. Türklərdə su göl, bitki-ağac kultu ilə bağlıdır. Yaşılığın, suyun onqonlarının mifik səciyyələri birləşərək, yaşillıq, su, gənclik ilahəsi – “Öləng” ifadə edir. “Öləng” ilahəsi – bitkini göyərdən, istiliyi, yazı qoruyan qadın və kişi başlanğıcıdır. “Öləng” həm də yaşillıq, gənclik, ailə ilahəsinin adıdır [5, s. 54-60].

Naxçıvan xalçaları üzərində təsvir olunan naxışlar arasında daha çox diqqəti çəkən süjetli rəsmlərdir. Tədqiqatçıların bəziləri Naxçıvanın süjetli xalçalarına aid olan və əsas motivi ovçuluqla bağlı olan xalçaları Təbriz xalçaçılıq məktəbinə aid edirlər. Lakin süjetli ovçuluqla bağlı olan Təbriz xalçaları ilə Naxçıvanda toxunmuş bu tip xalçaların fərqli və oxşar cəhətlərində müəyyən amillər də vardır. Təbriz xalçalarında isə süjetli xalçalar əsasən yeni bir formada əks olunur. Və burada orta əsr rəssamlarının tam kamil rəssamlıq cizgiləri görünür. Belə ki, bu xalçalarda miniatür janr üslubunu özündə qoruyub saxlamaqla konkret hadisələri və ov səhnələrini görünməkdədir. Yəni xalçaçılığın kamillik dövrü müşahidə olunur. Bu “Ovçuluq”, “İlin dörd fəslı”, “Ömər Xəyyam”, “Şeyx Sənan”, “Leyli və Məcnun” kimi xalçalarda daha qabarıq görünür [3]. Naxçıvanda bu motivin nəinki xalçalarda həmçinin digər sənət nümunələrində də görünməsi qədim insanların məşğuliyyətindən, ovçuluqla məşğul olan dövrlərindən və ovladıqları heyvanların ətindən, südündən istifadə etdikləri kimi, onların yunundan da necə istifadə etmələrindən xəbər verir. Və çox sevindirici haldır ki, belə xalçalar min illərlə öz xarakterik cizgilərini qoruyub saxlamışlar. Belə rəmzi cizgilərin xalçalarda olması isə, sübut edir ki, xalçaçılığın ilk pilləsi məhz insanların ovçuluqla məşğul olduqları dövrlərdən gəlir. Ovçuluqla məşğul olan qəbilələr isə sözsüz ki, qiymətli xammal olan yundan geniş istifadə etmişlər, o cümlədən də xalçaçılıqda [3].

XV yüzillikdən başlayaraq Azərbaycanda Təbriz miniatür məktəbinin yaranması və inkişafı ilə xalça səthlərində süjetli kompozisiyaların toxunmasına başlandı. Naxçıvanda da çeşni əsasında süjetli xalçalar toxunmağa başlandı. “Rüstəm və Zöhrab” xalçası da belə xalçalardandır. Xalçanın arasahəsində ləçək-türünc kompozisiyası daxilində “Həyat ağacı” və ətrafında taxt üzərində üz-üzə oturmuş insan təsvirləri toxunub. Naxçıvan xalça muzeyində XVIII əsr aid “Rüstəm və Zöhrab” xalçası saxlanılaraq nümayiş etdirilir. Tarixi mənbələr göstərir ki, süjet tipli rəsmlərin sənət əsərləri üzərində yer almasının qədim tarixi kökləri vardır. Parçanı insan, heyvan, quş təsvirləri ilə bəzəmək Azərbaycanda hələ çox qədimdən məlum idi. Azərbaycanda XVI-XVII əsrlərdə ovçuluq səhnələrini əks etdirən çoxlu xalçalar toxunmuşdur. Bu xalçalardan biri haliyədə İngiltərədə, Londonun Viktoriya və Albert muzeyində nümayiş etdirilən xalçadır. Xalça üzərində ceyranı parçalayan pələng rəsmi təsvir olunmuşdur [1, s. 68].

Naxçıvan Xalça muzeyində Namazlıq (səccadə) xalça vardır. XVIII əsr. (80×120 sm) Səccadənin ara sahəsində “dik tağ” təsviri işlənmişdir. Tağın yanlarında əlləri vurmaq üçün əl təsvirləri, mərkəzində alnı vurmaq üçün möhür yeri təsvir olunmuşdur. Tağ təsvirlərinin kökü qədim Türklərin çadır formalarının quruluşundan götürülmüşdür. Tağ koma, ev mənasında, dini mövzuda yazıların saxlandığı yer, sandıqca adlanırdı “Namazlıq” xalçalar da səccadələr kimi kiçik (1 nəfər) və böyük (1 ailənin ya 10-50 nəfərin) namaz qılması üçün toxunurdu. Namazlıq xalçalarda əsasən tağ, sütun və məscid təsvirləri əks olunmuşdur. Naxçıvan xalçalarının bədii tərtibatında geniş yayılmış çərxi-fələk (dörd ünsür) təsvirinə e.ə. II-I minilliklərə aid maddi-mədəniyyət abidələri üzərində də təsadüf edilir. Çərxi-fələk adətən iri

ölçülü medalyonların mərkəzində təsvir olunur. Xalçaların naxış-kompozisiya seçimində də yerli əhalinin təsəvvürü, mifik görüşləri, inancları mühüm yer tutmuş, onların ifadəsi xalçalarda öz əksini tapmışdır. Məlumdur ki, hər bir xalçanın dəyəri toxunulan ilmələrin sayı və həmin ilmələr vasitəsilə təsvir olunan naxışların dərin mənası ilə qiymətləndirilir.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, Naxçıvan xalçaçılarının sənətkarlıq xüsusiyyətləri Azərbaycanın qədim xalçaçılıq ənənəsinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bölgəyə məxsus olan xalça nümunələri onu deməyə əsas verir ki, hələ orta əsrlər dövründən burada olan naxışsalma yaradıcılığı nəinki xalçaçılıq sənəti nümunələrində, həmçinin digər sənət əsərlərində o cümlədən də, sənətkarlığın zirvəsində dayanan memarlıqda böyük nailiyyətlər qazanmışdır. Bu nailiyyətlərin kökündə isə digər sənət sahələri ilə yanaşı xalçaçılıq sənəti də mühüm yer tutmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyev R. Azərbaycan dekorativ tətbiqi sənəti. Bakı: İşıq, 1976, 190 s.
2. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
3. Qədim A. Naxçıvanda xalçaçılığın tarixi. "Azad Azərbaycan" qəz., 2007, 10 oktyabr.
4. Qənbərova G. Naxçıvan xalçaları üzərində salınmış naxışların rəmzi mənalari. aqra.az/.../396-nakhdzh-van-khaldzhalar-uzaerindae-sal-nm.
5. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, s. 386.
6. Алиева К. Тебризская ковровая школа XVI-XVIII вв. Баку: ЭЛМ, 1999, 194 с.
7. <http://www.kaspi/az/nevs/a-8684/html>.
8. <http://www.xalqcebhəsi.az/news.php?id>.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: hacyevasara@yahoo.com

Sara Hacıyeva

ARTISTIC FEATURES OF THE NAKHCHIVAN CARPETS

The article considers the artistic features of the Nakhchivan carpets. It is noted that the carpet patterns belonging to the Nakhchivan group of Azerbaijani carpet-weaving have their own artistic features. These are irigul, turquoise, khancheshni, khankarvan, camel, bird, etc. patterns called by such names. Moreover, primitive silhouette lines belonging to Nakhchivan carpet-weaving school, thickness of loops and loops, density of loops, etc. it was noted that such examples belong to the craftsmanship of Nakhchivan carpet weavers. From this perspective, the study of Nakhchivan carpet with multifaceted artistic features is of great importance. Research has shown that this art, which dates back to ancient times, has developed at different stages in different periods of history. Several pileless carpets were first woven in the region, and these carpets characterized Nakhchivan region. Carpets such as zili, shadda, verni, which are popular in Nakhchivan region, are examples of art that attract attention in this regard. The improvement of pileless carpets created conditions for the emergence of pile carpets in later periods. The research confirms that both pileless and pile carpets were woven manually and reflected important patterns for the study of our national culture. These patterns, which have

a symbolic meaning, are worth of study because they play a significant role in the study of our national and spiritual culture. It was noted that, the formation of a carpet-weaving school in Nakhchivan in the Middle Ages is confirmed not only by the carpets woven in this region, but also by the petrified patterns engraved on architectural works. This indicates that the artists of Azerbaijan, as well as Nakhchivan, who influenced the architecture of the Middle East, have achieved great success in painting. Along with other fields of art, carpet weaving played an essential role in the root of these achievements.

Keywords: *Nakhchivan, carpet-weaving, artistic features, ornament.*

Сара Гаджиева

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАХЧЫВАНСКИХ КОВРОВ

В статье рассматриваются художественные особенности нахчыванских ковров. Отмечено, что ковровые узоры, относящиеся к нахчыванской группе азербайджанского ковроткачества, имеют свои художественные особенности. Это такие орнаменты, как иригуль, фирюза, ханчешни, ханкарван, девели (верблюд), гушлу (птица) и др. Было также отмечено, что к художественным особенностям нахчыванских ковроткачей относятся такие образцы, как примитивные линии силуэта, характерные для нахчыванской школы ковроткачества, толщина утка и уточных нитей, плотность петель и т. п. С этой точки зрения большое значение имеет изучение нахчыванских ковров, обладающих многогранными художественными особенностями. Исследования показали, что это искусство, восходящее к древнейшим временам, имело свои характерные этапы развития в разные периоды истории. Ряд безворсовых ковров были впервые сотканы здесь, и эти ковры являются характерными для Нахчыванского региона. Такие ковры, как зили, шадда и верни, популярные в Нахчыванском регионе, являются образцами искусства, привлекающими внимание в этом отношении. Совершенствование безворсовых ковров создало условия для появления в более поздние периоды ворсовых ковров. Из исследований известно, что как безворсовые, так и ворсовые ковры ткались вручную и отражали орнаменты, важные для изучения нашей национальной культуры. Данные орнаменты, имеющие символическое значение, являются достойными изучения образцами искусства, поскольку играют важную роль в изучении нашей национальной и духовной культуры. О формировании школы ковроткачества в Нахчыване свидетельствуют не только ковры, сотканные в этом регионе, но и каменные орнаменты, выгравированные на архитектурных произведениях. Это показывает, что художники Нахчывана, оказавшие влияние также на архитектуру Азербайджана и Ближнего Востока, достигли больших успехов в создании орнаментов. В основе этих достижений наряду с другими искусствами важную роль сыграло и искусство ковроткачества.

Ключевые слова: *Нахчыван, ковроткачество, художественные особенности, орнамент.*

Daxilolma tarixi: İlkin variant 11.07.2023

Son variant 06.09.2023

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 93/94

İLHAMİ ƏLİYEV

XVIII ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA RUSİYA-İRAN
MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ NAXÇIVAN

XVIII əsrin ortalarına yaxın Nadir şahın sui-qəsd nəticəsində öldürülməsindən sonra Azərbaycan ərazisində meydana gələn xanlıqlar arasında siyasi mübarizələr genişləndi. Bu zaman bir sıra güclü xanlıqlar – Şəki, Quba və Urmiya xanlıqları Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək uğrunda mübarizə aparırdılar. Digər bir qrup Qarabağ, İrəvan, Xoy və s. xanlıqlar qonşu xanlıqların əraziləri hesabına öz sərhədlərini genişləndirmək məqsədilə hücumlar edirdilər. Bəhs edilən dövrdə Naxçıvan xanlığı Heydərqulu xanın rəhbərliyi ilə xanlıqı möhkəmləndirmək, onun sərhədlərini qorumaq, daxili sabitliyini təmin etmək və s. məsələlərin həlli yollarında çalışırdı. Bütün bunların əldə edilməsi üçün təkbaşına mübarizə aparmaq çətin olduğundan müttəfiqlərə ehtiyac hiss olunurdu. Qeyd edək ki, bu zaman qonşu xanlıqlarla müttəfiqlik heç də həmişə uğur qazandırmır, çox hallarda tərəflərin birini digərindən asılı hala salırdı. Ona görə də, bu işdə daha güclü tərəfdaşlara ehtiyac yaranırdı. Elə bu səbəblərdən də Naxçıvan xanları müəyyən illər istisna olmaqla, XVIII əsrin ikinci yarısında əvvəlcə Zəndlərin, sonra isə Qacarların asılılığını qəbul etmişlər. Bu illərdə öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək, daxili və xarici sabitliyi təmin etmək üçün Rusiyanın dəstəyinə ümid edən və onu qəbul etməyə cəhd edən Naxçıvan xanları olsa da, onların bu istəyi baş tutmamışdı.

Qeyd edək ki, XVIII yüzilliyin 90-cı illərində Cənubi Qafqaz, o cümlədən də Azərbaycan torpaqları uğrunda Rusiya və İran (Qacarlar dövləti) arasında mübarizə gedirdi. Müstəqil hakimiyyət və siyasi sabitliyin əldə edilməsi uğrunda mübarizə aparən Naxçıvan xanlığı bu dövrdə hər iki dövlətin işğal etmək istədiyi strateji bölgələrdən biri idi. Lakin rus qoşunlarının 1796-cı ildə Azərbaycan torpaqlarından geri çəkilməsi bu məsələdə Qacarların işini asanlaşdırdı. 1797-ci ilə qədər sonrakı dövrə nisbətən müstəqil hesab edilən Naxçıvan xanlığı həmin ildən Qacarlardan asılı vəziyyətə düşdü. Yəni, XVIII yüzilliyin sonlarında Naxçıvan xanlığı da daxil olmaqla Azərbaycan xanlıqlarının ələ keçirilməsi uğrunda mübarizədə Qacarlar dövləti qələbə qazandı.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Qacarlar dövləti, siyasi sabitlik, işğalçılıq, müttəfiq, müstəqillik.*

Çar Rusiyası XVIII əsrin ortalarında 7 illik müharibədə (1756-1763) əldə etdiyi uğurlardan, yəni Avropada mövqelərini möhkəmləndirdikdən sonra Cənubi Qafqaz siyasətində fəallığını artırdı. Bu zaman o keçmiş Əfşarlar dövlətinin torpaqlarının xeyli hissəsini, xüsusilə də Cənubi Azərbaycanı nəzarət altına almış, burada nüfuzlu siyasi gücə çevrilmiş Kərim xan Zəndlə (1759-1779) qarşılaşdı. İsfahan xanı Kərim xan Zənd öz hakimiyyətini Azərbaycanın şimal xanlıqlarına da yaymaq istəyirdi. O, hərbi gücünün kifayət qədər olmaması və digər səbəblərdən xanlıqları güc tətbiqi ilə deyil, diplomatik yolla tabe etmək istəyirdi ki, lakin bu da baş tutmadı [7, s. 409]. XVIII əsrin 60-cı illərinin ikinci yarısında Kərim xan Zəndin ümumilikdə Qafqaz siyasəti qeyri-fəal idi. Bu özünü 1768-1774-cü illər Rusiya-Osmanlı müharibəsi zamanı aydın göstərdi. Yaranmış vəziyyətdən yararlanmaq istəyən Osmanlı sultanı Kərim xanı Rusiya və Kartli-Kaxetiya çarlığına qarşı müharibəyə cəlb etməyə çalışırdı. 1771-ci ildə Ərzurum paşasının elçiləri Kərim xan Zəndin sarayında oldu, onu Rusiyaya qarşı müharibəyə sövq etmək istəsələr də, buna nail ola bilmədilər [3, s. 16].

1768-1774-cü illər müharibəsində çar Rusiyasının Osmanlı İmperiyası üzərində qələbəsi Azərbaycanda gedən siyasi proseslərə daha fəal müdaxiləsi üçün Rusiyaya əlverişli şərait yaratdı. Azərbaycanı özünün itaətdən çıxmış torpağı hesab edən İran hər vasitə ilə bunun qarşısını almağa çalışırdı. Çar Rusiyası öz məqsədinə çatmaq üçün iqtisadi və hərbi təzyiq metodlarından, “parçala və hökmranlıq et” taktikasından istifadə etdiyi halda, geridə qalmış

Qacarlar (əvvəlcə zəndlər – İ.Ə.) İrani daha çox şantaj və təxribatlar yolu ilə Azərbaycanda öz hegemonluğunu bərqərar etməyə cəhd edirdi [3, s. 16].

Əvvəlcə Zəndlər, sonra isə Qacarlar dövləti ilə müqayisədə xeyli güclü olan Rusiya Azərbaycanda daha fəal siyasət yeridirdi. Bu dövrdə rus diplomatiyası əsas diqqəti Azərbaycanda Qacarlar dövlətinin hakimiyyətinin bərpa edilməsinə yol verməməyə, Gürcüstanın təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə və Xəzərsahili vilayətlərdə rus tacirlərinin mənafeələrinin qorunmasına yönəlmişdi. Fransa burjua inqilabına qarşı mübarizəyə böyük qüvvə ayıran Rusiya bu məqsədlərinə çatmaq üçün daha çox diplomatik vasitələrə üstünlük verirdi. Çar hökuməti bir çox hallarda özünü Azərbaycan xanlıqlarının təhlükəsizliyinin təminatçısı kimi qələmə verir, onların arasında yaranan ixtilafların həllində münsif rolunda çıxış edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə bir çox Azərbaycan xanları öz aralarındakı mübahisələri həll etmək üçün Rusiyaya müraciət edirdilər. Bu isə çar Rusiyasına Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmaq, burada öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün əlverişli şərait yaradırdı. Əldə olan məlumatların təhlili göstərir ki, bu dövrdə özlərinin dar feodal mənafeələrindən çıxış edən ayrı-ayrı Azərbaycan xanları Rusiyaya kömək və himayə xahişi ilə müraciət etməklə özləri üçün necə böyük təhlükə yaratdıqlarını başa düşmürdülər. Xanlar sadəlvəhcəsinə inanırdılar ki, Rusiyadan alınan kömək və himayə onların müstəqilliklərinə təhlükə yaratmayacaq. Çar hökuməti isə ancaq bəzi kiçik məsələlərdə güzəştə getməklə onlarda bu fikri daha da möhkəmləndirirdi [4, s. 15].

XVIII əsrin ikinci yarısında digər sıra Azərbaycan xanlıqları kimi, Naxçıvan xanlığı da qonşu Rusiya və İran dövlətlərinin marağında idi. Bu dövlətlərin münasibətlərində Naxçıvan xanlığının yeri həm də onun öz maraqlarından da irəli gəlirdi.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Kərim xan Zəndin qurduğu dövlət bu zaman güclənən çar Rusiyası ilə müqayisədə zəif idi. Lakin buna baxmayaraq Naxçıvan xanlığı yarandığı ilk vaxtlar istisna olmaqla, Heydərqulu xanın hakimiyyətindən sonra digər bir sıra Azərbaycan xanlıqları kimi, Kərim xan Zəndin hakimiyyətindən asılı idi. Heydərqulu xanın ölümündən sonra onun sələfi Hacı xan, sonra Şükrulla xan və Əliqulu xanların Naxçıvan xanlığında hakimiyyəti zamanı onlar Kərim xan Zənddən asılı olduqları üçün müstəqil hakimiyyətə sahib deyildilər. Bu asılılıq Kərim xanın hakimiyyətinin sonuna kimi davam etmişdi [2, s. 148]. Belə bir vəziyyət zəndlərin Rusiya dövlətinin xanlıqlara, o cümlədən də Naxçıvan xanlığına qarşı münasibətdə həyata keçirdiyi siyasətdə ondan irəlidə olduğunu göstərirdi.

İrandan asılılığın obyektiv səbəblərindən biri bu illərdə Naxçıvan xanlığında hakimiyyət uğrunda gedən daxili çəkişmələr idi ki, bu da xanlığın möhkəmlənməsinə imkan vermir, onu məcburən siyasi asılılığa sürükləyirdi. Digər tərəfdən Rusiyanın bölgədə nüfuz qazanma və işğalçılıq siyasəti İranla müqayisədə çox fərqli idi. Uzun illər bir millətin - türklərin hakimiyyəti və İslam dinin hakim olduğu bir bayraq altında yaşayan zəndlərlə müqayisədə, çar Rusiyası etnik və dini baxımdan yad sayılır və bölgədə sonralar – XVIII əsrin əvvəllərindən mövqə tutmağa çalışırdı. Hər nə qədər bu XVIII əsrdə mümkün olmasa da, lakin gələcək üçün bir təməlin atılmasında əsas rol oynamışdı.

Naxçıvan xanlığında İranın öz nüfuz dairəsini genişləndirmək və davam etdirmək siyasəti uzun sürə bilməzdi. Çünki bu dövlətdə hakimiyyətin dayaqları Rusiyada olduğu kimi möhkəm deyildi. Bu məsələ xanların da diqqətindən kənar qalmırdı. Belə ki, onlardan bəziləri xanlıqda möhkəm hakimiyyət, siyasi sabitlik qurmaq üçün Rusiyadan kömək almağı, yəni bu dövlətin himayəsinə etibar etməyi üstün tuturdular.

XVIII əsrin ikinci yarısında əvvəlcə Naxçıvan xanlığında hakimiyyət uğrunda mübarizədə Abbasqulu xan Rusiyanın dəstəyindən yararlanmaq üçün onun təcəviliyinə can atırdı. Cəfərqulu xanla aralarında baş vermiş hakimiyyət davaları üzündən Rusiyanın himayəçiliyini qəbul etmiş, (1783) Gürcü çarı II İrakliyə sığınan Abbasqulu xan Rusiyanın Kartli-Kaxetiya çarlığında nüməyəndəsi polkovnik S.Burnaşevə yazırdı: “Çar İrakli ilə yaxınlıq edərək, imperator həzrətlərinin hakimiyyəti altında olmağı arzulayır və başqa xanları da belə addım atmağa çağırıram”. Abbasqulu xanın bu niyyəti Rusiyanın hərbi nüməyəndəsi general – poruçik Q.A.Potyomkinə çatdırıldıqda o, Abbasqulu xanın Naxçıvanda hakimiyyətə gəlməsinə etiraz etmədiyini bildirmişdi [1, s. 65-66]. Bu Rusiyanın Naxçıvan xanlığı ilə bağlı siyasətində onun hakimiyyətini istəyənlərə özünün “yardımsevər” mövqeyini nüməyiş etdirdiyini göstərirdi.

Rus hərbi tarixçisi P.Butkovun yazdığına görə 1783-cü ildə Naxçıvan xanlığını İsfahan xanı Əlimurad xan devirmişdir [8, s. 177]. Qeyd edək ki, İranda Kərim xan Zəndin ölümündən sonra Zəndlər sülaləsinin nüməyəndəsi Əlimurad xan hakimiyyəti ələ keçirmişdi. Lakin o, öz hakimiyyətini möhkəmləndirə bilmirdi. Çoxları Əlimurad xanı taxt-tacın sahibi kimi tanımaq istəmirdilər. Əlimurad xan Rusiya dövlətinin köməyi ilə hakimiyyətdə möhkəmlənmək istəyirdi. Bu məqsədlə o, Rusiya ilə ittifaq bağlamaq üçün müraciət etmiş, onun istədiyi şərtlərlə müqavilə bağlamağı təklif etmişdi. Bildirmişdi ki, bu tərəfdaşlıqda çar ona kömək edərsə, o da əvəzində 1722-1735-ci illərdə Rusiya idarəçiliyinə tabe edilmiş Xəzəryanı vilayətlərdən əlavə Qarabağ, Naxçıvan və İrəvan vilayətlərini də Rusiyaya “güzəşt”ə getməyə hazırdır. Bu təklif Rusiyanın çoxdan əldə etmək istədiyi Cənubi Qafqazın işğalı üçün çox əlverişli məqamlardan biri idi. Bunu dəyərləndirməkdən vaz keçə bilməzdi [10].

Əlimurad xan hakimiyyətini gücləndirmək yolunda problemlərlə qarşılaşmasına baxmayaraq Azərbaycanın bir sıra xanlıqlarına tabe olmaq rəmzi kimi, onlardan girov və ya qiymətli daş-qaş tələb edirdi [1, s. 62].

Göründüyü kimi, Kərim Xan Zənddən sonra Əlimurad xan hakimiyyətdə möhkəmlənmək üçün Rusiya dövləti ilə yaxın münasibətlər qurmağa üstünlük verirdi. Bu münasibətlərdə xeyli irəli gedərək Naxçıvan xanlığı da daxil olmaqla Azərbaycanın digər ərazilərini də Rusiyaya verməyi təklif edirdi. Bu zaman Rusiya da bilirdi ki, Əlimurad xan rəsmi olaraq bu torpaqların sahibi deyil. Sadəcə Rusiyanın bu torpaqları işğalına mane ola bilməsə də, bu yolla özünə tərəfdaş qazanmaq istəyirdi. Amma Rusiya hökuməti də mövcud vəziyyəti daha yaxşı təhlil etməyi bilir, Naxçıvan xanlığını və digər xanlıqları işğal etməkdən çox tabe etmək yoluna üstünlük verirdi. Belə ki, o, Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə 1783-cü ildə imzaladığı Georgiyevski müqaviləsindən sonra artıq öz diplomatik heyətini Cənubi Qafqazın əldə edilməsi üçün səfərbər etmişdi. Naxçıvan xanlığı da daxil olmaqla Azərbaycanda rus diplomatiyası öz işinə başlamışdı. Bu zaman Rusiyanın ənənəvi “parçala və hökmranlıq et” siyasəti öz işini görürdü.

Əlimurad xanın Rusiyaya münasibəti prizmasından məsələyə baxdıqda Rusiya-İran münasibətlərində bir sıra xanlıqların, o cümlədən də Naxçıvan xanlığının, eləcə də zəndlərin hakimiyyətinin Rusiya diplomatiyasının təsirində olduğu aydın şəkildə görünür və belə davam edərdisə onun öz niyyətinə tezliklə çatacağı baş verə bilərdi. Lakin XVIII əsrin 90-cı illərində Qacarların hakimiyyətdə möhkəmlənməsi bu məsələni xeyli ləngitmiş oldu.

Belə ki, Ağa Məhəmməd xan Qacar 1785-ci ildə İsfahan şəhərini tutduqdan sonra oradan Zənd hakimini qovdu və bu tayfanın nüməyəndələri üzərində qazanılmış bir neçə parlaq qələbədən sonra təqribən bütün Mərkəzi İranı azad etdi. Həmin döyüşlərdə Ağa Məhəmməd

xana qardaşı, istedadlı sərkərdə Cəfərqulu xan Qacar böyük yardım göstərirdi. Bundan sonra Ağa Məhəmməd o zaman kiçik bir şəhərcik olan Tehranı tutdu və 1786-cı ildə buranı yeni dövlətin paytaxtı elan etdi. Həmin ildə o, həmçinin özünü İran hökmdarı sayan Cəfər xan Zənd üzərində də əsaslı bir qələbə qazandı. Bundan sonra Ağa Məhəmməd xan Gilanı tutdu və öz qardaşı Mürtəzaqulu xan Qacarı Astrabad hakimi təyin etdi. Lakin qardaşı ona dönük çıxaraq, zəndlərin tərəfinə keçdi. Buradan da Talışa qaçdı və II Yekaterinanın himayəsinə keçmək istədi. Bir il sonra rus donanmasının köməyinə arxalanan Mürtəzaqulu xan Gilana dönsə də, Ağa Məhəmmədin böyük bir ordu ilə üzərinə gəldiyini eşidən kimi yenidən Rusiyaya qaçdı. 1798-ci ildə o, Peterburqda öldü. Artıq 90-cı illərin əvvəllərində az qala bütün İran Ağa Məhəmməd xanın təbəçiliyi altında idi [9].

Cənubi Azərbaycanın Xoy, Təbriz, Meşkin, Ərdəil, Marağa, Urmiya və b. iri bölgələrində XVIII yüzilliyin 80-ci illərində güclü xanlar yetişmişdi və onlar öz aralarında daimi mübarizə aparırdılar. Ağa Məhəmməd xan onları Qacarların mərkəzi hakimiyyəti altında birləşdirmək üçün Tehrandan Azərbaycan üzərinə yeridi. Ona ən şiddətli müqavimət göstərən Sadıq xan Şəqaqi oldu, ancaq bu xanın dayağı Sərab darmadağın edildikdən sonra Qaradağ, Xoy, Urmiya və ardınca başqa yerlər Ağa Məhəmməd xana təbə oldular və 1790-cı ildə o, Azərbaycanın cənubunu bütünlüklə öz əlinə keçirə bildi. Azərbaycanın paytaxtı Təbriz Qacar vəliəhdlərinin oturduğu “darüssəltənə” oldu. 1794-cü ildə Kirmanda Lütfəli xan Zəndi məğlub edib öldürdükdən sonra zəndlərin hakimiyyətinə biryolluq son qoydu və özünün vahid hakimiyyətini qurmuş oldu [6, s. 20-23].

XVIII əsrin sonlarına doğru Azərbaycanda, onun ayrı-ayrı xanlıqları ilə münasibətlərdə daha da fəallaşan, Rusiya ilə münasibətlərə gəldikdə isə II Yekaterinanın (1729-1796) onun torpaqlarına soxulmağa bəhanə axtardığını, bu üzədən də Rusiyayla müharibənin qaçılmazlığını Ağa Məhəmməd şah gözəl bilirdi. Doğrudur, II Yekaterinanın güclü müasir artilleriyalı nizami ordusu var idi. O, 1791-ci ildə Osmanlı ordusunu məğlub edərək Krım yarımadasını öz torpaqlarına qatmışdı. Ancaq Ağa Məhəmməd şah bundan çəkinmir, sadəcə, məsələnin gərginləşməsinə imkan verməməyə, gürcü problemini Rusiya ilə müharibəyədək həll etməyə çalışırdı. Rusların Qafqazda işğalçılıq siyasətinin qarşısını almaq, Nadir şahın ölümündən sonra sərbəstləşmiş şimal torpaqlarının Rusiyaya meylli başçılarını, xüsusən Qacarlara təbə olmaqdan boyun qaçırmış gürcü çarı II İraklini və rusiyapərəst siyasət yürüdən Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanı cəzalandırmaq məqsədilə hərbi yürüşə hazırlaşan Ağa Məhəmməd diplomatik fəaliyyətini genişləndirdi [6, s. 25]. Bu zaman o, beynəlxalq münasibətlərdə Osmanlı və Fransa dövlətləri ilə yaxınlaşmağa başladı.

Qacarlar dövləti ilə Rusiya arasında münasibətlərin belə bir məcrada davam etdiyi illərdə Naxçıvan xanlığında hakimiyyətə gələn Kalbalı xan qonşu xanlıqlar və Qacarla yaxınlaşmaqda bir səmərənin olmadığını görüb, Rusiya ilə yaxınlaşmağa başladı.

Mövcud durumu nəzərə alan Kalbalı xan həm siyasi, həm də iqtisadi baxımdan Rusiya dövləti ilə münasibətlər qurmağı xanlıq üçün daha vacib məsələlərdən biri hesab edirdi. Rusiyaya meyl edilməsinin səbəbləri XVIII əsrin 90-cı illərində Ağa Məhəmməd şahın Azərbaycan xanlıqlarını öz hakimiyyəti altında birləşdirərkən bu xanlıqların işğala məruz qalması nəticəsində xanların narazılığının artması, əvəzində Rusiyanın bu xanlara “isti” münasibət göstərməsi idi. Qeyd edildiyi kimi, bu zaman Rusiya Azərbaycan xanlıqlarına hər vasitə ilə kömək göstərəcəyini vəd edirdi. Kalbalı xan isə çarın bu aldadıcı vədlərinə sadəlövhcəsinə inanmışdı [5, s. 49]. Bəzi Azərbaycan xanları kimi, Naxçıvan xanı da Georgiyevsk müqavi-

ləsinin (1783) bölgəyə əmin-amanlıq və inkişaf gətirəcəyinə inanırdı. Buna görə də, 1795-ci ildə Ağa Məhəmməd xanın Azərbaycana birinci yürüşü zamanı Kalbalı xanın rəhbərliyi ilə Naxçıvandan olan hərbi qüvvələr ona ciddi müqavimət göstərmişdilər. Bu isə Ağa Məhəmməd xanın qəzəbinə səbəb olmuşdu. Onun ikinci yürüşü zamanı Naxçıvana daxil olan Qacar qoşunu şəhəri dağıdaraq, əhalisinin bir qismini İrana köçürmüşdü [1, s. 49]. Kalbalı xanın özü isə Rusiyaya meyilli olduğuna görə Ağa Məhəmməd şah tərəfindən 1797-ci ildə ən ağır cəzalardan biri – gözlərinin çıxarılması ilə cəzalandırılmışdı. Şahın bu addımı digər Azərbaycan xanlarını da bu yoldan çəkindirilməsi üçün verilən bir dərs idi.

Beləliklə, XVIII əsrin sonlarında Rusiya və Qacarlar dövlətinin Azərbaycan xanlıqlarını öz hakimiyyətinə tabe etmək planları davam etmişdir. Rusiyada hakimiyyət dəyişikliyi və bəzi səbəblər bu məsələni yarımçıq qoysa da, Qacarlar taxt-tacında sui-qəsd nəticəsində baş vermiş dəyişiklik bu işi dayandıra bilmədi. Baxmayaraq ki, bu zaman Naxçıvan xanlığı da daxil olmaqla bir sıra Azərbaycan xanlıqları Rusiya hakimiyyətini üstün tuturdular, amma onlar Qacarların hakimiyyətinə tabe edildilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 120 s.
2. Əliyev İ. Naxçıvan xanlığının yaranması və onun qonşu xanlıqlarla münasibətləri // Naxçıvan Universitetinin Elmi Əsərləri, 2021, № 3 (19), s. 146-153.
3. Həsənov H. XVIII əsrin son rübü – XIX əsrin əvvəlində Azərbaycan Rusiya-İran münasibətlərində: Tarix üz. fəh. dok. ... dis. avtoref. Bakı, 2016, 28 s.
4. Həsənov H. XVIII əsrin sonlarında Azərbaycanın şimal xanlıqları Rusiyanın strateji maraqlarında // Tarix və onun problemləri, 2013, № 1, s. 15-20.
5. Mustafazadə T. Naxçıvan diyarı XVIII-XIX yüzilliyin əvvəllərində / Naxçıvan: tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri. Bakı: Təhsil, 2006, s. 98-113.
6. Tahirzadə Ə. Ağa Məhəmməd şah Qacar. Bakı: Kür, 2002, 44 s.
7. Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношения с Россией. Баку: АН Азерб. ССР, 1965, 621 с.
8. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 годъ. Часть II, Санкт-Петербургъ, 1869, 602 с.
9. https://az.wikipedia.org/wiki/Ağaməhəmməd_şah_Qacar
10. https://az.wikipedia.org/wiki/Əlimurad_xan_Zənd

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ilhamialiyev@yahoo.com.tr

İlhami Aliyev

NAKHCHIVAN IN RUSSIAN-IRANIAN RELATIONS IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY

After Nadir Shah's assassination near the middle of the 18th century, the political struggles between the khanates in Azerbaijan expanded. At that time, a number of powerful khanates – Sheki, Guba and Urmiya khanates – were fighting to unite the lands of Azerbaijan.

Another group as Karabakh, Iravan, Khoy, etc. khanates were making attacks to expand their borders at the expense of the territories of neighboring khanates. During the mentioned period, the Nakhchivan khanate under the leadership of Heydargulu khan strengthened the khanate, protected its borders, ensured its internal stability, etc. worked on ways to solve problems. To achieve all this, it was difficult to fight alone, so allies were needed. It should be noted that at this time, alliance with neighboring khanates was not always successful; often it made one of the parties dependent on the other. Therefore, stronger partners were needed in this work. For these reasons, except for certain years, in the second half of the 18th century, the Khans of Nakhchivan first accepted the dependence of the Zands and then the Gajars. In these years, there were Nakhchivan khans who hoped for Russia's support and tried to accept it to strengthen their power and ensure internal and external stability, but their wish was not fulfilled.

It should be noted that in the 90^s years of the 18th century, there was a struggle between Russia and Iran (the state of the Gajars) for the lands of the South Caucasus, including Azerbaijan. The khanate of Nakhchivan, which was fighting for the achievement of independent power and political stability, was one of the strategic regions that both states wanted to occupy during this period. However, the withdrawal of Russian troops from Azerbaijani lands in 1796 year facilitated the work of the Gajars in this matter. Until 1797, the Khanate of Nakhchivan, which was considered independent compared to the later period, became dependent on Gajars from that year. That is, at the end of the 18th century, the Gajar state won in the struggle for the capture of the Azerbaijani khanates, including the Nakhchivan khanate.

Keywords: *Nakhchivan, Gajar state, political stability, occupation, ally, independence.*

Ильхам Алиев

НАХЧЫВАН В РОССИЙСКО-ИРАНСКИХ ОТНОШЕНИЯХ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА

После убийства Надир-шаха в результате покушения в середине XVIII века политическая борьба между ханствами в Азербайджане усилилась. В то время ряд могущественных ханств – Шекинское, Губинское и Урмийское – вели борьбу за объединение земель Азербайджана. Другая группа – Карабахское, Иреванское, Хойское и др. ханства совершали нападения с целью расширения своих границ за счет территорий соседних ханств. В указанный период Нахчыванское ханство под руководством Гейдаргулу хана занималось решением таких проблем как укрепление государства, защита границ, обеспечение внутренней стабильности и т.д. Чтобы всего этого добиться, в одиночку вести борьбу было сложно, поэтому требовались союзники. Следует отметить, что в это время союзы с соседними ханствами не всегда были удачны, во многих случаях одна из сторон попадала в зависимость от другой. Поэтому в данной работе нужны были более сильные партнеры. По этим причинам, за исключением отдельных лет, во второй половине XVIII века ханы Нахчывана сначала сделались вассалами Зандов, а затем Гаджаров. Хотя в эти годы некоторые нахчыванские ханы надеялись на поддержку России и пытались получить ее для укрепления своей власти и обеспечения внутренней и внешней стабильности, их надежды не осуществились.

Следует отметить, что в 90-х годах XVIII века между Россией и Ираном (госу-

дарством Гаджаров) шла борьба за земли Южного Кавказа, в том числе и Азербайджан. Нахчыванское ханство, боровшееся за достижение независимого правления и политической стабильности, являлось одним из стратегических регионов, которые оба государства хотели занять в этот период. Однако вывод русских войск из азербайджанских земель в 1796 году облегчил работу гаджарцев в этом вопросе. Нахчыванское ханство, до 1797 года считавшееся независимым по сравнению с более поздним периодом, с этого года попало в зависимость от Гаджаров. Таким образом, в конце XVIII века Гаджарское государство победило в борьбе за захват азербайджанских ханств, в том числе и Нахчыванского ханства.

Ключевые слова: *Нахчыван, государство Гаджаров, политическая стабильность, оккупация, союзник, независимость.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Hacıfəxrəddin Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 17.07.2023

Son variant 01.09.2023

UOT 94 (479.24)

YAŞAR RƏHİMOV

**I DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ NAXÇIVAN BÖLGƏSİNİN
SOSIAL-İQTİSADI VƏZİYYƏTİ**

Məqalədə I Dünya müharibəsi illərində Naxçıvan bölgəsində yaranmış sosial-iqtisadi vəziyyət araşdırılmışdır. Məqalə yazılarkən Azərbaycanın tarixçi-almimlərinin əsərləri ilə yanaşı, rus müəlliflərinin araşdırmalarından və arxiv sənədlərindən istifadə edilmişdir. Bəhs edilən dövrdə bölgə sosial-iqtisadi cəhətdən ağır vəziyyətə düşmüşdü. Bu illərdə xalq təsərrüfatının bütün sahələri böhran keçirirdi. Su mənbələri, kəhrizlər, suvarma sistemi dağılmış və bərhad vəziyyətə düşmüşdü. Müharibə ipəkçiliyə, bağçılığa, pambıqçılığa və heyvandarlığa ciddi ziyan vurmuşdu. İmperialist müharibəsi dövründə bölgədə sənaye primitiv xarakter daşmış, daxili və xarici ticarət zəifləmişdi. Məqalənin sonunda belə nəticəyə gəlinmişdir ki, müharibə illərində Naxçıvanda çar hökumətinin törətdiyi faciələr kəndliləri acınacaqlı hala salmışdı. Əhalinin vəziyyəti ildən-ilə pisləşirdi. İldən-ilə kasıblaşan kəndlilərdən müxtəlif vergilər (kənd təsərrüfatı vergiləri və s.) şallaq gücünə, polis təzyiqi vasitəsilə alınır.

Açar sözlər: *sosial, Naxçıvan, iqtisadi, böhran, mənbə.*

Müharibə illərində Naxçıvanın kənd təsərrüfatı böhran keçirirdi. Çar hökuməti azərbaycanlıları orduya çağırmadığından əhali işçi qüvvəsi kimi başqa işlərə cəlb olunurdu. 1915-ci il iyun ayının 15-də çar hökumətinin verdiyi fərmana görə 23 yaşına qədər olan gənclər müharibə ilə əlaqədar olan işlərə səfərbərliyə alınır. Bunun nəticəsində Naxçıvanın da ən çox əmək qabiliyyətli kənd əhalisinin müəyyən hissəsi təsərrüfatdan ayrılaraq arxa işlərinə cəlb olunurdu. Bu isə kənd təsərrüfatında ciddi şəkildə işçi qüvvəsi çatışmazlığı yaradırdı.

Çar hökuməti tərəfindən 1916-cı ildə qoyulmuş xüsusi hərbi vergi də kənd təsərrüfatını iflasa uğradırdı. Müharibə təsərrüfatının bütün sahələrində geriliyə səbəb olurdu.

Tarixi mənbələrin və arxiv materiallarının tədqiqindən aydın olur ki, I Dünya müharibəsi illərində bölgənin təsərrüfatı çoxsahəli və rəngarəng olmuşdur. Naxçıvan əhalisi hələ qədim zamanlardan pambıqçılıqla məşğul olurdu. Əlverişli iqlim şəraiti Cənubi Qafqazın digər ərazilərinə nisbətən Naxçıvan bölgəsində, o cümlədən Şərur-Dərələyəzdə yüksək məhsuldarlığa səbəb olurdu. Mənbədə yazılır ki, müharibənin başlanğıcında 1914-cü ildə Naxçıvan bölgəsində 12,5 min desyatin (desyatin = 1,0925 ha) ərazidə pambıq əkilmişdi ki, onun da 10 min desyatını Şərur regionunun payına düşürdü [13, s. 213]. 1915-1917-ci illərdə Naxçıvanın pambıqçılıq təsərrüfatlarında əmtə-pul münasibətləri üstünlük təşkil edirdi. Ümumiyyətlə, I Dünya müharibəsi illərində Şərurun bütün düzənlik kəndlərinin iqtisadiyyatı pambıq maraqları ətrafında fırlanırdı. Burada Başnoraşen (indiki Cəlilkənd kəndi – Y.R.), Ulya-Noraşen (indiki Oğlanqala kəndi – Y.R.), Yengicə və Xanlıqlar kənd cəmiyyətləri xüsusilə fərqlənirdi. Pambıq üzrə bir sıra kredit və borc əmanət birlikləri yaradılırdı. Xanlıqlar borc əmanət birliyi üzvlərinin tapşırığı ilə girov qoyulmuş 15.000 pud təmizlənmiş pambığın pudunu yerli qiymətlərdən 50 qəpik baha satmışdı. Bundan başqa, qonşu Ulya-Noraşen birliyi də üzvlərinin tapşırığı ilə 100.000 pud təmizlənmiş pambıq satmışdı [13, s. 213]. İmperialist müharibəsinin başlaması iqtisadiyyatın digər sahələri kimi pambıqçılığa da ağır zərbə vurmuş və bölgədə əkilən pambıq sahələrinin ərazisi xeyli azalmışdı. Müxtəlif amillər bölgədə pambıqçılığın inkişafına mane olur və əngəl törədirdi. Pambıqçılığın rastlaşdığı çətinliklərdən ən böyüyü hər il xeyli pambıq

əkini sahəsini məhv edən çeyirtkə idi. Pambıqçılığa əngəl törədən amillərdən biri də Azərbaycanda geniş yayılmış möhtəkirlik idi [1, s. 42-43].

Müharibə illərində Şərurda 11 kənd cəmiyyətini özündə birləşdirən 4 kredit müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycanın digər rayonlarından fərqli olaraq, bölgədə pambıq əkini kустar və yarımkuстар xarakterini saxlayırdı. Əvvəlki illərlə müqayisədə Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan qəzalarına xidmət edən Naxçıvan və Noraşen (Şərur) stansiyalarından yola salınan pambığın miqdarı beş il ərzində (ehtimal ki, müharibə illəri nəzərdə tutulur – Y.R.) 3, 9 dəfə artmışdı [3, s. 148].

Bu illərdə, xüsusən 1914-1918-ci illərdə Naxçıvan bölgəsində üzümçülük və bağçılıq da bölgənin gəlirli təsərrüfat sahələri idi. Əlverişli iqlim şəraitinin olmasına görə burada qiymətli və məhsuldar üzüm növləri yetişdirilirdi. Dövrün statistik məlumatlarına görə Naxçıvan qəzasında 1000 desyatin, Şərur-Dərələyəzdə isə 450 desyatinə yaxın ərazidə üzüm bağları becərilirdi. Naxçıvan qəzasında 2875 nəfər, Şərur-Dərələyəzdə isə 1700 nəfər üzüm məhsulunun becərməsi və yetişdirilməsi ilə məşğul olurdu. 1914-cü ildə Naxçıvanda üzüm və meyvə emalı ilə məşğul olan 130 zavod var idi ki, bu zavodların pul dövriyyəsi 49.000 rubl (manat), orada çalışan işçilərin sayı 390 nəfər olmuşdur.

Naxçıvan bağbanlarının becərdiyi bağlarda şaftalı, ərik, gilə, nar, alma, tut, heyvə və b. meyvələr var idi. Xüsusilə Ordubad şaftalısı öz keyfiyyətinə görə bölgə hüdudlarından kənarla şöhrət qazanmışdır. 1915-1916-cı illərdə Naxçıvanda 800 desyatin (desyatin 1,0925 ha-ya bərabər rus ölçü vahididir), Şərur-Dərələyəzdə 200 desyatin ərazidə meyvə bağları becərilirdi [4, v. 18].

Bu illərdə bölgədə çəltik əkin sahələri genişləndirilmişdir. 1916-1917-ci illərin statistikasına görə Şərur-Dərələyəzin 65 kəndində çəltik əkilirdi [4, v. 15]. Burada Daşarx, Xanlıqlar və Əgcey Ban kəndləri istisnalıq təşkil edirdi.

Naxçıvan bölgəsində çəltik Hüseynbəy-Dizə, Mirzəhəsən-Dizə, Kələntər-Dizə, Yarımca və b. kəndlərdə əkilirdi. Düynün bir hissəsi qonşu qəzalara, digər bir hissəsi isə kontrabanda olaraq (Araz çayı vasitəsilə) İrana və Türkiyəyə göndərilirdi [4, v. 15]. Bölgədə Şərur çəltikçiləri daha yüksək məhsuldarlıq əldə edirdilər.

İpəkçilikdə Ordubad bölgəsi Cənubi Qafqazda önəmli yer tuturdu. 1914-cü ildə Ordubad şəhərində 325 işçinin çalışdığı 12 ipək sarıma və ipək emalı zavodu var idi [4, v. 17]. Burada hazırlanmış 60.000 qutu barama İrana, Türkmənistanla və b. yerlərə göndərilirdi. Müharibə illərində Aşağı Əylis və Cənnab kəndlərinin sakinlərinin əsas məşğuliyyəti ipəkçilik olmuşdur. Müharibə ipəkçilik təsərrüfatına ciddi ziyan vurmuşdu.

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi müharibə illərində də əlverişli iqlim şəraiti və otlaqların bol olması bölgədə heyvandarlığın inkişafına təsir göstərirdi. Heyvandarlıq oturaq və köçəri xarakter daşıyırdı. 1914-cü ildə Naxçıvanda 15.190 öküz, 11.334 inək, 13.738 qoyun, 8.876 keçi, 218 dəvə, 6.675 uzunqulaq olmuşdur [2, v. 18-19]. Ümumiyyətlə, heyvandarlıq sahəsində çalışanların sayı 2.187 nəfərə çatırdı.

İmperialist müharibəsi dövründə bölgədə sənaye primitiv xarakter daşıyırdı. Quberniya Statistika Komitəsinin məlumatına görə, Naxçıvanda 291 un dəyirmanı, Şərur-Dərələyəzlə birlikdə 353 un dəyirmanı və düyütəmizləmə müəssisəsi var idi [2, v. 19]. Bu illərdə Naxçıvan şəhərində 2 dəriəşiləmə, 5 kərpic zavodu fəaliyyət göstərirdi. İki maddə: Süst və Naxçıvan maddələrində daş duz çıxarılırdı. 1915-ci ildə hər iki maddədən birlikdə 160.000 pud duz çıxarılmışdı.

Xarici ticarətdən o qədər də fərqlənməyən daxili ticarətin vəziyyəti maraqlıdır. Rusiyaya daxil olan tranzit yüklər Culfa-Təbriz dəmiryolu vasitəsilə daşınır, əks istiqamətdə İrandan qəbul edilən yüklər isə Rusiyanın daxili bazarlarına göndərilirdi. Bununla belə bölgədə ticarətin inkişafı və onun dövrüyyəsini artırmaq məqsədilə müəyyən tədbirlərə - "Culfa-Bakı dəmiryolu işinin təşkilinə, kənd təsərrüfatı bankının yerli şöbəsinin açılmasına nail olmaq, kooperasiyanın fəaliyyətini genişləndirmək, Şahingirey kanalı və kəhrizlərin təchizatını, habelə suvarma təsərrüfatını canlandırmaq, malyariya ilə mübarizə aparmaq və s." [2, v. 20] ehtiyac var idi.

Naxçıvan bölgəsində əkilib-becərilən kənd təsərrüfatı məhsullarının bir qismi satış üçün nəzərdə tutulurdu. Həmin məhsullar daxili bazarda müxtəlif qiymətlərə satılırdı.

Ordubad bölgəsində istehsal olunan ipək məhsulu yerli bazara çıxarıldı. Ordubad ipəyindən hazırlanmış nəfis parçalar Rusiya və Avropa bazarlarında yüksək qiymətləndirilirdi. Əldə edilən ipək keyfiyyət etibarilə müxtəlif olduğu kimi, onun bazar qiyməti də müxtəlif idi. Xaricə, xüsusilə Rusiya və İrana ixrac edilən mallar içərisində müxtəlif məhsullar özünəməxsus yer tuturdu. Ən çox ehtiyac duyulan məhsul Ordubadın quru meyvəsi olmuşdu.

Bölgədə iqtisadi-ticarət əlaqələrinin genişlənməsində gömrük idarələrinin mühüm rolu var idi. Başqa sözlə, bölgənin iqtisadi həyatının əsasını təşkil edən yerli ticarətdə gömrük-karantin məntəqələri xüsusi yer tuturdu. Naxçıvan Dövlət Arxivində saxlanılan sənədlərdən biri-Naxçıvan bölgəsindəki Şahtaxtı gömrüyünün 1838-1919-cu illərdəki işi və fəaliyyətinə aiddir. Sənəddə müharibə illərində Zaqafqaziya gömrük-karantin dairəsi ilə Şərur sərhəd və Naxçıvan gömrük-sərhəd idarələri arasındakı hesabatlar, gömrük xərclərinə dair kitablar, Bakı və Naxçıvan sərhəd-gömrük kontorları rəislərinin qanunsuz ərzaq malları daşınması haqqında, Xarici Ticarət Departamentinin sərhəd-ticarət işlərinə dair iqtisadi-ticarət topluları və qanunları, mədaxil və məxaric qəbzləri, əmtəə-mal mübadiləsinə dair saziş və hesabatlar və s. barədə məlumat verilir [11, siy. 1, iş 1-399].

Tədqiqatdan, arxiv və tarixi materiallardan aydın olur ki, Naxçıvanda olduğu kimi, Ordubadda da yerli ticarət o dövrün tacirləri və iri alverçilərinin əlində cəmlənmişdi. Onlar əsasən Ordubad bölgəsinin kəndlərində məskunlaşmışdılar. Tez-tez baş verən quraqlıq illərində bölgədə məhsul qıtlığı yaranırdı. Bu quraqlıq illərində Naxçıvan Şərur mahalından gətirilmiş məhsul və ərzaqla təchiz edilirdi. Müharibə digər sahələrlə yanaşı, ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsinə əngəl törədirdi. Sənaye məhsulları istehsalının aşağı səviyyədə olması, ərazidə tacirlərin və iri alverçilərin azlığı, yerli istehsala olan güclü tələbat və b. amillər də bölgədə ticarətin inkişafına mane olurdu.

Müharibə dövründə Ordubad və Naxçıvan qadınlarının ev şəraitində toxuduqları ipək parçalara və saplara, ipliklərə xarici bazarda böyük ehtiyac duyulurdu. Bu illərdə məhdud şəkildə olsa da, Naxçıvan bölgəsindən ixrac edilən mallar içərisində ipliklər, ağ və qırmızı bez, duz, küncüd yağı var idi. Xarici bazarda ən çox satılan Naxçıvanın qırmızı bezi olmuşdur.

Naxçıvan Arxivinin müxtəlif fondlarında saxlanılan sənədlər – 1911-1915-ci illərə aid xəbərlər [5, v. 1], Qafqaz Təhsil Dairəsinin Ordubad ali ibtidai məktəbinə də aid edilən və 16 mart 1916-cı ildən 15 aprel 1916-cı ilədək dövrü əhatə edən sənədlər [6, v. 1-4], müharibə illərində – 1917-ci il sentyabrın 11-də Qıvraq kredit cəmiyyətinin payladığı əmanətlər və aparıldığı təftişlər, şəxsi heyətə aid məlumatlar [7, v. 1], Ordubad məktəbində 1917-ci il dekabrın 20-də tərtib edilmiş təhvil-təslim haqqında hesabat [7, v. 1-8], Naxçıvan qəzasının Kələki kəndində 1913-1914-cü illərdə torpaqların alqı-satqısına dair məlumat və faktlar [8, v. 1-71],

Naxçıvan qəzasının Təzəkənd kəndində (Tumbul kənd icması) 10 may 1913-cü ildən 16 yanvar 1918-ci ilədək aparılmış alqı-satqı əməliyyatlarına dair İrəvan Dövlət Palatasının məlumatları [9, v. 1-67], 15 mart 1914-cü ildən 22 iyun 1915-ci ilədək İrəvan quberniyası və Qars vilayətində torpaq və Dövlət əmlakı idarəçiliyi haqqında sənədlər, xəbərlər, məlumatlar, dövətlər [10, v. 1-43] və b. sənədlər I Dünya müharibəsi illərində Naxçıvanın sosial-iqtisadi vəziyyətini öyrənmək baxımından faydalıdır.

Mənbə və arxiv materiallarında müharibə illərində bölgədə mövcud olan su mənbələri, kəhrizlər, çaylar və suvarma sistemi haqqında dəyərli faktlar əks olunmuşdur. Cəhri kəndinə məxsus 1000 ha torpağı suvarmağa imkan verən su anbarı (Türkeş kəndi ilə həmsərhəd idi) müharibə illərində-1914-cü ildə dağıdılmış və yararsız vəziyyətə düşmüşdür. Batabat su anbarının tikilməsi ilə bağlı yerli sakinlərin tələbinə əsasən 10 avqust 1916-cı il tarixdə su anbarının təchizatı üzrə Qafqaz müfəttişi layihə işləyib hazırlamışdı [12, v. 7]. Tutumu 1.000.000 kubmetr olan bu su anbarının tikintisinə 559.534 manat (rubl) 59 qəpik ayrılmışdı. Həmin rayon ərazisində yerləşən Salvartı su anbarının yenidən təmiri və təchizatı barədə 1914-cü ildə Qafqazın su təsərrüfatı üzrə müfəttişi qarşısında dəfələrlə məsələ qaldırılmışdı. Yuxarıda göstərilənlərdən başqa, 1916-cı ildə Bazarçayın suyunun Naxçıvançaya tökdürülməsi üçün yerli sakinlər Naxçıvan Su Dairəsinə müraciət etmişdilər. Bu planın həyata keçirilməsi üçün uzunluğu 40 verst (verst = 1,0668 km), dərinliyi 550 sajen (sajen = 2,133 m) olan kanaldan istifadə olunmalı idi. Göstərilən işlərin yerinə yetirilməsi məqsədilə 1916-cı ildə 40.000 rubl (manat) vəsait ayrılmışdı [12, v. 8].

Tədqiqatdan belə məlum olur ki, müharibə illərində bölgədə sudan istifadə ictimai prinsiplərə əsaslanmır, bəyzadə və əsilzadələr sudan istifadə hüquqlarından geniş istifadə etməklə yanaşı, öz arzularına və mənafeələrinə uyğun olan qaydalar tətbiq edirdilər. Dövrə uyğun mənbələrin tədqiqindən belə məlum olur ki, bölgədə torpağın əsas hissəsi susuz qalmışdı, su çatışmazlığı hər yerdə hiss olunurdu. Mənbələrdə bölgə torpaqlarının suvarılması üçün istifadə edilən müxtəlif kanalların və arxların adları ilə rastlaşırıq. Xalqa, Sirab, Türyan, Dalma, Pandama, Şeydalar və b. arx-kanallar bu qəbildəndir. Naxçıvan kəndlərinin ümumi torpaqlarının Qarababa, Cəhriçay, Küküçay, Nursuçay və Qoşaçay çaylarının suyu ilə suvarıldığını qeyd edən rus müəllifi K.Smironov yazırdı ki, əhali əsasən bulaq və quyu sularından istifadə edirdi [14, s. 56]. Kəndlərin ümumi torpaqları bölgədəki Qarababa, Cəhriçay, Küküçay, Nursuçay və Qoşaçay çaylarının suyu ilə suvarılırdı. Həmin çaylardan çəkilən arx və kanallar suvarmanın daha tez və asan olmasına şərait yaratmışdı. Nehrəm, Yamxana, Qaraçux, Qaraxanbəyli, Hacıvar, Kərbəlayı Oruc, Qulubəy Dizə kəndlərinin torpaqları Qarababa çayının suyu ilə suvarılır, Təzəkənd kəndinin əhalisi bulaq suyundan, Tumbul kəndində yaşayanlar isə quyu suyundan istifadə edirdilər [14, s. 123-125, 126, 128]. Baş verən təbii fəlakətlər suvarma qurğularına, arx və kanallara zərər vururdu.

Naxçıvanın bu dövr tarixinə dair əcnəbi müəlliflərin, xüsusilə rus müəlliflərinin əsər və məqalələrində az da olsa, müəyyən məlumatlar vardır. Lakin bu əsərlərin, tərtib olunan arxiv sənədlərinin əksəriyyətində Rusiyanın işğalçı siyasəti dəstəklənmiş və tarixi həqiqətlər olduğu kimi verilməmişdir. Rus qafqazşünaslarının böyük bir qismi erməni müəlliflərinin və tədqiqatçılarının əsərlərindən əldə olunan material və məlumatlar əsasında yazılar yazırdılar. Onlar hətta faktları saxtalaşdırmaqdan çəkinməyərək hadisələri hərtərəfli təhlil etməyə o qədər də can atmırdılar. Bu fikirləri bölgənin əhalisinə aid olan təsvirlər və tədqiqatlar, tərtib olunan arxiv sənədləri haqqında da demək mümkündür. Rus qafqazşünasları Naxçıvan bölgəsinin

əhalisinin etnik tərkibi haqqında problemi ermənilərin xeyrinə təhrif etməyə çalışırdılar. İmperialist müharibəsi illərində Naxçıvanda əhali məsələləri ilə bağlı müəyyən sənədlərdə fərqli və gerçəkliyi əks etdirməyən rəqəmlər qeyd edilmişdir. 1917-ci ildə Naxçıvan qəzasında 174 kənd, Şərurda 65 kənd var idi [4, v. 6]. Sənəddə Naxçıvan qəzasında Şərurla birlikdə 286 kənd olduğu bildirilsə də, bu rəqəmlər qeyri-real görünür və gerçəkliyi əks etdirmir. Göstərilən kəndlərdə-Naxçıvan qəzasının kəndlərində hər iki cinsdən 122208 nəfər, o cümlədən 69716 nəfər və 52365 nəfər erməni, Şərurda 40. 000 nəfər, Naxçıvan şəhərində isə hər iki cinsdən 8934 nəfər, o cümlədən 6026 nəfər və 2665 nəfər erməni – cəmi 170142 nəfər yaşadığı qeyd edilir. Birinci Dünya müharibəsi illərində bölgədə maksimum 165000 nəfərin yaşadığını söyləmək olar. Göründüyü kimi, gerçəkliyi əks etdirməyən rəqəmlər şişirdilmişdir.

Beləliklə, 1914-1918-ci illərdə Naxçıvanda əhalinin vəziyyəti ağır və acınacaqlı olaraq qalırdı. Aclıq və xəstəliklər bölgədə yaşayan əhalinin vəziyyətinə mənfi təsir göstərirdi. Bundan əlavə, sosial problemlər-su azlığı və torpaq çatışmazlığı da naxçıvanlıların sosial vəziyyətinə təsirsiz ötürmüşdü. Bu illərdə Naxçıvanda çar hökumətinin törətdiyi faciələr kəndliləri acınacaqlı hala salmışdı. Əhalinin vəziyyəti ildən-ilə pisləşirdi. İldən-ilə kasıblaşan kəndlilərdən müxtəlif vergilər (kənd təsərrüfatı vergiləri və s.) şallaq gücünə, polis təzyiqi vasitəsilə alınır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. V c.: 1900-1920-ci illər, Bakı: Elm, 2008, 696 s.
2. ARDTA: F. 379, siy.7, iş 8065, 25 v.
3. Əliyev Q. Azərbaycan nəqliyyatı və iqtisadiyyatı (XIX əsr-XX əsrin ilk onillikləri). Bakı: Elm, 2001, 244 s.
4. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi (bundan sonra Nax. MRDA): F. 314, siy. 42, sax. vah. 1/16, 75 v.
5. Nax. MRDA: F. 14, siy. 1, sax. vah. 3 (1911-1915-ci illər), 1 v.
6. Nax. MRDA: F. 3, siy. 1, sax. vah. 26, 4 v.
7. Nax. MRDA:F. 13, siy. 1, sax. vah. 29/22, 8 v.
8. Nax. MRDA: F. 28, siy. 1, sax. vah. 104, 71 v.
9. Nax. MRDA: F. 28, siy. 1, sax. vah. 102, 67 v.
10. Nax. MRDA: F. 27, siy. 1, sax. vah. 274/234, 43 v.
11. Nax. MRDA: F. 20, siy. 1, iş 1-399.
12. Nax. MRDA: F. 221, siy. 1, v. 7-8.
13. Иванов Р.Н. Нашествие. Москва: Герои Отечества, 2009, 448 с.
14. Смирнов К. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Баку: Озан, 1999, 156 с.
15. Соколски Н. Материалы по изучению Нахчыванской ССР. Изд. 2, Тифлис: ЗакГИЗ, 1933, 184 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: yasarrahimov@gmail.com.tr

Yashar Rahimov

SOCIO-ECONOMIC SITUATION IN THE NAKHCHIVAN REGION DURING WORLD WAR I

The article examines the socio-economic situation in the Nakhchivan region during the First World War. When writing the article, along with the works of Azerbaijani historians, research by Russian authors and archival documents were used. In the years under review, the region was in a difficult socio-economic situation. During these years, all sectors of the national economy were in crisis. Water sources, underground water-supplies, and irrigation systems were destroyed and were in a state of disrepair. The war caused serious damage to sericulture, horticulture, cotton farming and livestock farming. During the years of the imperialist war, the region's industry was primitive, and domestic and foreign trade weakened. At the end of the article, it is concluded that the tragedies that occurred due to the fault of the tsarist government in Nakhchivan during the war put the peasants on the brink of survival. The conditions of the population worsened every year. Various taxes (agricultural taxes, etc.) were levied on the peasants, who became poorer every year, through flogging and police pressure.

Keywords: *social, Nakhchivan, economic, crisis, source.*

Яшар Рагимов

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В НАХЧЫВАНСКОМ РЕГИОНЕ В ГОДЫ I МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье исследована социально-экономическая ситуация в Нахчыванском крае в годы I мировой войны. При написании статьи наряду с работами ученых-историков Азербайджана использовались исследования российских авторов и архивные документы. В рассматриваемые годы регион находился в сложной социально-экономической ситуации. В эти годы все отрасли национальной экономики находились в кризисе. Источники воды, кяризы, ирригационные системы были разрушены и находились в запущенном состоянии. Война нанесла серьезный ущерб шелководству, садоводству, хлопководству и животноводству. В годы империалистической войны промышленность региона имела примитивный характер, внутренняя и внешняя торговля ослабла. В конце статьи сделан вывод, что трагедии, случившиеся по вине царского правительства в Нахчыване во время войны, поставили крестьян на грань выживания. Положение населения ухудшалось с каждым годом. С беднеющих с каждым годом крестьян путем порки и полицейского давления взимались различные налоги (сельскохозяйственные налоги и т. д.).

Ключевые слова: *социальный, Нахчыван, экономический, кризис, источник.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Hacıfəxrəddin Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

**Daxilolma tarixi: İlkin variant 10.07.2023
Son variant 12.09.2023**

UOT 94(479.24)

KÜBRA ƏLİYEVƏ

XV ƏSRİN 40-60-Cİ İLLƏRİNDƏ AĞQOYUNLU DÖVLƏTİNİN
YARANMASI UĞRUNDA HƏSƏN BƏYİN MÜBARİZƏSİ

Məqalədə Həsən bəyin XV əsrin 40-60-cı illərində Ağqoyunlu dövlətini yaratması uğrunda mübarizəsindən bəhs olunur. Qeyd olunur ki, Həsən bəyin hakimiyyətə gəlməsindən öncəki zamanlarda Ağqoyunlu bəyləri arasında daxili ixtilaflar mövcud olmuşdur. Həmçinin, məqalədə Həsən bəyin Cahangir Mirzə zamanında aparıldığı mübarizələrə əsasən, onun 1453-cü ildən 1468-ci ilə qədərki dövrdə bu sahədəki, fəaliyyətinə toxunulmuş, əsas etibarı ilə Qaraqoyunlu, gürcü, kürd və ərəblərə qarşı apardığı mübarizələrə yer verilmişdir. Eyni zamanda Həsən bəyin Teymuri Əbu Səidlə mübarizəsindən də bəhs olunmuşdur. Bütün bunların sayəsində o, idarəçilik, hərbi, diplomatik bacarığı ilə XV əsrin ikinci yarısında yeni bir dövlətin əsasını qoymağa nail olmuşdur.

Açar sözlər: Ağqoyunlu, Həsən bəy, Diyarbəkir, yürüş, müharibə, siyasi vəziyyət.

Hülakülər dövlətinin süqutundan sonra siyasi mübarizədə fəallaşan qüvvələrdən biri də Ağqoyunlular sülaləsi idi. Bu sülalənin nümayəndələri Diyarbəkir ətrafında möhkəmlənərək fəal siyasi mübarizə aparırdılar. Ağqoyunlu sülaləsinin nümayəndələri Qara Osman bəydən başlayaraq siyasi fəaliyyətlərini daha da gücləndirmişlər. Bu sülalə bir neçə türk tayfasından – Bayandur, Mosullu, Pornək, Əfşar, İnallı, Bayat, Qacar, Dodurğa və s. ibarət idi. Bu tayfalar içərisində Mosullu və Pornək tayfaları mühüm rol oynayırdılar [8, s. 17; 3, s. 112].

Ağqoyunlu siyasi birliyinin başçısı Həmzə Mirzənin ölümündən sonra Ağqoyunlular arasında hakimiyyət uğrunda münaqişələr başladı. Ağqoyunlu əmirləri iki hissəyə bölünmüşdülər. Bəzi əmirlər Həmzə Mirzənin qardaşının hakimiyyətə gəlməsinin tərəfdarı olduğu halda, digər əmirlər isə Cahangir Mirzənin hakimiyyətə gəlməsinin tərəfdarı idilər. Belə gərgin vəziyyətdə hakimiyyətə gələn Cahangir Mirzənin hakimiyyətinin ilk zamanını feodal çəkişmələri kimi xarakterizə edə bilərik. Bu dövrdə hakimiyyət uğrunda altı feodal rəqib fəal siyasi mübarizə aparırdı [13, s. 58; 17, s. 136]. Bu rəqiblər içərisində siyasi nüfuz və ordu cəhətdən ən güclüsü Cahangir Mirzənin qardaşı Həsən bəy (Uzun Həsən – 1453-1478-ci illər) idi. Həsən bəyi təhlükəli rəqib hesab edən Cahangir Mirzə ilk əvvəllər onu öz tərəfinə çəkib vahid cəbhə yaratdı. Eyni zamanda bu dövrdə Qaraqoyunlu Cahanşah (1438-1467) kimi təhlükə olduğundan qardaşlar eyni mövqedən çıxış edirdilər. XV əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində Qaraqoyunlu Cahanşahın qardaşı oğlu Əlvənd Mirzə ona qarşı üsyan edərək Cahangir Mirzəyə sığındı. Onun Əlvənd Mirzəni himayəsinə alması Cahanşaha axtardığı əlverişli fürsəti verdi. Əlvənd Mirzəni himayə etmək bəhanəsi ilə Cahanşah Ağqoyunlular üzərinə yürüş təşkil etdi. Cahanşahın hücumunu eşidən Ağqoyunlu bəylərinin toplandıqları yığıncıqda Həsən bəy mübarizə aparmaq təklifini irəli sürsə də, qəbul edilmədi. Ağqoyunlu bəyləri arasında olan birliyin olmamasından istifadə edən Cahanşah Ərzincan üzərinə yürüş etdi. Bu yürüşdə Cahanşahla birlikdə Şeyx Həsən də iştirak edirdi. Qara Yuluq Osman bəyin oğlu Şeyx Həsən hakimiyyət uğrunda mübarizədə qalib gələ bilməyib, müxaliflik edərək Cahanşahla birləşmişdi. Şeyx Həsən Urfa qalası üzərinə yürüş etdi, qalanın sahibi Üveys bəy (Həsən bəyin qardaşı) Qaraqoyunlu qüvvələrinə qarşı mübarizə apara bilməyəcəyini anlayıb qaçdı. Qalanı aldıqdan sonra Cahanşah buraya hakim Şeyx Həsəni təyin etdi. Həsən bəy Qaraqoyunlulara qarşı əks hücumla başladı və Urfa qalası üzərinə hücum edib qalanı geri aldı. O, qalanın hakimi olan Şeyx Həsəni

öldürdü, Misir hakiminə və Diyarbəkirə öz zəfərini bildirən xəbər göndərdi [12, s. 372; 13, s. 59, 60]. Urfa qalibyyəti Həsən bəyin Ağqoyunlu bəyləri arasında nüfuzunu artırdı, o, əsas siyasi gücə çevrilməyə başladı.

Həsən bəyin Qaraqoyunlulara qarşı apardığı uğurlu əks hücumlar və əldə etdiyi qələbələr nəticəsində nüfuzunun artması Cahangir Mirzəni qorxuya saldı. O, Həsən bəyin Qaraqoyunlularla döyüşdə olmasından istifadə edərək öz nüfuzunu artırmaq üçün Cahənşahla sülh danışıqlarına başladı. Sülhü bağlamaq üçün elçi olaraq anası Səray xatunu (Bax: Əbu Bəkr **Tehraninin “Kitab-i Diyarbəkriyyə” əsərində Sara xatunun adı سرای خاتون (Səray xatun) kimi** göstərilib [18, s. 208] Cahənşahın hüzuruna göndərdi. Danışıqlar nəticəsində Cahənşah Səray xatuna sülhü yalnız Cahangir Mirzənin və ya Həsən bəyin onun yanına girov olaraq göndəriləcəyi təqdirdə bağlayacağını bildirdi. Cahangir Mirzə bu təkliflə razılaşmadı [12, s. 137]. Cahənşahın başının Ağqoyunlularla mübarizəyə qarışmasından istifadə edən Teymuri Əbu Səid (1451-1469) 1452-ci ildə Qaraqoyunlular üzərinə hücum keçdi. Teymurilərin Qaraqoyunlular üzərinə hücum etməsi xəbərini eşidən Cahənşah sülh bağlamağa razılaşdı. Sülhün şərtlərinə əsasən Diyarbəkir Qaraqoyunlulara verildi, Cahangir Mirzə oğlu Muradı girov olaraq Qaraqoyunlu sarayına göndərdi və qızını Cahənşahın oğlu Məhəmmədə əvə verdi. Bu sülhün nəticəsində Cahangir Mirzə Mardinə doğru geri çəkildi [13, s. 61; 10, s. 123-124]. Cahangir Mirzənin Ağqoyunlular arasında öz nüfuzunu yüksəltmək və qardaşı Həsən bəyin nüfuzunun artmasından ehtiyat edərək bağladığı bu müqavilə illərlə davam edən Ağqoyunlu-Qaraqoyunlu müharibəsində Ağqoyunluların məğlubıyyəti və bəzi ərazilərin itirilməsi ilə başa çatdı.

Diyarbəkir andlaşması ilə razılaşmayan Həsən bəy Qaraqoyunlulara qarşı əks-hücumla başladı. Həsən bəyin ətrafında Əfşar, Əmirli, Pornək, Mosullu, Bicanlı tayfaları toplanıb, böyük bir ordu yaratdılar. Cahangir Mirzənin Cahənşaha qarşı bağlılığının əksinə Həsən bəyin mübarizə aparması Ağqoyunlular arasında daxili mübarizəyə gətirib çıxardı və taxt iddiaçıları yenidən fəallaşdı. Belə ki, Həsən bəy bəyliyin öndə gedən siyasi güclərini öz tərəfinə çəkməyə başladı. İlk olaraq Pirəli bəyin (Qara Osman bəyin qardaşı) oğlu Musa bəyi öz tərəfinə çəkdi. Ardınca güclü taxt iddiaçılarından olan Əhməd bəyin oğlu Qılinc Aslanı öz tərəfinə çəkmək üçün uyğun zaman gözlədi. Bu uyğun zaman digər taxt iddiaçısı Qasım Mirzənin (Qara Osman bəyin oğlu) Qılinc Aslanı Ərzincanda mühasirədə saxladığı zaman yarandı. Bu fürsəti dəyərləndirən Həsən bəy Qılinc Aslanı müttəfiqlik təklifi etdi və müttəfiqlər Qasım Mirzəni məğlub edərək Bayburta qədər olan ərazini ələ keçirdilər. Həsən bəy Qasım Mirzə kimi güclü rəqibi təsirsiz hala saldıqdan sonra Qılinc Aslanın köməyinə ehtiyac duymadı, əksinə onu təhlükəli rəqib kimi dəyərləndirdi. O, Qılinc Aslanı aradan qaldırmaq üçün ilk olaraq onun oğlanlarını və etibarlı adamlarını həbs etdirdi, Qılinc Aslan həyatının təhlükədə olduğunu anlayaraq Cahənşaha sığındı. Ağqoyunlular arasında nüfuzunun əvvəlki kimi güclü olmamasına görə Cahənşah Qılinc Aslanı Təbriz sarayında yaxşı qarşılamadı və onu əsir olaraq qalaya həbs etdi [17, s. 143-144; 12, s. 146]. Qılinc Aslan və Qasım Mirzə kimi güclü taxt iddiaçılarını məğlub edərək qüvvətlənməsi Həsən bəyi Ağqoyunlular arasında güclü siyasi nüfuz sahibinə çevirdi.

Həsən bəyin hakimiyyətə gedən yolda qarşısındakı yeganə rəqibi qardaşı Cahangir Mirzə idi. Bu zaman Həsən bəy Ağqoyunlu bəylərinin təqdirini qazanaraq hakimiyyətə gəlmək üçün əlverişli fürsət gözləyirdi. Məlumdur ki, Diyarbəkir sülhü ilə nüfuzu aşağı düşən Cahangir Mirzə tərəfdarlarından məhrum olmuşdu. Həsən bəy Cahangir Mirzənin kürdlər üzərinə edəcəyi yürüşü çox yaxşı dəyərləndirirdi. O, Diyarbəkirə daxil olaraq şəhəri ələ keçirdi, bu xəbəri eşidən Cahangir Mirzə Mardində möhkəmləndi [12, s. 151]. Həsən bəy

Məmlükülər dövlətindən (1250-1517) dəstək almaq üçün tabelilik rəmzi olaraq Diyarbəkir şəhərinin açarlarını Qahirəyə göndərdi. Məmlük sultanı Çaxmaq (1438-1453) onu Diyarbəkirin valisi olaraq mükafatlandırdı. Ağqoyunlu tarixində öz diplomatik bacarığı ilə seçilən Səray xatun Həsən bəy və Cahangir Mirzə arasındakı anlaşılmazlığı aradan qaldırdı. Həsən bəy Mardini güzəştə getdi və bütün gücünü xarici qüvvələrlə mübarizəyə sərf etdi.

Amerikalı tarixçi J.E.Woods öz əsərində göstərir ki, Həsən bəy hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra qarşısında üç məsələ dayanırdı: Mardində olan Cahangir Mirzə təhlükəsi, Təbriz-Bursa-Hələb ticarət yollarını birləşdirən Ərməniyyə (Qafqazda məskunlaşan Qıpçaq türklərinin yaşadığı ərazi tarixi ədəbiyyatda Ərmən və ya Ərməniyə (yəni Ərmənlərin vilayəti) adlanırdı (Bax: Ələkbərli Ə., Qaraqoyunlu E. Türkmənşəli erməni soyadları. Bakı: Qaya, 2016, s. 4)) vilayətini Qaraqoyunlulardan, mühüm köç yollarının üzərində yerləşən Həsənkeyf şəhərini (Dəclə çayı sahilində Türkiyə Respublikasının tarixi şəhəri) isə Əyyubi kürdlərindən almaq [17, s. 145].

Həsən bəy Ağqoyunluları möhkəmləndirmək, labüd təhlükələri aradan qaldırmaq üçün mane ola biləcək müəyyən qrupları zərərsizləşdirirdi. Buna görə də Ağqoyunlular yerləşdikləri bölgənin qonşuluğunda yaşayan ərəb, kürd və gürcülərlə münasibətləri diqqətlə saxlamış, diplomatik və hərbi yoldan məharətlə istifadə etmişdilər.

Həsən bəyin Ərəb qəbilələri ilə olan münasibətlərinə gəldikdə bu zaman Fərat çayı boyunca və Diyar-Mudar (Əl-Cəzirə də adlanır, Mesopotamiyanın şimal hissəsi, indiki İraq, Türkiyə və Suriya arasındakı bölgədir, mərkəzi Harran şəhəri idi [20]) bölgəsində bədəvi halında ərəb qəbilələri yaşayırdı. Bu ərəb qəbilələri zaman-zaman Ağqoyunluların daxili müharibələrindən istifadə edərək baş qaldırırdılar. Həmçinin bölgədən keçən ticarət yollarına basqınlar edərək ciddi tələfatlar törədirdilər. Həsən bəyin ərəb qəbilələri üzərinə yürüşləri hələ atası Əli bəyin zamanına gedib çıxır. Belə ki, Qaraqoyunlular üzərinə yürüşdən qayıdarkən Həsən bəy bölgədəki Uneyn Ərəb qəbiləsi üzərinə yürüş edib qənimətlə geri dönmüşdü [13, s. 68]. Növbəti yürüşü qardaşı Cahangir Mirzənin zamanında baş vermişdi. Suriya ərəbləri Ağqoyunlu əmirinin rəhbərlik etdiyi Caber qalasının mühasirəyə almış və Cahangir Mirzə Həsən bəyin rəhbərliyi altında qüvvə göndərmiş, amma ərəblərin qat-qat üstün olması nəticəsində məğlub olub geri qayıtmışdılar. Həsən bəyin məğlub olmasına baxmayaraq Caber qalası təslim edilməmiş və ərəblər də geri çəkilməmişdilər [12, s. 115]. Həsən bəyin ərəb qəbilələri üzərinə üçüncü yürüşü Cahangir Mirzə ilə mübarizə etdiyi dövrə təsadüf etmişdi. Belə ki, Həsən bəy Urfa qalasını tabe etdikdən sonra ətraf bölgədə yaşayan Bəni-Rəbiə ərəblərini dağıdıb, böyük qənimətlə geri döndü [12, s. 152]. Ağqoyunluların daxilində baş verən taxt savaşı mərkəzi hakimiyyəti zəiflətdi, ərəblər bu vəziyyətdən istifadə etdilər. Raqqə və ətraf bölgədə yaşayan ərəblər Şam-Diyarbəkir yolunda qırğın və talanlar törətdilər. Bunun qarşısını almaq üçün Həsən bəy ərəblər üzərinə yürüş edib, böyük qənimətlər ələ keçirdi. Nəticədə Bəni Rəbiə qəbilələrinin rəisi Musa bəy Ağqoyunluların hakimiyyətini qəbul etdi [12, s. 183; 13, s. 68]. Son olaraq isə Həsən bəyin Osmanlılar və Qaraqoyunlularla mübarizəsindən istifadə **edərək Anin ərəblərindən** (Bax: *Kitab-i Diyarbəkriyyə əsərində “عنين”/“عنين” (Anin/Uneyn)* kimi verilmişdir, İraqın Hadisa şəhəri yaxınlığında tanınmış şəhər olub [18, s. 66; 19, s. 384]) bir qrupu Seyid adlı birinin başçılığı ilə qarətlərə başladı. Həsən bəy oğlu Sultan Xəlilin rəhbərliyi altında qoşun göndərərək onu məğlub etdi [12, s. 251; 13, s. 68]. Beləliklə, Həsən bəy müəyyən fasilələrlə ərəblər üzərinə yürüşlər edərək onları zəiflətməmiş və bəzən də asılı hala salmışdı.

Həsən bəy ticarət yolları və köç yollarında təhlükəsizliyi təmin etmək üçün kürdlərlə

mübarizəyə başladı. Hələ Osman bəyin dönəmində kürd tayfalarının bəziləri tabe edilmişdi, lakin Ağqoyunlular arasındakı daxili ixtilaflardan istifadə edən kürdlər hakimiyyətdən boyun qaçırırdılar. Bölgənin önəmli kürd tayfaları Zarakilər, Buldukanilər, Malkışılar və Əyyubilər idi. Həsən bəy onları tabe etmək üçün, əsasən, nikah diplomatiyasından istifadə etmişdi, lakin ehtiyac duyulduğu halda bəzən hər b yolundan da istifadə etməkdən çəkinməmişdi. Diyarbəkirin şimal-qərbində məskunlaşan Zaraki kürdləri uzun müddət Ağqoyunlulara tabe olmadılar. 1446-1447-ci illərdə Həsən bəy zarakilərin rəisi Ömər bəylə nikah diplomatiyası ilə ittifaq qurdu. Amma buna baxmayaraq zarakilər 1460-cı ilə qədər Ağqoyunlu hakimiyyətini qəbul etməmiş və müstəqil fəaliyyət göstərmişdilər. Onlar Ağqoyunlu hakimiyyətini qəbul etdikdən sonra Sultan Yaqubun (1478-1490) hakimiyyətinin sonuna qədər dövlətə bağlı qalmışlar [11, s. 280; 17, s. 169; 13, s. 69]. Diyarbəkirdən şimalda məskunlaşan digər kürd tayfası Buldukanilərdir. Kürdlərin rəisi Dövlətşah Buldukani öz qızını Həsən bəylə evləndirərək ittifaq qurmuşdu. Lakin oğlu İsa (II İsa) hakimiyyətə gəldikdən sonra ittifaqı pozmuş, hətta Diyarbəkir döyüşündə Qaraqoyunlular tərəfindən çıxış etmişdi. Həsən bəyin Diyarbəkir qalibiyyətindən sonra II İsa qızını Həsən bəyin oğlu Uğurlu Məhəmmədlə evləndirərək ittifaqı bərpa etmişdi [12, s. 161; 17, s. 169; 13, s. 70]. Fərat çayı boyunca yaşayan və Ərzincandan Malatyaya qədər olan ticarət yollarına nəzarət edən digər kürd boyu Malkışılardı. Malkışı rəisi Saru Şeyx Həsən Ağqoyunlular arasındakı daxili savaşa Həmzə Mirzənin tərəfini saxlayırdı. O, Həsən bəyin hakimiyyəti ələ keçirməsindən sonra Cahanşaha meyl etmiş və Həsən bəyin ittifaq təklifinə müsbət cavab verməmişdi. Həsən bəy bu hadisədən sonra onun ərazisinə hücum edərək yağmalamışdı, bunun nəticəsində Şeyx Həsən Ağqoyunlular tərəfindən çıxış etmişdi. Həsən bəy bu münasibətləri daha da gücləndirmək üçün oğlu Xəlil Mirzə ilə Saru Şeyx Həsən bəyin oğlu Söhrabın qızını evləndirdi. Bu münasibətləri nəzərə alaraq Həsən bəy II Mehmetlə danışığa göndərdiyi nümayəndə heyətinin içində Şeyx Həsəni də daxil etmişdi [12, s. 161; 17, s. 169; 13, s. 70]. Həsən bəy sabitliyi saxlamaq və dövləti gücləndirmək üçün ittifaq bağladığı bəylərə hörmət göstərirdi, bütün bunlar onun diplomatik bacarığından irəli gəlirdi. Həsən bəy kürdlərə qarşı nə qədər mülayim siyasət göstərsə də, Əyyubi kürdlərinə qarşı sərt tədbirlər görmüşdü. Çünki Əyyubilər Ağqoyunlular üçün çox önəmli olan ticarət və köç yolları üzərində yerləşən Həsənkeyf şəhərini nəzarət altında saxlayırdılar. Bu problemi həll etmək üçün oğlu Xəlil Mirzənin başçılığı ilə 1461-ci ildə qoşun göndərdi. Təxminən yeddi aylıq mühasirədən sonra Həsənkeyf şəhərini tabe edildi və Xəlil Mirzənin hakimiyyətinə verildi [15, s. 92; 17, s. 170]. Kürdlərin də tabe edilməsi ilə artıq təhlükə yarada biləcək heç bir feodal qrupu qalmadı.

Həsən bəyin kürdlər üzərində qazandığı qələbələr Cahanşahı Həsən bəyi tanımağa məcbur etdi ki, 1455-ci ilin sonunda hər iki tərəf arasında danışıqlar başlandı. Rəsmi tanınma olmasa da tərəflər qeyri rəsmi şəkildə bir-birini tanıdılar. Bu danışıqlar Mardində Cahangir Mirzəni narahat etməyə bilməzdi və o, Cahanşahla əlaqə yaratmağa başladı. Qardaşının gizli işlərindən xəbər tutan Həsən bəy anası Səray xatunun vasitəçiliyi ilə məsələni həll etmək istədi. Həmçinin, Cahangir Mirzəni Mardində nəzarətdə saxlamaq üçün onun qarşısına oğlu Həmzəni girov vermək və taxta olan iddialarından əl çəkmək kimi şərtlər qoydu. Lakin Cahangir Mirzə bu təklifi rədd etdi və Cahanşaha sığındı. Onun Cahanşaha sığınması iki qardaş arasındakı münasibətləri daha da pisləşirdi. Cahanşah Cahangir Mirzənin ona sığınmasından sonra Həsən bəylə razılaştığı qeyri-rəsmi münasibətləri pozdu. Cahangir Mirzəni Ağqoyunluların siyasi başçısı kimi Ərzuruma vali təyin edən bir fərman verdi. Cahangir Mirzənin Qaraqoyunlu birlikləri ilə Ərzuruma hərəkət etdiyi xəbərini eşidən Həsən bəy öz ordusu ilə hücum

hazırlaşdı. Həsən bəyin yaxınlaşdığını eşidən Cahanşah Cahangir Mirzəyə kömək üçün Rüstəm Tərhan və Əli Şəkər bəyin başçılığı altında güclü qoşun göndərdi. Tərəflər arasında döyüş Diyarbəkir yaxınlığında, Dəclə çayının sahilində baş verdi. Müttəfiqlərin qoşunu say və təchizat cəhətdən Həsən bəyin ordusundan üstün olsa da, Cahangir Mirzənin qətiyyətsizliyi ucbatından məğlub oldular. Cahangir Mirzə Mardin qalasına qaçdı, lakin müttəfiqləri olan Rüstəm Tərhan və Əli Şəkər bəy əsir düşərək öldürüldü [12, s. 171-183; 17, s. 150]. Tarixi ədəbiyyatda Dəclə çayı sahilində baş verən bu döyüş Həsən bəyin ilk ən böyük zəfəri kimi xarakterizə edilir. Çünki say və silah təchizatı cəhətdən az olmasına baxmayaraq o, qalib gəlmiş və ən böyük taxt rəqibi olan qardaşını təsirsiz hala salmışdır.

Həsən bəyin Gürcüstana etdiyi yürüşlər qərb mənəblərində “cihad” olaraq dəyərləndirilir [17, s. 165]. Kitab-i Diyarbəkriyyədən aydın olur ki, Həsən bəy gürcülər üzərinə, əsasən, üç böyük yürüş (Qeyd edək ki, Alman tarixçi V.Hinz öz əsərində Həsən bəyin Gürcüstana dörd yürüş təşkil etdiyini göstərmişdir [14, s. 40]) təşkil etmişdir. Bu yürüşlərdən birincisi 1458-ci ildə Diyarbəkir qalibiyyətindən sonra təşkil edildi. Yürüşdə əsas məqsəd Ahalsıxı ələ keçirmək idi. Qala bir müddət mühasirədə saxlandıqdan sonra Həsən bəy öz məqsədinə çatdı. Həsən bəyin zəfərini görən Kemah və Qarahisar qalaları ona qarşı üsyan etdilər. Bunu görən Həsən bəy hər iki qala üzərinə yürüş edib, bir müddət mühasirədə saxladıqdan sonra onları tutdu. Döyüşdə yanında olan oğlanları Xəlil Mirzəni Kemah qalasına, Uğurlu Məhəmmədi isə Qarahisar qalasına hakim təyin edərək geri döndü [17, s. 166]. Həsən bəyin gürcülər üzərinə növbəti yürüşü Trabzonun itirilməsindən sonra baş verdi. Məlum məsələdir ki, Trabzon Həsən bəyin Qara dənizə çıxış yolu idi, buna görə də Qara dənizə çıxış üçün Gürcüstana yürüş təşkil etdi. Nəticə olaraq İmeretiyyəyə qədər olan ərazilər vergi verməklə Ağqoyunlulardan asılılığı qəbul etdi. Həsən bəy Gürcüstan üzərinə yürüşünü Otluqbeli döyüşündən sonra təşkil etdi ki, burada da əsas məqsəd tabeçilikdən çıxan güclərin yenidən tabe edilməsi idi.

Həsən bəy hakimiyyəti ələ keçirib, siyasi arenada fəallaşdığı zaman əzəli rəqibi Cahanşah da öz dövrünün qüdrətli çağında idi. Teymurilər üzərinə uğurlu hərbi yürüş edən Cahanşah oğlanlarından Həsənəlinin Təbrizdə və Pırbudağın isə Bağdadda üsyan xəbərlərini eşidib geri dönmək məcburiyyətində qaldı. Həsənəli Maku qalasında məhbusluqdan azad olan kimi atasına qarşı ittifaq qurmaq üçün həbsdə olan nüfuzlu bəyləri də azad etdi. Belə ki, bu bəylərin içərisində Mahmud bəy və Qılınç Aslan kimi Ağqoyunlu bəyləri var idi. Bu bəylər ilk olaraq Cahanşaha qarşı ittifaqda iştirak etsələr də, daha sonra Cahanşahın qorxusundan onun tərəfinə keçdilər [6, s. 226]. Artıq mübarizə meydanında tək qaldığını anlayan Həsənəli Təbrizi tərk edərək Həsən bəyə sığındı. Həsən bəy Həsənəlini ehtiramla qarşıladı və ona sarayda yer verdi. Həsən bəy bir müddət sonra Həsənəlini uyğunsuz davranışlarına görə saraydan qovdu və bu dəfə o, qardaşı Pırbudağın yanına – Bağdada qaçdı. Pırbudaq da onu ehtiramla qarşıladı. Həsənəlinin Pırbudağın yanına getdiyi xəbərini eşidən Cahanşah Bağdad üzərinə yürüşə başladı. Cahanşah üsyanı yatıra bilmək üçün Həsən bəyə saziş təklif etdi. Bu sazişə əsasən Həsən bəy Pırbudağı Bağdadda çayı keçməyə qoymayacaq və bu xidmətə qarşılıq Mosul, Ərbil və Sincan bölgələri ona veriləcəkdi [12, s. 243; 6, s. 244]. Həsən bəy bu təklifi qəbul etmiş və qısa müddətlik də olsa Ağqoyunlu və Qaraqoyunlular arasındakı gərginlik sakitləşmişdi.

Həsən bəyin Osmanlı və gürcülərlə münasibətini diqqətlə izləyən Cahanşah onun uğurlarından narahat olaraq ehtiyat tədbirləri görməyə başladı. İlk olaraq Osmanlı sultanı II Mehmet (1451-1481) ilə danışıqlara başladı. Cahanşah kimi, Sultan II Mehmet də qonşuluğunda Ağqoyunlu dövlətinin təşəkkül tapıb güclənməsini istəmirdi, bu səbəbdən Cahanşahın təklifini müsbət dəyərləndirdi. Razılışmaya əsasən II Mehmet Cahanşahın Mesopotamiya

üzərinə yürüşünə maneçilik törətməyəcəkdi [14, s. 42]. Lakin qarşıdan qışın gəlməsi ilə əlaqədar olaraq Cahanşah yürüşü davam etdirməyib geri döndü. Qoşunun əsas gücünü öndən göndərən Cahanşah Muş düzündə ləngidi. Hadisələrin gedişatını izləyən Həsən bəy qoşununun Qaraqoyunlulara nisbətən az olmasına baxmayaraq yaranmış şəraiti öz lehinə dəyişdirə bildi, Cahanşah döyüş meydanında öldürüldü [9, s. 70-71]. 1467-ci il 10 noyabr Muş qalibiyəti ilə Həsən bəy Azərbaycanda möhkəmlənməsinə maneə törədəcək ən böyük rəqibini aradan qaldırmış oldu.

Muş qalibiyətinin ardınca Həsən bəy Naxçıvana gəldi, eyni zamanda Avnik, Cuşin, Bəyazid və Gərnı qalalarını tabe etdi, bununla yanaşı oğlu Xəlil Mirzəni Təbriz üzərinə göndərdi [12, s. 308; 5, s. 94]. Bu zaman Azərbaycanı yenidən tabe etmək istəyən Əbu Səid burada baş verən hadisələri diqqətlə izləyirdi və Cahanşahın ölümü xəbərini eşidən kimi əlverişli fürsəti itirməmək üçün Azərbaycana yürüşə başladı. Əbu Səidin yürüş xəbərini eşidən Həsən bəy oğlu Xəlil Mirzəni Təbrizdən geri çağırırdı [6, s. 257]. Əbu Səidin Azərbaycana yürüş hazırlıqları Həsən bəyin Ağqoyunlu dövlətini elan etməsini qısa müddətlik olsa da, təxirə saldı.

Muş məğlubiyyətindən sonra Qaraqoyunlu əmirləri və Cahanşahın qızları Arayış bəyimlə Şah-Saray bəyimin fəaliyyəti nəticəsində [16, s. 143] Təbrizdə hakimiyyətə Cahanşahın Maku qalasında həbsdə olan oğlu Həsənəli gətirildi. Həsənəli hakimiyyətə gələn kimi ilk olaraq Həsən bəylə danışıqlara başladı. O, atası ilə arasındakı münaqişəni Həsən bəyə bildirərək sülh təklif etdi, Həsən bəy bu təklifi qəbul etdi. Qeyd edək ki, Həsən bəyin Həsənəlinin bu təklifini qəbul etməsini onu güclü rəqib kimi görmədiyi ilə izah edə bilərik. Çünki qarşıdan qışın gəlməsi, yetəri qədər qüvvəsinin olmaması və Teymuri Əbu Səidin yürüş xəbəri onu Həsənəli ilə sülh bağlamağa məcbur etmişdi. Sülhü təklif edən Həsənəli olmasına baxmayaraq Həsən bəyin göndərdiyi elçi heyəti Həsənəlinin əmirlərinin təhriki ilə öldürüldü. Bu hadisədən hiddətlənən Həsən bəy yürüşə başladı, tərəflər arasında Mərənd yaxınlığında döyüş baş verdi və məğlub olacağını anlayan Həsənəli döyüşdən qaçıb Ərdəbilə gəldi [6, s. 257; 1, s. 71].

Əbu Səidin yürüşünü eşidən həm Həsən bəy, həm də Həsənəli öz elçilərini onun yanına göndərdi. Həsən bəy yürüşü dayandırmaq məqsədilə Əbu Səidlə danışıqlara başladığı halda, hakimiyyətini bərpa etmək istəyən Həsənəli onu yürüşə davam etdirməyə təhrik edirdi. Həsən bəy anası Səray xatunun başçılığı ilə Xorasanın Kalbuş adlı yerində düşərgə salan Əbu Səidə elçi və öz məktubunu göndərdi. Məktubda Həsən bəy atalarının müttəfiq olduqlarını, Qaraqoyunluların isə Qara Yusifin zamanında Teymurilərlə müxalifətdə olduqlarını bildirirdi. Əbu Səid Həsən bəyin elçi heyətinə heç bir cavab vermədi və onlara qiymətli hədiyyələr verərək yola saldı [6, s. 259]. Azərbaycanda güclü dövlətin yaranmasını istəməyən Əbu Səid yenidən bu regionu öz təsir dairəsinə salmaq üçün Həsənəlinin təklifini qəbul etdi. Həsən bəy onun üçün qorxulu rəqib idi, lakin kifayət qədər gücü olmayan Həsənəli onun mənafeyinə uyğun idi. Həsən bəy Əbu Səidi fikrindən yayındırmaq üçün hər vəchlə çalışdı. Hətta danışıqlarda İraq üzərində Əbu Səidin hakimiyyətini tanıyacağını bildirsə də o, Azərbaycana yürüş fikrindən daşınmadı.

Həsən bəy Əbu Səidin yürüşünün diplomatik yolla qarşısını ala bilməyəcəyini anladıqdan sonra Azərbaycanda olan real güclərlə ittifaq bağlamağa başladı. İlk olaraq Ərdəbil şeyxlərinin başçısı Şeyx Heydərlə (1460-1488) ittifaq bağladı. Ərdəbil şeyxləri ilə münasibətlər hələ Şeyx Cüneydin (1447-1460) zamanından başlamışdı. Şeyx Cüneydin güclənib nüfuzunun artmasından ehtiyat edən Cahanşah onu öz ərazisindən çıxıb getməsini istəmişdi. Bu zaman Diyarbəkirə gələn Şeyx Cüneyd Həsən bəylə ittifaq bağladı, ittifaqı daha da möhkəmləndirmək məqsədi ilə bacısı Xədicəbəyimlə Şeyx Cüneydin izdivacına nail oldu [7, s. 62].

Ərdəbil şeyxi ilə ittifaqın ardından Əbu Səidin arxalandığı Şirvanda yeni hakimiyyətə gəlmiş Şirvanşah Fərrux Yasarla (1462-1501) ittifaq bağlandı [2, s. 296]. Ümumi olaraq deyə bilərik ki, Əbu Səidin Azərbaycana yürüş etməsi o zaman Azərbaycanda mövcud olan üç böyük siyasi şəxsiyyətin birləşib eyni cəbhədən xarici düşməyə qarşı mübarizə aparması kimi müsbət hala çevrilmişdi.

Beləliklə, XIV əsrin ortalarında Hülakülər dövlətinin süqutundan sonra siyasi arenada fəallaşan qüvvələrdən biri Ağqoyunlular idi. Onların XV əsrin 40-60-cı illərindəki fəaliyyəti Azərbaycan tarixinin çox önəmli səhifələrindən birini təşkil edir. Bu zaman Həsən bəy ilk öncə daxili savaflarda qalib gələrək hakimiyyəti ələ almış, ardınca isə təhlükə yarada bilən bütün feodal qrupları zərərsizləşdirmişdi. Həmçinin Qaraqoyunlularla apardığı uzunmüddətli savaflarda onları zəiflətməyə və Azərbaycanda yeni dövlətin yaranması üçün zəmin hazırlamışdı. Nəticədə tarix səhnəsinə yeni dövlət çıxmışdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev R. Azərbaycan və Mərkəzi Asiya dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri (XV-XVI əsrlər). Bakı: Kür, 2004, 151 s.
2. Aşurbəyli S. Şirvanşahlar dövləti. Bakı: Avrasiya, 2006, 416 s.
3. Cavad H. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı: Azərneşr, 1993, 176 s.
4. Əliyev İ. Ağqoyunluların hakimiyyəti dövründə Naxçıvanda siyasi vəziyyət // "Naxçıvan: Mədəniyyətlərin qovuşduğu məkan" Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Naxçıvan: Əcəmi, 2020, s. 51-56.
5. Fərzəliyev Ş. Naxçıvan XV əsrdə // Naxçıvan: Tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri: 9-10 iyun 2006-cı ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları. Bakı: Təhsil, 2006, s. 87-98.
6. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-Təvarix (Tarixlərin ən yaxşısı) / Fars dilindən tərcümə və şərhlər: AMEA müxbir üzvü O.Əfəndiyev, t.ü.f.d. dosent N.Musalı. Kastamonu: Uzanlar, 2017, 661 s.
7. İsgəndər bəy Münşi. Tarix-i aləmara-yi Abbasi (Abbasın dünyanı bəzəyən tarixi) / Tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri AMEA müxbir üzvü O.Əfəndiyev, tarix elmləri namizədi N.Musalı: 2 cildə. I c., Bakı: Təhsil, 2009, 792 s.
8. Nəcəfli T. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixi müasir türk tarixşünaslığında. Bakı: Çarşıoğlu, 2000, 198 s.
9. Aka İ. İran`da Türkmən hakimiyyəti (Karakoyunlular devri). Ankara: Türk Tarih kurumu, 2001, 102 s.
10. Aka İ. Timur ve devleti. Ankara: Türk Tarih kurumu, 2014, 239 s.
11. Bitlisi Ş. Şerefname / Ərəbcədən tərcümə M.E.Bozarıslan. I c., İstanbul: ANT yayımları, 536 s.
12. Ebu Bekri-i Tihrani. Kitab-i Diyarbekriyyə. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014, 418 s.
13. Erşahin S. Akkoyunlular: Siyasal, kültürel, ekonomik ve sosyal tarix. Ankara: Özel baskı, 2002, 317 s.
14. Hinz V. Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992, 165 s.
15. Minorsky V. Uzun Hasan / İslam Ansiklopedisi. 13 c., İstanbul: Milli Eğitim basım evi, 1986, s. 91-96.
16. Sümer F. Karakoyunlular (başlanğıçtan Cihan-Şah`a kadar). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021, 169 s.

17. Woods J.E. 300 yıllık türk imperatorluğu Akkoyunlular. İstanbul: Milliyet yayınları, 1993, 412 s.
18. Abu Bakr-i Tihrani. Kitab-i Diyarbakriyya. Fars dilində / Ön söz və şərhlər F.Sümer, N.Lugal: 2 cildə. I c., Ankara: Türk Tarih kurumu, 1993, 281 s.
19. Abu Bakr-i Tihrani. Kitab-i Diyarbakriyya. Fars dilində / Ön söz və şərhlər F.Sümer, N.Lugal. 2 cildə. II c., Ankara: Türk Tarih kurumu, 1993, 369 s.
20. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-80982/ms-639-ms-1098.html>

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: kubra.1aliyeva@gmail.com

Kubra Aliyeva

THE STRUGGLE OF HASAN BEY FOR THE CREATION OF THE AQ QOYUNLU STATE IN THE 40-60^S OF THE 15TH CENTURY

The article tells about the struggle of Hasan Bey for the creation of the Aq Qoyunlu (White Sheep Turkomans) state in the 40-60^s of the 15th century. It is noted that before Hasan Bey came to power, there were internal disagreements between the Aq Qoyunlu beys. Furthermore, using the example of the struggle that Hasan Bey waged during the time of Jahangir Mirza, his activities in this field from 1453 to 1468 are touched upon, mainly the confrontation with the Kara Koyunlu, Georgians, Kurds, and Arabs. At the same time, the struggle between Hasan Bey and Teymuri Abu Said is also considered. Thanks to all this, as well as his administrative, military and diplomatic abilities, he managed to lay the foundation of a new state in the second half of the 15th century.

Keywords: *Aq Qoyunlu, Hasan Bey, Diyarbakir, march, war, political situation.*

Кубра Алиева

БОРЬБА ГАСАН-БЕЯ ЗА СОЗДАНИЕ ГОСУДАРСТВА АК-КОЮУНЛУВ 40-60-е ГОДЫ XV ВЕКА

В статье рассказывается о борьбе Гасан-бея за создание государства Ак-Коюнлу в 40-60-е годы XV века. Отмечается, что до прихода к власти Гасан-бея между беями Ак-Коюнлу существовали внутренние разногласия. Также на примере борьбы, которую вел Гасан-бей во времена Джахангира Мирзы, затронута его деятельность на этом поприще с 1453 по 1468 год, в основном противостояние с Кара-Коюнлу, грузинами, курдами и арабами. При этом рассмотрена и борьба Гасан-бея с Теймури Абу Саидом. Благодаря всему этому, а также своим административным, военным и дипломатическим способностям ему удалось заложить фундамент нового государства во второй половине XV века.

Ключевые слова: *Ак-Коюнлу, Гасан-бей, Диярбакир, марш, война, политическая ситуация.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Hacıfəxrəddin Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 26.07.2023
Son variant 08.09.2023

UOT 93/94

AİDƏ QASIMZADƏ

NAXÇIVAN DÖVLƏT TARİX MUZEYİNDƏ SƏRGİLƏNƏN MADDİ
MƏDƏNİYYƏT NÜMUNƏLƏRİNDƏ YAŞADILAN ƏNƏNƏLƏR

Qədimdən dövrümüzədək insanlar arasında onların yaşam tərziləri ilə əlaqədar olaraq bir sıra sənətkarlıq – dabbağlıq, dulusçuluq, toxuculuq, daşyonma, metalışləmə, kaşıkırlıq, ağacışləmə və s. sahələri yaranmışdır. Sənət sahələrinin müxtəlifliyi zəngin maddi-mədəniyyət nümunələrinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Zamanla yaranmış sənət sahələrinin birindən müxtəlif sənətlər meydana gəlmişdir ki, bu da öz növbəsində sənətkarlıq məmulatlarının zənginləşməsinə gətirib çıxarmışdır.

Tarixi çox qədimlərə dayanan Naxçıvan Muxtar Respublikasında zamanla bu sənət sahələrində çalışan mirlərlə sənətkarlar yetişmişdir. Hal hazırda onların hazırladıqları bir sıra məişət və sənətkarlıq nümunələri muzeylərimizdə sərgilənir. Bu mədəniyyət nümunələrinin yaşadılması üçün müəyyən addımlar atılır. Mədəniyyət müəssisələri, el şənlikləri, mərasimlər sayəsində köklü tarixi adət ənənələrimizin müasir dövrdə də öz dəyərini itirmədiyi diqqətə çatdırılır.

Məqalədə adət-ənənələrin milli-mənəvi dəyərlərimizin bir parçası olduğu, onların nəsildən-nəslə ötürülməsinin, qorunmasının və təbliğ edilməsinin zəruriliyinin önəmi vurğulanır. Mədəni inkişafa uyğun olaraq millətə, xalqın yaradıcılıq nümunələrini özündə əks etdirən adət və ənənələr təkmilləşmə prosesini keçərək bu günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Yaranma şəraitindən asılı olmayaraq yaranan hər bir mənəvi dəyər tarixi ənənələrimizin varisi kimi formalaşmışdır.

Məqalədə Naxçıvan Dövlət Tarix muzeyində sərgilənən sənətkarlıq nümunələrindən və onlarda günümüzədək yaşadılan tarixi ənənələrdən bəhs ediləcəkdir. Ekspozisiyalarda ənənələrimizi yaşadan eksponatların keçdiyi tarixi yol haqqında ümumi məlumat verilir. Muzeydə sərgilənən bir çox dəyərli nümunələrin hələ də öz aktuallığını qoruduğu və günümüzdə aktiv şəkildə istifadə edildiyi qeyd olunmuşdur. Müasir dövr gəncliyinin ənənələrdən uzaqlaşmasının, qədim sənət sahələrinə biganə qalmasının, ölkəmiz və xalqımız üçün arzuolunmaz nəticələr doğuracağı barədə xəbərdarlıq edilir.

Açar sözlər: tarix, muzey, eksponat, adət-ənənə, müasir, qədim, mədəniyyət, inkişaf, xalça, musiqi.

Hər bir xalqın özünəməxsus milli adət və ənənələri vardır. Bu adət ənənələrin öyrənilməsi və onların milli mənəvi dəyərlər kimi tədqiq edilməsi həmişə öz aktuallığını qoruyan məsələlərdəndir. Belə ki, tarixin bütün mərhələlərində milli adət və ənənələr ictimai, mədəni tərəqqinin əsas göstəricilərindən biri kimi çıxış etmişdir. İnsanlarda şüur potensialının inkişaf etməsi zaman keçdikcə adət və ənənələrin ayrı-ayrı quruluşların ictimai-siyasi xüsusiyyətlərinə uyğunlaşmasına gətirib çıxarmışdır. Məhz elə buna görə də bir-birini əvəz edən hər bir ictimai siyasi quruluş həmin dövrə aid adət ənənələrdən və maddi mənəvi dəyərlərdən məxsusi izlər daşıyır.

Mədəni inkişafa uyğun olaraq millətin, xalqın yaradıcılıq nümunələrini özündə yaşadan adət və ənənələr təkmilləşmə prosesini keçmiş, nəsildən-nəslə ötürülmüşdür.

Zaman və məkan fərqi olmadan yaranan hər bir mənəvi dəyər tarixi ənənələrimizin varisi kimi formalaşmışdır. Fikrimizcə, bütün dövrlərin adət və ənənələrində baş verən yeniliklərin öyrənilməsi zamanı, əldə olunan tarixi təcrübəyə əsaslanmaqla müasir sənətsüənəslilik və kulturologiya elmlərinə şamil edilməsinə günümüzdə ciddi ehtiyac duyulur.

Mədəniyyət müəssisələrində xalqın mədəni irsinin qorunub mühafizə olunmasına diqqət yetirilməklə yanaşı, eyni zamanda əsrlər boyu yaşayıb inkişaf edən, insanlara yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər aşılayan adət və ənənələrimizdən bir tərbiyə vasitəsi, milli xüsusiyyətləri-

mizi formalaşdıran amil kimi geniş istifadə edilir. Xüsusilə, adət və ənənələrimiz mədəniyyət müəssisələrində təşkil olunan bədii-kütləvi işin mövzu mənbəyini yaradır [1, s. 241].

Hər bir xalq öz milli mədəni irsinə, xüsusilə, ənənələrinə qarşı tarixin bütün dövrlərində yüksək həssaslıqla yanaşmışdır. Bunun da əsas səbəbi kimi, var olan dəyərlərin xalqın tarixi və ya dini keçmişi ilə bağlı olmasıdır. Həmin dəyərlərə istinadən deyə bilərik ki, bütün ənənələr milli mənəvi dəyərlərin bir hissəsini təşkil etməklə yanaşı həm də xalqın mədəni səviyyəsinə xəbər verən duyğular toplusudur.

Fikrimizcə, bu gün mədəniyyətin təbliği ilə aktiv şəkildə məşğul olan müəssisələr içərisində muzeylər ön sıralarda qərarlaşıb. Muzeyləri ona görə xüsusilə vurğulayırdıq ki, bir məkanda xalqın min illər boyu davam edən həyatına bütövlükdə nəzər salmaq mümkündür. Bu gün bəzi muzeylər xalqın keçmişdən gələn ənənələrini təkcə özündə yaşatmaqla deyil, həm də təbliğ etmək kimi böyük bir missiyanı öhdəçiliyinə götürmüşdür. Bu sahədə götürülmüş öhdəlikdən irəli gələn vəzifələri layiqincə yerinə yetirən muzeylərdən biri də Naxçıvan Dövlət Tarix muzeyidir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerləşən Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyi ən qədim və aparıcı muzeylərdən olmaqla yanaşı, elmi tədqiqat və mədəniyyət müəssisələrindən biri kimi fəaliyyət göstərir. Muzey Naxçıvan diyarının keçdiyi uzun və şərəfli tarixi yolu, mədəniyyətini, adət ənənələrini öyrənməklə bərabər muxtar respublikada maddi-mədəniyyət nümunələrini toplayır, qoruyub saxlayır. Muzeyin nəfis tərtib edilmiş zəngin ekspozisiyası əsasən qədim dövr, orta əsr, yeni və müasir dövrü əhatə edir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Tarix muzeyinin fondunda və ekspozisiyasında Azərbaycan xalqının tarixi keçmişi və bu günü ilə bağlı 10 şöbəni əhatə edən 50 mindən artıq maddi mədəniyyət abidəsi qorunub saxlanılmaqla yanaşı həm də nümayiş etdirilir. Onların içərisində Naxçıvanın qədim dövründən bu gününədək olan tarixini özündə əks etdirən maddi mədəniyyət nümunələri, arxeoloji tapıntılar, xalq tətbiqi sənət əsərləri, numizmatik materiallar, qrafik heykəltəraşlıq, təsviri sənət əsərləri və digər materiallar xüsusi yer tutur. Muzeydə Naxçıvan torpağının tarixi sənət əsərləri qorunub saxlanılır [2, s. 725].

Naxçıvan Dövlət Tarix muzeyinin hər iki ekspozisiya zalında ənənələrimizi özündə əks etdirən bir sıra maddi mədəniyyət nümunəsi sərgilənir. Muzeyin hər iki ekspozisiya zalında daş, tunc, dəmir və orta əsrlər, yeni dövrə aid eksponatlar nümayiş etdirilir. İbtidai insanların istifadə etdikləri daş əmək alətləri, obsidianlar, nukleuslar, çaxmaq daşları, oraq dişləri, ox ucluqları ekspozisiyada nümayiş etdirilən eksponatlar sırasında daş dövrünü xarakterizə edən nümunələr kimi diqqəti cəlb edir. Muzeydə dən daşları, daş həvənglər, daş baltalar nümayiş etdirilir ki, bu da artıq o dövrdə daşyonma sənətinin insanların həyatında önəmli yer tutduğundan xəbər verir. Bütün bunlar Naxçıvan ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş maddi mədəniyyət nümunələridir.

İnsanların təsərrüfat həyatı ilə əlaqədar başlanan, sənətkarlıq sahələri bütün dövrlərin işçi qüvvəsinin əsasını təşkil edən amil kimi ön plandadır. Buna misal olaraq Naxçıvanda yerləşən qədim yaşayış yerlərindən aşkarlanmış sənətkarlıq emalatxanaları bunu bir daha sübut edir. Sənət sahələrinin – dülgərlərin, dulusçuların, dabbagların, toxucuların, xalçaçıların, zərgərlərin, boyaqçıların və digər peşə sahələrinin orta əsrlərdə geniş vüsət alması da bununla əlaqədardır.

Tarixi min illər öncəsinə dayanan sənət sahələrindən ən qədimi dulusçuluqdur. Bu sahənin meydana gəlməsi ilə bərabər insanların yaşam tərzində köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Naxçıvan da qədim sənətkarlıq sahələrindən olan dulusçuluq sənəti öz ənənələrini XXI əsrdə

Digər sənət sahələri kimi toxuculuq sənəti də böyük inkişaf yolu keçmişdir. Bu sənət növünün yaranmasının əsas səbəblərindən biri də Azərbaycanın xammal baxımından əlverişli coğrafiyada yerləşməsi ilə əlaqədardır. Toxuculuğa aid ilk nümunələr hörmə sahəsində yaranmış bəsit texniki vərdişlərdən ibarət olmuşdur. Bu nümunələrə mezolit dövrünə aid araşdırmalarda rast gəlmək mümkündür. Zaman keçdikcə hörmə işi təkmilləşmiş bu da sadə toxuma istehsalının başlanılmasına şərait yaratmışdır.

Vaxtilə Naxçıvana səyahət etmiş səyyahların yazılarından məlum olur ki, orta əsrlər dövründə Naxçıvanda yerli əhali həm daxili, həm də xarici bazarlar üçün külli miqdarda yüksək keyfiyyətli ipək və kətdən müxtəlif parçalar, xalça, palaz, kilim və sair sənət nümunələri toxuyurdular. Xüsusilə Naxçıvan şəhərində və Ordubadda ipək parçalar istehsalı geniş yayılmışdır. Mahir ustalar yüksək keyfiyyətli və gözəl parçalar toxuyurdular. Qadın üst paltarları keyfiyyətli, zərif naxışlı ipək yaylıqlar, baş örtükləri toxuculuq sənətinin ən gözəl nümunələri kimi indi də muzeydə saxlanılır [5, s. 17]. Qədim ənənələrin məskəni olan ölkəmizdə tikmə sənəti üsul və müxtəliflik baxımından olduqca zəngin və rəngarəngdir. Toxuculuq sənəti Naxçıvanda da geniş yayılmışdır. Naxçıvan Dövlət Tarix muzeyində xalqın qədim ənənələrindən bəhs edən toxuculuq nümunələri sayı çoxluq təşkil edir. Muzeydə nümayiş etdirilən geyimlərə məxsus parça nümunələrinə nəzər yetirdikdə görmüş oluruq ki, onlar toxunma üsulunun bədii tərtibatına görə dövrün dəbi ilə səsleşməklə bərabər həm də keyfiyyət baxımından yüksək səviyyədə olmuşdur. Bu geyimlərdə rəngli ipək saplardan geniş şəkildə istifadə edilmişdir.

Muzeyin ekspozisiyasında xüsusi bir bölmə vardır ki, buradakı rəngarənglik və xoş aura insanı özünə cəlb edir. Bu bölmədə sərgilənən eksponatlara baxdıqca özünü bir neçə əsr əvvəldə hiss edir və sanki həmin aləmin sehrinə qapılırsan. Bu nümunələr öz özlüyündə bizə keçmişdən xəbər verməklə bərabər həm də adət ənənələrimizin yaşadılması üçün təbliğat vasitəsi kimi çıxış edir. Muzeydə bacarıqlı yerli ustalar tərəfindən milli ornamentlər əsas götürülərək toxunan xovlu və xovsuz xalçalar, at və dəvə üzəngiləri, xurcunlar, heybələr, məfrəşlər, gənc qızların əl əməyi olan bədii tikmələr Naxçıvanda toxuculuq sənətinin zəngin tarixi mədəniyyətə və çoxəsrlik ənənələrə malik olduğunun əyani göstəricisidir. Ekspozisiyanın bu bölməsində tarixi əhəmiyyəti olan xalçalarla yanaşı həmçinin yüksək sənətkarlıqla hazırlanmış dekorativ tətbiqi sənət nümunələrindən olan corablar, tutqac, pul qabı və s. nümayiş etdirilir.

Ekspozisiyada özünəməxsus yeri olan eksponatlar sırasında XIX əsrə aid milli geyimlər öz zənginliyi ilə seçilir. Azərbaycan milli geyimləri uzun müddət, çox mürəkkəb və ziddiyyətli inkişaf yolu keçmiş xalqın maddi-mənəvi mədəniyyətinin ən gözəl nümunələrindən biridir. Bu danılmaz faktdır ki, adətən xalq yaradıcılığının tarixi - etnoqrafik və bədii xüsusiyyətləri öz əksini ona məxsus geyimlərdə tapmışdır. Geyim kolleksiyasına daxil olan qadın və kişi geyimləri ekspozisiyada daha zəngin təqdim olunur. Dərzilərin min bir əziyyətlə ərsəyə gətirdikləri bu geyimlər xalqımızın geyim mədəniyyətinin bariz nümunələridir.

Müasir dövrümüzdə bu geyimlər öz aktuallığını qoruyub saxlaya bilmişdir. Belə ki, bu geyimlərdən milli rəqslərdə, el şənliklərində, toy mərasimlərində geniş şəkildə istifadə olunur, bu da öz növbəsində qədimdən gələn ənənələrin yüz illər boyu yaşayacağından xəbər verir. Muzeydə sərgilənən geyimlər əsasən iki qrupa bölünür. Qadın və kişi geyimləri kimi nümayiş etdirilən bu nümunələr baş, üst və ayaq geyimlərindən ibarətdir. Muzeydə apardığımız araşdırmalardan məlum olur ki, Naxçıvan əhalisi üçün xarakterik olan geyimlər arasında ipək və atlas parçalardan tikilmiş geyimlər üstünlük təşkil etmişdir. XXI əsrdə də Naxçıvanı tanıdan simvollar kimi çıxış edən, bir çox yerdə görə biləcəyimiz, özündə çoxəsrlik ənənələrimizin

izlərini daşıyan bu geyimlər belə adlandırılmışdır: ayaq geyimlərinə gön və həsirdən çarıqlar, baş geyimlərinə şəbkülah, kəlağayı, araçqın, üst geyimlərinə isə ləbbadə, çəpkən, arxalıq, çuxa və s. daxildir.

Şəkil 2. Kişi və qadın geyimləri (XIX əsr).

Yuxarıda bəhs etdiyimiz sənətkarlıq sahələri ilə yanaşı muzeydə musiqi sənətinə də aid nümunələrə də sərgilənir. Azərbaycanda musiqinin tarixi eramızdan əvvələ qədər gedib çıxır. Musiqi alətləri kəşf edilmədən öncə ibtidai insanlar müxtəlif daşları, ağac parçalarını bir birinə döyücləməklə ilk dəfə çalğı alətləri hazırlamışlar. Qobustandakı “Qavaldaş” buna misaldır. İlk təhlükəni xəbər vermək, ayin keçirmək üçün istifadə olunan bu alətlərin yerini zamanla musiqi alətləri almışdır. Dövr dəyişdikcə zamanın tələbinə uyğun olaraq müxtəlif növ – nəfəsli, simli və zərb musiqi alətləri yaranmışdır. Ekspozisiyalarda ney, tulum, saz, tar, tütək və s. musiqi alətləri nümayiş etdirilir. Yuxarıda sadaladığımız musiqi alətlərinin əksəriyyəti bu gündə öz populyarlığını qoruyub saxlayır. Bunun da əsas səbəbi kimi xalqımızın musiqi ənənələrini yaşatmaq istəyindən xəbər verir.

Naxçıvan qədimlik baxımından özü özlüyündə bir ənənə məcmuəsidir. Buna səbəb Naxçıvanda çoxsaylı tayfaların eyni ərazini səmimi şəkildə paylaşması ilə əlaqədardır. Zaman keçdikcə tayfalar arasında qohumluq əlaqələri yaranmış, bu da öz nəticəsində adət ənənələrdə inteqrasiyaya yol açmışdır. Nəticədə günümüzdə qədər gəlib çatan təkmlil ənənələr formalaşmışdır. Bu ənənələri qoruyub gələcək nəsillərə çatdırmaq biz gənclərin və ziyalı kütlənin ən mühüm insani borcudur. Əgər zamanla ənənələrimiz unudularsa, o zaman bizlərdə tarix səhnəsindən silinmə təhlükəsi ilə üz-üzə qalarıq. Tarix səhnəsində daima var olmaq üçün adət ənənələrimizi öyrənməli, öyrətməli və yorulmadan təbliğ etməliyik.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov İ. Azərbaycan milli adət və ənənələrinin bədii-estetik mahiyyəti: Monoqrafiya. Bakı: Mars-Print, 2002, 305 s.
2. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı, 2007.
3. Göyüşöv R. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: Işıq, 1986, 186 s.
4. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə. I c.: Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu Arxeologiya və Etnoqrafiya sektoru, Bakı, Elm, 1988, 456 s.

5. Naxçıvan Muxtar Respublika Dövlət Tarix Muzeyi: Məlumat-bələdçi. Naxçıvan, 2002, 56 s.

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: aidaqasimzade@gmail.com

Aida Gasymzadeh

TRADITIONS IMMORTALIZED IN SAMPLES OF MATERIAL CULTURE EXHIBITED AT THE NAKHCHIVAN STATE HISTORICAL MUSEUM

From ancient times to the present day, numerous crafts have formed among people in connection with their way of life – tanner working, pottery, weaving, stone carving, metal-working, tile making, woodworking, etc. The variety of fields of art has led to the emergence of rich material and cultural samples. Over time, different types of art emerged from one field of art, which in turn led to the improvement of handicrafts. Thousands of artists who worked in these fields of art lived and worked in the Nakhchivan Autonomous Republic during the long years of its history. Currently, a number of household and handicraft products made by them are exhibited in our museums. Certain steps are being taken to preserve these cultural patterns. It is noted that our customs and traditions, which have a deep history, have not lost their value in our time thanks to cultural institutions, folk holidays and rituals. The article emphasizes the importance of traditions as part of our national moral values, the need to transmit, preserve and popularize them from generation to generation. In accordance with cultural development, customs and traditions, reflecting examples of the creativity of the nation and people, have undergone a process of improvement and have survived until now. Regardless of the circumstances of its origin, each moral value was formed as the heir of our historical traditions. The article examines examples of art exhibited in the Nakhchivan State Historical Museum, and the historical traditions that live in them until now. The exhibitions provide general information about the historical path of the exhibits that preserve our traditions. It was noted that many valuable samples exhibited in the museum have retained their relevance and are actively used today. It is warned that the departure of modern youth from tradition and indifference to ancient arts will have undesirable consequences for our country and people.

Keywords: *history, museum, exhibit, custom and tradition, modernity, antiquity, culture, development, carpet, music.*

Аида Гасымзаде

ТРАДИЦИИ, УВЕКОВЕЧЕННЫЕ В ОБРАЗЦАХ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ, ВЫСТАВЛЕННЫХ В НАХЧЫВАНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ ИСТОРИЧЕСКОМ МУЗЕЕ

С древнейших времен и до наших дней среди людей в связи с их образом жизни сформировался ряд ремесел – кожевенное, гончарное, ткацкое дело, резьба по камню, металлообработка, изготовление изразцов, деревообработка и др. Разнообразие областей искусства привело к появлению богатых материальных и культурных образцов. С

течением времени из одной области искусства возникали различные виды искусства, что, в свою очередь, привело к совершенствованию ремесленных изделий.

Тысячи художников, работавших в этих областях искусства, жили и творили в Нахчыванской Автономной Республике, в течение долгих лет ее истории. В настоящее время в наших музеях экспонируется ряд изготовленных ими бытовых и ремесленных изделий. Предпринимаются определенные шаги для сохранения этих культурных образцов. Отмечается, что наши обычаи и традиции, имеющие глубокую историю, не утратили своей ценности и в наше время благодаря учреждениям культуры, народным праздникам и обрядам.

В статье подчеркивается важность традиций как части наших национальных нравственных ценностей, необходимость их передачи, сохранения и популяризации из поколения в поколение. В соответствии с культурным развитием обычай и традиции, отражающие образцы творчества нации и народа, прошли процесс совершенствования и дошли до наших дней. Независимо от обстоятельств своего зарождения, каждая нравственная ценность формировалась как наследница наших исторических традиций.

В статье будут рассмотрены образцы искусства, выставленные в Нахчыванском государственном историческом музее, и исторические традиции, живущие в них по сей день. Экспозиции дают общую информацию об историческом пути экспонатов, хранящих наши традиции. Отмечено, что многие ценные образцы, выставленные в музее, сохранили свою актуальность и активно используются в наши дни. Предупреждается, что отход современной молодежи от традиции, равнодушие к древним искусствам будет иметь нежелательные последствия для нашей страны и народа.

Ключевые слова: *история, музей, экспонат, обычай и традиция, современность, древность, культура, развитие, ковер, музыка.*

Daxilolma tarixi: İlkin variant 31.07.2023

Son variant 13.09.2023

(AMEA-nın müxbir üzvü Hacıfəxrəddin Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

ARXEOLÖGİYA VƏ ETNOQRAFİYA

UOT 902

VƏLİ BAXŞƏLİYEV

NAXÇIVAN-ŞUMER ƏLAQƏLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA
UBEYD MƏDƏNİYYƏTİNİN ROLU

Yaxın Şərq ölkələrində yayılan Ubeyd mədəniyyətinin şumerlərlə bağlı olduğu tədqiqatçılar tərəfindən qəbul olunmuşdur. Naxçıvanın Ubeyd mədəniyyəti ilə əlaqələrini əks etdirən keramika məmulatı Naxçıvantəpə, Uçan Ağıl, Bülövqaya və Uzunoba yaşayış yerlərində aşkar olunmuşdur. Bu baxımdan Naxçıvantəpə və Bülövqayadan aşkar olunan Ubeyd tipli kasa tipli qablar xüsusilə diqqəti cəlb edir. Naxçıvanın Neolit, Erkən və Orta Eneolit mədəniyyəti abidələrinin araşdırılması Yaxın Şərq ölkələri ilə, şumerlərlə əlaqələrin olduğunu, həmçinin şumerlərə aid olan Ubeyd mədəniyyəti tayfalarının Azərbaycanın cənub bölgələrində, o cümlədən Naxçıvanda məskunlaşdığını deməyə imkan verir. Araşdırmalara əsaslanaraq bu məskunlaşmanın e. ə. V minilliyin birinci yarısında xüsusilə intensiv olduğunu deyə bilərik.

Açar sözlər: *Yaxın Şərq, Naxçıvan, Ubeyd mədəniyyəti, şumerlər, keramika, Erkən Eneolit.*

Giriş. Naxçıvan şəhəri yaxınlığında yerləşən I Kültəpə abidəsinin tədqiqi nəticəsində aşkar olunan boyalı keramika məmulatının bir qismi, xüsusilə Xalaf tipli çölməklər tədqiqatçı Osman Həbibullayevin fikrinə görə, Mesopotamiyadan gətirilmişdir. Çölməklər I Kültəpənin birinci təbəqəsində arxasıüstə uzadılmış skeletlə birlikdə aşkar olunmuşdur. Bu tip dəfn adəti Mesopotamiyada Xalaf mədəniyyətinin yayıldığı dövr üçün xarakterik olmuşdur. Tədqiqatçılar bu tip keramikanın müəyyən əhali qrupunun miqrasiyası ilə gətirildiyini qeyd etmişdir. Qordon Çayld isə bu tip dəfn adətinin şumerlərlə bağlı olduğunu yazmışdır. Xalaf mədəniyyətini əvəz edən Ubeyd mədəniyyəti isə, İ.H.Nərimanovun fikrinə görə, şumerlərə məxsus olmuşdur. E.ə. V-IV minilliklərdə Ubeyd mədəniyyətinin Azərbaycana, o cümlədən Naxçıvana yayılması çoxsaylı faktlarla təsdiq olunur. Belə faktlara Muğanda Əliköməktəpə, Naxçıvanda Naxçıvantəpə, Uçan Ağıl, Bülövqaya və digər yaşayış yerlərində rast gəlinmişdir. Naxçıvanın Erkən və Orta Eneolit dövrünə aid yaşayış yerlərindən aşkar olunan keramika məmulatı Naxçıvanın Ubeyd mədəniyyəti, o cümlədən şumerlərlə əlaqəsini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Keramika məmulatı. Naxçıvanın Ubeyd mədəniyyəti əlaqələrini əks etdirən keramika məmulatı Naxçıvantəpə, Uçan Ağıl, Bülövqaya və Uzunoba yaşayış yerlərində aşkar olunmuşdur. Bu baxımdan Naxçıvantəpə və Bülövqayadan aşkar olunan Ubeyd tipli kasa tipli qablar xüsusilə diqqəti cəlb edir. Keramika məmulatını iki qrupa ayırmaq olar. Birinci qrupa sadə keramika məmulatı aiddir. Bu tip keramika saman qarışıq gildən hazırlanmış, xaricdən cilalanmış və naxışsızdır. Bu qrupa daxil olan keramika məmulatı müxtəlif tip kasalarla təmsil edilmişdir. Birinci tip kasalar bikonik formalıdır (şəkil 2, 1). Bu tip kasalar Naxçıvantəpənin üçüncü tikinti qatından aşkar olunmuşdur. Bu tip kasalar I Kültəpə yaşayış yerinin Neolit dövrü təbəqəsindən və Um Dabaqiyanın [16, plate XIII, d] məlumdur. Lakin bu tip kasalar Dalmatəpə mədəniyyəti üçün tipikdir [14, s. 111-127] və bu mədəniyyətin ən geniş yayılmış qablarındanıdır. Bu tip qabların boyalıları Dalmatəpə [14, fig. 4; fig. 5, A, B] və Tell Arpaçıyanın Ubeyd təbəqəsindən [18, fig. 28, 1; fig. 31, 1] məlumdur.

İkinci tip kasalar Naxçıvantərə və Bülövkayadan məlumdur (şəkil 2, 2-5). Bu kasaların gövdəsi konusvari formalı olub mərkəzi hissədə xaricə doğru çıxıntılıdır. Bu tip kasalar indiyədək Cənubi Qafqaz abidələrindən aşkar olunmamışdır. Bu tip kasalar Yaxın Şərqlə mədəniyyətləri üçün xarakterikdir. Belə kasalar əsasən Orta Xalaf dövründə ortaya çıxır. Lakin belə qablar Son Xalaf dövründə də vardır. Bu tip kasalar Yaxın Şərqlə abidələrində geniş yayılmışdır. Onlar Tell Arpaçıyanın Xalaf təbəqəsindən [18, fig. 54, 4], Tell Aqab [13, fig. 2, 4], Təpəcik və Tülintərənin Ubeyd dövründən məlumdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvantərədən aşkar olunan nümunə yaşayış yerinin stratiqrafiyasına əsasən e. ə. 4941-4722-ci illərə aid edilir [5, s. 187]. Bülövkaya yaşayış yeri isə karbon analizlər əsasında e. ə. 4508-4353-ci illərlə tarixləndirilir (tablo 1).

Üçüncü tip kasalar konusşəkilli gövdəli və yuvarlaq oturacağa sahibdir (şəkil 2, 6-7). Bu tip kasalar Yaxın Şərqlə abidələrinin Ubeyd dövrü təbəqəsindən yaxşı məlumdur. Belə kasalar Tell Aqab yaşayış yerindən [13, fig. 2, 5] və Tell Arpaçıyanın Ubeyd dövrü təbəqəsindən [18, fig. 27-28] məlumdur.

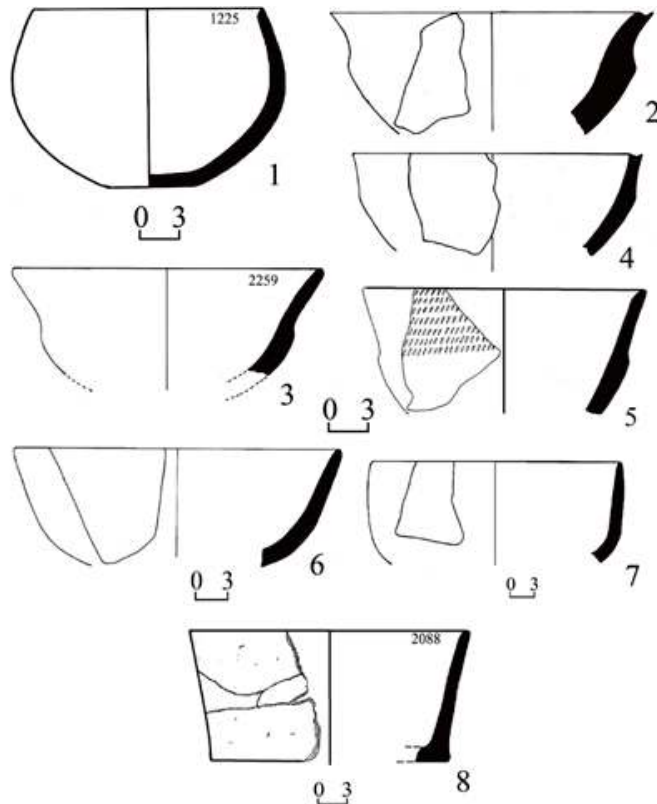

Şəkil 1. Regionun xəritəsi.

Dördüncü tip kasalar konusvari gövdəli və yastı oturacaqlıdır. Qabların oturacağı bir qədər xaricə doğru çıxıntılıdır (şəkil 2, 8). Bu tip qablar Neolit dövrü abidələrindən yaxşı məlumdur. Belə kasalar I Kültərə, Xatunarx-Aknaity [10, fig. 9, 6] və Hacı-Firuzdan [23, fig. 79] aşkar olunmuşdur. Belə kasalar həmçinin Naxçıvantərə yaşayış yeri üçün xarakterikdir [3, şəkil 45, 3]. Araşdırmalar Naxçıvanın Eneolit dövrü keramikasının Yaxın Şərqlə yaxından bağlı olduğunu, Ubeyd tipli keramikanın yayıldığını təsdiq edir. Yaxın Şərqlə, Ubeyd mədəniyyəti ilə əlaqələr boyalı keramika məmulatında da aydın şəkildə izlənilir.

Boyalı keramika məmulatı başlıca olaraq saman qarışıq gildən hazırlanaraq qırmızı rəngin müxtəlif tonlarında bişirilmişdir. Lakin Bülövkaya və Naxçıvantərədən aşkar olunan

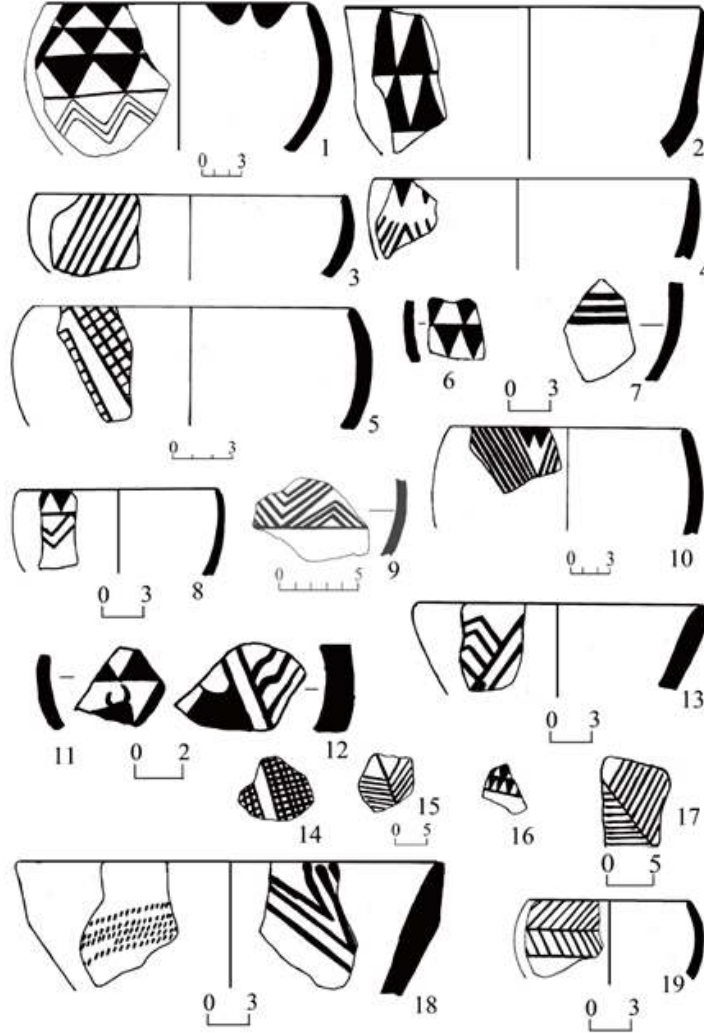
bəzi nümunələr qum qarışıq gildən, bəzən isə qarışıq olmayan gildən hazırlanmışdır [2, s. 19]. Bülövkayadan aşkar olunan bəzi nümunələr hazırlanma texnikası, bişirilməsinin keyfiyyəti və naxışlanmasına görə digər nümunələrdən fərqlənir (şəkil 3, 9) və idxal malı hesab oluna bilər. Naxçıvantərənin qarışıq olmayan gildən hazırlanan keramika nümunələrinin də Yaxın Şərqlə əlaqələrin olduğunu təsdiq edir. Bülövkayanın keramikası konusşəkilli və qabarıq formalı kasalarla xarakterizə edilir. Kasalardan biri formasına görə Orta Xalaf dövrünün kasalarını xatırladır (şəkil 3, 2). Kasaların naxış motivləri çox müxtəlifdir, lakin həndəsi ornamentlər üstünlük təşkil edir (şəkil 3, şəkil 4, şəkil 5). Torlu üçbucaqlar (şəkil 4, 1, 4-6), bitişik romblar (şəkil 4, 12; şəkil 5, 1), bir-birinin üzərində yerləşdirilmiş üçbucaqlar sırası (şəkil 3, 1-2, 6; şəkil 4, 2, 13, 14, şəkil 5, 3) bu dövrün xarakterik naxış tiplərindəndir. Bu tip naxışlar Naxçıvantərədən [3, şəkil 46, 4], Bülövkayadan və Uçan-Ağıldan məlumdur. Keramika məmulatının naxışlanmasında həmçinin düz, torlu və sünbülşəkilli zolaqlardan ibarət naxışlardan da istifadə olunmuşdur (şəkil 3; şəkil 4). Bunlar arasında zoomorf naxışlara da rast gəlinir (şəkil 3, 11-12). Bu tip ornamentlər Dalmatərə yaşayış yerindən [14, fig. 4, D; fig. 7, A] və Urmiya hövzəsinin müxtəlif Eneolit abidələrindən məlumdur.

Şəkil 2. Sadə keramika: 1, 8 – Naxçıvantərə; 2-7 – Bülövkaya.

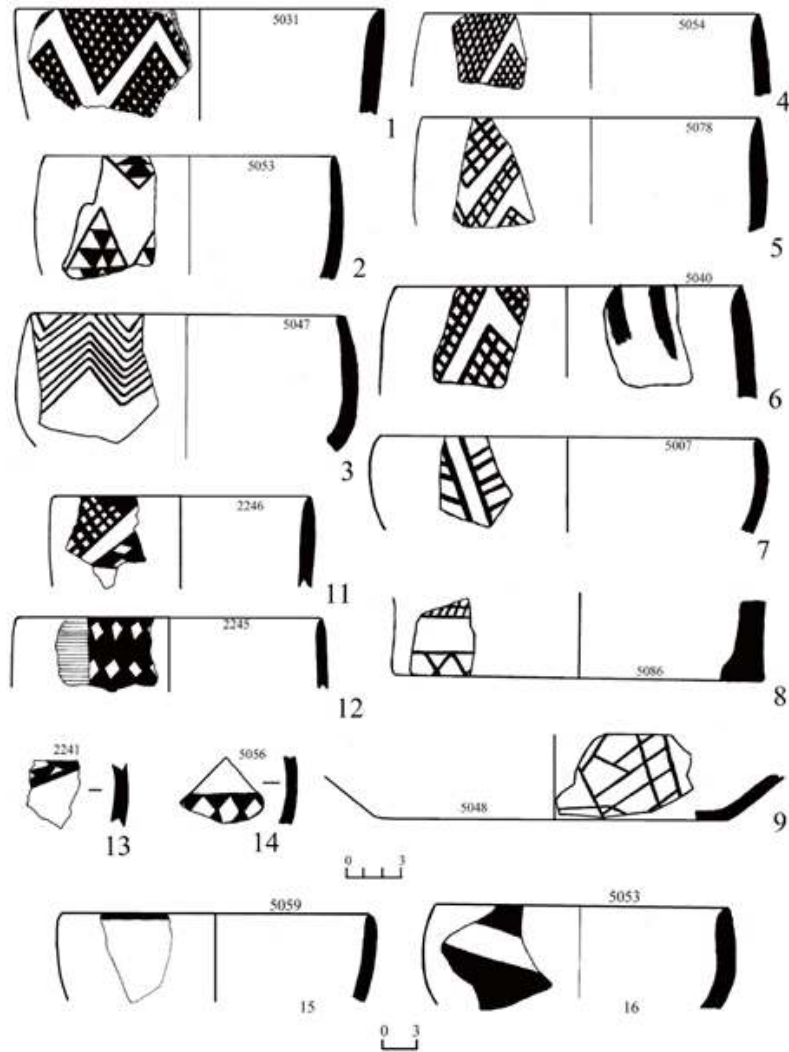
Araşdırmalar göstərir ki, bu tip ornamentlərin ən qədim nümunələri Yaxın Şərqlə abidələrindən məlumdur. Belə ki bir-birinin üzərində yerləşdirilmiş üçbucaqlar sırası və sünbülşəkilli ornamentlər Xassuna [17, fig. 12; fig. 13] və Samarradan [21, fig. 13] məlumdur. Bu tip ornamentasiya Eneolit dövründə, xüsusilə Ubeyd mədəniyyətində geniş yayılmışdır. Buna

görə də Naxçıvanın Eneolit mədəniyyətinin Yaxın Şərqi Neolit və Eneolit mədəniyyəti, xüsusilə Ubeyd mədəniyyəti ilə qarşılıqlı əlaqələr şəraitində inkişaf etdiyini demək olar.

Şəkil 3. Bülövqayanın boyalı keramikası.

Arxeoloji faktların müqayisəli analizi. Naxçıvanın Eneolit abidələrinin tədqiqi göstərir ki, e. ə. V minilliyin birinci yarısında və ortalarında Yaxın Şərq ölkələri ilə əlaqələr xüsusilə intensivləşmiş, Ubeyd tipli boyalı keramika Naxçıvan ərazisinə yayılmışdır. Məlum olduğu kimi, Cənubi Qafqazın Yaxın Şərq ölkələri ilə iqtisadi-mədəni əlaqələrinin xarakteri ilə bağlı müxtəlif fikirlər söylənmiş, lakin bu mədəni əlaqələrin necə baş verdiyi kifayət qədər aydınlaşdırılmamışdır. Tədqiqatçılar Dalmatəpə mədəniyyəti fenomeninin inkişafını müxtəlif faktorların ticarət, mübadilə, maddi nümunələrin yerdəyişməsi, əhalinin miqrasiyası, yerli mədəniyyətlərdə xarici elementlərin istifadəsi və digərlərinin kombinasiyası ilə aydınlaşdırmaq istəmişlər [22, s. 65-80]. Bəzi tədqiqatçılar Yaxın Şərq tayfalarının koloniyalar şəklində yerləşdiyini qeyd etmişlər. Bu yaşayış yerləri qonşu tayfalar arasında mübadiləyə və Yaxın Şərq ölkələri ilə iqtisadi-mədəni əlaqələrin inkişafını şərtləndirmişdir.

Şəkil 4. Naxçıvantərənin boyalı keramikası.

Belə hesab edirik ki, Cənubu Qafqazda, o cümlədən Naxçıvanda da belə bir proses baş vermişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvantərə yaşayış yeri Dalmatərə mədəniyyətinin əsas istinad nöqtələrindən biri olmaqla Yaxın Şərq mədəniyyətinin Cənubi Qafqaza ötürülməsində mühüm rol oynamışdır. Uçan Ağıl və Qodedzor [12, s. 397-398, fig. 23.6] yaşayış yerlərində Dalma tipli basmanaxışlı keramikanın tapılması Dalmatərə mədəniyyətinin şimala doğru təsir etdiyini göstərir. Qodedzorun Ubeyd mədəniyyəti ilə bağlı olan boyalı keramikası da bunu təsdiq edir [12, s. 395, fig. 23.3, b]. Azərbaycanın cənubunda Əliköməktərə yaşayış yerində çoxsaylı boyalı keramikanın meydana çıxmasını tədqiqatçılar Ubeyd mədəniyyəti ilə bağlamışlar [1, s. 28]. Naxçıvantərə, Bülövqaya, Uçan-Ağıl və Uzunoba yaşayış yerlərində Xalaf-Ubeyd tipli keramikanın meydana çıxması şübhəsiz ki, Yaxın Şərq ölkələri ilə sıx əlaqələr nəticəsində meydana çıxmışdır. Böyük ehtimalla bu yaşayış yerlərinin bəzisi, xüsusilə Bülövqaya yaşayış yeri Yaxın Şərq tayfalarının, daha doğrusu Ubeyd tayfalarının koloniyası ola bilərdi.

Naxçıvan-Şumer əlaqələrinin tarixləndirilməsi. I Kültərə yaşayış yerində aparılan

arxeoloji qazıntılar zamanı qeydə alınan arxasüstə uzadılmış skeletlərin şumerlərlə bağlanması Naxçıvan-Şumer əlaqələrinin e. ə. VI minillikdən başladığını göstərir. Naxçıvantəpə, Bülövqaya və Uçan-Ağıldan aşkar olunan keramika nümunələri e. ə. V minilliyin birinci yarısı və ortalarında bu əlaqələrin daha da inkişaf etdiyini və Eneolit dövrünün sonrakı mərhələlərində də davam etdiyini deməyə imkan verir.

Nəticə. Naxçıvanın Neolit, Erkən və Orta Eneolit mədəniyyəti abidələrinin araşdırılması Yaxın Şərqi ölkələri ilə, şumerlərlə əlaqələrin olduğunu, həmçinin şumerlərə aid olan Ubeyd mədəniyyəti tayfalarının Azərbaycanın cənub bölgələrində, o cümlədən Naxçıvanda məskunlaşdığını deməyə imkan verir. Araşdırmalara əsaslanaraq bu məskunlaşmanın e. ə. V minilliyin birinci yarısında xüsusilə intensiv olduğunu deyə bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Alməmmədov X.İ. Azərbaycanda eneolit dövrünün mədəni-iqtisadi əlaqələrinin öyrənilməsində boyalı və byanaxışlı keramikanın əhəmiyyəti // Azərbaycan arxeologiyası və Etnoqrafiyası, Bakı, 2008, № 1, s. 27-35.
2. Baxşəliyev V., Quliyeva Z., Baxşəliyev E., Həşimova T., Mehbalıyev K. Naxçıvantəpə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar. Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 264 s.
3. Baxşəliyev V., Quliyeva Z., Baxşəliyev E., Həşimova T., Mehbalıyev K. Naxçıvantəpədə 2018-ci ilin arxeoloji tədqiqatları. Naxçıvan: Əcəmi, 2019, 136 s.
4. Ахундов Т. Неолит Южного Кавказа // Antiquities of East Europe, South Asia and South Siberia in the Context of Connections and Interactions within the Eurasian Cultural Space (new data and concepts) proceedings of the international conference (St. Petersburg, november 18-22, 2019). St. Petersburg, 2019, s. 97-100.
5. Бахшалиев Э., Бахшалиев В. Неолитический слой поселения Нахчыван Тепе // Российская археология, № 2, 2021, с. 187-197.
6. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века. Москва: Наука. 1975, 478 с.
7. Abedi A., Khati, Shahidi H., Chataigner Ch., Niknami K., Eskandari N., Kazempour M., Pirmohammadi A., Hoseinzadeh J., Ebrahimi Gh. Excavation at Kul Tepe of (Jolfa), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report // ANES, 2014, № 51, pp. 33-167.
8. Abedi A., Varoutsikov B., Chataigner Ch. Provenance of obsidian artifacts from the Chalcolithic site of Dava Göz in NW Iran using portable XRF // Journal of Archaeological Science Reports, 2018, v. 20, pp. 756-767.
9. Barge O., Azizi Kharanaghi H., Biglari F., Moradi B., Mashkour M., Tengberg M., Chataigner Ch. Diffusion of Anatolian and Caucasian obsidian in the Zagros Mountains and the highlands of Iran: Elements of explanation in 'least cost path' models // Quaternary International (QI), 2018, v. 467, pp. 297-322.
10. Badalyan R., Harutyunyan A., Chataigner Ch., Le Mort F., Brochier J., Balasescu A., Radu V., Hovsepyan R. The Settlement of Akhnashen-Khatunarkh, A Neolithic Site in the Ararat Plain (Armenia): Excavation Results 2004-2009 // TUBA-AR, 2010, No 13, pp. 185-218.
11. Catherine M., Bakhshaliyev V. What does the camp site of Uçan Ağıl tell us about the Early Chalcolithic period in Nakhchivan? / Crises, Collapse and Change in the Occupation Patterns of the Caucasus during the Holocene: Environmental and Human Factors. Paris, 2021, p. 14.

12. Chataigner C., Avetisyan P., Palumbi G., Uerpmann H.-P. Godedzor, a Late Ubaid-related Settlement in the Southern Caucasus / Beyond the Ubaid: transformation and integration in the late Prehistoric societies of the Middle East / Edited by R.A.Carter, G.Philip. Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 2010, pp. 391-409.
13. Davidson T. E., Watkins T. Two Seasons of Excavation at Tell Aqab in the Jezirah, N.E. Syria // Iraq, 1981, v. 43/1, pp. 1-18.
14. Hamlin C. Dalma Tepe // Iran, 1975, v. 13, pp. 111-127.
15. Khademi N.F., Abedi A., Glascock M.D., Eskandari N., Khazae M. Provenance of pre-historic obsidian artifacts from Kul Tepe, Northwestern Iran using X-ray fluorescence (XRF) analysis // JAS, 2013, v. 40, pp. 1956-1965.
16. Kirkbride D. Umm Dabaghiyah 1971: A Preliminary Report. An Early Ceramic Farming Settlement in Marginal North Central Jazira, Iraq // Iraq, 1972, v. 34/1, p. 3-15.
17. Lloyd S., Safar F., Braidwood R. Tell Hassuna Excavations by the Iraq Government Directorate General of Antiquities in 1943 and 1944 // Journal of Near Eastern Studies, Chicago, 1945, v. 4/4, pp. 255-289.
18. Mallowan M.E.L., Cruikshank J.R. Excavations at Tall Arpachiyah, 1933 // Iraq, 1935, v. 2/1, pp. 1-178.
19. Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. Excavation at Ovçular tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan). Second Preliminary Report: The 2009-2010 Seasons // Anatolia Antiqua, 2011, v. 19, pp. 53-100.
20. Sharifi M., Motarjem A. The process of cultural change in the Chalcolithic period in the highlands of Western Iran at Tepe Gheshlagh // Documenta Praehistorica, 2018, v. 45, pp. 86-99.
21. Tekin H. Yukari Mezopotamya'nin İlk Boyalı Çanak-Çömlekleri: Hassuna, Samarra ve Halaf Yeni Yorumlar ve Yaklaşımlar I: Bölüm 1: Hassuna ve Samarra // Olba, 2015, v. 23, s. 1-57.
22. Tonoike Y. Petrographic Analysis of the 6th Millennium B.C. Dalma Ceramics from North western and Central Zagros // Iranian Journal of Archaeological Studies, 2012, v. 2/2, pp. 65-80.
23. Voigt M.M. Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement. Philadelphia: University of Pennsylvania, 1983, 396 p.
24. Zeynivand M., Haririan H., Heydarian M. The Dalma Settlements of Songhor and Koliyaei Plains, Central Zagros // Iranian Journal of Archaeological Studies, 2013, v. 3, pp. 39-47.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: velibahshaliyev@mail.ru

Vəli Bakhshaliyev

THE ROLE OF UBAID CULTURE IN THE FORMATION OF NAKHCHIVAN-SUMERIAN CONNECTIONS

Researchers have recognized that the Ubaid culture, which spread throughout the Middle East, is associated with the Sumerians. Ceramics reflecting the connection of Nakhchivan with the Ubaid culture were discovered in the settlements of Nakhchivantepe, Uchan Agil,

Bülovğaya and Uzunoba. From this perspective, special attention is drawn to the Ubaid cup-type vessels found in Nakhchivantepe and Bülovğaya. The study of the monuments of the Neolithic, early and middle Chalcolithic culture of Nakhchivan suggests the presence of connections with the countries of the Middle East, with the Sumerians. Also we can confirm that the tribes of the Ubaid culture belonging to the Sumerians settled in the southern regions of Azerbaijan, including Nakhchivan. Based on research, it can be argued that this settlement was most intense in the first half of the 5th century BC.

Keywords: *Middle East, Nakhchivan, Ubaid culture, Sumerians, ceramics, early Chalcolithic.*

Вели Бахшалиев

РОЛЬ УБЕЙДСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ФОРМИРОВАНИИ НАХЧЫВАНСКО-ШУМЕРСКИХ СВЯЗЕЙ

Исследователи признали, что культура Убейд, распространившаяся в странах Ближнего Востока, связана с шумерами. Керамические изделия, отражающие связь Нахчывана с Убейдской культурой, были обнаружены в поселениях Нахчывантепе, Учан Агил, Бюловгая и Узуноба. С этой точки зрения особое внимание привлекают убейдские сосуды чашеобразного типа, найденные в Нахчывантепе и Бюловгае. Изучение памятников неолитической, ранне- и среднеэнеолитической культуры Нахчывана позволяет говорить о наличии связей со странами Ближнего Востока, с шумерами, а также о том, что племена убейдской культуры, принадлежащие к шумерам, расселились по южным регионам Азербайджана, включая Нахчыван. На основе исследований можно утверждать, что наиболее интенсивным это расселение было в первой половине V века до н. э.

Ключевые слова: *Ближний Восток, Нахчыван, Убейдская культура, шумеры, керамика, ранний энеолит.*

Daxilolma tarixi: İlkin variant 28.07.2023

Son variant 28.09.2023

UOT 902

ZEYNƏB QULIYEVA

KÜLTƏPƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN YAYILMA AREALI YENİ
ARAŞDIRMALAR İŞİĞİNDƏ

Məqalədə I Kültəpə yaşayış yerində yeni tapıntılar fonunda Ia təbəqəsinin arxeoloji materialları tədqiq edilmişdir. Məqsəd Kültəpə mədəniyyətinin yayılma arealı və onu müəyyən edən amilləri müəyyənləşdirməkdən ibarət olmuşdur. Əldə edilən nəticələr göstərir ki, bu mədəniyyət Keramikalı Neolit erkən mərhələsində formalaşmış və 2 mərhələdən keçmişdir. Aparılan müqayisəli təhlillər onu deməyə imkan verir ki, Kültəpə mədəniyyəti Mil-Qarabağ, Ağrı vadisi və Urmiya gölü hövzəsindəki abidələrdə yayılmışdır. Bu, yarımköçəri maldar tayfaların təbii xammal yataqlarının axtarışı ilə əlaqədar idi.

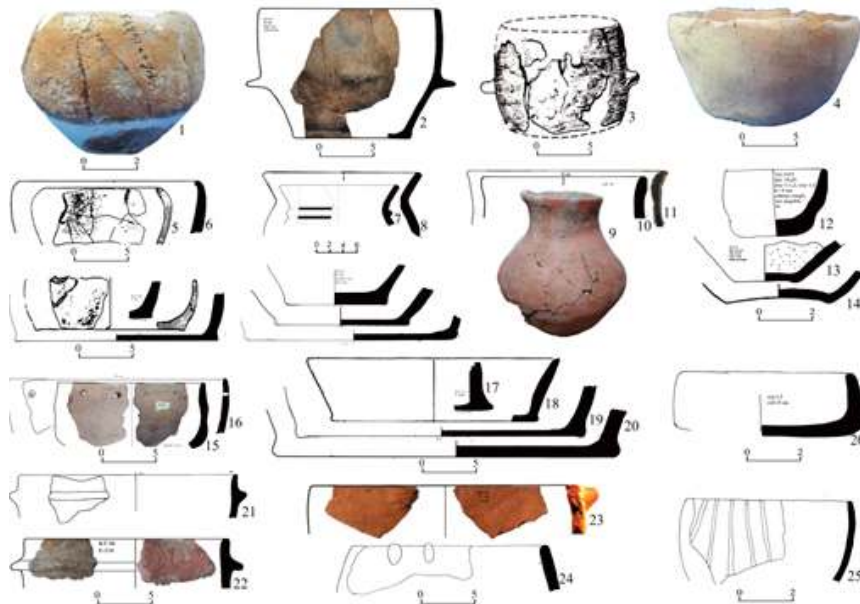
Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, Naxçıvançay vadisi, Kültəpə mədəniyyəti, saman üzli keramika.

Giriş. XX əsrin ortalarında Naxçıvançay vadisində I Kültəpə yaşayış yerinin aşkar olunması ilə Cənubi Qafqaz regionunda neolit mədəniyyətinin mövcudluğu haqqında ilkin baxışların əsası qoyulmuş oldu. Yaşayış yeri Azərbaycan Respublikasının cənub sərhədində yerləşdiyindən Orta Araz hövzəsinin sağ sahilindəki ərəzilərlə o cümlədən, Urmiya hövzəsi ilə əlaqələrin öyrənilməsində də xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Yaşayış yeri ilk dəfə 1951-ci ildə O.Həbibullayev tərəfindən tədqiqatlara cəlb edilmişdir. Abidənin çoxtəbəqəli olması müəyyənləşdirilmiş və ən altda yerləşən təbəqəsi ilk vaxtlar “1^a” və “1^b” adı altında Neolit və Eneolit dövrlərinə aid edilmişdir [2, s. 14]. Həmin təbəqənin ən diqqət çəkən cəhəti o vaxtdək regionda məlum olmayan yeni keramika qrupunun [3, c. 65] üzə çıxarılması olmuşdur. Tərkibinə xeyli miqdarda saman qatılan və saman üzli olan bu keramika qrupunun daha sonra I Kültəpədən şimalda yerləşən bir qrup abidələrdə də aşkar olunması tədqiqatçılar tərəfindən Kültəpə mədəniyyətinin təsiri ilə əlaqələndirilmişdir [5, c. 11]. Bu mədəniyyət Eneolit dövrünə aid edilmişdir. 2013-2018-ci illərdə I Kültəpədə Azərbaycan-Fransa ekspedisiyası professor V.Baxşəliyev və K.Marronun rəhbərliyi ilə yeni tədqiqatlar aparmış və götürülən kömür analizləri ən altdakı təbəqədə həyatın e.ə. 6372-ci ildən e.ə. 5200-cü illərədək davam etdiyini göstərməklə yanaşı həmin təbəqənin 2 mərhələdən (1 və 2-ci təbəqələr) ibarət stratigrafiyasını da müəyyənləşdirmişdir [1, cədvəl 1]. Bu faktlar I Kültəpənin neolit təbəqəsində həyatın 2 mərhələdə davam etdiyini göstərir. I mərhələ e.ə. 6372-6000, II mərhələ isə e.ə. 6000-5200 tarixlərini əhatə etmişdir. Xronoloji baxımdan fərqli baxmayaraq, hər iki mərhələ eyni mədəniyyətlə bağlı olmuşdur. Bu mədəniyyət ilkin mərhələdə yarımqazma evlərlə, ikinci mərhələdə isə çiy kərpic və kül qarışıqlı möhrədən tikilən dairəvi formalı evlər və onlardan düzbucaqlı arakəsmələrlə ayrılan yardımçı tikililərlə, daş çevrəli və daş döşəməli ocaqlarla, oval formalı təsərrüfat çuxurları ilə, bükülü dəfnlərlə, maral və dağ keçisi sümüklərinin bolluğu, evlərdən kənarında olan iş yerləri və saman üzli keramika ilə təmsil olunurdu. Bu mədəniyyətin başlıca təyinat meyarı olan saman üzli keramika məmulatı XXI əsrin qazıntıları zamanı I təbəqədən olduqca az tapılmışdır. Bu amil XX əsrdə Ia təbəqəsindən aşkar olunan materialların yenidən nəzərdən keçirilməsini gündəmə gətirmişdir. Onların yeni tapıntılar fonunda araşdırılması Kültəpə mədəniyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirilməsi, həmçinin tarixləndirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Məqalənin yazılmasında məqsəd əldə edilən yeni faktları, həmçinin çox hissəsi çap olunmamış həmin materialları elmi

dövriyyəyə daxil etmək, onların əsasında Kültəpə mədəniyyətinin yayılmasını şərtləndirən amilləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Metod və material. 2021-ci ildə MAT Muzeyinin Arxeoloji Fondunda aparılan tədqiqatlar zamanı 1a təbəqəsinə aid 534 maddi-mədəniyyət nümunəsi seçilmişdir. Onlar müxtəlif daş növlərindən, sümükdən hazırlanmış alətlər, muncuqlar, və keramikadan ibarətdir.

Keramika məmulatı sadə və boyalı olmaqla 2 qrupa ayrılır. Sadə keramika bütün təbəqələrdə əsas yer tutur (95%). Onlar lent şəkilli üsulla əldə hazırlanmışdır. Qırmızı-çəhrayı rəngli gilinin tərkibinə çox miqdarda doğranmış saman qarışdırılmış, səthi sarı yaxud çəhrayı rənglə anqoblanmışdır. Bu tip ağır saman qarışıqlı və səthi saman boşluqları ilə örtülmüş keramika Urmiya hövzəsindəki [14, p. 176], Mil-Qarabağdakı Neolit abidələrində geniş, həmçinin son dövrlərdə Kamiltəpədə, Mentəştəpədə [12, p. 187], I Aruxloda [8 c. 23) aparılmış qazıntılar zamanı da qeydə alınmışdır. Bu təbəqədə qab çeşidləri də azdır, kasa, çölmək və küpə tiplidir. Kasalar əsasən konusvarı gövdəyə malikdir (şəkil 1, 4), az sayda silindrik-qabarıq gövdəli nümunələrə də rast gəlinmişdir. Onların yaxın bənzərlərinə Kamiltəpə və Hacı Firuz materialları içərisində rastlanmışdır. Onların bəzisi batıq oturacaqlı olması ilə (şəkil 1, 13-14) Hacı Firuzda ən yaxın oxşarlarını tapır [14, fig. 91, n]. Çölmək tipli qablar qapalı ağız kənarlıdır. Onlardan biri silindrik-konusvarı gövdəli, dar oturacaqlıdır (şəkil 1, 1). Bu tip qablara Azərbaycanın Qarabağ-Mil düzündəki abidələrdə [6] və Hacı Firuz yaşayış yerində [14, fig. 72d] rast gəlinmişdir. Badya tipli qablardan biri oturacaqdan yuxarıya doğru genişlənərək çiyin hissədə tədricən içəriyə doğru əyilmişdir (şəkil 1, 5-6). Belə qablar Şomutəpə yaşayış yerindən aşkar olunmuşdur [6]. Lakin bizim nümunə onlardan saman tərkibli və saman üzlü olması ilə fərqlənir. Qablardan bəzisinin ağızının 2-3 sm aşağısında, bəzən də gövdəsində dairəvi dəşiklər açılmışdır. Belə qablar həm I, həm də II mərhələdə aşkar olunmuşdur (şəkil 1, 15-16).

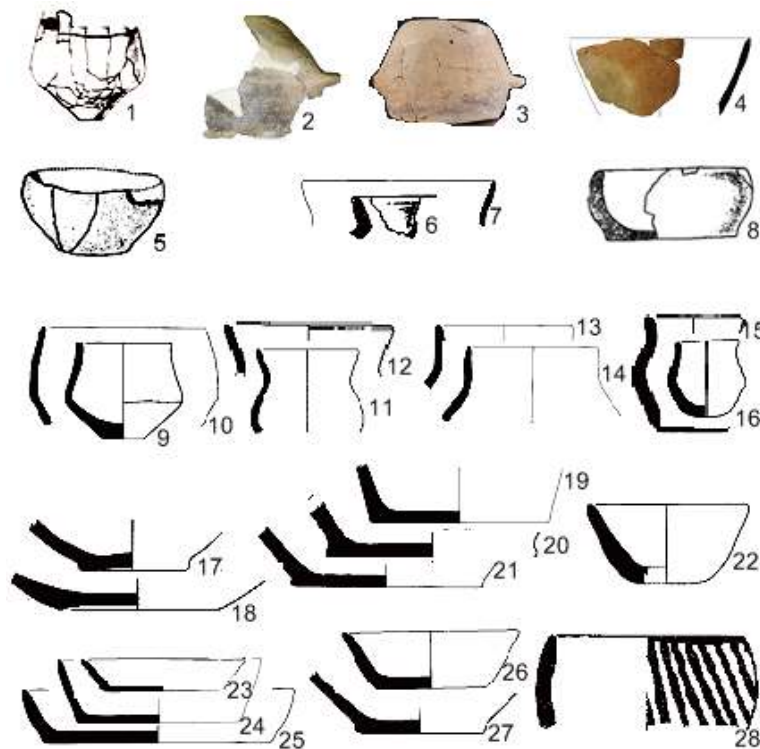
Şəkil 1. Kültəpə mədəniyyətinə aid keramika məmulatı.

Sadə keramika məmulatı içərisində ellipsvarı və konusvarı formalı iy başlıqlarına da rast gəlinmişdir (14846). 1964-cü ildə V sahənin 20,2 sm dərinliyində aşkar olunan alətin yarısı

sınınmışdır [15, Inv.14842]. Ellipsvari yastı formalı gil iy başlıqları Umm Dabagiyahdan məlumdur [11, Pl.VII,7]. Konusvari nümunələr isə ən yaxın paralellərini Hacı Firuzda tapır [14, p. 172]. Bu oxşarlıq hələ ötən əsrdə tədqiqatçıların diqqətini çəkmiş və Hacı Firuzdan tapılan iy başlıqlarının Zaqafqaziyadakı ən çox oxşarlarının I Kültəpədə aşkar olunduğu vurğulanmışdır [6, c. 72].

Bu təbəqədən boyalı keramika fraqmenti də aşkar olunmuşdur. Onlardan 2 nümunə qum qarışıqlı gildən hazırlanmış, səthinə anqob üzərindən naxış çəkilməsi ilə Halaf mədəniyyətini əks etdirir (14844). Saman qarışıqlı olan nümunələrdə isə boya anqobsuz səthə çəkilmişdir (şəkil 1, 25). Belə qablardan biri formasına və naxışların gövdənin yuxarı hissəsinə çəkilməsinə görə Sialk III qabları ilə bənzərlik olsa da [13, fig. 46] boyama texnikasına görə fərqlənir. Boyalı nümunələrdə Xalaf təsiri müəyyən qədər olsa da naxışların çəkilmə texnikasındakı fərq onların Mesopotamiyadan gələn ənənələrin lokal variantı olaraq ortaya çıxdığını göstərir. Göründüyü kimi, 1a təbəqəsinin keramika məmulatının əsasını saman üzlü, anqoblu və cilalı qablar təşkil edir. Belə qablarda asimmetrik forma və primitiv hazırlanma üsulu nümayiş olunur.

İkinci fazada qabların tərkibində, hazırlanma texnologiyasında əvvəlki ənənələr davam etmiş, lakin keramika qrupları, qabların çeşidləri artmış, relyef ornamentlər meydana çıxmışdır. Bu mərhələdə qabların gövdəsində qulpşəkilli çıxıntılar ortaya çıxır (şəkil 1, 2-3) hansı ki, ən yaxın oxşarını Kamiltəpə materialları içərisində tapır (şəkil 2, 2-3).

Şəkil 2. Qarabağ ərazisindəki (1-8) və Urmiya hövzəsindəki (9-28) abidələrin keramika məmulatında Kültəpə ilə oxşar elementlər.

Küpə tipli qablar qıfşəkilli və silindrik boğazlı nümunələrlə təmsil olunmuşdur (şəkil 1, 6-10). Onlardan birinin ağız kənarı bir tərəfdə az qalınlaşdırılmışdır (şəkil 1, 9). Bu qab Hacı

Firuzdan aşkar olunan küpələrlə analogiya yaradır (şəkil 2, 15-16). Belə oxşarlıq xaricə doğru çıxıntılı oturacaqlı qablarda daha aydın izlənilir (şəkil 1, 17-20; 2, 20-21). Relyef ornamentlər qabların boğazını çevrələyən qabartma kəmərlər (şəkil 1, 21-22), yuvarlaq, oval, qövsvari qabartmalarla təmsil olunmuşdur (şəkil 1, 23-24). Son 3 ornamentə Umm Dabagiyahın sadə qablarında [11, fig. 80], Cənubi Qafqazın Neolit dövrü abidələrində rast gəlinmişdir [6, s. 37]. Lakin bizim nümunələr saman tərkibli olması ilə fərqlənir. Relyef qurşaqlar Kültəpə 4 tiplə təmsil olunmuş və bu baxımdan bənzərinə hələlik rast gəlinmir. Burada yüksək faizlə təmsil olunan saman qarışıqlı keramika, qabların forması, həmçinin ornamentasiyası Kültəpədə mədəniyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bu elementlərdən bəzisinə qonşu regionlarda rast gəlinməsi sözügedən mədəniyyətin e.ə. VI minilliyin əvvəllərində artıq geniş bir əraziyə yayıldığını göstərir.

Kültəpə mədəniyyətinin yayılmasını şərtləndirən amillər. Kültəpənin saman üzlü keramikası Mil-Qarabağ ərazisindəki Kəbirli, Kamiltəpə, Şahtəpə, İlanlıtəpə, Çalağantəpə, Bala-baharlı, Adsız təpə kimi onlarla abidələrin materialları içərisində yaxın paralellərini tapmışdır [6; 5]. Lakin həmin abidələrin keramika məmulatı az miqdarda çap olunduğundan müqayisələr həmin abidələrdə qazıntı aparmış müəlliflərin yalnız təsviri məlumatı ilə məhdudlaşır. Son dövrlərdə bu abidələrdən bir neçəsində geniş arxeoloji qazıntılar aparılmış və materialları geniş şəkildə çap olunmuşdur. I Kültəpənin saman üzlü keramikasının bənzərlərinin Mil-Qarabağ abidələri ilə yanaşı nisbətən uzaq ərazilərdə yerləşən abidələrdə də aşkar olunması maraqlıdır. Kamiltəpə yaşayış yerində mineral tərkibli saxsı məmulatına nadirən rastlanılır, əksəriyyəti bitki qarışıqlı gildən primitiv şəkildə hazırlanmışdır [9, s. 17-21]. Buradan aşkar olunan bikonik formalı qabda [9, fig. 11], sarı anqoblu keramikada, xaricə doğru çıxıntılı oturacaq tiplərində, küpə tipli qabların boğaz quruluşunda, həmçinin ağız kənarında yuvarlaq qabartma ornament olan qazan tipli qablarda da bu cür oxşarlıq aydın şəkildə izlənməkdədir [12, fig. 42; 46; 50]. Menteştəpədən aşkar olunan keramika məmulatının I qrupu e.ə. VI minilliyin I yarısı ilə tarixləndirilərək Şomutəpə-Şulaveri mədəniyyətinə aid edilmişdir. II qrup əldə hazırlanmış, cilalanmış, səthində yanmış saman və toxum qalıqlarından yaranan müxtəlif formalı kiçik boşluqlar izlənilir. Açıq rəng tonlarındadır. Həmin təbəqədən C14 analizləri olmadığından, ehtimalən Şomutəpədən sonrakı dövrlə əlaqələndirilir [12, p. 187]. Hesab edirik ki, Menteştəpənin saman üzlü keramikasının mənşəyi Kültəpə mədəniyyəti ilə bağlıdır. Aruxlo I keramikası əsasən saman tərkibli və açıq qəhvəyidir [8, c. 23]. Ağrı vadisindəki abidələrin dairəvi tikili qalıqlarında və samanlı keramikasında I Kültəpə ilə oxşar elementlər özünü göstərir. Xatunarxın neolit-eneolit keramikasında bütövlükdə 46% təşkil edən saman tərkibli keramikanın faiz nisbəti 5 tikinti qatının ən alt təbəqəsindən yuxarıya doğru getdikcə artaraq 30%-dən 68%-ə qalxmasında, Texut keramikanın bir qisminin tərkibində doğranmış saman olmasında, açıq qəhvəyi, əksər halda anqoblanmasında [6, c. 66], bütövlükdə ilk vaxtlar az miqdarda istehsal edilməyə başlayan və tədricən artan samanlı keramikada Kültəpə mədəniyyətinin təsiri özünü göstərir. Yəqin ki, tədqiqatçılar məhz bu oxşar xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, bu abidələri Naxçıvan qrupuna daxil etmişlər [6, c. 66, 69]. Saman üzlü keramikanın cənubdakı periferiyasının müəyyənləşdirilməsində Arazın sağ sahilindəki abidələr mühüm əhəmiyyət daşıyır. Burada yerləşən Hacı Firuz, Həsənlinin X təbəqəsi və Yanıqtəpə abidələrinin alt qatlarına aid keramika məmulatı saman tərkibli, qırmızı astarlı və cilalı olması ilə də Kültəpə keramikası ilə oxşardır. Hacı Firuz keramikası əldə hazırlanmış və bitki tərkibli [14, p. 99]. Vaxtı ilə R.H. Dayson Hacı Firuzun materiallarında Mesopota-

miya ilə əlaqələrin az olduğunu, İraddakı Carmo, Kirmanşahd düzənliyindəki Təpə Sarab, qərbi Luristandakı Ali Koş mədəniyyətləri ilə ziddiyyət təşkil etdiyini qeyd etmişdir [7, p. 45]. Burada əksəriyyət təşkil edən saman üzlü keramika, saman tərkibli qabların, iy başlıqlarının Kültəpə mədəniyyəti ilə analogiya yaratması onun cənubdan çox şimaldan gələn təsirlə bağlı olduğunu göstərir. Həsənlinin X tikinti qatının, Yanıqtəpənin keramikası da əsasən saman tərkibli [6, c. 73]. Mil düzündəki abidələr e.ə. 5600-5300-cü illərlə tarixləndirilir [9]. Menteştəpə yaşayış yerində 4 tikinti qatından I neolit dövrünə aiddir və e.ə. VI minilliyin birinci yarısı ilə tarixləndirilmişdir. Urmiya hövzəsindəki abidələr isə Neolitin 3-cü mərhələsinə aid edilməklə e.ə. VII minilliyin son rübündən e.ə. 5500-cü ilə qədərki dövrlə tarixləndirilmişdir [14, p. 625]. Bu tarix Kültəpənin neolit təbəqəsinin məskunlaşdırılması ilə eyni dövrə düşür (e.ə. 6372-5200). Samanlı keramika ilə yanaşı qab tiplərində də Qarabağ və Urmiya hövzəsi ilə oxşarlığın olması həmin ərazilərin Kültəpə mədəniyyətinin yayılma arealına daxil olduğunu göstərir (şəkil 4).

Şəkil 4. Kültəpə mədəniyyəti üçün xarakterik olan saman üzlü keramikanın yayılma arealı.

Ehtimal ki, Kültəpə mədəniyyətinin yayılması maldar tayfaların öriş yerləri axtarışında olması və xammal yataqlarının istismarı ilə əlaqədar olmuşdur. I Kültəpə obsidianının 65%-ni təşkil edən Göyçə gölü hövzəsindəki yataqlardan gətirilməsi [1, s. 88], həmçinin Sünik obsidianının İranın şimal-qərbindəki abidələrdə geniş yayılması (95%) [10, p. 1956-1965] Naxçıvan ərazisinin tranzit rolunu şərtləndirmişdir. V.Baxşəliyev təbii resurslardan istifadənin regionlararası əlaqənin müəyyən dərəcədə inkişafını şərtləndirdiyini qeyd edir [4, c. 146]. Bu fikir eyni təbii yataqlardan istifadə edilən ərazilərdə samanlı keramikanın yayılmasında da təsdiqini tapır. Kültəpə mədəniyyətinin əsas atributu olan saman tərkibli və saman üzlü keramikanın Qarabağ-Mil və Muğan ərazisindən Ağrı vadisinə, eyni zamanda Urmiya hövzəsindən Orta Kür hövzəsindəki yayılması həmin regionlarda yaşayan neolit tayfalarının arasındakı sıx əlaqələrdən xəbər verir. Bu əlaqələr insanların həyat tərzində də oxşarlığın olduğunu göstərir. Obsidian yataqlarının istismarı sözügedən regionlardakı insanların yarımköçəri həyat tərzinə işarət etməkdədir. Yüksək dağlıq ərazilərdə yerləşən təbii yataqlar yeri öriş yeri axtarışında olan insanlar tərəfindən təsbit edilə bilərdi. Eləcə də obsidianların uzaq yerlərə

daşınması bu yollara yaxşı bələd olan tayfalar tərəfindən həyata keçirilə bilərdi. Kültərinin I a təbəqəsinin arxeoloji materialları burada Keramikalı neolit erkən mərhələsində yarım-köçəri həyat tərzinin üstünlük təşkil etdiyini göstərmişdir. Bu fikir Naxçıvan ərazisindəki Neolit və eneolit abidələrinin şimala doğru köç yolları üzərində yerləşməsində təsdiqini tapır. Qeyd etmək lazımdır ki, ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarına qədər Zəngəzur dağlarındakı yaylaqlar xüsusilə Əyricə yaylaqları Şərur camaatının yaylağı olmuşdur. Hazırda da insanların yay mövsümünü mal-qarası ilə birlikdə Batabat yaylağında keçirməsi, orada yarımqazmalarda yaşaması bu həyat tərzinin tamamilən unudulmadığını göstərir.

Nəticə. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Keramikalı neolit erkən mərhələsində – e.ə. VII minilliyin III rübündə – Naxçıvançay vadisində ortaya çıxan Kültərə mədəniyyəti e.ə. VI minilliyin əvvəllərindən başlayaraq Orta Araz hövzəsində yayılmış, eyni zamanda Urmiya hövzəsinə də müəyyən təsir göstərmişdir. Bu təsiri şərtləndirən başlıca amillərdən biri təbii resursların əldə edilməsi və bu resurslardan mübadilə vasitəsi kimi istifadə edən əkinçi maldar tayfaların yarım-köçəri həyat təzi ilə bağlı olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev V., Marro K., Berthon R., Quliyeva Z., Sarialtun S. Kültərdə arxeoloji qazıntılar (2013-2016). Bakı: Nurlan, 2017, 164 s.
2. Həbibullayev O.H. Kültərdə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1959, 134 s.
3. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.
4. Бахшалиев В.Б. Археологические раскопки на поселении Кюльтепе I // Российская археология, 2022, № 1, с. 139-152.
5. Иессен А.А. Кавказ и Древний Восток в IV и III тысячелетиях до нашей эры // КСИА (Краткие сообщения Института Археологии), 1963, вып. 93, с. 3-14.
6. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана (Эпоха энеолита VI-IV тысячелетия до н. э.). Баку: Элм, 1987, 260 с.
7. Dyson R.H. A Decade in Iran // Expedition, 1969, v. 11, No 2, pp. 39-47.
8. Hansen S., Mirtskhulava G., Bastert-Lamprichs K. Aruchlo: a Neolithic Settlement Mound in the Republic of Georgia // Азербайджан – страна, связывающая восток и запад. Обмен знаниями и технологиями в период “первой глобализации” VII-IV тыс. до н. э.: Материалы междунар. симпозиума. Баку: German Embassy, 2009, с. 19-25.
9. Helwing B., Aliyev T. Excavations in the Mil Plain Sites, 2012-2014 / The Kura Project. New Research on the Prehistory of the Southern Caucasus / Ed. Helwing B., Aliyev T., Guliyev F., Lyonnet B., Hansen S.S., Mirtskhulava G. Berlin, 2017, pp. 11-43.
10. Khademi N.F. Abedi A., Glascock M. et al. Provenance of prehistoric obsidian artifacts from KulTepe, Northwestern Iran using X-ray fluorescence (XRF) analysis // Journal of Archaeological Science, 2013, No 40, pp. 1956-1965.
11. Kirkbride D. Umm Dabagiyah 1971: a Preliminary Report // Iraq, 1972, v. 34, pp. 3-72.
12. Lyonnet B. Ancient Kura 2010-2011: The First Two Seasons of Joint Field Work in the Southern Caucasus // Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Berlin, 2012, v. 44, pp. 1-190.

13. Mellaart J. Earliest Civilizations of the Near East. London, 1965, 145 p.
14. Voigt M.M. Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement. Philadelphia: University of Pennsylvania, 1983, 396 p.
15. MATM Arxeologiya fondunun materialları: AF 13-15.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: zeyneb.quliyeva.70@mail.ru

Zeynab Guliyeva

DISTRIBUTION AREA OF THE KÜLTEPE CULTURE IN THE LIGHT OF NEW RESEARCH

The article examines the archaeological materials of layer 1a against the background of new finds in the Kültepe I settlement. The goal is to determine the distribution area of the Kültepe culture and the factors that determined it. The results obtained indicate that this culture arose at the early stage of the Ceramic Neolithic and went through 2 stages. The comparative analysis carried out allows us to say that the Kültepe culture is widespread in the monuments of Mil-Karabakh, the Agra Valley and the Lake Urmia basin. This was due to the search for deposits of natural raw materials by semi-nomadic pastoral tribes.

Keywords: *South Caucasus, Nakhchivanchay Valley, Kultepe culture, chaff-faced ceramics.*

Зейнаб Гулиева

АРЕАЛ РАСПРОСТРАНЕНИЯ КЮЛЬТЕПИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ В СВЕТЕ НОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

В статье исследованы археологические материалы слоя 1а на фоне новых находок в поселении Кюльтепе I. Цель – определить ареал распространения Кюльтепинской культуры и обусловившие его факторы. Полученные результаты свидетельствуют о том, что эта культура возникла на ранней стадии керамического неолита и прошла 2 этапа. Проведенный сравнительный анализ позволяет сказать, что кюльтепинская культура распространена в памятниках Миль-Карабаха, долины Агры и бассейна озера Урмия. Это было связано с поисками месторождений природного сырья полукочевыми скотоводческими племенами.

Ключевые слова: *Южный Кавказ, Нахчыванчайская долина, Кюльтепинская культура, керамика с примесью мякины.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Qüdrət İsmayılzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 28.07.2023
Son variant 01.09.2023

UOT 902

TOĞRUL XƏLİLOV

**MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZİN İZLƏRİ ARXEOLOJİ MATERIALLARDA
(Naxçıvan materialları əsasında)**

Milli-mənəvi dəyərlər bizim tariximiz, dilimiz, dinimiz, adət-ənənələrimiz, mədəniyyətimiz, ədəbiyyat və incəsənətimizdir. Xalqımızın mövcudluğunun əsas göstəricisi olan milli-mənəvi dəyərlər onun ən qiymətli sərvətidir. Dövlət tərəfindən abidələrimizə, arxeoloji tədqiqatlara göstərilən yüksək diqqət və qayğı nəticəsində aparılan elmi araşdırmalar zamanı milli-mənəvi dəyərlərimizi özündə əks etdirən çoxlu arxeoloji material aşkar olunmuşdur. Belə arxeoloji materiallar içərisində qədim sənətkarlıq məhsulları mühüm yer tutur. Gil qablar, heykəllər, bəzək əşyaları, qayaüstü təsvirlər bu tip arxeoloji materiallardan olub qədim tariximizi, zəngin mədəniyyətimizin öyrənilməsi sahəsində mühüm yer tutur.

Açar sözlər: *Milli mənəvi dəyərlər, Naxçıvan, bəzək əşyaları, gil qab.*

Milli-mənəvi dəyərlər bizim tariximiz, dilimiz, dinimiz, adət-ənənələrimiz, mentalitetimiz, mədəniyyətimiz, ədəbiyyat və incəsənətimizdir. Hər bir xalq kimi azərbaycanlılar da özünəməxsus milli-mənəvi dəyərlər sisteminə malikdir. Xalqımızın mövcudluğunun əsas göstəricisi olan milli-mənəvi dəyərlər onun ən qiymətli sərvətidir. Milli-mənəvi dəyərlərimizin dəqiq elmi və mənəvi-əxlaqi mahiyyətini açan ümummillə lider deyirdi: “Milli ideologiyamızın əsas tərkib hissəsi bizim milli-mənəvi dəyərlərimizdir. Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə fəxr etməliyik. Milli-mənəvi dəyərlərimiz əsrlər boyu xalqımızın həyatında, yaşayışında formalaşmışdır, xalqımızın fəaliyyətində formalaşmışdır. Milli-mənəvi dəyərləri olmayan millət həqiqi millət, həqiqi xalq ola bilməz”. Xalqımızın əsrlər boyu yaratdığı zəngin milli-mənəvi və maddi irsə yüksək qiymət verən ulu öndər arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatları daim diqqət mərkəzində saxlayıb, bu sahəyə qayğı göstərmişdir. Ümummillə lider hələ keçmiş sovetlər dönməsində tariximizin qədimliyi və zənginliyinin mühüm göstəricisi olan tarixi abidə və eksponatların qorunub saxlanması və gələcək nəsillərə ötürülməsi məqsədilə Azərbaycanın bütün bölgələrində tarix-diyarşünaslıq muzeylərinin yaradılması haqqında sərəncam imzalamışdır. Ulu öndərin milli-mənəvi dəyərlərin qorunması ilə bağlı 2001-ci il avqustun 13-də verdiyi “Milli-mənəvi dəyərlərin pozulması xalqımıza qarşı bağışlanmaz xəyanətdir”- bəyannatı problemə tək cəmiyyət rəhbərinin yox, həm də müdrik bir el ağsaqqalının münasibəti idi. “Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik”-deyən ümummillə liderimizin işıqlı ideyaları bu gün də yaşayır və həyata keçirilir.

Ulu öndərin zəngin dövlətçilik ənənələrini davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə milli-mənəvi dəyərlərimizin dərinə öyrənilməsi, onun qorunub saxlanması istiqamətində mühüm işlər görülür. Dövlət tərəfindən abidələrimizə, arxeoloji tədqiqatlara göstərilən yüksək diqqət və qayğı nəticəsində aparılan elmi araşdırmalar zamanı milli-mənəvi dəyərlərimizi özündə əks etdirən çoxlu arxeoloji material aşkar olunmuşdur. Belə arxeoloji materiallar içərisində qədim təsviri incəsənətimizin tərkib hissəsi olan sənətkarlıq məhsulları mühüm yer tutur. Gil qablar, xəncərlər, heykəllər, bəzək əşyaları, qayaüstü təsvirlər bu tip arxeoloji materiallardan olub qədim tariximizi, zəngin mədəniyyətimizin öyrənilməsi sahəsində mühüm yer tutur.

Naxçıvandakı arxeoloji abidələrdən xeyli miqdarda gil qablar tapılmışdır. Qızılburun, II Kültəpə [5, tab. 41], Nəhəcir [3, s. 74], Şahtaxtı [2, s. 99; 2, s. 27] və digər abidələrdən

tapılan gil qablardan bir qrupunda milli-mənəvi dəyərlərimizlə bağlı maraqlı süjetlər əks olunmuşdur. Qızılburun abidəsindən əldə olunmuş boyalı küpələrdən birinin üzərində həndəsi naxışlarla birlikdə insanlar qarşı-qarşıya dayanmış, qolları dirsəkdən bükülmüşdür. İnsanın əllinin biri yuxarı qalxmışdır. Digər əli isə yanındakı insanın dizi üzərinə qoyulmuşdur (şəkil 1,1) [9, s. 144]. Qobustan qayaüstü təsvirlərində olduğu kimi bu qabın üzərindəki təsvirdə də xalqımızın qədim milli-mənəvi dəyərlərindən olan musiqimiz, qədim yallı rəqsi əks olunmuşdur. Musiqinin milli-mənəvi dəyərlərimizin əsasını təşkil etməsi haqqında ümum-milliləşmə liderimiz Heydər Əliyev deyirdi: “Musiqi ayrı-ayrı dillərdə danışan, müxtəlif inkişaf yolları keçmiş, bir-birindən fərqlənən mənəvi və maddi dəyərlərə malik xalqların ən gözəl qarşılıqlı anlaşma və ünsiyyət vasitəsidir.

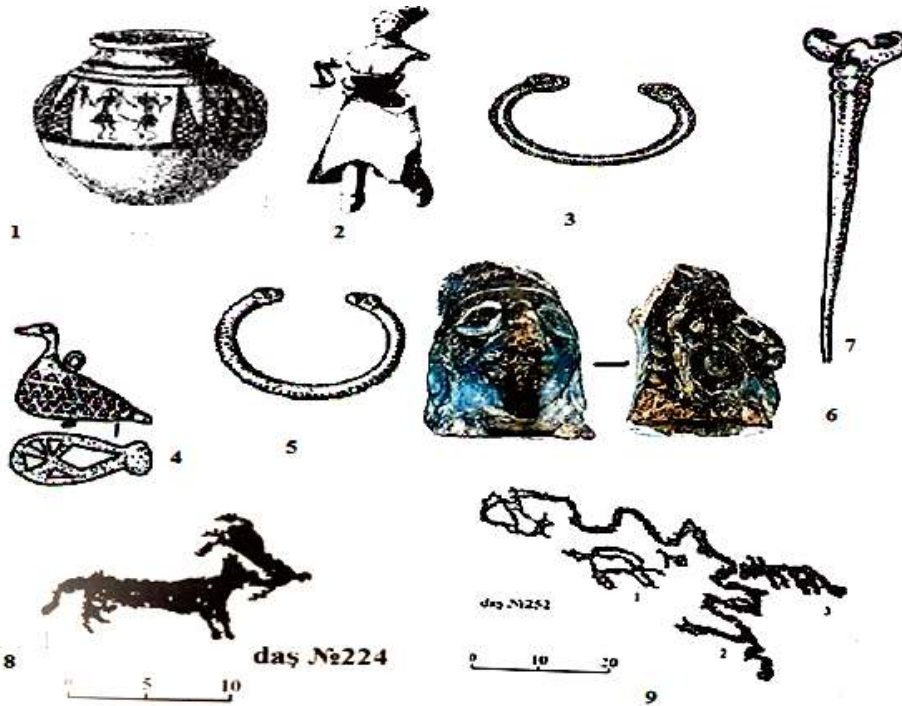
Milli-mənəvi dəyərlərimizin öyrənilməsində özünəməxsus yer tutan qədim sənətkarlıq məhsulları içərisində gil fiqurlar özünəməxsus yer tutur. Onlar Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi Naxçıvanda da heykəltəraşlıq sənətinin tarixinin qədim olduğunu sübut edir. İnsanların mənəvi etiqağını, estetik təsəvvürlərini əks etdirir. Onların içərisində öküz, at, qoyun-qoç və s. kimi heyvan fiqurları nisbətən çoxluq təşkil edir. I Kültürə [5, s. 32], I Maxta [1, s. 65] və digər abidələrindən aşkar olunmuş bu tip arxeoloji materiallarda insanların maddi mədəniyyəti ilə yanaşı mənəvi mədəniyyəti, dini inanclar sistemi əks olunmuşdur. I Maxta yaşayış yerində tapılmış Erkən Tunc dövrünə aid at fiquru Anadoludakı Karaz, Boğazqala [17, s. 351] arxeoloji abidələrindən tapılmış at fiqurları kimi yüksək sənətkarlıq bacarığı ilə düzəldilmişdir.

Qədim heykəltəraşlıq nümunələrimizdən olan Qızılburun abidəsindən tapılmış Orta Tunc dövrünə aid olan insan fiquru (şəkil 1, 6) [4, s. 61-62], Şərur rayonunun Şəhriyar kəndinin ərazisində aşkar olunan insan fiquru milli-mənəvi dəyərlərimizin öyrənilməsində özünəməxsus yer tutur. Qızılburun abidəsindən tapılmış insan fiquru Şamaxıdan, Tovuzdan, Ağdamdan aşkar olunanlardan fərqli olaraq daha yaxşı düzəldilmişdir. İnsanın üzü yastı, alını bir az qabarıq, baş və bədən üzvləri çox mütənəsb şəkildədir, paltarlı, çəkməli və papaqlıdır. Bədəni incə xətlərlə qara və qəhvəyi rənglə boyanmışdır. İnsanın sol əli kəmərinin üzərinə qoyulmuşdur. Şəhriyar kəndinin ərazisində aşkar olunmuş fiqurda insan hörüklü, qulağında sırğa olan formadadır. Onun burnu bir qədər qabarıq şəkildədir. Uzunsov formalı gözləri qazma üsulu ilə, ağzi isə oyma üsulu ilə verilmişdir.

Qızılburun kişi fiqurunun milli-mənəvi dəyərlərimizin öyrənilməsində elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, orada qədim geyim mədəniyyətimizin bütün xüsusiyyətləri (başmaq, arxalıq) əks olunmuşdur. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün qeyd edə bilərik ki, araşdırma açsaq görərik ki, hər bir xalqın tarixi ilə möhkəm bağlı olan geyim, onun mədəniyyətini öyrənmək üçün qiymətli mənbələrdən biridir. Geyim maddi mədəniyyətin bütün başqa ünsürlərindən daha çox xalqın milli xüsusiyyətini əks etdirməklə sabit etnik əlamətlər sırasına daxildir. Geyim etnogenez məsələlərini aydınlaşdırmaq, xalqlar arasında mədəni-tarixi əlaqə və qarşılıqlı təsir məsələlərini müəyyənləşdirmək işində yardımçı material rolunu oynayır. Xalq yaradıcılığının tarixi, etnoqrafik və bədii xüsusiyyətləri hər zaman öz əksini geyimlərdə tapır. Şəhriyar kəndinin ərazisində aşkar olunmuş fiqurda insan hörüklü, qulağında sırğa olan formada verilməsi də, bu cəhətdən elmi əhəmiyyət daşıyır. Qeyd olunan artefaktlarla yanaşı Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi Naxçıvandakı arxeoloji abidələrdən də geyim mədəniyyətimizlə bilavasitə bağlı olan müxtəlif formalı bəzək əşyaları tapılmışdır. Bəzək əşyalarının bir qrupu sadə, bəziləri naxışlı düzəldilmişdir. Naxışlar həndəsi, nəbati, zoomorf, antropomorf ornamentlərdən ibarətdir. Zoomorf ornamentli bəzək əşyaları içərisində insan-

ların estetik zövqü, inanclar sistemi ilə bağlı olan quş fiqurlu asma bəzəklər, heyvan başlıqlı sancaqlar, ilanbaşı bilərziklər və boyunbağlar maraqlı təsviri incəsənət nümunələrimizdəndir (şəkil 1, 3, 4, 5, 7). Qarabağlar, Qızılburun, Şahtaxtı nekropollarından tapılmış ilanbaşı bilərzikləri, keçi başlı sancaqları [12, s. 113, 119] buna nümunə göstərmək olar. Onların oxşarları Gəncəçay bölgəsində [7, tab. VII, 5, 9], Muğanda [14, tab. XI, 3], Quşçuda [7, s. 135] və Cənubi Qafqazdakı digər arxeoloji abidələrdə tapılmışdır. Sarıdərə [8, s. 57, 65], Qızılburun [9, tab. XXXII, 12] nekropollarından tapılmış quş fiqurlu asma bəzəklərin hamısı döymə, heyvan başlıqlı sancaqlar isə tökmə üsulu ilə düzəldilmişdir. Onların üzəri üçbucaqlardan ibarət şəbəkələrlə bəzədilmişdir. Bu tip asma bəzəklər Naxçıvanla yanaşı olaraq Çovdardan, Şamxordan [15, s. 254], Quşçudan [7, s. 115] və Azərbaycanın digər bölgələrindən aşkar olunmuşdur.

Milli-mənəvi dəyərlərimizin öyrənilməsində qayaüstü təsvirlər də mühüm yer tutur. Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı Gəmiqaya abidəsində milli-mənəvi dəyərlərimizi özündə əks etdirən çoxlu miqdarda qayaüstü təsvirlər vardır [6, s. 211, 219]. Belə maraqlı qayaüstü təsvirlərdən bir qrupunu yırtıcı heyvanların dırnaqlıları parçalaması rəsmləri təşkil edir (şəkil 1, 8, 9). Bu tip təsviri incəsənət nümunələri Mesopotamiyadan Orta Asiya və Qara dəniz sahillərinə qədər olan geniş bir ərazidə yayılmışdır [14, 50]. Gəmiqaya abidəsində qeydə alınmış yırtıcı heyvanların dırnaqlılara hücum etməsi ilə bağlı maraqlı qayaüstü təsvirlərdən birini canavarın keçiyə hücum etməsi təşkil edir (şəkil 1, 9). Bu təsvirdə canavarla keçi arasında uzun dalğalı xətt çəkilərək milli-mənəvi dəyərlərimizin tərkib hissəsi olan inanclar sistemimiz əks olunmuşdur. Təsvirdə bütün türk xalqları arasında geniş yayılan [16, s. 314] və Azərbaycanda öz varlığını günümüzədək qoruyub saxlayan “Qurd ağzı bağlanması” ayini verilmişdir.

Şəkil 1. 2 – Qızılburun (Əliyev, 1977), 3 – Sarıdərə, 4 – Şahtaxtı, 5, 7 – Qarabağlar (Бахшалиев, 2005), 6 – Şəhriyar (Şərur Rayon Tarix-Diyarşünaslıq muzeyi. Inv /1-101), 8, 9 – Gəmiqaya (Müseybli, 2002).

Aparılan araşdırma sonda onu qeyd etməyə əsas verir ki, hər bir arxeoloji material kimi qədim sənətkarlıq məhsullarımız da milli-mənəvi dəyərlərimizi, qədim tariximizi əks etdirir. Azərbaycanın qədim tarixə, zəngin mədəniyyətə malik olduğunu sübut edir. Ulu öndərimizin qeyd etdiyi kim “biz tarixi köklərimizi həmişə iftixar hissi ilə qiymətləndirməliyik və tarixi köklərimizin mənasını dünyaya bəyan etməliyik, yaymalıyıq, təbliğ etməliyik, onunla fəxr etməliyik. Ölkəmiz keçmişdəki kimi, xüsusən də bu gün bəşəri dəyərləri xüsusilə bərqərar edərək, onları öz milli ənənələri ilə, milli-mənəvi dəyərləri ilə birləşdirir”.

Aparılan araşdırma sonda onu qeyd etməyə əsas verir ki, Azərbaycan xalqının tarix boyu qazandığı milli-mənəvi dəyərlər ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulan azərbaycançılıq ideyasının yaranmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycançılıq ideyası və Azərbaycan xalqının yaratdığı milli-mənəvi dəyərlər tarixən dəyişmişdir. İnanclar sisteminin, mifik görüşlərin, həyati idrak formasının, soy psixikasının, xalq yaradıcılığının başlıca türkdilli qəbilələrlə bağlılığı milli-mənəvi dəyərlərimizin ən mühüm elementlərindəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşurov S.H. Naxçıvan İlk Tunc dövrü keramikası. Bakı: Nafta-Press, 2002, 158 s.
2. Ağayev Q.H. Şahtaxtının dörd tunc dövrü qəbir abidəsi haqqında / Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin son nailiyyətlərinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı: Elm, 1992, s. 98-101.
3. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, 320 s.
4. Əliyev V.H. Azərbaycanda Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977, 163s.
5. Həbibullayev O.H. Kültürdə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1959, 134 s.
6. Müseyibli N.Ə. Gəmiqaya. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 320 s.
7. Nərimanov İ.H. Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı: Az. SSR EA nəşriyyatı, 1958, 142 s.
8. Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B. Şahbuz bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1992, 143 s.
9. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 314 с.
10. Абибуллаев О.А. Материалы Шахтактинского погребения // Известия АН Азербайджанской ССР, № 5, Баку: Элм, 1961, с. 27-36.
11. Алекперов А.В. Террока древнего Азербайджана. Баку: Элм, 1994, 134 с.
12. Бахшалиев В.Б. Древняя металлургия и металлообработка на территории Нахчывана. Баку: Элм, 2005, 120 с.
13. Джафарзаде И.М. Элементы археологической культуры древней Мугани // Известия АН Азербайджанской ССР, № 9, 1946, с. 29-51.
14. Джафарзаде И.М. Связи Азербайджана со странами Передней Азии в эпохи бронзы и раннего железа. Баку: Элм, 1984, 106 с.
15. Шарифов Д.А. Раскопки близ села Човдар Гянджинского уезда // Известия Азком стариса, вып. IV, 1928, с. 239-260.
16. Kalafat Y. Balkanlardan Uluğ Türkiştana Türk halk inançları (Tatarlar, Hakaslar, Kırkızlar, Boşnaklar, Acarlar, Edigeyler, Albanlar, Karaçaylar, Qreqoryanlar, Romanya, Şumnu-Burkaz, Gürciştan-Karaçöp, Kıbrıs, Rodos, Tacikistan, Suriye Türkleri). III-IV c., Ankara: Berikan yayın, 2006, 556 s.

17. Koşay H., Turfan K. Erzurum-Karaz kazisi raporu // Türk Tarih Kurumu, Belleten, Ankara, 1959, c. 23, № 91, s. 349-413.

18. Şarur Rayon Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: x.toqrul@gmail.com

Togrul Khalilov

TRACES OF NATIONAL SPIRITUAL VALUES IN ARCHAEOLOGICAL MATERIALS (BASED ON MATERIALS OF NAKHCHIVAN)

National and moral values are our history, language, religion, traditions, culture, literature, and art. National and moral values, which are the main indicator of the existence of our people, are their most valuable wealth. During scientific research, carried out thanks to the increased attention and care of the state for our monuments and archaeological research, a lot of archaeological material was discovered that reflects our national and moral values. Among such archaeological materials, ancient handicrafts occupy an important place. Clay pots, statues, jewelry, rock paintings are archaeological materials of this type and occupy a significant place in the field of studying our ancient history and rich culture.

Keywords: *national and spiritual values, Nakhchivan, jewelry, pottery.*

Тогрул Халилов

СЛЕДЫ НАЦИОНАЛЬНЫХ ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛАХ (ПО МАТЕРИАЛАМ НАХЧЫВАНА)

Национальные и нравственные ценности – это наша история, язык, религия, традиции, культура, литература и искусство. Национально-нравственные ценности, являющиеся главным показателем существования нашего народа, – его самое ценное богатство. В ходе научных исследований, проведенных благодаря повышенному вниманию и заботе государства о наших памятниках и археологических изысканиях, было обнаружено много археологического материала, отражающего наши национальные и нравственные ценности. Среди таких археологических материалов важное место занимают древние ремесленные изделия. Глиняные горшки, статуи, украшения, наскальные рисунки являются археологическими материалами этого типа и занимают важное место в области изучения нашей древней истории и богатой культуры.

Ключевые слова: *национально-духовные ценности, Нахчыван, украшения, глиняная посуда.*

(Tarix elmləri doktoru, professor Abbas Seyidov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 19.07.2023

Son variant 13.09.2023

UOT 39 (4/9)

ASƏF ORUCOV

**XIX-XX ƏSRLƏRDƏ NAXÇIVAN ŞƏHƏRİNİN MADDİ MƏDƏNİYYƏTİ
(tarixi-etnoqrafik tədqiqat)**

Məqalə XIX-XX əsr Naxçıvan şəhərinin tarix-etnoqrafik tədqiqinə həsr edilmişdir. Bəhs olunan dövrdə Naxçıvan şəhərinin adı dünyanın iri şəhərləri ilə birgə çəkildiyi qeyd edilmişdir. Araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, Naxçıvan şəhəri tədqiq edilən və ya ondan əvvəlki dövrlərdə bir neçə dəfə xarici hücumlar nəticəsində dağılmış, sonrakı dövrlərdə yenidən bərpa edilmişdir. Məqalədə həmçinin Naxçıvan şəhərinin məhəllələri, hamamları, bazarları, şəhərin quruluşu və s. məsələlər də araşdırılmışdır. Naxçıvan şəhər məhəllələrinin XVI-XIX əsr məhəllələri əsrlər üzrə verilmiş, bu gündə həmin məhəllələrdən bəzilərinin mövcudluğu haqqında məlumat verilmişdir. Tədqiqata cəlb edilən dövrdə Naxçıvan şəhərində əhalinin təsərrüfat həyatında əsasən əkinçiliklə məşğul olduğu qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, şəhər, mədəniyyət, əkinçilik, bazar.*

Naxçıvan diyarı Azərbaycanın ən qədim şəhər məskənlərindən biridir. Bu diyarın baş şəhəri olan Naxçıvan isə Şərqdə və bütün dünyada ən qədim şəhərlərdən biri hesab olunur. Beş min ildən artıq tarixə malik olan Naxçıvan şəhəri sonralar Azərbaycanın iqtisadi, siyasi və mədəni mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Antik dövrdə və eramızın ilk əsrlərində Naxçıvanda ictimai-iqtisadi və mədəni tərəqqi daha da sürətləndi. Şəhər xeyli genişlənərək Azərbaycanın əsas ticarət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Tranzit yollar üzərində yer alan Naxçıvan, Şərq və Qərb ölkələri arasında bir keçid bölgəsi olmasından dolayı İran, Hindistan, Orta Asya şəhərləri və Çin ilə yaxın bir ticarət əlaqələrinə girmiş, ortacağın modern şəhərləri arasında yer almışdır [16, s. 95]. Naxçıvan şəhəri tarixin müəyyən dövrlərində Naxçıvan şahlığının və Atabəylər dövlətinin paytaxt olmuş, buna görə də XII əsrdə Naxçıvan şəhəri özünün ən böyük iqtisadi və mədəni yüksəlişi dövrünü keçirmişdir.

R.Məmmədov Naxçıvanı Şərqlin bir çox şəhərləri ilə müqayisə edərək, qeyd edir ki, XI-XII əsrlərdə şəhərin 150–200 min əhalisi olmuşdur [10, s. 61]. Tədqiqatçı M.Heydərov isə mənbələrə əsaslanaraq yazır: “Monqol dövrünə qədər Şərqlin böyük şəhərlərinin bir-neçə yüz min əhalisi olmuşdur, bəzilərinin əhalisi isə milyonu aşırı. Məsələn, Səmərqənddə əhalinin sayı 400 min, Bağdadda 200 min olduğu halda, Naxçıvan şəhərinin əhalisinin sayı 80-100 min idi” [18, s. 35].

XIII əsrin əvvəllərində isə fars dilində yazılmış müəllifi bilinməyən “Əcaib-əd dünya” adlı əsərdə Naxçıvan şəhərinin o dövrdəki vəziyyəti haqqında maraqlı məlumat verilmişdir: “Naxçıvan-Azərbaycanda böyük, əhalisi çox, hündürdə yerləşmiş möhkəm şəhərdir. Orada çoxlu köşklər (yəni şəhərkənarı yay sarayları), təntənəli eyvanlar, şəhər yaxınlığında daşdan tikilmiş qala və bu qalanın içərisində mədrəsə, məscidlər və qalada çox gözəl su bulaqları var idi. Şəhərin ətrafı çox gözəldir: burada bol axar su və yaşıllıq vardır. Araz nəhri şəhərin içindən keçir.... Eldənizin həşəmətli günlərində Naxçıvan ən əzəmətli şəkil aldı. Burada “Əcaib-əd dünya” əsərində bəzi məsələlərə diqqət yetirək. Müəllifin yazdığı “Araz nəhri şəhərin içindən keçir” ifadəsi tamamilə yanlıştır. Çünki o dövrdə Naxçıvan şəhərinin indiki Naxçıvan şəhərinin yerində olması onu göstərir ki, Araz çayı ilə Naxçıvanın ortasından keçməsi mümkün deyildir. Bu çay çox güman ki, Naxçıvançaydır. Digər mənbədə isə yazılır: “Azərbaycanın ən çox möhkəmləndirilmiş şəhərlərindən biri Naxçıvan idi. Ətrafında möhkəm divar çəkilmiş

bu şəhər hərbi istehkama malik idi. Şəhər yüksəklikdə tikilmişdi ki, oradan şəhərin kənarında axan Araz çayının mənzərəsi açılırdı” [3, s. 169]. Burada Araz çayının yeri dəqiqliyi ilə verilmişdir.

XIII əsrin ortalarından etibarən Naxçıvanda vəziyyət tamamilə dəyişməyə başlamışdı. Çünki artıq bu dövrdə Atabəyər dövlətinin varlığına son qoyulmuş, Naxçıvan Xəzəmsəhərlərinin sonrakı isə monqolların dağıdıcı basqınlarına məruz qalmışdı. Ancaq monqol işğallarının ağır nəticələrinə baxmayaraq Azərbaycanın digər şəhərləri kimi, Naxçıvan şəhəri də XIII əsrin sonlarından başlayaraq tədricən bərpa olunmağa başlamışdı. Bu inkişaf xüsusilə Qazan xanın hakimiyyəti dövründən başlayaraq yüksələn xətlə davam etmişdir. Həmdullah Qəzvini (1281-1346) Naxçıvan tıməninin 5 şəhərinin olduğunu, onlardan birinin də Naxçıvan şəhəri olduğunu qeyd edir. Həmdullah Qəzvini Naxçıvan haqqında yazmışdır ki, şəhər gözəldir və “Nəqşi-cahan” adlanır. Tədqiqatçı alim G.Qənbərova mənbələrə əsaslanaraq yazır ki, Azərbaycan alimi Məhəmməd Hinduşah Naxçıvani şahidlik edirdi ki, “Bağdad və Təbrizdən sonra Naxçıvan kimi gözəl şəhəri göz görməmiş, qulaq eşitməmişdir” [8, s. 50].

Bütövlükdə XV əsr (əsrin əvvəli və sonunu nəzərə almasaq) Azərbaycanda şəhər həyatının nəzərə cərpacaq dərəcədə canlanması, şəhərlərin, o cümlədən Naxçıvanın ticarət-sənətkarlıq əhəmiyyətinin artması dövrü kimi qiymətləndirilə bilər. Şəhərlərin inkişafı həm daxili, həm də xarici bazarda əmtəələrə olan tələbatın artması ilə əlaqədar idi. Bunu dövrün qaynaqları da təsdiq edir. Əbdürrəşid əl-Bakuvi Naxçıvan şəhərindən bəhs edərək yazırdı: “Naxçıvan divarları və iç qalası olan Azərbaycanda gözəl şəhərdir. Bağlı-bostanlı, meşəli, meyvəli və çörəkli yerdir. Havası təmiz, suyu şirindir. Orada məşhur binalar, mədrəsələr və xanəqahlar var. Əhalisi naqqaşlıqla və ağacdan qab-qasıq və müxtəlif əşya düzəltməkdə mahirdir. Bütün bunlar müxtəlif ölkələrə aparılır” [2, s. 132].

XVII əsrdə Naxçıvanda olan türk səyyahı Ö.Çələbi də Naxçıvan şəhəri haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir. Naxçıvana səfəri zamanı türk səyyahı Ö.Çələbi Naxçıvan şəhəri haqqında yazırdı ki, Naxçıvan şəhəri gözəldir, keçmişdə isə daha qəşəng olmuşdur, lakin monqollar bir çox tikililəri və Naxçıvan qalasını dağıdıb xarabaya çevirmişlər. Şəhərin osmanlı-səfəvi müharibələrindən qüvvətli ziyan çəkdiyini söyləmişdir. Naxçıvanda olarkən burada 10200 örtülü böyük torpaq ev, 70 cümə məscidi və ibadət xana, 20 mehmanxana, 7 gözəl hamam, 40 məscidi, təqribən 1000 dükan olduğunu bildirmişdir [4, s. 44]. Ö.Çələbinin verdiyi məlumatlara əsaslanaraq həmin dövrdə Naxçıvanda 50000 əhalinin yaşadığı ortaya çıxır. Şəhərin əsas mərkəzi isə indiki Atabəylər memarlıq kompleksinin (Möminə xatın məqbərəsinin ətrafı – A.O.) yerləşdiyi meydan olmuşdur. XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi-Osmanlı müharibələrində şəhər xeyli dağıntıya məruz qalmışdı. XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsində yalnız iki şəhər – Naxçıvan və Ordubad orta əsr şəhərləri kimi qalmışdı. Hazırda isə Naxçıvan Muxtar Respublikasında beş şəhər – Naxçıvan, Ordubad, Culfa, Şərur, Şahbuz vardır.

Naxçıvan şəhərində yerləşən tikililər əsasən yaşayış evlərindən, inzibati binalardan, məscid və mədrəsələrdən, ticarət obyektlərindən, hamamlardan, mehmanxanalardan ibarət olmuşdur.

Evlərin quruluşuna gəldikdə isə bəhs olunan dövrdə evlər əsasən bir mərtəbəli, yastı vəziyyətdə hörülmüşdür. Tikinti materiallarına gəldikdə evlərin tikintisində yerli materiallardan kərpicdən, gəcdən və palçıqdan istifadə edilirdi. Hətta belə evlər XIX-XX əsrin ortalarına qədər davam etmişdir. Hasarlar isə hündür idi. Sonrakı dövrlərdə belə evlərin yerində və yaxud da boş sahələrdə 4-5, bəzi hallarda 9 mərtəbəli binalar, 2 mərtəbəli həyət evləri tikilməyə başlandı.

Suvarma sistemi əsasən iki çay vasitəsi ilə aparılırdı. XIX əsrdə Naxçıvanda olmuş V.Qriqoryev yazır ki, şəhərin ortasından Naxçıvançaydan çəkilmiş xəndəklər (su kanalları) keçirdi ki, bunlar da şəhərdəki bağların və əkin sahələrinin suvarılmasına xidmət edirdi [19, s. 70]. Həmin dövrdən bəhs edən K.Nikitin də şəhərin mərkəzindən axan və suvarmada istifadə edilən çay qolları və arxlardan bəhs etmişdir. O yazır: “Naxçıvanın ortasından arx keçir. Bu arx şəhər əkinlərini və bağlarını su ilə təchiz edir. Lakin bu arxın suyu şəhər təsərrüfatına kifayət etmirdi. Çünki Naxçıvan çayı boyunca yerləşən kəndlərin əhalisi əkinlərin becərilməsi üçün bu sudan istifadə edirdi. Digər tərəfdən yaz və yay vaxtları çayın suyu azalır, bəzən büsbütün quruyurdu. Bu da şəhər təsərrüfatında su çatışmazlığına gətirib çıxarırdı. Su çatışmazlığı çox zaman şəhər əhalisinin narazılığına səbəb olurdu” [20, s. 118-119]. Qeyd edək ki, şəhərin ortasından keçən Bazar çayı XX əsrin 60-cı illərinə qədər Naxçıvan şəhərinin içərisindən axırdı. Əsrin 60-cı illərində çayın üstü beton plitələrlə örtülmüşdür.

Naxçıvan şəhərinin məhəllələrinə nəzər saldıqda isə 1590 tarixinə görə 12 məhəllədən ibarət olmuşdur. 1590 cı il dəftərinə görə Naxçıvanda əhalinin çox bir qismi böyük ölçüdə şəhər mərkəzində yaşadığı müəyyən edilmişdir. Şəhər əhalisinin sayı bütün əhali sayının 60% təşkil etmişdir. Bu da bizə o dövərdə şəhərləşmənin sürətlə inkişaf etdiyini göstərir [15, s. 19].

Məhəllələrin adlarına gəldikdə isə bir şəxsin adı ilə (Hüseyn, Əhməd, Mirzə gibi) olduğu diqqət çəkməkdədir. Burada diqqətimizi çəkən məsələlərdən biri də odur ki, digər mənbələrdən fərqli olaraq burada məhəllələrin sayı 12 götürülməyin səbəbi odur ki, burada Seyid Hüseyn məhəlləsini ayrı ayrılıqda yəni, Seyid və Hüseyn şəkildə götürülüb. Ancaq bizim araşdırmalarımıza görə Seyid Hüseyn məhəlləsi bir olmalıdır, yəni ikisi bir məhəllənin adını bildirmişdir.

1727-ci ildə tərtib edilən Naxçıvan sancağının “Müfəssəl dəftər”ində Naxçıvan şəhərinin məhəllələri barədə də dolğun məlumat vardır. Mənbədə yazılır: “Naxçıvan 11 məhəlləsi (Qaziyyəhan, başqa adı Xacə Mirixan, Seyid Hüseyn, Molla Əhməd, Mirzəbəy, Şahab, Günbəz, başqa adı Nuri-Kamanlar, Bala, Hacıbəy, Xuzəmərək, Tizxiran, Qala, məhəlləyi-gebran) olan şəhər olmuşdur”. XIX əsrin birinci yarısında isə Naxçıvan şəhəri inzibati cəhətdən dörd məhəlləyə bölünmüşdür. Bunlar Əlixan, Şahab, Qurdlar, Sarbanlar (Sarvanlar – A.O) məhəllələri idi. İ.Şopen sonralara şəhərdə daha yeni məhəllələrin yarandığını qeyd edir və 13 məhəllənin adını çəkir [21, s. 477]. Bir məsələni vurğulamaq istərdik ki, istər XVIII, istərsə də XIX əsrlərdə adları çəkilən məhəllələrin bəziləri bu gündə yəni, XXI əsrin əvvəllərində də mövcuddur və xalq arasında eyni adla bilinməkdədir.

“Müfəssəl dəftər”in tərtib edildiyi dövrdə Naxçıvan şəhərində 3 came (cameyi-Qızıl Arslan, cameyi-Məhməd kətxuda, Cameyi-şərif (bu came sultan III Muradın şərəfinə ucaldılmışdı)) və 10 məscid var idi [16, s. 10]. Ancaq yuxarıda qeyd etmişdik ki, Ö.Çəlibinin Naxçıvana səyahət etdiyi zaman burada 70 cümə məscidinin, 40 məscidin, ümumiyyətlə, 110 məscidin olduğunu göstərmişdi. Buradan bir sual ortaya çıxır ki, onda necə oldu ki, birdən-birə təqribən 80 ilə yaxın bir dövrdə 67 cümə məscidi, 30 məscid tamamilə dağıdıldı. Bizim fikrimizə görə Ö.Çəlibi məscidlərin siyahısını düzgün verməmişdir. Bu fikrin yanlış olduğunu tədqiqatçı alim C.Mustafayevdə bildirmişdir [9, s. 120]. Çünki hələ XVII əsrin əvvəllərində Naxçıvan Səfəvi Osmanlı müharibəsinin ağır nəticələri ilə üzləşmişdi.

Orta əsr Naxçıvan şəhəri haqqında fransız səyyahı Şardənin də müxtəlif fikirləri olmuşdur. Şardən 12 aprel, 1673-cü ildə Naxçıvanda olmuşdur. O, qeyd edir ki, Naxçıvan səksən faiz dağılmış böyük bir şəhərdir: yaxud böyük və qeyri-adi viranə topasıdır. Bu şəhər yavaş-yavaş məskunlaşır və bərpa olunur. Şəhərin mərkəzi hal hazırda yenidən qurulmuş və məs-

kunlaşmışdır. Naxçıvanda beş karvansara, hamamlar, bazar meydanları, tütün və qəhvə verən iri mehmanxanalar və təxminən iki min ev vardır. Fars tarixçiləri əvvəllər orada qırx min ev olduğunu təsdiq edirlər [13, s. 45].

XVII əsr fransız səyyahı Taverniye də bu dağıntılar haqqında yazmışdı: Naxçıvan çox böyük şəhərlərdən biri olmuşdur. O, Sultan Murad tərəfindən tamamilə dağıdılmışdır. Orada çoxlu miqdarda dağıdılmış gözəl məscidlərin xarabalıqları görünür. Bu məscidlər osmanlılar tərəfindən darmadağın edilmişdir. Onu da qeyd edək ki, J.Taverniye iki dəfə XVII əsrin 30-60-cı illərində (1634-1664) [5, s. 116], Naxçıvanda olmuşdur. Ancaq sonrakı dövrlərdə müvəqqəti yüksəlişinə baxmayaraq, Naxçıvan öz sabiq əzəməti və ehtişamını bir daha geri qaytara bilmədi. Təkcə əvvəlki dövrlərə nisbətən şəhərdəki evlərin və əhalinin miqdarındakı mühüm fərq bu fikri sübut etmək üçün kifayətdir [11, s. 94].

Bütün bunlara baxmayaraq, istər birinci, istərsə də ikinci Rus-Qacar müharibələrinin gedişi zamanı bütün ərazilər kimi Naxçıvan şəhəri də güclü dağıntıya məruz qalmışdır. Əhalinin bir hissəsi etiraz əlaməti olaraq şəhəri tərk etmiş və qonşu ölkələrə qaçmışdır. Nəticə də şəhər əhalisi kəskin şəkildə azalmış, orada evlərin sayı təxminən 700-ə enmişdi.

Naxçıvan şəhərində mövcud olan bazarlara gəldikdə isə Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftərinə görə, 1727-ci ildə Naxçıvan şəhərində 5 bazar (Xətib bazarı, Şeytanbazar, Çanaq, Türangi, Meydan) olmuşdur [16, s. 10]. F.Əliyev tədqiqatında çox doğru olaraq göstərir ki, bazarlar şəhərin ticarət mərkəzi olmaqla yanaşı, eyni zamanda onun ictimai həyatının da mərkəzi idi. Ölkədə baş verən bir çox yeniliklər haqqında məlumat, son xəbərləri bazarda eşitmək olurdu. Bazar meydanında camaata carçılar vasitəsilə şəhər hakiminin, bəylərbəyinin və hətta şahın əmrləri belə çatdırılırdı [5, s. 48]. E.İsayev bazarlar haqqında yazır ki, Naxçıvan bazarı böyük və izdihamlı olardı. Burada müxtəlif ölkələrdən gəlmiş tacirlərə təsadüf edilirdi [7, s. 126]. Günümüzdə Naxçıvan şəhərində iki bazar (Cahan və yaxud 57 bazarı, Köhnə bazar – A.O) fəaliyyət göstərir. Bunlardan əlavə bir avtomobil bazarı da mövcuddur.

Orta əsr XVI-XVII əsrlərdə Naxçıvan şəhəri sənətkarlıq və ticarət mərkəzi olmaqla yanaşı onun iqtisadiyyatında bağçılıq, bostançılıq və əkinçilik, o cümlədən, buğda, arpa və çəltik əkini mühüm yer tuturdu [1, s. 50]. Ö.Çələbinin yazdığına görə hətta şəhərin mərkəzindəki geniş bir sahədə taxıl əkilirdi [4, s. 44].

R.Məmmədov yazır ki, şəhərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsi yerli hakimlərin mənafeyinə uyğun olduğundan onlar özləri bəzən bunun üçün şərait yaradırdılar. Bu da heç təsadüf olmayıb qanuna uyğun hadisə idi. Məlum olduğu kimi, Naxçıvan orta əsrlərdə tez-tez düşmən qoşunlarının hücumuna məruz qalır və mühasirədə olurdu. Qalaya heç bir vasitə ilə ərzaq məhsulları, xüsusilə taxıl gətirmək mümkün olmurdu. Belə vəziyyət, yəni taxıl və ərzaq məhsullarının çatışmaması, çox zaman şəhərin məğlubiyyətə uğramasına səbəb olurdu. Odur ki, Naxçıvanın yerli hakimləri şəhərin heç olmasa minimum dərəcədə taxılla təmin olunması üçün burada əkinçiliklə məşğul olanlara mane olmurdular [10, s. 107]. Naxçıvan şəhər kimi mövcud olsa da, ancaq təsərrüfat sahələrini özündə cəmləşdirmişdir. Yəni təsərrüfatın bütün sahələri burada mövcud olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, topladığımız etnoqrafik çöl materiallarına görə XX əsrdə belə Naxçıvan şəhərinin mərkəzində indiki dram teatrının binasının yerləşdiyi yerdə taxıl əkilirmiş. XXI əsrin əvvəllərini də belə götürsək demək olar ki, şəhər əhalisində həyət evlərində yaşayan insanların bir çoxu öz həyətəyini sahələrində öz tələbatlarını ödəmək üçün pəncərə, xiyar, pomidor, bibər, lobya və s. əkirlər.

Beləliklə, bütün bu tarixi faktlara əsaslanaraq demək olar ki, tarixin müəyyən dövrlərində Naxçıvan şəhəri böyük şəhərlər sırasına qədər yüksəlmiş, beynəlxalq aləmdə həmişə

diqqət mərkəzində olmuş, müəyyən dövrlərdə isə dağıdılıb xarabazarlığa çevrilmişdir. Bütün bu hadisələr onun maddi mədəniyyətinə böyük təsir göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev S. Səyyahlar Naxçıvan haqqında / Azərbaycan tarixində Naxçıvan. Bakı: Elm, 1996, s. 42-55.
2. Bakuvi Ə. “Abidələrin” xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri / Ərəbcədən tərcüməsi, müqəddimə və şərhləri akademik Ziya Bünyadovundur. Bakı: Elm, 1992, 176 s.
3. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı: Şərqi-Qərb, 2007, 312 s.
4. Çələbi Ö. Səyahətnamə (Azərbaycan tarixinə aid seçmələr) / Türk dilindən işləyəni və şərhlərin müəllifi tarix elmləri doktoru S.Onullahi. Bakı: Azərənər, 1997, 92 s.
5. Əliyev F. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda ticarət. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1964, 124 s.
6. Əliyev İ. Naxçıvan bölgəsi səfəvilər dövründə. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 224 s.
7. İsayev E. Naxçıvan şəhər mədəniyyətinin formalaşması və inkişafında ticarət və sənətkarlığın rolu / Naxçıvan: ilkin şəhər və Duzdağ (27-28 iyul 2012-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan: Əcəmi, 2013, s. 124-129.
8. Qənbərova G. Azərbaycanın memarlıq tarixində Naxçıvanın şəhərsalma mədəniyyəti. <http://www.qedim.nakhchivan.az/index.php>
9. Mustafayev C. Naxçıvan şəhəri XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində / Naxçıvan bu gün: islahatlar, perspektivlər (5-6 oktyabr 2007-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Bakı: Nurlan, 2008, s. 119-125.
10. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki. Bakı: Elm, 1977, 160 s.
11. Nəcəfli T. Naxçıvan XVI-XVII əsrlərdə / Naxçıvan bu gün: islahatlar, perspektivlər (5-6 oktyabr 2007-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Bakı: Nurlan, 2008, s. 86-97.
12. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri (27 avqust 1727) / Giriş və tərcümənin müəllifləri akademik Z.Bünyadov və t.e.n. H.Məmmədov. Bakı, 1997, 336 s.
13. Şardən J. Səyahətnamə / Fransız dilindən tərcümə edəni Vaqif Aslanovdur. Bakı: Elm, 1994, 96 s.
14. Zeynəddin bin Həmdullah Qəzvini. Zeyl-e tarix-e qozide (“Seçilmiş tarixə” əlavə) / Giriş, tərcümə, şərhlər və göstəricilər M.D.Kazımovun və V.Z.Piriyevindir. Bakı: Elm 1990, 212 s.
15. Babacan H., Karagöz H. 1590 tahririne göre Nahçıvan qazası. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ana bilim dalı yüksek lisans tezi. Sparta, 2001, 78 s.
16. Kürkcüoğlu E. Nahçıvan tarihi (V-XV yüzyıllar). Erzurum: Maatbaçılıq, 2007, 134 s.
17. Tavernier Jean-Baptiste. Tavernier Seyahatnamesi / Hazırlayan: Ali Berktaş, çev. Teoman Tunçdoğan. İstanbul: Kitap Yayınları, 2010, 343 s.
18. Гейдаров М. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII в.в. Баку, Элм, 1982, 280 с.
19. Григорьев В.Н. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербург: тип. Деп. внеш. торг., 1833, 264 с.
20. Никитин К. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд / Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК). Вып. 2, Тифлис, 1882, с. 109-142.

21. Шопен И. Исторической памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1852, 1231 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: aseforucov@yahoo.com.tr

Asaf Orujov

MATERIAL CULTURE OF THE CITY OF NAKHCHIVAN IN THE 19TH-20TH CENTURIES (HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC RESEARCH)

The article is devoted to the historical and ethnographic study of the city of Nakhchivan in the 19th-20th centuries. It was noted that during this period the name of the city of Nakhchivan was mentioned along with major cities of the world. As a result of the research, it turned out that the city of Nakhchivan in the studied or previous periods was destroyed several times as a result of external interventions and was subsequently restored. The article also explores neighborhoods, baths, bazaars, the structure of the city of Nakhchivan, etc. issues. The quarters of the city of Nakhchivan of the 16th-19th centuries are given by century, information is provided about the existence of some of these quarters until now. It was noted that during the period under study, the population of Nakhchivan was mainly engaged in agriculture.

Keywords: *Nakhchivan, city, culture, agriculture, market.*

Асеф Оруджев

МАТЕРИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА ГОРОДА НАХЧЫВАНА В XIX-XX ВЕКАХ (ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ)

Статья посвящена историко-этнографическому изучению города Нахчывана в XIX-XX веках. Было отмечено, что в указанный период название города Нахчыван упоминалось наряду с крупными городами мира. В результате исследований выяснилось, что город Нахчыван в исследуемый или предшествующий периоды несколько раз разрушался в результате внешних интервенций и восстанавливался впоследствии. В статье также исследованы кварталы, бани, базары, структура города Нахчывана и т. п. вопросы. Кварталы города Нахчывана XVI-XIX веков даны по векам, приводятся сведения о существовании некоторых из этих кварталов по сей день. Отмечено, что в исследуемый период население Нахчывана в основном занималось земледелием.

Ключевые слова: *Нахчыван, город, культура, земледелие, рынок.*

(Tarix elmlər doktoru Şirin Bünyadova tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 25.07.2023
Son variant 11.09.2023

UOT (902)

YAQUB MƏMMƏDOV, ÜLVİYYƏ SƏFƏROVA

DAMCILI MAĞARASINDA SON İLLƏRDƏ APARILMIŞ ARXEOLOJİ
TƏDQIQATLARA DAİR

Azərbaycanda qeydə alınıb öyrənilmiş ilk paleolit düşərgəsi olan Damcılı mağarası vətənimizin qərb hissəsində, Qazax rayonunun ərazisində yerləşir. Eyni zamanda Azərbaycan elmində paleolitşünaslığın əsasının qoyulması Damcılıda arxeoloji tədqiqatlar aparmış görkəmli alim arxeoloq M.Hüseynovun adı ilə bağlıdır. XX əsrin 50-ci illərində baş tutmuş arxeoloji qazıntılar mağarada orta paleolitdən orta əsrlərə qədər insanın məskunlaşdığını sübut etmişdir. Lakin mədəni təbəqələrin stratigrafiyası zədələndiyindən bu tədqiqatlar nəticəsində aşkar edilmiş artefaktlar qarışıq kontekstdən əldə olunmuşdur. 2016-cı ildə başlanmış müasir qazıntılar nəticəsində ilk dəfə olaraq yaxşı qorunmuş mədəni çöküntülər mağaranın şərq hissəsində M.Hüseynovun tədqiq etdiyi qazıntı sahəsindən təxminən 50 m aralıda aşkar edilmişdir. Bu qazıntılar Damcılı mağarasının Cənubi Qafqazın nadir çoxtəbəqəli arxeoloji abidəsi olduğunu sübut etməyə imkan vermişdir və bir sıra elmi məsələlərin həllinə öz töhfəsini vermişdir. Tədqiqatımızın əsas nailiyyətləri sırasında ilk növbədə mezolit dövrünün sonuna aid olan və neolit dövrünə keçidi əks etdirən yaxşı qorunmuş mədəni təbəqələrin müəyyən edilməsini qeyd etməliyik. Hələlik bu, Cənubi Qafqazda ilk belə kəşfdir və regionda mezolitdən neolitə keçidi araşdırmaq üçün unikal imkan yaradır. Orta paleolit dövrünə aid onlarla daş artefaktlarının əvvəlki və müasir tədqiqatlarda aşkar edilməsinə baxmayaraq, biz bu dövrün mədəni təbəqələrini hələ də müəyyən edə bilməmişik. Ona görə də 2023-cü ildə Damcılı mağarasında araşdırmaları davam etdirməyi zəruridir.

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, daş dövrü, arxeoloji qazıntılar, Damcılı mağarası, mezolit-neolit keçidi.

Cənubi Qafqazda neolit dövrü ilə bağlı istehsal təsərrüfatının təşəkkülü, təkamülü və inkişafı geniş elmi tədqiqatların istiqaməti çərçivəsində mezolit dövrü ilə bağlı mənimsəmə təsərrüfatından keçid prosesi tədqiq edilməli olan vacib elmi problemlərdən biridir. Eyni zamanda, neolit dövrü haqqında əldə olunan mühüm nəticələrə baxmayaraq yeni yaranmış neolit cəmiyyətləri ilə yerli mezolit cəmiyyətləri arasında olan münasibətlər hələ də qaranlıq qalırdı. Bu isə onunla bağlıdır ki, Cənubi Qafqaz regionunda mezolit, xüsusilə də mezolitə son mərhələsinə, neolitə keçid dövrünə (yəni e.ə. VII minilliyə) aid etibarlı arxeoloji abidələr kifayət qədər deyildi. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki regionda mezolit və ya “keramikasız neolit” dövrünə aid abidələr haqqında məlumat olsa da (məsələn: Anaseuli, Darkveti və Xutsubani – Gürcüstan), onların radiokarbon üsulla müəyyən olunmuş dövr yaş (mütləq yaş) olmadığından onları əsas götürmək imkan olmur [6]. Digərlərin yaş isə (məsələn: Kml0-2 – Ermənistanda və Kotias Klde – Gürcüstanda) bu dövrdən çox qədimdir – e.ə. IX-VIII minilliklərə aiddirlər [6]. Bu məsələyə (mezolitdən neolitə keçidə) aydınlıq gətirmək üçün məhz bu dövrə aid (mütləq yaş olan) abidə tapıb tədqiq etmək lazım idi. Bu problem nəinki yerli, bu istiqamətdə tədqiqat aparan beynəlxalq elmi təşkilatların diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu baxımdan Damcılı mağarası çox ümid verən bir abidə kimi görsənirdi. Bundan irəli gələrək 2015-ci ildə AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, Tokio Universiteti, Universitet Muzeyi və Avey Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğunun birgə təşkil etdiyi tədqiqat proqramı əsasında Damcılı mağarasında yeni arxeoloji tədqiqatlara başlanmışdır. 2016-2018-ci illərdə Azərbaycan tərəfdən t.ü.f.d. A.Zeynalov və 2019-cu ildə t.ü.f.d., dos. M.Mansurovun rəhbərliyi ilə tədqiqatlar aparılmışdır. Yaponiya tərəfdən isə tədqiqatlara prof. Y.Nishiaki həmrəhbərlik etmişdir [4, s. 420-426; 5,

s. 8-9; 7, s. 168-169]. “Kovid 19 pandemiyası” səbəbi ilə iki illik fasilədən sonra 2022-ci ilin avqust ayında t.ü.f.d. Yaqub Məmmədov rəhbərliyi ilə aparılan qazıntılar həyata keçirilmişdir və Azərbaycan tərəfindən elmi işçilər Ü.Səfərova, O.Zamanov iştirak etmişdir.

Damcılı mağarası Avey dağının şərq ətəklərində, Qazax rayonun Daş Salahlı kəndindən qərbdə yerləşir. Bu mağarada 1956 və 1957-ci illərdə prof. M. Hüseynov tərəfindən aparılan ilkin qazıntılar nəticəsində neolit, mezolit, üst və orta paleolit dövrlərinə aid bir sıra daş alətlər tapılmışdır. M. Hüseynovun tədqiqatları bu abidənin Cənubi Qafqazda uzunmüddətli mədəni təkamülü öyrənmək üçün əhəmiyyətli potensiala malik olduğunu nümayiş etdirdi [1, s. 1071-1076; 13, s. 151-167].

Yeni qazıntılar XX əsrin 50-ci illərində tədqiq olunan sahədən və bulaqdan bir qədər uzaqda yerləşən hissədə 4 yeni kəşfiyyat şurfları 7-10 qədər nömrələndi. 8-10-cu şurfların üst təbəqələrində daş qutu qəbirlər aşkar olunmuşdur. 7-ci şurfda neolit təbəqəsi və materialları aşkar olunsada, qazıntı sahəsinin darlığı və torpaq sularının çıxmağı qazıntılara imkan verməmişdir. Qazıntılar 8 və 7 şurfların arasında yerləşən 9-cu şurfda davam etdirilmişdir. İlkin olaraq burada 2×2 sahə qazılısa da, 2018-ci ildə bu sahə 3×3 m, dərinliyi 4 metrə, 2019-cu ildə isə dərinliyi təxminən 5 m, sahəsi 6×5 metrə qədər genişləndirilmişdir. Hazırda qazıntı sahəsi genişləndirilmiş 7 və 9-cu şurfları əhatə edir. Tədqiqat illərində arxeoloji qazıntılar ilə yalnız 9-cu kəşfiyyat şurfunda 14 kvadrat 1×1 m şəbəkə sistemi ilə əhatə edilmişdir. Qazıntı sahəsi 6×5 m təşkil etsə də, təhlükəsizlik səbəbiylə onun bütün ərazisi tədqiq olunmamışdır. Buna görə də, xəndəyin ortasında yerləşən daha dərin qazıntı meydançalarına çatmaq üçün kənarlardakı kvadratlardan istifadə edilmişdir. Nəticədə, neolit və mezolit təbəqələrinə aid faktiki sahələr 3×3 m ölçülərlə məhdudlaşaraq B0-B2, C0-C2 və D0-D2 kvadratlarını əhatə etmişdir. 2016-2019-cu illərin arxeoloji qazıntıları zamanı mezolitə aid mədəni təbəqələr əsasən B0-B2 kvadratlarda öyrənilmişdir. C0-C2 və D0-D2 kvadratların mezolit çöküntüləri isə yalnız orta səviyyəyə qədər qazıldığından, bu mövzüm işlər tamamlandı. Əvvəlki mövsümlərdə pillə kimi istifadə edilən B3 kvadratının qazılması da həyata keçdi (şəkil 1).

Ötən əsrin 50-ci illərində Damcılıda aparılmış tədqiqatlardan fərqli olaraq 2016-2019-cu illərin qazıntıları nəticəsində burda orta əsrlər, tunc, xalkolit, neolit, mezolit dövrlərinə aid mədəni təbəqələr ardıcıl olaraq aşkar olunmuşdur [3, s. 42].

Qazıntı sahəsinin stratiqrafiyası. Tədqiqatların nəticələrinə əsasən qazıntı sahəsində altı mədəni təbəqə müəyyən olunmuşdur (şəkil 2). Mədəni təbəqələşmənin stratiqrafiyası 30 yaxın radiokarbon və OSL analizləri ilə təsdiq olunmuşdur [10, s. 4-5; 11, tablo 1, s. 5-6].

Təbəqə 1. Qalınlığı təxminən 0,5 m təşkil edən birinci mədəni təbəqə orta əsrlərə, ən azı VIII-X əsrlərə aid olunur. Təbəqənin yuxarı layı şabalıdı-boz rəngli çoxlu sayda əhəngdaşı qırıntıları olan yüngül çöküntülərdən ibarətdir. Təbəqədən bir neçə orta əsrlərə aid qəbirlər qeydə alınmışdır. Eyni qəbirlər 2016-cı ildə 8 və 10-cu kəşfiyyat şurflarında da aşkar olunmuşdur. İstisna deyil ki, Damcılı mağarasının sahəsi qəbiristanlıq kimi istifadə olunurdu. Hətta mağaranın ilk tədqiqatçılarından biri S.N.Zamyatnin qeyd edirdi ki, yerli əhali buranı “məzar yeri” adlandırırdı, suyunu isə müalicə üçün istifadə edirdilər [14, s. 8].

Təbəqə 2. Qalınlığı təxminən 0,4 m təşkil edən ikinci mədəni təbəqə tunc dövrünə, e.ə. III minilliyə (e.ə. 2800-2220) aid olunur. Təbəqənin torpağı nisbətən homogendir, yumşaqdır, tərkibində çoxlu tünd boz rəngli kül və ocaqlar qeydə alınıb. Tapıntılar əsasən tunc dövrünə aid keramika qalıqlarından ibarətdir.

Təbəqə 3. Qalınlığı təxminən 0,3-0,5 m təşkil edən üçüncü mədəni təbəqə xalkolit dövrünə, e.ə. V minilliyin sonu-IV minilliyin əvvəlinə (e.ə. 4500-3700) aid olunur. Təbəqənin

şabalıdı-boz rəngli az sayda əhəngdaşı qırıntıları olan çöküntülərdən ibarətdir. Təbəqədən nə ocaq layı nə də daş tikililər qeydə alınmamışdır. Aşkar edilən keramika nümunələri də təbəqənin xalkolit dövrünə aid olduğunu göstərdi.

Təbəqə 4. Qalınlığı təxminən 1 m-dən 1,2 m malik mədəni təbəqə qırmızıya çalan şabalıdı rəngli torpaqdan və tünd boz rəngli küldən ibarət dörd (aşağıdan yuxarı 4, 3, 2, 1) laydan ibarət idi (e.ə. 6000-5300). Radiokarbon analizlərin nəticələrinə əsasən ən aşağı neolit layın (unit 4-4) yaşı e.ə. 6028 ili göstərir [11, s. 8]. Bu da regionun başqa neolit dövrü erkən abidələrinin (təpə tipli yaşayış yerləri) yaşı ilə üst-üstə düşür. Neolit təbəqəsində aşkar edilmiş keramika qalıqları xüsusiyyətlərinə görə Şomutəpə mədəniyyəti keramikasına aiddir. Eyni zamanda ən aşağı neolit layda divar ilə əhatələnmiş ocaq yeri aşkar olunmuşdur (şəkil 4).

Radiokarbon analizlərin nəticələrinə əsasən Damcılıda insanın məskunlaşması fasiləsiz e.ə. 6500-5300 ilə qədər davam etmişdir. Belə bir fakt Cənubi Qafqazda bir abidə üçün ilk dəfə qeydə alınıb. Xalkolit dövrü məskunlaşması isə Damcılıda e.ə. V minilliyin ortasından başlayır. Bu isə öz növbəsində insan məskunlaşmasının neolit və xalkolit dövrləri arasında nəzərə çarpan 8 əsrlik vaxt boşluğunu göstərir. Azərbaycanın qərb hissəsində yerləşən bir sıra neolit dövrü abidələrində (Göytəpə, Menteştəpə, Kiçiktəpə) eyni fakt radiokarbon analizləri ilə sübut olunub [11, s. 4]. Bu fenomenin tam izahı hələ olmasa da, alimlər bunun mürəkkəb amilləri arasında paleoiklim və geomorfoloji dəyişiklikləri nəzərə almaq vacib sayırlar [12, s. 97-98]. Damcılıda eyni prosesin təstiqlənməsi ilk dəfə bu faktı həm tell tipli yaşayış yerləri, həm də düşərgələrə aid olduğunu göstərir.

Təbəqə 5. Qalınlığı təxminən 1 metr təşkil edən mədəni təbəqə iki litoloji laydan ibarətdir (unit 5-1 və unit 5-2): qırmızımtıl sarı rəngli, çoxlu sayda əhəngdaşı qırıntıları olan iri dənəli torpaqdan və qaraya çalan boz rəngli küldən ibarətdir. Əldə olunmuş radiokarbon analizlərin nəticələri əsasında bu təbəqə e.ə. VII minilliyin sonuna (e.ə. 6500-6000), yəni son mezolit dövrünə aiddir [11, s. 12].

Bu təbəqə tamamilə keramikasızdır və mikro ülgüc və bir qədər geometrik mikrolit elementlər ilə zəngindir. Bu təbəqədə obsidiandan (dəvəgözündən) istifadə azlıq təşkil edir və alətlər qeyri obsidian materiallardan hazırlanmışdır. Məsələn, təbəqə 4 dən olan obsidiandan tapıntılar 80% təşkil edirsə, təbəqə 5 də həmən göstərici 50% azdır [10, s. 5]. Qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Qafqazın neolit abidələrinin materialları obsidiandan daha geniş istifadəsini sübut edir [10, s. 14, fiq. 10].

Təbəqə 6. Qəhvəyi boz rəngli çöküntülərdən və çoxsaylı əhəngdaşından ibarət mədəni təbəqədən yalnız bir neçə artefakt aşkar olunmuşdur. Bu kiçik artefakt kolleksiyası levallua tipli alətlərdən ibarət olması onların orta paleolitə aid olduğunu göstərir. Təbəqə qarışıq olduğundan buradan götürülən kömür nümunələrinin radiokarbon yaşı e.ə. VII minilliyi göstərdi. Nəzərə alsaq ki, VI təbəqədən orta paleolitə aid artefaktlar aşkarlanmışdır, ehtimal etmək olar ki, kömür nümunəsi üst mezolit təbəqəsindən orta paleolit təbəqəsinə bitki köklərin izləri və sair təbii yollarla düşmüş materialdır. Bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün OSL (optik stimullaşdırılan lüminessent tarixləşdirmə) üsulundan istifadə olunmuşdur. Lakin təbəqədən götürülmüş nümunələr də 9-10 min il əvvələ aid olunmuşdur ki, bu da yuxarıdakı sürüşmə amilindən irəli gəlir.

Arxeoloji qazıntıların hədəfi və məqsədi. Son 2022-ci il mövsümünün tədqiqatlarının əsas hədəfi qazıntı sahəsində mezolit-neolit təbəqələrində qazıntılarını tamamlayaraq mezolit – neolit keçid dövründə mədəni prosesləri başa düşmək və arxeoloji tarix ilə bağlı məlumatları zənginləşdirmək idi.

Mağaranın divarı yaxınlığındakı torpaq qatları qazıntı sahəsinin şimal hissəsini təşkil edən A99-dan D99-a qədər kvadratların sahəsini təşkil edir. Qazıntılar nəticəsində neolitə aid laylar A99 və B99 kvadratlarında daşlı sıx, demək olar tamamilə steril çöküntülərdən ibarət olduğu müəyyən olundu. Mezolit təbəqələri isə çox az artefaktların (heyvan sümükləri və daş məlumat) olduğu açıq qəhvəyi sıx çöküntülərdən ibarət idi. Alt laylarda isə mağara divarı şimala doğru dərinləşmiş və sterilidir. Buradan bir sümük qırığı və bir çaxmaqdaşından iki tilli lövhənin fraqmenti aşkar edildi. Əldə olunan məlumatlara görə bu sahə müəyyən edilmiş dövrlərdə intensiv məskunlaşma ərazisi olmayıb. Bu müşahidə eyni zamanda C99 və D99 kvadratlara da aid oluna bilər. D99 kvadratından üst neolit qatında 11 kiçik sümük fraqmenti və 7 obsidian tapıntıları ilə yanaşı orta paleolitə aid çaxmaq daşından olan levallua tipli lövhəyə bənzər artefakt tapılıb (şəkil 3, 1). Hələ 2019-cu ilin qazıntıları nəticəsində C99 və D99 kvadratının orta neolit qatında dərin quyu müşahidə olunurdu. Bu quyudan heyvan sümükləri və obsidiandan müxtəlif daş məmulatı aşkar edildi. Onların arasında 1 dənə obsidian mikrolövhnin proksimal hissəsi və retuşlu 3 tilli lövhə müəyyən edilmişdir (şəkil 3, 3). Neolit dövrünə aid ən alt torpaq qatları isə çoxsaylı daşlardan ibarətdir. Bu daşlar, çox güman ki, mağara divarından düşmüş əhəngdaşı parçalarının təbii hissələridir.

C0-dan C3-qədər və D0-dan D2-yə qədər olan kvadratların mezolit mədəni təbəqələrinin aşağı hissəsi 2019-cu il mövsümündə toxunulmamış qalmışdır və bu mövsümdə tədqiq olunmuşdur. Bu təbəqələrdə aşkar edilmiş daş divara bənzər qalıqlar, görünür 2019-cu il mövsümündə müəyyən edilmiş divarın davamını təmsil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ocaq yeri bu daş divar ilə əhatə olunmuşdur (şəkil 5). Tapıntılar əsasən sümük fraqmentlərindən (90 ədəd) və daş məmulatından (67 çaxmaq daşı; 9 ədəd obsidian), həmçinin mikrolitlərdən ibarət idi (şəkil 3, 7, 8). C2-13 təbəqəsindən 2 ədəd çaxmaq daşından qeometrik mikrolit (trapez) aşkar edilmişdir (şəkil 3, 4, 6). Bu tip alətlər əvvəlki illərdə də aşkar olunmuşdur [910 p. 7, fig. 6, 12, 15-17].

Mezolitə aşağı təbəqəsindən 15 ədəd sümük fraqmenti və 95 ədəd daş məmulatı (yalnız bir ədəd obsidiandır) aşkar olunmuşdur. Bu kvadratlar həmçinin obsidian artefaktların sayının xeyli azalması ilə də səciyyəvidir (şəkil 3, 9). C1-13 kvadratından levallua tipli lövhə (şəkil 2, 2) və bir ədəd həndəsi mikrolit (trapez) aşkar edilmişdir (şəkil 3, 5). Bu təbəqə C2 və D2 kvadratlarında qalınlaşmaqla cənuba və qərbə doğru aşağı meyillidir.

2019-cu ildə B3 kvadratı mezolit təbəqəsinə qədər qazılmışdır, bu mövsüm isə qazıntı sahəsi daha da dərinləşdirilmişdir. Bu kvadratın mezolit çöküntülərini dörd kontekstinə müvafiq olaraq dörd yerə böldük (B3-19-dan B3-22). Üst hissəsi açıq qəhvəyi rəngdə sıx çöküntülərdən (B3-19 və B3-20) ibarətdir. Buradan çoxsaylı heyvan sümüklərinin fraqmentləri aşkar olunub (410 ədəd). Fauna qalıqlarının əsasında müxtəlif taksonomları müəyyən etmək mümkün oldu. Onların arasında tısbağa (*tortoise*), tülkü (*vulpes*), kiçik gəmirçilər (*small rodents*), sürünənlər (çənə sümükləri) (*reptiles*), balıq, ceyran (*gazella*) və *ovis/capra* (şəkil 3, 10) cinsinə aid heyvanların qalıqları müəyyən edildi. Daş məmulatı 33 ədəd çaxmaqdaşından olan artefaktlardan ibarətdir. Altındakı çöküntülər demək olar ki, steril idi (B3-22). Buradan yalnız bir ədəd çaxmaqdaşından mikrolövhnə fraqmenti və bir neçə heyvan sümüyü aşkar olunub.

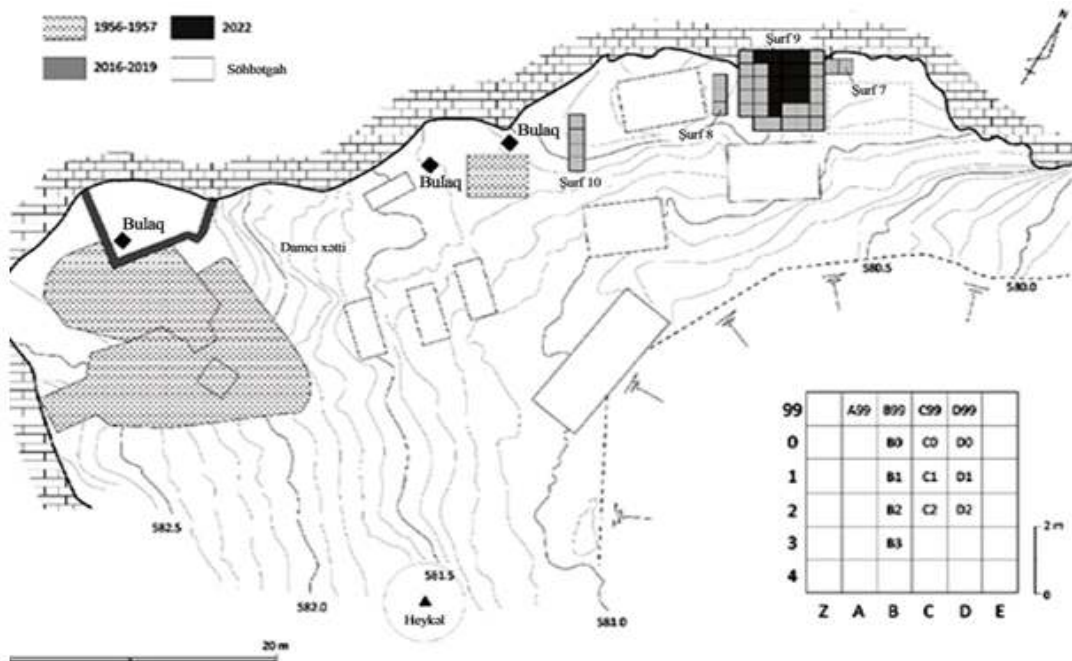
2016-2019-cı illərdəki tədqiqatlar zamanı e.ə. VI minilliyin əvvəlində sürətli bir keçid olduğu müəyyən olunsun da, mövcud arxeoloji sübutlar bunu əsaslandırmaq üçün yetərsiz idi. Xüsusən bu mezolit materiallarının miqdarında hiss olunurdu. 2022-ci il tədqiqatlarının mühüm nailiyyəti ondan ibarətdir ki, 9-cu xəndəyin əsas sahəsində (3×4 m) mezolit-neolit qazıntı

sahələri genişləndirilmişdir və dərinləşdirilmişdir, mezolit çöküntüləri isə tamamilə qazılaraq öyrənilmişdir. Bunların hamısı əvvəlki məlumatlarımızı tamamlamağa imkan yaratdı. Bundan əlavə, daha erkən paleolit dövrü çöküntülərini araşdırmaq mümkün oldu. M.Hüseynovun tədqiqatları Damcılı mağarasında müstye dövrünə aid artefaktların mövcudluğunu göstərdi [13, s. 151-152]. 9-cu xəndəkdə 2016-2019 və 2022-ci illərdə aparılan qazıntılar nəticəsində qarışıq kontekstlərdə orta paleolit dövrünə aid edilən çaxmaq daşı və obsidian artefaktlar əldə olunmuşdur (şəkil 3 – 1, 2). 9-cu xəndəkdə əvvəlki mövsümlərdə mezolitdən əvvəlki təbəqələr yalnız B0-B1 kvadratlarında qismən müəyyən edilmişdir. Onlar tərkibində əhəngdaşı parçaları olan tünd bozdan yaşıl rəngli lilli təbəqə ilə xarakterizə olunurdu. Lakin demək olar ki, heç bir artefakt yox idi. Buradan götürülmüş OSL analizlər müstye dövrünü təsdiq etmədi.

2022-ci ildə paleolit təbəqələrinin olub-olmadığını araşdırmaq üçün ilk addım B2 kvadratı daha dərin qazılması qərara alındı. Bu kvadratın cənub hissəsi 2019-cu ildə qazılmadığı üçün biz ilk növbədə mezolit təbəqələrinin torpağını çıxardıqdan sonra dərinə qazmağa başladıq. Narıncı və ya boz çöküntüləri olan daşlı sıx təbəqələr (təbəqə 6?) aşağıya doğru davam etdi və bu mövsümdə biz mezolit təbəqəsindən təxminən 1,1 m dərinliyə endik. Materik səviyyəsinə çatmamışdır və mezolitdən əvvəlki stratigrafiyanı müəyyən etmək üçün mütləq gələcəkdə yeni qazıntı tələb olunur [8, s. 19].

Nəticə. Damcılı mağarası Cənubi Qafqazda antologiyası müəyyən olunmamış abidədir. Yeni tədqiqatların əsas məqsədi ilk növbədə mezolitdən neolitə keçidin tədqiqi idi. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində 4 mindən artıq artefakt aşkar olunmuşdur. Daş məmulatı çoxluq təşkil edir (~81%): obsidian – 1809 ədəd, çaxmaqdaşı – 1029 ədəd, qaya daşı – 423 ədəd, çaydaşı – 118 ədəd. 804 ədəd keramika qalıqlarının əsas hissəsi üst mədəni təbəqələrdən aşkar olunub [11, s. 9, fiq. 6]. Neolit dövrü keramika fraqmentləri əsasən kiçik parçalardan ibarətdir.

Şəkil 1. Damcılı mağarasında aparılan qazıntı sahələrin xəritəsi.

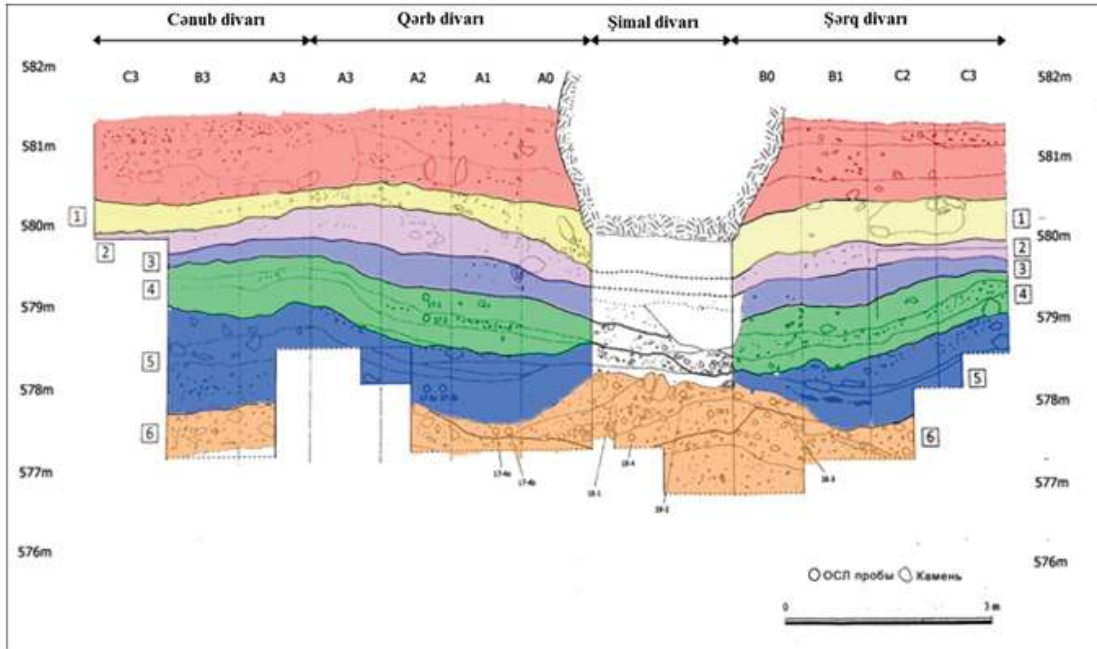
Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

1. Ötən əsrin 50-ci illərində aparılmış tədqiqatlardan fərqli olaraq, mədəni təbəqələrin stratigrafiyası müəyyənləşdirilmişdir və radiokarbon tarixləri ilə əsaslandırılmışdır.

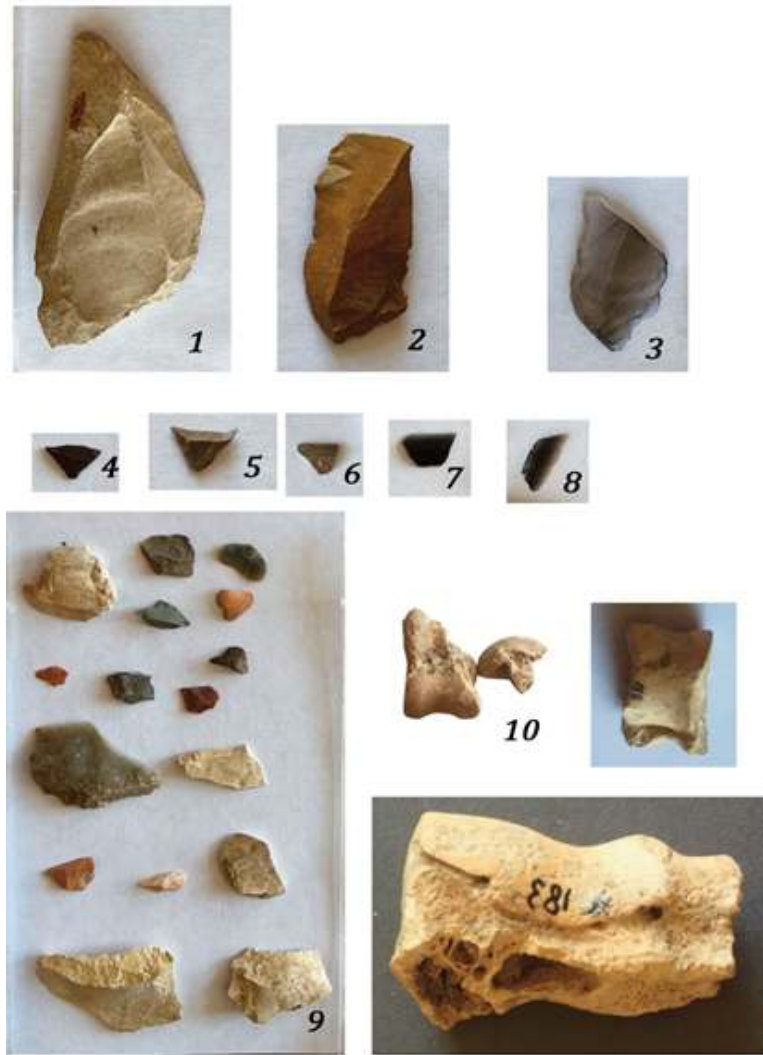
2. Mezolit təbəqəsində aparılmış tədqiqatlar bizə neolitdən əvvəlki icmaların iqtisadi həyatı haqqında məlumatlar verdi. Damcılıda mezolit dövrü mədəni təbəqəsi 500 illik bir dövrü əhatə edir (e.ə. 6500-6000).

3. Damcılı mağarası Qərbi Azərbaycanda neolit dövrünə aid ən qədim məskən olduğunu göstərir. Damcılıdan alınan məlumatlara əsasən, belə nəticəyə gəlmək olur ki, mezolit-neolit keçidi e.ə. VI minilliyin əvvəlində sürətli baş vermişdir. Bu prosesə Cənubi-Qərbi Asiyadan gəlmə neolit icmaların təsiri olsa da, dəyişikliklərdə yerli icmaların töhfələri də olmuşdur. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində mezolitdən neolitə keçidi e.ə. VII minilliyin sonu-e.ə. VI minilliyin əvvəlinə aid olundu (e.ə. 6028 il).

4. Bundan əlavə, orta paleolit artefaktlarının aşkar olunması Qərbi Azərbaycanın neandertal tipli insanların yaşadığı dövrə dair fikirlərimizi genişləndirdi.

Şəkil 2. Damcılı mağarasında aşkar olunmuş mədəni təbəqələrin stratigrafiyası.

Şəkil 3. Damcılı mağarasında 2022-ci ildə aşkar olunan tapıntılar.

Şəkil 4. Neolit dövrü ocaq və divar qalığı.

Şəkil 5. Mezolit dövrü ocaq yeri.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov M.M. Avey dağında daş dövrü mağarası // Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Məruzələri, 1959, 15 c., № 11, s. 1071-1076.
2. Məmmədov Y.V., Səfərova Ü.R. Damcılı mağarasında arxeoloji qazıntılar (2016-2018) / Gəncə alimlərin III beynəlxalq elmi konfransının materialları. Gəncə, 2018, s. 103-106.
3. Məmmədov Y.V., Səfərova Ü.R. Damcılı mağarasında aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələrinə dair / Məmmədəli Hüseynovun daş dövrü arxeologiyasına verdiyi töhfələr mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın proqramı və tezisləri. Bakı, 2022, s. 42-43.
4. Zeynalov A.Ə., Nishiaki Y.V., Mansurov M.M., və b. Damcılı mağarasında arxeoloji qazıntıların bərpası / Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar – 2015-2016. Bakı: Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, 2017, s. 420-426.
5. Zeynalov A.Ə., Mansurov M.M., Məmmədov Y.V. və b. Damcılı mağarasında 2018-ci ildə görülən çöl-tədqiqat işləri / Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsinin 50 illiyinə həsr olunan “2018-ci ildə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları” mövzusunda Elmi sessiyanın materialları. Bakı: Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, 2019, s. 8-9.
6. Chataigner C., Badalyan R., Arimura M. The Neolithic of the Caucasus / Oxford Handbooks Online. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199935413>
7. Mammadov Y.V. Archaeological investigations at Damjili cave (2015-2018) / Proceedings of the Second International Scientific Conference Education and Science in a Changing World: Problems and Prospects for Development. Dnipro, 2020, pp. 168-169.
8. Nishiaki Y. Damjili cave revisited: prehistoric excavations between 2016 and 2022 / Program and abstracts of the international scientific conference on “Mammadali Huseynov’s contributions to the archeology of the Stone Age”. Baku, 2022, p. 19.
9. Nishiaki Y., Mursagulov M., Musaguliyev M., Gasimov P.P., Mammadov Y.V. et al. Pre-historic survey at Avey mountain a working report of the 2015 season Gazakh district / Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar – 2015-2016. Bakı: Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, 2017, s. 427-434.

10. Nishiaki Y., Zeynalov A., Mansurov M. et al. The Mesolithic-Neolithic interface in the Southern Caucasus: 2016-2017 excavations at Damjili Cave, West Azerbaijan // *Archaeological Research in Asia*, 2019, v. 19, pp. 100-140.
11. Nishiaki Y., Zeynalov A., Mansurov M., et al. Radiocarbon chronology of the mesolithic-neolithic sequence at Damjili cave, Azerbaijan, Southern Caucasus // *Radiocarbon*, 2022, v. 00, No 00, pp. 1-14.
12. Varoutsikos B. The Mesolithic-Neolithic Transition in the South Caucasus: Cultural transmission and technology transfer: PhD diss. Harvard (MA): Harvard University, 2015, 388 p.
13. Гусейнов М. М. Древний палеолит Азербайджана. Баку: Тек Нур, 2010, 202 с.
14. Замятин С.Н. Разведки по каменному веку в Азербайджане осенью 1953 г. // *Труды Института истории Академии наук Азерб.ССР*, 1958, т. 13, с. 5-17.

AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitututu

E-mail: yaqubamea@gmailcom

E-mail: samkhet@mail.ru

Yagub Mammadov, Ulviya Safarova

ABOUT ARCHAEOLOGICAL RESEARCH CONDUCTED IN THE DAMJILI CAVE RECENTLY

Damjili cave is located in the western part of Azerbaijan, in the Gazakh region. This archaeological site has been the first Paleolithic site in Azerbaijan. So, the foundations of Paleolithic studies in Azerbaijan are inextricably linked with the name of M.Husseinov who made archaeological investigation of Damjili. Archeological excavations done in the 50s in the archaeological site of Damjili show the evidence that the cave was inhabited from the Middle Paleolithic to the Middle Ages. However, the artifacts discovered by these investigations were in a mixed context, since the stratigraphy of the cultural layers was damaged.

Thanks to modern excavations began in 2016 well-preserved cultural deposits have been discovered for the first time in the eastern part of the cave, about 50 m from the excavation explored by M.Husseinov. These excavations made it possible to reveal that the Damjili cave is a unique multi-layer archaeological site of the South Caucasus and contributed to the solution of several scientific issues. Among the main achievements of our research, we should in the first place note the identification of well-preserved cultural layers belonging to the end of the Mesolithic period and reflecting the transition to the Neolithic periods. So far, this is the first such discovery in the South Caucasus, providing a unique opportunity to explore the shift from Mesolithic to Neolithic in the region. Despite the discovery of dozens of stone artifacts of the Mousterian period from disturbed contexts, we have not yet been able to identify the cultural layers of this period themselves. That is why we decided to continue investigation in Damjili cave in 2023.

Keywords: *South Caucasus, Stone Age, archaeological excavations, Damjili cave, Mesolithic-Neolithic transition.*

Ягуб Мамедов, Ульвия Сафарова

ОБ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ, ПРОВЕДЕННЫХ В ПЕЩЕРЕ ДАМДЖЫЛЫ В ПОСЛЕДНИЕ ГОДЫ

Первым археологическим памятником эпохи палеолита в Азербайджане является грот Дамджылы, расположенный на западе страны в Газахском районе. Археологические исследования памятника проводились под руководством видного ученого М.Гусейнова, с именем которого неразрывно связаны основы отечественного палеолитоведения. Как показали результаты археологических раскопок 50-х годов прошлого века, пещера Дамджылы была заселена продолжительное время, начиная от эпохи палеолита до средневековья. Однако ценные артефакты были получены в смешанном контексте, так как стратиграфия культурных слоев была нарушена.

Благодаря современным раскопкам, начавшимся в 2016 году, впервые удалось обнаружить хорошо стратифицированные культурные отложения в восточной части пещеры, примерно в 50 м от раскопа, исследованного М.Гусейновым. Проведенные археологические раскопки позволили отнести Дамджылы к уникальным многослойным памятникам Южного Кавказа и способствовали решению ряда научных вопросов. Среди основных достижений наших исследований следует, прежде всего, отметить выявление хорошо сохранившихся культурных слоев, относящихся к концу мезолита и отражающих переход к периоду неолита. На сегодняшний день, это первая подобная находка, дающая уникальную возможность изучить переход от мезолита к неолиту в регионе. Несмотря на обнаружение десятков каменных изделий мустьерской эпохи, из-за нарушенного контекста нам пока не удалось выявить сами культурные слои данной эпохи. Поэтому необходимо продолжить исследования пещеры Дамджылы в 2023 году.

Ключевые слова: Южный Кавказ, каменный век, археологические раскопки, пещера Дамджылы, переход от мезолита к неолиту.

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 24.07.2023

Son variant 01.09.2023

UOT 39

AYTƏKİN QƏHRƏMANOVA

XIX-XX ƏSRLƏRDƏ QƏRBİ AZƏRBAYCAN QADIN GEYİMLƏRİ
(Aşiq Ələsgər yaradıcılığına əsasən)

Məqalədə Aşiq Ələsgər yaradıcılığında XIX-XX əsrin əvvəllərinə dair təsvir edilən Qərbi Azərbaycan qadın milli geyim növləri tədqiq edilmiş və bölgənin geyim mədəniyyəti haqqında müəyyən fikirlər söylənilmişdir.

Tədqiqat zamanı Aşiq Ələsgər yaradıcılığında təsvir edilən Qərbi Azərbaycan qadınlarının atlas, şal, alaca, qumaş, ipək, darayı, mahud, tirmə, xara və s. parça növlərindən istifadə etdikləri haqqında məlumat verilmişdir. Məqalədə qadın geyimlərindən olan alt və üst, həmçinin baş və ayaq geyimləri tədqiqatə cəlb edilmişdir. Milli geyim növlərindən olan köynək, dizlik, arxalıq, çuxa, çəpkən, nimtənə, don və digərləri təhlil edilmiş, müqayisələr aparılmışdır.

Aşiq Ələsgərin yaradıcılığının təhlilindən belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, incə zövqə, yüksək bədii duyuma, çevik həyat tərzinə malik olan Qərbi Azərbaycan qadınları XIX-XX əsrin əvvəllərində də geyimlərində istifadə etdikləri materialın gözəlliyinə, keyfiyyətinə və rahatlığına xüsusi diqqət yetirmişlər. Sonda belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, ölkəmizin ayrı-ayrı bölgələrində geyim növlərində müəyyən lokal-məhəlli xüsusiyyətlər olmasına baxmayaraq, ümumazərbaycan xarakteri daşmışdır.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, Göyçə, Aşiq Ələsgər, milli qadın geyimləri, alaca, atlas, ipək, çəpkən, çuxa, dizlik, don, kəlağayı.*

Xalqın tarixi ilə möhkəm bağlı olan geyimlər, onun mədəniyyətini öyrənmək üçün qiymətli mənbələrdən biridir. Geyimlər, maddi mədəniyyətin bütün başqa ünsürlərindən daha çox xalqın milli xüsusiyyətlərini əks etdirməklə yanaşı, sabit etnik əlamətlər sırasına daxildir. Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən Azərbaycanın mədəni sərvətlər xəzinəsinə misilsiz töhfələr bəxş edən, xalqımıza öz sazı və sözü ilə 80 ildən artıq ləyaqətlə xidmət edən Dədə Ələsgərin yaradıcılığını Qərbi Azərbaycanın qadın geyim mədəniyyəti nöqtəyi-nəzərindən zəngin etnoqrafik mənbə hesab etmək olar.

Geyimlər etnogenez məsələlərini aydınlaşdırmaq, xalqlar arasında mədəni-tarixi əlaqə və qarşılıqlı təsir məsələlərini müəyyənləşdirmək işində müəyyən rol oynamaqla, xalqın həm təsərrüfat sahələrinin səviyyəsindən, həm də coğrafi şəraitindən asılıdır.

Öncə qeyd edək ki, Azərbaycanın Qərb zonasında da XIX yüzillik və XX yüzilliyin əvvəllərində əhalinin geyim materialı kimi, əsasən yerli ustalar tərəfindən kустar üsulla üfqi toxuculuq dəzgahlarında – kərəkdə toxunmuş qılıcı şaldan, müxtəlif növlü və müxtəlif rəngli ipəkdən, nazik yun və pambıq parçalardan, həmçinin aşılınmış gön və dəridən istifadə edilirdi [6, s. 152]. Lakin, bölgədə əhalinin varlı təbəqəsinin geyimi əsas etibarilə ipək tafta, darayı, qanovuz, atlas, alaca, xara və s. parçalardan ibarət idi ki, bunlarında çoxu satılma yolu ilə əldə edilirdi.

Aşığın yaradıcılığının böyük bir qismi doğulub boya-başa çatdığı Göyçə mahalının gözəllərinin tərifindən ibarətdir. Onun qəhrəmanları xəyalında yaratdığı obraz deyil, real həyatda-aşiq məclislərində və xalqın toy-düyünlərində, bulaq başında gördüyü sadə kəndli qızlarıdır. Aşiq Ələsgər təriflədiyi qız-gəlinin zahiri gözəlliklərini, milli geyim və bəzəklərini elə məharətlə təsvir edir ki, gözlərimiz önündə XIX-XX əsrin əvvəlləri Qərbi Azərbaycan qadınlarının milli geyimləri, həmçinin geyimlərin rəngləri və geyimlərə vurulan dekorativ bəzəklər, onların timsalında bütün Azərbaycan qadınlarının geyimləri haqqında mükəmməl, aydın təsəvvür yaranır.

Dədə Ələsgərin yaradıcılığında təsvir edilən Qərbi Azərbaycan qadınlarının geyim növlərinin əksəriyyəti atlas, ipək, qanovuz, darayı, xara, alaca, mahud, zərxara parçalardan ibarətdir. Rəng çalarlarına gəldikdə isə Qərbi Azərbaycan qadınlarının geyimlərində rəngarəng olaraq al, yaşıl, sarı rəng çalarları üstünlük təşkil edirdi. Aşıq deyir:

Mənim yarım yaşıl geyib incidir [4, s.104].

Yaxud:

Xub yaraşır əndamına

Geyinibdir sarı gözəl [4, s.137].

Yaxud da,

Geyinib əndamına

Əbru ətlaz, alı gözəl [4, s.147].

Qərbi Azərbaycan qadınlarının geyimlərində al, yaşıl, sarı rəng çalarları üstünlük təşkil etdiyi halda, Bakı geyimlərinin rəng seçimində ən çox bənövşəyi rəng çalarlarından, həmçinin açıq qəhvəyi, solğun xardal rəngi, ağ, tünd mavi rənglər üstünlük təşkil etmişdir. Qarabağ geyimlərində üst tuman və üst çiyin geyimi ya eyni ya da uyğun rənglərdə, köynək isə tuman və arxalığın rənginə nisbətən açıq və parlaq rənglər seçilirdi. Naxçıvan geyimlərində innabı, yaşıl, gümüşü rənglərdən istifadə edirdilər [6, s. 113]. Ümumiyyətlə, bölgələr üzrə müqayisə apardıqda belə qənaətə gəlmək olur ki, geyimlər bölgənin təbiəti və iqlim xüsusiyyətlərinə uyğun gəlirdi. Bununla yanaşı, XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ayrı-ayrı tarixi etnoqrafik bölgələrində geyimlərdə lokal-məhəlli xüsusiyyətlər, bölgəyə məxsus detallar müəyyən dərəcədə özünü göstərsə də, tipoloji cəhətdən ümumazərbaycan səciyyəsi daşıyırdı.

Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi, Qərbi Azərbaycanda da geyim dəsti **alt** və **üst** geyimlərinə bölünürdü. Qadın alt paltarları alt köynəyi (müxtəlif bölgələrdə ona “can köynəyi” və “ət köynəyi” də deyirdilər), cüt balaq (enli şalvar) və dar balaqdan (dizlikdən) ibarət olmuşdur [2, s. 93]. Aid olduğu dövrdə Qərbi Azərbaycan qadınlarının alt köynəyi əldə toxunma ilə yanaşı, daha çox fabrik istehsalı olan pambıq və ipək parçalardan biçilib-tikilirdi. Qadın alt paltar geyiminə aid edilən istər dizliklər, istərsə də can və üst köynəkləri sahibinin iqtisadi durumundan asılı olaraq bahalı parçalardan-ipək, qanovuz, darayı, atlas, xara, həmçinin ucuz başa gələn bezdən, midqal, şilə, qədək və humayın ağından tikilirdi. Can köynəyi uzunətəkli, xişdəkli və peşli tuniki biçim üsulunda hazırlanırdı [8, s. 141]. Kasıb qadınların alt köynəkləri bəzəksiz olub, açılıb-bağlanması üçün boyunduruğu iki ədəd ilgək-düymə ilə bağlanır, varlı qadınların alt köynəklərinin yaxa kəsiyi və qollarının ağzına bəzən başqa parçadan köbə qoyulur, bəzən də bəxyə salınır və qızıl düymə ilə düymələnirdi. Qərbi Azərbaycan qadınlarının alt köynəyi isə dizdən bir qədər yuxarı, qolu uzun, düz və qolunun altı xişdəkli tikilərmiş. Yaxasına öndə “bir qarış, dörd barmaq”, arxada “bir qarış” olmaqla ikinci qat tikilərmiş. Bəzən xişdək elə kəsilərmiş ki, qol altından başlayaraq ətəyə də genişlik verilsin [5, s. 114].

Aşığının yaradıcılığında Qərbi Azərbaycan qadın alt geyimlərindən olan dizlik və köynəyin qiymətli parçalardan tikildiyini müşahidə edirik. Onun əsərlərinin təhlili zamanı yalnız bir təcnisində qadının ağdan paltar geyindiği təsvir edilir. Aşıq “Nəs ağa belə” təcnisində deyir:

Zər-ziba xələti pünhan eyelədin,

Biçdirdin qəddinə **nəs ağı** belə [4, s. 98].

Aşığın bu təcnisində vəsf etdiyi gözəlin geyindiği “nəs ağı” yüksək keyfiyyətli ağ parçadır. Bu barədə Azərbaycan milli geyimlərinin tədqiqatçısı S. Dünyamaliyeva yazır: “XIX yüzildə parça istehsalı kəskin şəkildə azalır, geyimlər əsasən idxal parçalardan tikilirdi. Yüksək keyfiyyətli ağ parça istehsalı artırdı” [5, s. 152].

Aşıq “Dal-dala” cığalı təcnisində tərif etdiyi gözəlin köynəyinin düymələrindən bəhs edir:

Açılıb yaxan bəndi,
Çək, truncun daldala [4, s. 94].

Yaxud: “buxaq düymələnib kağızdan bəyaz”, – deməklə aşıq Azərbaycan gözəlinin geyindi köynəyinin düymələrindən bəhs edir.

Müqayisəli təhlil apardıqda məlum olur ki, Qərbi Azərbaycan qadınlarının köynəkləri ilə Qarabağ qadınlarının köynəkləri eynilik təşkil edir. Bu haqda F.Vəliyevin və G.Abdulovanın “Qarabağ geyimləri” kitabında maraqlı məlumatlar öz əksini tapıb [13, s. 33].

Aşıq Ələsgərin əsərlərinin təhlilindən aydın olur ki, XIX-XX əsrin əvvəllərində Göyçə mahalının qadınları alt geyim dəsti olan dizlikdən daha çox istifadə etmişlər. Aşığın “Qırmızı” qoşmasında darbalaq-dizlik belə təsvir edilir:

Mərnuz dizlik geyib, çəpgəni ətlaz [4, s. 62]

Yaxud: “Həcər” müxəmməsində deyir:

Ağ ipəkdən dizliyi var, köynəyini geyib sarı [4, s. 140].

Onu da qeyd etmək ki, Qərbi Azərbaycanın, xüsusən Göyçə mahalının qadınlarının dizlikləri ilə Naxçıvan qadınlarının dizlikləri eynilik təşkil edirdi. Hər iki mahalın qadınlarının geydikləri dizliklər topuğa qədər uzun olub, topuqda büzülürdü. Naxçıvan qadınları kimi Göyçə mahalının qadınları da dizliyə çox vaxt “topuqluq” deyirdilər. Bakı ərazisinin qadınları da darbalaq-dizlik geyim növündən istifadə edirdilər. Azərbaycan etnoqrafiyasında Abşeron qadınlarının darbalaq-dizlik geydiklərini vaxtilə buraya səyahət edən S.Q.Omerlinin də müşahidə etdiyi yazılır [2, s. 94].

Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi, Qərbi Azərbaycan bölgəsində də qadın üst geyimlərinə üst köynəyi, çəpkən, çərkəzi, ləbbadə, nimtənə, küləcə, arxalıq; baş geyimlərinə çalma, ləçək, örpək, şal, kəlağayı; ayaq geyimlərinə isə başmaq, corab; bellərinə kəməv və müxtəlif bəzək növləri daxil idi. Bu üst geyim tiplərinin əsas elementlərindən biri **üst köynəyi** idi. Qadın üst köynəkləri bölgələr üzrə müəyyən fərqli xüsusiyyətlərə malik olsa da, ümumazərbaycan səciyyəsi daşıyırdı. Alt köynəklərində olduğu kimi, üst köynəkləri də sahibinin iqtisadi durumundan asılı olaraq kasıblar ucuz parçalardan, varlılar isə bahalı parçalardan olan qanovuz, darayı, atlas, xara və s.-dən tikilirdi. Adətən üst köynəyin tikilişində qoltuğunun altına fərqlənən parçadan xışdək qoyulurdu. Onu da qeyd etmək ki, Azərbaycan qadınları bütün bölgələrdə geyimin estetik gözəlliyinə xüsusi diqqət verirdilər. Onlar üst köynəkləri ilə yanaşı, digər üst geyimlərinin sinəsini, tikişlərin kənarlarını, yaxa və qolçaqlarını, ətkələrini xüsusi bəzək elementlərindən olan tikmələr, çaxma və asma metal bəzəklər, cürbəcür baftalar, şah-pəsəndlər, zəncirələr, muncuqlar, pələklərlə və s. ilə bəzəyirdilər. Bu cür bəzək elementləri A.Ələsgər yaradıcılığında da özünü göstərir:

Güləbətın qıyı tər sinə üstə,
Nə gözəl yaraşır qız köynəyinə [4, s. 137].

Yaxud:

Əynində zər güləcə
Ətəyində zər baftası [4, s. 140].

Aşıq Səhnəbanunun geydiyi üst köynəyini tərif edərkən köynəyin yaxasının “güləbətın” tikmələrlə bəzədildiyini göz önünə gətirir. Güləbətın tikmə Azərbaycanda ən qədim tikmə növlərindən biri olaraq Şəki, Şamaxı, Şuşa və Naxçıvanla yanaşı, Göyçə mahalında da inkişaf etmişdir [1, s. 497].

Aşıq “zərbafta” deyərəkən küləcənin ətəklərinin güləbətini – zərli saplarla ipək parçadan toxunmuş zər baftası-qaytanı təsvir edilir. Bafta-güləbətini ipək sapla toxunmuş qaytandır [3, s. 198].

Aşıq Ələsgər Səhnəbanunu tərif edərəkən deyir:

Zərgər gül doğrasın zərin tiladan,
Əlindən gəldikcə düz köynəyinə [4, s. 197].

Bu beytdə aşıq pilək tikmə növünü təsvir edir. Pilək tikmə növündən Azərbaycanın əksər bölgələrində, o cümlədən Qərbi Azərbaycan bölgəsində də qadınlar istifadə edirdilər. Onu da qeyd edək ki, pilək və pərək zərənduz tikmə növü zərgərlik sənəti ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Bəzən tikmə bilavasitə məmulat üzərinə müəyyən qayda ilə tikilib bəndlənir, bəzən isə ayrıca ensiz parça zolağının üzərinə bəndləndikdən sonra üst geyimlərin qollarına və ya ətəklərinə bəndlənirdi. Pilək tikmə həmişə başqa növ tikmələrlə-güləbətini, təkəlduz, qondarma, məxmərtel və s. ilə uyğunlaşdırılırdı.

Aşıq gözəlləri tərif edərəkən onların geyindikləri qadın üst geyimlərindən olan, “küləcə”, “nimtənə”, “çəpkən”, “don”, “alaca”, “alı” və digərlərinin də adlarını sadalayır. Aşıq “Mələk” müxəmməsində deyir:

Geyinib əndamına
Əbru ətlaz, alı gözəl;
Xara don, zərin nimtənə,
Başındakı şalı gözəl [4, s. 147].

Aşığın tərif etdiyi gözəlin geyindiği paltar atlasdandır və al rənglidir. Bu da təbiidir, çünki, ipək parça toxuculuğu olan şərbaflıq XIX əsrdə Azərbaycanda ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Onu da qeyd edək ki, 1861-ci ildə Nuxada fəaliyyətə başlayan fabrikdə 1200-1400 pud ipək məhsulu istehsal olunurdu. Bundan əlavə, Nuxa qəzasında 33, Qarabağda 19, Ordubadda 2 fabrik xarakterli ipəkçilik müəssisəsi vardı [9, s. 289]. Bu dövrdə ipək parça növlərindən olan “məni aldatdı”, “alışdım-yandım”, “gecə-gündüz”, “şəmsi-qəmər”, “darayı, “xara” və s. qadınlar tərəfindən daha çox bəyəniliirdi.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin inkişafı nəticəsində Avropa biçimli qadın geyim elementlərindən biri olan “don” xalqın məişətinə daxil olmağa başladı. Bu dövrdən etibarən Bakıda arxalıq və küləcə tipli qadın və kişi geyimlərini əhali “don” adlandırmağa başladılar. Don bütövbədənli olur, gövdə və qollardan ibarət biçilib-tikilirdi və onun üç forması (gövdəli, kəmərçin, büzməli) var idi [2, s. 98]. Varlı qadınlar donlarının ətəklərinə sərmə, güləbətini, yaxasına isə qızıl kəsmələr tikərdilər. Aşıq Ələsgərin “Mələk” müxəmməsində tərif etdiyi gözəlin əynində özündən naxışları olan xara ipək don var. Aşıq həmin müxəmməsində qadın geyimlərinin ən bəzəkli və zəngini olan **nimtənə** haqqında da danışır. Nimtənə qızıl sapla toxunan zərbaftan hazırlanırdı. Zərbaft isə qızıl və ya güləbətini qarışıq hazırlanan qiymətli parça idi. Qadın üst paltarı olan nimtənə gündəlik geyim kimi yun və pambıq parçadan, boğçalıq, toy-düyün paltarı kimi məxmər darayı, tirmə və başqa parçalardan hazırlanırdı. Nimtənənin ətəyinə, qollarının ağzına, yaxa və yan kəsiklərinə qızıl-gümüş düymələr bəndlənir, müxtəlif tikmələrlə bəzədilirdi. Aşıq Ələsgərin adı qeyd olunan müxəmməsində qadının tikmələrlə bəzədilən zərli nimtənə geyindiği təsvir edilir.

Onu da qeyd edək ki, təkə Aşıq Ələsgər yaradıcılığında deyil, aşıqlardan Dirili Qurbani, Xəstə Qasım, Aşıq Abbas Tufarqanlının şeirlərində də nimtənə (mintənə) qadın üst geyimi kimi tərənnüm olunur [11, s. 39; 12, s. 41]. Nimtənə XX əsrin ortalarına qədər sevilə-sevilə geyinilir [14, s. 167-168].

Tipoloji cəhətdən çəpkənlə eynilik təşkil edən nimtənə haqqında məlumata Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” əsərində də təsadüf edilir. Həmin əsərdə şair yazır: “Onların donu (nimtənəsi) başdan dizə qədərdir” [7, s. 186]. Buradan aydın olur ki, nimtənə haqqında yazılı məlumatlar XII əsrə qədər gedib çıxır.

Aşıq Ələsgər “Qırmızı” qoşmasında təriflədiyi qız-gəlinin geyindikləri qadın üst geyimlərindən olan **çəpkəni** belə təsvir edir:

Qüdrətdən çəkilib qaməti-şahbaz,
Mərnus dizlik geyib, **çəpgəni** ətlaz [4, s. 62].

Aşığın tərif etdiyi gözəllərin üst geyimlərinin təhlilindən aydın olur ki, nimtənə ilə çəpkən eyni mahiyyətə malik olan qadın üst geyimidir. Etnoqrafik və sənətsünaslıq ədəbiyyatında da çox vaxt qadın üst geyim tiplərindən olan nimtənə (mintənə) ilə çəpkən tipoloji oxşarlıq təşkil etdiyinə görə eyni bir geyim tipi kimi qəbul olunur. F.Vəliyev yazır ki, Azərbaycanın Şəki, Bakı, Şamaxı, Naxçıvan, İrəvan, Lənkəran, Gəncə, Qərb, Şuşa və b. bölgələrində geyilən qadın üst geyimləri bir başa çəpkənin sələfləridir [15, s. 33].

Çəpkən qadın üst geyim növü olub, köynəyin üstündən geyilir və astarlı tikilir, bəzən isə yüngül sırtınır və bədənə kip biçilirdi. Çəpkən ona görə astarla tikilirdi ki, o həm paltarın davamlılığını artırır, həm də onun istifadə müddətini uzadırdı, bununla yanaşı, əl tikişlərinin üstünü örtməklə, paltarı səliqəli göstərirdi. Çəpkən iqtisadi durumdan asılı olaraq ipək parçalardan məsələn, məxmər, tirmə, zərxara, tafta, qumaş, atlas, həmçinin pambıq, yun və adi parçalardan hazırlanırdı. Etnoqrafik ədəbiyyatda uzunqol və sallama qol olmaqla çəpkənin iki növü olduğu qeyd olunur. Uzun qol çəpkən dirsəyə qədər dar olur, sonra isə enlənir. Çəpkənin yaxasının hər iki tərəfində cərgə ilə qızıl və gümüş pullar tikilirdi. Aşıq Ələsgər “Görür-sənmi oğrun baxan gözəli” qoşmasında deyir:

...Yaxası qızıldan düymələni bdi [4, s. 52].

Çəpkənin bədənə kip oturması üçün çəpkənin yuxarı hissələri ətəyə yaxın yerdə bir metr uzunluğunda gümüş və ya qızıl zəncirlə çal-çarpaz bağlanırdı [8, s. 146]. Çəpkənin, ucu əlcəklə bitən qondarma qolları olurdu. Bu qolun kənar tikiş xətləri boyunca bəzəkli düymələr və ilgəklər tikilirdi.

Qadın üst geyimlərindən biri də **arxalıq** olmuşdur. Lakin, bölgələr üzrə onu müxtəlif adlarla adlandırmışlar. Abşeron bölgəsində “**don**”, Azərbaycanın Qərb bölgəsində isə “**küləcə**” adlandırılmışdır. Aşıq Ələsgərin “Şahpəri” müxəmməsində küləcə qadın üst geyimi belə tərənnüm edilir:

...Əynində xas **güləcə** (küləcə – A.Q.) [4, s. 155].

Küləcənin yaxa kəsiyi oval formada biçilir, yaxası boyhaboy açıq olur və qolları düzdəmə tikilərək ensiz biləzəklə tamamlanırdı. Küləcə qurşaq yerində xırda düymə və ya çarpaz vasitəsilə tamamlanırdı. Bəzək elementləri ilə olduqca zəngin olan küləcənin yaxası, bel ətəkləri, qollarının ağzı, güləbətini, muncuqlu pələk, məlilə tikmə, zəncirə, bafta, pələkli doldurma və s. ilə işlənirdi. Qeyd olunmalıdır ki, küləcə Gəncəbasar, Borçalı, Naxçıvan, Şirvan, İrəvanda qadınların bayramlıq geyim növü olmuşdur. Bu məqsədlə də qadınlar digər üst geyimlərindən fərqli olaraq küləcəyə daha çox bəzək elementləri vurmuşlar. İqtisadi durumundan asılı olaraq varlılar küləcəni daryı, qanovuz, atlas, məxmər və s.-dən, kasıblar isə ucuz pambıq parçalardan astarlı tikirdilər. Küləcə çəpkənlə tipoloji oxşarlıq təşkil etsə də, qolunun biçiminə və ətəyinin uzunluğuna görə çəpkəndən fərqlənir.

Aşığın əsərlərinin təhlili zamanı xalq arasında “al”, “ala”, “alışan” adı ilə tanınan “**alaca**” parça növündən hazırlanan qadın üst geyim növünə də rast gəlinir. Aşıq “Ay ana, ana” müxəmməsində deyir:

Geyibdir qəddinə yar alacanı

At müjgan oxunu, yarala canı [4, s. 90].

Alaca parça növü əsasən yundan və ipəkdən hasil olmuş, kətan hörgülü, sıx toxunuşlu möhkəm və davamlı qədim toxunma parçadır. İpəkdən hazırlanan alaca şərbaflıq sənətinin istehsal forması olan xam ipək toxuculuğu nəticəsində əldə edilir. Arif Mustafayev yazır: “Şərbaflıq sənətində texnologiyası və inkişaf səviyyəsi etibarilə bir-birindən fərqlənən iki başlıca istehsal forması: keci və xam ipək toxuculuğu təşkil edir”. Müəllif qeyd edir ki, kecidən toxunan ipək məmulatları arasında cecim, tətlik, xas qırmızı, alyoşa, alaca, çuxa, şalvar, köynək və s. mühüm yer tuturdu [1, s. 485-486].

Aşıq Ələsgər “Həcər” müxəmməsində Həcəri tərənnüm edərkən onun paltarının **darayı** parçadan olduğunu söyləyir:

...Hər paltarı darayıdır [4, s. 140].

Darayı xam ipəkdən hazırlanan məmulat növünə aiddir [1, s. 492]. Sıx toxunuşlu, sapı tovlı, bişmiş baramadan (gəci) toxunan, üzü qeyri-şəffaf qədim xalq toxumasıdır. Darayı toxumalar zolaqlı, həm də dama-dama naxışlı olur. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan qadınlarının geyimlərinin çox qismi darayı parçalardan hazırlanırdı. XIX əsrdə darayı toxuculuğu Şamaxı, Gəncə və Şirvanda geniş yayılmışdır [16].

Azərbaycanın bütün bölgələrində ənənəvi qadın geyimlərinin kompleksi içərisində **baş geyimləri** xüsusi yer tutmuşdur. XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan qadınlarının baş geyimləri **geymə** (qoyma) və **bağlama** (örtmə) olmaqla iki qrupa bölünür [2, s. 107]. Azərbaycanın Qərb zonasında da geymə qadın baş geyimlərinə araçqın, təsək, dingə və s.; bağlama-örtmə baş geyimlərinə ləçək, çarqat (qəşbənd), kəlağayı, şal, örpək, niqab, rübənd, çadra və s. daxildir.

Aşığın əsərlərinin təhlili zamanı qadın baş geyimlərindən olan kəlağayı, şal, rübənd adlarına təsadüf olunur. Qeyd edək ki, Azərbaycan qadınlarının örtmə (bağlama) baş geyimlərinin böyük bir qismini kəlağayı təşkil edir. Yaşa və zövqə uyğun olaraq qırmızı, qara, ağ, palıdı yerli və s. kəlağayılar geniş yayılmışdır. Həm yerli kустar istehsala məxsus Gəncə, Şəki, Şamaxı, Basqal kəlağayıları, həm də gətirmə kəlağayılar (“kolxana” və ya “korxana”, “qonşuçatladan”, “bağdatı”, “heratı”, “hələbi” və s.) varlı qadınların gündəlik geyim dəstində, yoxsulların isə bayramlıq (boxçalıq) paltarları içərisində əsas yer tuturdu [13, s. 49]. Aşıq “Giləyə” müxəmməsində deyir:

Başında **herat** kəlağay,

Bənzər göllər sonasına [4, s. 136].

Kəlağayı ipək parçadan tikilmiş dördkünc formalı baş örtüyüdür. Bu örtük gözəllik, ismət, ləyaqət, ehtiram, sədaqət rəmzi olmaqla yanaşı, Azərbaycanda qədimdən məlumdur. Kəlağayı Azərbaycanın Təbriz, Gəncə, Şamaxı, Şəki və Naxçıvan şəhərlərində yüksək keyfiyyətlə hazırlanırdı.

Aşıq Ələsgər müxəmməsində “heratı” kəlağayıdan bəhs edir. Çox güman ki, bu kəlağayı gətirmə kəlağayı olduğu üçün, yəni Herat şəhərindən gətirildiyinə görə, şəhərin adı ilə adlanmışdır. Qadınlar kəlağayını başa bağlamaq üçün onu diaqonal boyunca qıyqacı edir, uclarından birini sinə üstünə sərbəst atır, digər ucunu sərbəst qalan qanadın üstündən kürəyə atırdılar. Bəzən, kəlağayının kürəyə atılan qanadından yaşmaq kimi də istifadə edirdilər. Bəzən isə, kəlağayının hər iki ucu arxaya atılaraq boyunun ardında düyünlənirdi.

Aşığın yaradıcılığında təsvir edilən XIX əsr Qərbi Azərbaycan qadın baş geyimlərindən biri olan və mövsümdən asılı olaraq istifadə edilən **baş şalıdır**. Aşıq “Mələk” müxəmməsində

Mələyin geyindiği gözəl geyimləri ilə yanaşı, başına örtüyü şalı da nəzərdən qaçırmır:

Geyinib əndamına
Əbrü, ətlaz, alı gözəl,
Xara don zərin nimtənə,
Başındakı **şalı** gözəl [4, s. 147].

Aid olduğu dövrdə baş şalı kustar üsulla yerli karxanalarda toxunmaqla yanaşı, qadınların özləri də ağ yun ipdən kvadratşəkili dördbucaq formada toxuyur və qıraqlarında toxunan ipdən saçaqlar qoyurdular. Bu baş şalı, Göyçə mahalı ilə yanaşı, Naxçıvan və Qazax bölgəsində də toxunurdu və XX əsrin 70-ci illərinə qədər qadınlar şalı başa örtməklə yanaşı, çiyin örtüyü kimi də istifadə edirdilər. Bu şalı toxuculuğu mükəmməl bilən qadınlar ağ güzəm yunu yumşaq olduğu üçün ondan hazırlanmış ipdən toxuyurdular. Mənbələrdə XIX yüzilliyin 80-ci illərində Qazax qəzasında 500 ədədə qədər yun şal toxunduğu yazılır [2, s.112]. Onu da qeyd edək ki, Qazağın bəzi dağ kəndlərində yun şalı dəvə yunundan da toxuyurmuşlar.

Etnoqrafik ədəbiyyatda qadın baş geyimlərindən birinin rübənd olduğu qeyd olunur. Aşıq Ələsgər rübənd haqqında “Dolanır” qoşmasında deyir:

Məni qoca gördü, **rübəndin** açdı,
Ala gözlərinə gözüm sataşdı [4, s. 41].

Rübənd üzü kənar adamlardan gizlətmək üçün bir vasitə idi. Lakin, aşığın təsvirindən aydın olur ki, qız-gəlinlər yaşlı adamlardan çəkinmədiklərinə görə onların yanında üzlərindən rübəndlərini açırlar. Onu da qeyd edək ki, Naxçıvanda da yayılmış baş geyimləri içərisində rübəndlər xüsusi yer tuturdu. Bu, əsasən İslam dinin tələbləri ilə bağlı olmuşdur [10, s. 52-53].

XIX yüzillikdə qadın geyimlərinin bir qismini də **ayaq** geyimləri təşkil edir. Bu dövrdə ayaq geyimlərinin əsas növü başmaq olmuşdur. Azərbaycanın bütün bölgələrində XIX əsrə aid qadın ayaqqabıları arxası açıq, hündür dabanlı, pəncə üstü müxtəlif rəngli müşkü və tumacdan, altlığı isə aşılانmış göndən hazırlanaraq “zənanə”, “miyanə” və “qız başmağı” olmaqla üç ölçüdə tikilir, sifarişindən asılı olaraq yüksək zövqlə bəzədildiyi qeyd olunur [2, s. 115]. Ayaqqabılar ayaqda gözəl görünsün deyə, əlvan saplarla və ya qızılı simlərlə tikilir, daban oturacağına isə əlvan parçalardan “döşəmə” qoyulardı.

Aşığın “Baxın” mükəmməsində qadınların geyindiği “sarğı başmaq” haqqında belə deyir:

Yaraşır əndamına
Yaşılı, alı gözəlin;
Ayağına **sarğı başmaq**,
Başına şalı gözəlin [4, s. 125].

Sarğı başmağı keçmişdə atın sağrı gönündən hazırlayırdılar. Heyvanın quyruq tərəfindəki sağ və sol yanlarına, eləcə də həmin yanların dərisinə sarğı deyilir. Sarğı dərisindən keyfiyyətli ayaqqabı hazırlanır [17]. Mənbələrdə Qarabağ və Ordubadda da imkanlı ailələrin “sarğı başmaq”a daha çox üstünlük verildiyi haqda məlumatlar öz əksini tapıb [13, s. 52; 2, s. 116]. Aşıq Ələsgərin əsərinin təhlilindən aydın olur ki, XIX-XX əsrin əvvəllərində Qərbi Azərbaycan bölgəsində də qadınlarının ayaq geyimləri içərisində sarğı başmaqların xüsusi yeri olmuşdur. Təbii ki, bu cür başmaq növləri varlı zümrələrə məxsus olmuşdur.

Aşıq Ələsgər yaradıcılığında qadın ayaq geyimlərindən olan **məst** “Bu dala bax, bax” təcnisində belə təsvir edilir:

Əylən məclisində, gəlməsini gör,
Sarğı başmaq geyib, gəl, **məsin**i gör

Bimürvət gözəlin gəlməsini gör ,
Qəsd edir, canımı bu da ala, bax, bax! [4, s. 93]

Aşığın təsvir etdiyi gözəlin sarğı başmağı ilə yanaşı, onun məsi (məstini (ayaqqabısını) – A.Q) olmasını da təsvir edilir. Məsti qadınlar adətən ev şəraitində geyinirdilər. Bu ayaqqabı nisbətən yumşaq dəridən hazırlanır, başlıca olaraq qara, qırmızı, tünd göy, yaşıl rəngli olub, altı aşılınmış göndən, üstü isə müskü və tumacdan hazırlanırdı [14, s. 53].

İncə zövqə malik olan Azərbaycan qadınları adətən geyim tərzlərini tamamlamaq üçün bellərinə kəmərlər bağlayardılar. Azərbaycanda kişi və qadın bel kəmərləri və toqqalarının “ətəkli”, “təkbənd”, “gülbelbağı”, “saltoqqa”, “çilik toqqa”, “gümüş kəmərlər”, “zərli kəmərlər”, “sikkə” kəmərləri və s. növləri olmuşdur [2, s. 153]. Aşıq Ələsgər yaradıcılığında qadınların bellərinə bağladıkları gümüş kəmərlərdən bəhs olunur. Aşıq “Ay yağa məni” tənqidində deyir:

Mənim yarım yaşıl geyib incidir,
İncə beldə **gümüş kəmərlər**, inci dürr [4, s. 104].

Tənqidə tərənnüm olunan qadının belinə gümüş kəmərlər bağlandığı və qiymətli daş-qaşla bəzədildiyi təsvir edilir. Qadınların kəmərləri içərisində yayılma arealına görə üstün yeri “sallama” (ətəkli) kəmərlər tuturdu. Bu kəmərlərin ətəyinə kəmərdən aşağıya doğru 10-15-20 qəpiklik qulplu gümüş pullar gümüş zəncirlər vasitəsi ilə aypara formasında bir-birinə bənd edilirdi. Bir qayda olaraq kəmərləri qızlar deyil, gəlinlər gəzdirdirdi və gəlin köçən qızların toy-nişan paltar dəstlərinin içərisinə gümüş və bəzən də qızıl kəmərlər qoyardılar.

XIX-XX əsrlərdə qadın geyimlərində əvvəllər olduğu kimi çox sayda bəzəklərdən istifadə olunurdu. Bu bəzəklər baş bəzəyi, boyun bəzəkləri, sinə bəzəkləri və s.-dən ibarət idi. Aid olduğu dövrdə İrəvanda, həmçinin Göyçə mahalında geniş yayılmış bəzəklər boğazaltından, sərmədən, arxalığın çiyinə bənd edilən gərdənlikdən, həmail, çəçik, mirvari düzümü, həmçinin boğazaltı elementlərindən düzəldilmiş alınlıqdan ibarət olmuşdur [5, s.132-133]. Aşıq Ələsgər yaradıcılığında qadın üst geyimini tamamlayan sinə bəzəklərindən olan həmail və mirvari düzümünü belə tərənnüm edir:

Gərdənə **həmail** salıb
Ətəyə düzüb **mirvari** [4, s. 140].

Aşıq Ələsgərin əsərlərinin təhlili zamanı qadın ayaq geyimlərindən olan **coraba** da rast gəlinir: “Corab nə corab! Süd kimi ağ toxunub, üstündəki burma naxışları adamı valeh edir” [4, s. 378]. Ölkəmizdə qış aylarında ayaq geyimləri içərisində yundan toxunan corablar xüsusi yer tuturdu. Yun corabları qadınlarla yanaşı, kişilər də geyinirdilər. Corabların iki növü vardı: rezinli və saya. Rezinli corab toxunarkən əvvəlcə dörd sülüyə (corab milləri) ilmələr düzülür və beşinci sülünün köməyi ilə hörmə işləri aparılırdı. Bundan sonra ilmənin biri tərsinə, digəri isə düzünə götürülməklə 7-8 sm hörüldükdən sonra, daha ilmə tərsinə deyil, düzünə, saya üsulla toxunurdu. Bəzəkli corablara rezin toxunmur, hörmə işi rəngli iplər vasitəsi ilə aparılırdı. Əhali arasında həndəsi, bitki və xalça ornamentləri olan corablar daha çox yayılmışdı. Ən çox işlədilən naxışlar “göl”, “qarğa ağzı”, “alamuncuq” və s. idi.

Nəticə etibarlı ilə demək olar ki, XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ayrı-ayrı tarixi etnoqrafik bölgələrində olduğu kimi, Qərbi Azərbaycan bölgəsində də qadınlar incə zövqə, yüksək bədii duyuma, çevik həyat tərzinə malik olmuş, geyimlərində istifadə etdikləri materialın gözəlliyinə, keyfiyyətinə və rahatlığına xüsusi diqqət yetirmişlər. Onların geyimlərində lokal-məhəlli xüsusiyyətlər, bölgəyə məxsus detallar müəyyən dərəcədə özünü göstərsə də, tipoloji cəhətdən ümumazərbaycan səciyyəsi daşıyırdı. Bütün bu xüsusiyyətlər isə Aşıq Ələsgər yaradıcılığında öz əksini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə. I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 544 s.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə. II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 384 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə. I c., Bakı: Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
4. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 400 s.
5. Dünyamaliyeva S. Azərbaycan geyimlərinin bədii-dekorativ xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 2013, 448 s.
6. Dünyamaliyeva S. Azərbaycan geyim mədəniyyəti tarixi: Bədii-etnoqrafik tədqiqat. Bakı: Nağıl evi, 2003, 214 s.
7. Gəncəvi N. Sirlər Xəzinəsi. Bakı: Elm, 1981, 154 s.
8. Həvilov H. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Elm, 1991, 256 s.
9. Qəniyev H. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan-XXI əsrin ilk onilliklərində): Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Elm və təhsil, 499 s.
10. Naxçıvan milli geyimləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 91 s.
11. Ustad aşıqlar: Qurbani. 55 şeir. Bakı, 1972, s. 39.
12. Ustad aşıqlar: Xəstə Qasım. 46 şeir. Bakı, 1972, s. 41
13. Vəliyev F., Abdulova G. Qarabağ geyimləri. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişaf fondu, 2016, 352 s.
14. Vəliyev F. Milli qadın geyimlərimiz aşıq yaradıcılığında // Musiqi dünyası, Bakı, 2006, № 3-4, s. 167-168
15. Vəliyev V. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. Geyimlər, bəzəklər. Bakı: Elm, 2006, s.33
16. <https://medeniyyet.az/page/nevs>
17. <https://obastan.com>

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
E-mail: aytekin1962@mail.ru

Aytəkin Gəhrəmanova

WOMEN'S CLOTHING OF WESTERN AZERBAIJAN OF THE 19TH-20TH CENTURIES (based on the works of Ashug Alasgar)

The article examines the types of West Azerbaijani women's national costume of the early 19th-20th centuries, described in the works of Ashug Alesker, and expresses a certain opinion about the clothing culture of the region. The study revealed that the women of Western Azerbaijan, described in the works of Ashug Alasgar, used fabrics such as satin, shawl, alaja, cloth, silk, darayi, makhud, tirmə and hara. In the article, the study included women's underwear and outerwear, as well as hats and shoes. An analysis and comparative study of such types of national clothing as caftan, trousers, arkhuluk, chukha (Caucasian coat), chekmen, nımtene (vest), dress, etc. was carried out. From the analysis of Ashug Alasgar's works, it was concluded that the women of Western Azerbaijan have refined taste, high artistic flair and lead an active lifestyle. They paid special attention to the beauty, quality, and comfort of

the material used to make clothes at the beginning of the 19th-20th centuries. As a result, it was concluded that even though types of clothing in different regions of our country have certain local characteristics, they are also of a general Azerbaijani nature.

Keywords: *West Azerbaijan, Goyche, Ashug Alasgar, national women's clothing, alaja, satin, silk, chekmen, chukha, trousers, dress, kelagayi (silk kerchief).*

Айтекин Гахраманова

ЖЕНСКАЯ ОДЕЖДА ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА XIX-XX ВЕКОВ (по произведениям Ашуга Алескера)

В статье изучены типы западно-азербайджанского женского национального костюма начала XIX-XX веков, описанные в произведениях Ашуга Алескера, и высказано определенное мнение о культуре одежды региона.

В ходе исследования выявлено, что женщины Западного Азербайджана, описанные в произведениях Ашуга Алескера, использовали такие ткани, как атлас, шаль, аладжа, сукно, шелк, дарайи, махуд, тирмэ и хара. В статье в исследование были включены нижняя и верхняя одежда, а также головные уборы и обувь женщин. Проведен анализ и сравнительное исследование таких видов национальной одежды, как кафтан, панталоны, архалук, чуха, чекмень, нимтэнэ (жилет), платье и др.

Из анализа работ Ашуга Алескера был сделан вывод, что женщины Западного Азербайджана, обладающие утонченным вкусом, высоким художественным чутьем и ведущие подвижный образ жизни, и в начале XIX-XX веках уделяли особое внимание красоте, качеству и удобству материала, используемого для изготовления одежды. В итоге был сделан вывод, что несмотря на то, что виды одежды в разных регионах нашей страны имеют определенные местные особенности, они также носят общезербайджанский характер.

Ключевые слова: *Западный Азербайджан, Гёйче, Ашуг Алескер, национальная женская одежда, аладжа, атлас, шелк, чекмень, чуха, панталоны, платье, келагай.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 27.07.2023

Son variant 10.09.2023

AZƏRBAYCAN DİLİ

UOT 81'41; 801.7

FİRUDİN RZAYEV

NAXÇIVANIN MİLADDAN ÖNCƏKİ MİNİLLİKLƏRƏ AİD
ORONİMLƏRİNDƏ AMORF-KÖK DİL FORMALARI

Məqalədə m. ö. minilliklərə aid Naxçıvan ərazisi oronimlərində öz izlərini saxlamış qədim dövr Azərbaycan dilinin quruluş formalarından bəhs olunur. Bu mövzu dövrümüzdə qədər tədqiq olunmamış, bəzi tədqiqatlarda səthi yer almışdır. Məqalədə m. ö. minilliklərə aid oronimlərdəki türk sözlərinin mənaları qədim türk dilinə aid sözlüklərə istinadən araşdırılmışdır. Burada dilimizin tarixi təkamülünün izləri, oronimləri formalaşdıran söz köklərinin daşdığı mənalarla adların ifadəsi müqayisəli təhlil olunur. Bu qədim oronimik adların türk dilində olduğu, onların quruluş formalarının ilkin amorf-kök dili formasında olduğu elmi baxımdan sübut edilir.

Məqalədə Naxçıvan toponimik sistemindəki bu quruluş formasını qədim türklər tərəfindən yarandığı tarix və dil faktları ilə əsaslandırılır. Müqayisəli təhlillərdə yeni elmi nəticələr əldə edilir.

Açar sözlər: Naxçıvan, oronimlər, amorf dil quruluşu, Əlincə qala, Dar dağ, Berdik dağ, Matien dağ.

Naxçıvan Muxtar respublikası ərazisi istər qədim mənbələr, istərsə də salnamə yazılarda yer alan öz tarixi qədimliyi ilə antik mənbələrdə iz qoymuş, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla bərabər, qədim dünya sivilizasiyası mərkəzlərindən də biri olmuşdur [8, s. 14]. Bu ərazinin toponimik sisteminin istər oykonim, oronim, istərsə də digər toponimik adlarında prototürk tayfalarının dil quruluşu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Mövcud tarixi proseslər şəraitində onların ilkin dil formaları müəyyən istiqamətlərdən inkişaf edərək sabitləşmişdir. Burada hər bir xalq öz adət və ənənəsində təbiəti, kainatı, insanların varlıq mənliliyini, düşüm tərzini anlamaq prosesində m. ö. minilliklərdən başlayaraq, toponimik adları öz dillərində yer alan əsasən tayfa adı, daha sonra daşdığı mifoloji inanclarla adlandırmışdır. Bu prosesdə xeyli Tanrı adları Naxçıvan ərazisinin əsasən dağ, təpə, qaya adları oronimik sistemində yer almışdır. Bu adlanmada mifoloji baxışların bir qismi əsasən onun etnooykonim, hidronimik adları ilə bərabər, oronimik adlarında da öz izlərini qoymaqla, dilimizin qədim quruluş əlamətlərini özündə qoruyub saxlamışdır. Ərazi oronimlərindəki quruluş və ifadə formalarına diqqət etdikdə, biz burada amorf-kök dil quruluşlarına təsadüf edirik ki, bu m. ö. minilliklərlə bağlı adlarda daha çox özünü göstərir. Qeyd edək ki, **amorf** dillər – sözdəyişdirici şəkilçiləri olmayan dillərdir və burada “Mən yazıram” sözü “Mən yaz” kimi işlənir, tək hərflər belə leksik vahid mənalarında yer alır [1, s. 31, 118]. Biz m. ö. minilliklərlə bağlı toponimik adlarda, o cümlədən oronimlərdə də bu dil formasının ifadə quruluşuna təsadüf edirik.

Bu qədim ərazinin m. ö. VI-I minilliklərə aid oronimik adları bu və digər yöndən tədqiqatlarda yer almamış və bu adların daşdığı məna, onlardakı qədim dil formaları müqayisəli təhlillərlə tədqiqatlardan kənar qalmışdır. Məhz bu elmi istiqamətdən ərazi oronimik adlarına yanaşdıqda və müqayisəli təhlillərdə biz bu adlarda mifoloji inanclarla yanaşı xeyli sayda qədim dil quruluş formalarının və sözlərinin oronimlərdə, eləcə də digər toponimik adlarda yer aldığını görürük. Bu oronimik adlar ərazinin qədim Azərbaycan türklərinin-prototürklərinin hələ m.ö. VI minilliklərdən ana yurdu olduğunu və dilinin formalaşdığını təsdiq edən tarixi mənbələr yerindədir.

Biz tədqiqatlar zamanı xeyli sayda yazılarımızda qədim mənbələrdə yer alan yüzlərlə türk Azərbaycan mifoloji baxışların əsasən oronimik adlarda müşahidə olduğunu və Naxçıvan ərazisində də əsasən oronimik adlarda bu miflərin mövcudluğunu qeyd etmişik. Bu adların dilimizin ilkin formalarının da öyrənilməsi istiqamətində əsas mənbə olduğu onların formalaşma üslubunda özlərini təqdim edir.

Qədim yazılı mənbələr və tədqiqat əsərləri, xəritə tərtibatlarında biz təkcə Naxçıvan MR-i ərazisində aktiv fonda olan, **İlan** dağ, **Anabadgədik** dağı, **Əlincə** qala, **Berdik** dağı **Ləkətağ dağı**, **Nəhəcir** dağı, **Noxud** dağı, **Sərki** dağı kimi 30-dan artıq oronimik adlarla qarşılaşırıq [9]. Bu adların quruluş formalarında həm qədim türk mifinin izlərini, həm tayfa adlarını, həm də ilkin **amorf-kök** dillər quruluşunu izləyirik ki, onların quruluş formalarına elmi yöndən baxış, xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İlan dağ, adındakı müasir “dağ” sözünü çıxmaqla ad **İl** – Yurd, vətən, vilayət” söz kökünü izah edən bu morfem F.Rəşidəddinin “Oğuznamə” əsərində də bu mənaya “Oğuz yurd tutdu, **il** oldu” şəklində rast gəlirik [4, s. 30-31]. “Yurd, ilçə “ mənalı söz kökləri bu gün də Osmanlı türklərində eyni mənani daşımaqdadır. Bu morfemin **ul** yazılışında Sibir tayfaları və xakas, şor, tuvin dillərində “ulus”, “aul”, “kənd” mənalarda işləndiyini də görürük [10, s. 350, 357]. Burada **An**, **Anu** türklərdə yaradan Tanrıdır və ad **İl** + **An** yazılışında “Yurd An” şəklində mənacə anlaşılmır və amorf-kök dilləri şəklini təkrarlayır. Müasir dilin ifadə imkanları hesabına yanaşdıqda ad “An Tanrısının yurdu” mənasında dağ adıdır.

Biz **Anabadgədik** dağ adına diqqət etdikdə, oronimdəki **Ana/Anu** Tanrı adı, **bat** – “ölkə, yurd” sözləri ilə işlənmiş **gədik** sözü, sonralar dilimizdə yaranmış söz olmuşdur. Son “gədik” sözü çıxılmaq şərti ilə adın ilkin forması **Ana** + **bat** – “Anu + ölkə” formasında yenə də tam anlaşılmır. Lakin müasir ifadə formasında ad “An/Ana ölkəsi” dağı formasında Tanrı adını daşıyır.

Əlincə qala, adı xeyli sayda müəlliflər tərəfindən izah olunmuşdur. 1590 və 1724-cü ilə aid sənədlərdə bu məntəqə adları Naxçıvan qəzasının Aralıq, Qışlağat və Əlincə nahiyələrində “Əlincə” məzrəsi – insan yaşamayan kənd kimi və “Əlincə”, “Əlincək” yazılışlarında qeydə alınır [5, s. 178, 182]. Bu adın etimoloji izahına xeyli müəllif A.Axundov, M.Seyidov, A.Bağərov, M.Mirheydərov, C.Qiyasi kimi müəlliflər öz tədqiqatlarında toxunmaqla, adı “Əlcihin türk tayfası”, “Əlin içi”, “Qüvvətli hakimiyyəti olan qala”, “Ərən qalası” kimi izah etmişlər [11, s. 139-169].

Biz adın qədim mənbə yazılarında **Erencak** kimi qeyd edildiyini görürük ki, bu gün dilimizdə addakı **erın** – “ərən” sözü qədim sözlüklərimizdə yer alır və **çəş**, səsəvəzlənməsi nəzərə alınarsa, adı **Er** + **en** + **Sak** kimi də bərpa edə bilərik. Bu halda qala adı ilkin formada **Er** – “ər”, **en/an** “mənsubluq şəkilçisi”, **Sak** tayfa adı ilkin formada “**Ər** + **mənsubluq** + **Sak**” kimi tam məna ifadə etmir və amorf-kök dil formasında görünür. Müasir dil quruluşumuzda isə, ad “Sak ərinin qalası” mənasında izah olunur [11, s. 168].

Berdik dağı adı oronim də öz quruluş formasına görə qədim türk sözlərindən formalaşmışdır. Biz m. ö. VIII əsrdə Midiyada **Partagen** tayfa adında da **Berd** komponentinin təkrarına rast gəlirik. Qədim türk dili sözlüklərinə istinadən **Ber/beri** – “qurd”, **-t-** “cəmlilik” şəkilçisi, **ik/uk** – varis mənasındadır [3, s. 118, 204; 8, s. 143]. Bu mənalara nəzərə alınmaqla oronim ilkin variantda “Qurd + cəmlilik + varis” mənasında tam anlaşılmır və amorf-kök dil formasını təkrarlayır. Biz hazırkı dil quruluşumuza istinadən ada yanaşdıqda dağ adı “Qurd varislərinin” dağı mənasında özünü mifoloji baxımdan tam açıqlayır ki, biz bu gün də dağları qurdların məskəni sayırıq.

Naxçıvan ərazisində öz mənə çalarına görə seçilən dağ adlarından biri də **Nəhəcir** dağıdır. Bu oronimik ad eynilə məntəqə adında da təkrarlanır. “Nuh/Nəh” tərkibinə qoşulan **ac/as** – “qüvvətli”, **ur** – “qur, qurmaq, tikmək” leksik vahidləri ilə ad ilkin formasında “Nah/Nuh + qüvvətli + qur” quruluş formasında mənəca anlaşılmır və yenə də Əlincə, Berdik qala, dağ adlarında olduğu kimi amorf-kök dil formasını təkrarlayır. Biz ada müasir dilimizin ifadə imkanından yanaşdıqda burada ad “Qüvvətli Nuhun qurduğu dağ” mənasında tam izah olunur.

Qədim dil quruluşumuzu özündə təkrarlayan **oronimik** adlardan **Sərki** dağı adı da müasir aktiv fondada Ordubad bölgəsi ərazisində olmaqla, özündə həm də qədim türk mifi olan **Şar Tanrı** adını qoruyub saxlamaqdadır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu mifi özünün inancında daşıyan **Şirak** prototürkləri Naxçıvan ərazisi və Ön Qafqazın yerli sakinləri olmaqla bərabər, Altaylara, Selenqa çayı hövzələrinə qədər yayılmaqla, bu qədim **Şar** – İşıq, Günəş Tanrı mifini bu ərazilərdəki türklərin də mifik inanclarına aşılamağa bilməmişlər [12, s. 86-90]. **Sərki** oronimik adının quruluş formasına diqqət etdikdə, biz adda **Sər/Şar** – “Günəş Tanrısı” adına və **ki/ku** – “şan, şöhrət” mənasını daşıyan qədim türk sözü təsadüf edirik [13, s. 607] ki, bu sözlər dağ adını formalaşdırmışlar. Biz yuxarıda da qeyd etdik ki, dağ adlarında türk mifoloji inancı daha çox təsadüf edilir. Əgər adın ilkin formasına diqqət etsək, ad “Şar + şöhrət” mənasında tam amorf-Kök dili quruluşunda heç bir mənə izah etmir. Dilimizin tarixi təkamülündən formalaşmış müasir üslubu ilə ada yanaşdıqda ad, “Şöhrətli Şar Tanrısı dağı” mənasında izah olunur.

Biz tarixi qaynaqlara da diqqət etdikdə, burada xeyli dağ adlarına rast gəlirik ki, bu mənbələr bir daha Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanın qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri olmasının əsas tarixi faktlarındadır. Bu baxımdan Herodotun məlumatlarında da biz qədim dağ, düz oronimik adlar ilə qarşılaşırıq. Burada Arazın başlanğıcının **Matien** dağlarından götürüb, Xəzər dənizinə töküldüyü haqda xeyli məlumata rast gəlirik. Bu dağ adı-oronim **Mitan**-Azərbaycan dövlətinin ərazisindəki Van, Göyçə və Urmiya gölü ərazilərini əhatə edən Naxər-Naxçıvan ölkəsi ərazisində olmaqla, qədim Naxər türklərinə aid idi [7, I, 201, 202, 205, 209-211; 14, s. 174]. Matien dağ adının quruluşundakı Mat + i + en, **mat-bat** – “ölkə, yurd”, **i** – iç, **en/an** – “mənsubluq” şəkilçisi olmaqla, bu oronimik ad özünü ilkin formada “Ölkə + iç + mənsub” mənasında göstərməklə anlaşılmır və amorf-kök dil quruluşunu təkrarlayır. Müasir dil quruluşunda isə oronim “İç ölkənin, yurdun dağı” mənasını daşıyır. Biz A.Axundovun yazılarında da fonem-səslərin (tək hərfi) dilin ən kiçik vahidi hesab edilib, onun söz və morfem şəklində təzahür etdiyinə dair xeyli mənbələrə rast gəlirik [1, s. 31, 118].

F. Kırzioğlu da bu ərazidə Araz boyunda **Sakar** qışlağı, dağı adlarını çəkir və sonda Şumer-Sak dəfn adətlərinin eyniliyinə Urmiya, Van ətrafı arxeoloji nümunələrini misal göstərir [6, s. 31-35, 51]. Diqqət etsək, burada **Sakar** qışlağı adındakı “qışlaq” sözü son dövr dil ünsürü olmaqla, ad **Sak+ər** – “Sak əri” qışlağı kimi müasir dilimizdə yer alsada, **Sak+ər** quruluş forması dilçilikdə ilkin quruluş forması olmaqla, tam anlaşılmayan amorf-kök dil formasını öz quruluşu təkrarlayır.

Bu adların bir qismi qədim türk-Azərbaycan dilinin amorf-kök dil quruluşu ilə yanaşı mifoloji adları da öz quruluşlarındakı ilkin arxaik söz kökləri ilə təkrarlayır. Biz qədim Azərbaycan tarixinə dair yazılarda bu ərazidə daha bir dağ adına təsadüf edirik ki, bu dağ adı da m. ö. IX-VIII əsrlərə aiddir. Bu mənbə yazılarında Zərdüşün makedoniyalı İsgəndərdən 258 il əvvəl yaşadığını, Azərbaycanın cənubunda yerləşən Urmiya şəhərində Zubar dağının ətəyindəki Dərəcə çayının sahilində doğulduğunu göstərir [2, s. 166-168]. Burada **Zubər** çay

adı **Sub + ər** quruluşunda formalaşmışdır. Onun bu ilk quruluş forması heç bir şəkilçi olmadan işlənməklə, tam məna ifadə etmir və amorf-kök dil quruluşunu özündə daşıyır. Lakin müasir dil imkanlarımıza istinadən oronimik ad “Sub ərinin dağı” mənasında izah olunmaqla, adın prototürk **Subər** tayfa adından formalaşdığını tam təsdiq etmiş olur.

Ümumilikdə bütün bu oronimik adlardakı ifadə üslublarını müqayisəli təhlil etdikdə, sözlərin sabit şəkildə şəkilçisiz və öndən ortadan şəkilçilər qəbul edərək, müasir dil quruluşumuzdan fərqləndiyini görürük. Buradakı dil formalarına istinadən nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, oronimik adlar ən azı m. ö. VII-IV minilliklərdə ərazinin yerli sakinləri olmuş prototürk tayfalarının dil quruluşları, onların daşdığı mifoloji inanclar əsasında formalaşmışdır. Bu isə müasir dövrün dil quruluşlarına müqayisəli yanaşdıqda iltisqaqı-aqqlütinativ dillərin amorf-kök dillər və flektiv dillər mərhələsini adlayaraq, tam sabitləşdiyini sübut edir. Əgər sözlərin şəkilçilər qəbuluna diqqət etsək, iltisqaqı-aqqlütinativ dillərdə sözlər istənilən qədər şəkilçi qəbul etməklə öz kökünü sabit saxlamaq gücündədirlər. Ümumilikdə bütün göstərilən bu oronimik adların dil quruluşu forması m. ö. tayfa birliklərinin ilkin dil formalarını ortaya qoyur ki, bu tarixi faktlar **dilimizin amorf, flektiv dillərdən qədim olduğunu bir daha təsdiq etmiş olur.**

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarix, nəzəriyyəsi və metodu. Bakı: Maarif, 1979, 254 s.
2. Azərbaycan Tarixi. I c. (ən qədim zamanlardan XX əsrədək), Bakı: Azərənəşr, 1994, 687 s.
3. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.
4. Fəzlullah Rəşidəddin. Oğuznamə. Bakı: Azərənəşr, 1992, 72 s.
5. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
6. Kırzioğlu F. Yukarı Kür və Çoruk boylarında Kırçaklar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992, 278 s.
7. Геродот. История / Пер. и примеч. Г.А.Стратановского. Ленинград: Наука, 1972, 599 с.
8. Qeybullayev Q.A. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərənəşr, 1994, 278 s.
9. Naxçıvan Muxtar Respublikası, siyasi-inzibati xəritə. Bakı: Kartoqrafiya fabriki, 2002.
10. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I, ч. I, Москва: Госиздат, 1893, 508 с.
11. Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən II c. (m.ö. II-I minilliklər). Bakı: ADPU nəşr., 2017, 588 s.
12. Rzayev F.H. Naxçıvan ərazisi toponimlərində qədim Şar türk tanrı adının izləri // Naxçıvan Dövlət Universiteti, Elmi Əsərlər, Naxçıvan: Qeyrət, 2019, № 1 (98), s. 86-90, 290 s.
13. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Т. I, Москва: Наука, 1974, 777 с.
14. Yusifov Y.B. Qədim şərq tarixi. Bakı: Bakı Universitet, 1993, 496 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: firudinrzayev@gmail.com

Firudin Rzayev

AMORPHOUS-ROOT LINGUISTIC FORMS IN THE ORONYMS OF NAKHCHIVAN DATING BACK TO MILLENNIA BC

The article examines the structural forms of the ancient Azerbaijani language, which left traces in the oronyms of the Nakhchivan territory, dating back to millennia BC. This topic has not yet been studied; it is touched upon only superficially in some studies. In the article, the meanings of Turkic words in ancient oronyms are studied referring to dictionaries of the ancient Turkic language. Here we carry out a comparative analysis of the expression in the names of the meanings of the roots of words that form oronyms, which are traces of the evolution of our language. It has been scientifically proven that these ancient oronymic names are words of the Turkic language, and their structural forms are the original amorphous root language forms.

The article, using historical and linguistic facts, confirms that these structural forms in the toponymic system of Nakhchivan were created by the ancient Turks. New scientific results were obtained in the process of comparative analysis.

Keywords: *Nakhchivan, oronyms, amorph language structure, the castle of Alinja, Dar mountain, Berdik mountain, Matien mountain.*

Фирудин Рзаев

АМОРФНО-КОРНЕВЫЕ ЯЗЫКОВЫЕ ФОРМЫ В ОРОНИМАХ НАХЧЫВАНА, ДАТИРУЕМЫХ ТЫСЯЧЕЛЕТИЯМИ ДО НАШЕЙ ЭРЫ

В статье рассмотрены структурные формы древнеазербайджанского языка, оставившие следы в оронимах Нахчыванской территории, датируемых тысячелетиями до н.э. Эта тема до сих пор не изучена, в некоторых исследованиях она затронута лишь поверхностно. В статье значения тюркских слов в древних оронимах изучены со ссылкой к словариям древнетюркских языков. Здесь проведен сравнительный анализ выражения в названиях значений корней слов, формирующих оронимы, которые являются следами эволюции нашего языка. Научно доказано, что эти древние оронимические названия представляют собой слова тюркского языка, а их структурные формы – это исходные аморфно-корневые языковые формы.

В статье с помощью историко-лингвистических фактов подтверждается, что эти структурные формы в топонимической системе Нахчывана были созданы древними тюрками. В процессе сравнительного анализа получены новые научные результаты.

Ключевые слова: *Нахчыван, оронимы, аморфная структура языка, крепость Алинджа, гора Дар, гора Бердик, гора Матиен.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 12.07.2023

Son variant 20.09.2023

UOT 81'28; 81'286

NURAY ƏLİYEVƏ

**PROFESSOR YUSİF SEYİDOVUN ARAŞDIRMALARINDA YAZIÇI VƏ DİL
PROBLEMI
(Rəsul Rza yaradıcılığı əsasında)**

Professor Yusif Seyidovun çoxşaxəli elmi yaradıcılığının böyük bir hissəsini onun "Yazıçı və dil" mövzusunda araşdırmaları təşkil edir. Çünki bədii ədəbiyyat oxucuya dil vasitəsilə yol tapa bilir. Ona görə də Yusif Seyidov yaradıcı şəxsiyyətlərin dilin zənginləşməsində rolu məsələsinə tez-tez müraciət etmişdir. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında az və ya çox rolu olan bütün şair və yazıçıların yaradıcılığı onun tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Belə sənətkarlardan biri də Rəsul Rzadır. Rəsul Rzanın dilimizin inkişafındakı rolu danılmazdır. Onun əsərlərinin ədəbi dilimizin inkişafına və öz daxili imkanları hesabına zənginləşməsinə çox böyük təsiri olmuşdur. Rəsul Rza görkəmli şair olmaqla yanaşı həm də ictimai xadim, müxtəlif elmi, ədəbi-tənqidi məqalələrin müəllifi idi. Ona görə də Yusif Seyidov böyük şairin mövzu ilə bağlı şeirlərinə tez-tez müraciət etmək, onlardan ən dolğun nümunələri seçib verməklə yanaşı ana dilimizə, onun inkişafı, lazımsız söz və ifadələrlə korlanması məsələsinə münasibətini göstərmək üçün müxtəlif məqalələrinə, publisist yazılarına da müraciət etmişdir. Bu nümunələrdə də Rəsul Rzanın doğma dilimizlə bağlı nə qədər həssas olduğunu vurğulamışdır. Beləliklə, Rəsul Rza yaradıcılığında dil məsələləri Yusif Seyidovun araşdırmasında hərtərəfli şəkildə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Yusif Seyidov, Rəsul Rza, yazıçı və dil, bədii əsərlərdə dil məsələləri.

Azərbaycan dilçilik elmi tarixində özünəməxsus yeri olan professor Yusif Seyidov bu sahədə öz məktəbini yaratmışdır. Mübaligəsiz demək olar ki, dilçilik elmimizin böyük bir dövrü Yusif Seyidovun adı ilə bağlıdır. Onun müxtəlif sahələr üzrə apardığı sanballı tədqiqatlar dilçilik elmimizin inkişafına yön vermiş, xüsusən Azərbaycan dilinin sintaksis bölməsinin hərtərəfli tədqiqi birbaşa Yusif Seyidovun adı ilə bağlıdır.

Böyük dilçi olmaqla yanaşı professor Yusif Seyidov həm də tənqidçi və ədəbiyyatşünas olmuş, bu sahədə ciddi və irihəcmli araşdırmaların da müəllifidir. Yusif Seyidovun irsinin böyük bir hissəsini onun yazıçı və dil məsələlərinə həsr etdiyi əsərləri təşkil edir. O yazırdı: "Dil ədəbiyyat üçün yalnız ümumi ifadə forması olmaqla qalmır; bədii ədəbiyyatın səviyyəsi, təsir qüvvəsi, gözəlliyi onun dili ilə, ifadə tərzii ilə şərtlənir... Dil bədii əsərin və onun müəllifinin ədəbi prosesdəki mövqeyini, xalqın mədəni inkişafında rolunu və yerini, xalqla yazıçı arasındakı əlaqə və münasibətləri müəyyənləşdirən ən vacib amillərdəndir. Ümumxalq dilinin zənginliklərini bilmək, onun incəliklərinə bələd olmaq və ondan istifadə bacarığı bədii yaradıcılıq qarşısında dayanan mühüm tələblərdəndir" [3, s. 6]. Hər hansı bir müəllifin dünyagörüşü, həyata baxışı, dövrünün hadisələrinə münasibəti onun dili vasitəsilə aydınlaşır. Yazıçının, şairin əsərlərinin dilinin təmizliyi, dolğunluğu onun yaradıcılıq qabiliyyətindən irəli gəlir. Bədii yaradıcılıqla məşğul olan insanların dilimizin inkişafında, onun zənginləşməsində, dilimizin lüğət tərkibinin imkanlarından istifadə edərək yeni sözlər, onomastik vahidlər yaradılmasında rolu danılmazdır. Hər bir şair və yazıçı az və ya çox dərəcədə bu sahədə müəyyən iş görür. Ona görə də dilimizin inkişafında ayrı-ayrı sənətkarların xidməti mütləq qeyd olunmalıdır.

Professor Yusif Seyidovun bu sahədəki tədqiqatlarını XI-XVIII əsrlərdə ədəbi şəxsiyyət və dil; XIX-XX əsrlərdə ədəbi şəxsiyyət və dil; XX əsrin 40-cı illərinə kimi yaradıcılıqla məşğul olan ədəbi şəxsiyyətlərin dili; XX əsrin 40-cı illərindən sonra yaradıcılığa başlayan şairlərimizin əsərlərinin dili və ədəbi dilimizin inkişafında onların rolu kimi dövrləşdirə bilərik.

“XX əsrdə şairlərin qarşısında dillə bağlı mühüm vəzifələr dururdu. Bu, ümumən ədəbi dil, əlifba, lüğət, orfoqrafiya, orfoepiya, nitq mədəniyyəti və s. sahələri əhatə edirdi. Şairlər bu məsələ ilə bəzən şair kimi, bəzən də bir publisist, filoloq, dilçi alim kimi məşğul olurdular” [4, s. 11]. Yaradıcılığı və dil sahəsində xidmətləri Yusif Seyidovun tədqiqatlarından kənar qalmayan belə şairlərdən biri də Rəsul Rza idi. Rəsul Rzanın Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafındakı rolu danılmazdır. Onun əsərlərinin ədəbi dilimizin inkişafına və öz daxili imkanları hesabına zənginləşməsinə çox böyük təsiri olmuşdur. “Bədii əsərlərin dili üzərindəki tədqiqat uğurlara işıq salmalıdır. M.İbrahimovun dilindəki əhatəlilik və bədii ümumiləşdirmə qüdrəti, S.Rəhimovun dilinin təbiiliyi, S.Rüstəmin dilindəki sərrastlıq və tribunluq, R.Rzanın dilindəki lirika, satira və müəmmaların sintezi... haqqında danışmaq vacibdir” [3, s. 10]. Hər hansı bir ədəbi şəxsiyyətin fərdi üslubunu, onun doğma dilə olan münasibətini öyrənmək vacibdir. Beləliklə, dilçilik müəyyən mənada ədəbi tənqiddə yaxınlaşır, ədəbi proses dil baxımından da öyrənilir. Bu da öz növbəsində ədəbi-bədii dilin inkişafına kömək edir.

Yusif Seyidov R.Rzanın təmsalında bədii yaradıcılıqla məşğul olan insanların dil proseslərindəki rolunu və yerini yüksək qiymətləndirir, bədii əsərin ədəbi dilin inkişafında mühüm vasitələrdən biri olduğunu göstərir və yazır: “R.Rzanın əsərlərində ana dili – Azərbaycan dili haqqındakı mülahizələr xüsusi yer tutur. Şair deyir ki, “Dil xalqın malıdır”.

Dil yaratmaq üçündür.
Dil yaşatmaq üçündür.
Dil könüllər fəth edən
böyük insan gücüdür.
Dili qiymətdən salar
ucuz söz, hiylə, böhtan.
Elə saxla dilini,
Nə dil səndən utansın,
Nə sən dilindən utan! [5, s. 166]

Məlumdur ki, yaradıcı insanlar hər biri dildən özünəməxsus şəkildə, öz məqsədinə uyğun istifadə edir. Onlar öz oxucusunun istək və tələbatını nəzərə alır, onların zövqünü oxşamaq və dünyagörüşünü formalaşdırmaq sənətkar üçün əsas qayəyə çevrilir. Bu baxımdan bədii yaradıcılığın müstəsna əhəmiyyəti var. Yazıçı və ya şair əsər yaratmaqla həm də insanları öz yazdıqlarına inandırmalı, gənclərə stimül verməli, onlara öz gələcək həyatlarında nümunə götürə biləcəkləri hərtərəfli qəhrəman obrazları yaratmalı, insanların hiss və həyəcanlarını cilalamalıdır. Eyni zamanda da dilin qayğısına qalmalı, onun zərərli yad təsirlərdən qorunması, zənginləşməsi və inkişafı üçün əlindən gələni əsirgəməməlidir. Bu baxımdan dilin inkişafında bədii ədəbiyyatın rolu danılmazdır. Yusif Seyidovun R.Rzanın dilimizin keçmişi ilə bağlı qeyd etdiyi fikirləri də bu baxımdan maraqlıdır: “Azərbaycan dili Həsənoğlunun, Nəsiminin şeirlərində, ölməz Füzulinin əsərlərində, milli iftixarımız olan Mirzə Fətəlinin dramlarında, böyük xalq şairi Sabirin şeirlərində, Cəlil Məmmədquluzadənin hekayə və dramlarında, Cəfər Cabbarlının pyeslərində, şeir və hekayələrində, Səməd Vurğunun şeir və dramlarında inkişaf edərək, büllurlaşaraq tərəvətini artırmışdır” [4, s. 167]. Məlumdur ki, R.Rza görkəmli şair olmaqla yanaşı həm də ictimai xadim, müxtəlif elmi, ədəbi-tənqidi məqalələrin müəllifi idi. Ona görə də Yusif Seyidov böyük şairin mövzu ilə bağlı şeirlərinə tez-tez müraciət etmək, onlardan ən dolğun nümunələri seçib verməklə yanaşı ana dilimizə, onun inkişafı, lazımsız söz və ifadələrlə korlanması məsələsinə münasibətini göstərmək üçün məqalələrindən də

sitatlar gətirmişdir. Bu nümunələrdə R.Rzanın doğma dilimizlə bağlı nə qədər həssas olduğunu görürük: “Yazıçılar söz yaradıcılığında fəal iştirak etməlidirlər. Nə üçün indi, dillərin formalaşmış inkişaf tapdığı bir zamanda, lazım gəldikdə, həyatın yeni hadisələrini ifadə etmək üçün yeni söz yaradılmasın, axı dillərin yetkinləşməsi prosesi indi də gedir. Məlumdur ki, söhbət söz oyunbazlığından getmir, dilə fikir və hisslərin ifadə vasitəsi kimi yaradıcı münasibət bəsləmək haqqında gedir” [5, s. 186]. Azərbaycan poeziyasında həm də sərbəst şeir formasının əsas yaradıcısı və ən görkəmli nümayəndəsi olan R.Rza bu dediklərinə özü də bütün yaradıcılığı boyu əməl etmiş və dilimizə çimərlik, işıqfor, Anar kimi bir çox leksik vahidlər qazandırmışdır.

Vaxtilə M.S.Ordubadı da yazırdı: “Şairlərə və yazıçılara məxsus olan vəzifələrdən biri də geniş kütlənin anlaya bilmədiyi çətin kəlmələrə və ya əcnəbi dillərdən alınan sözlərə qarşılıq tapmaq, onu dilimizin ahəng və qanununa uyğunlaşdırmaq üçün lisan alimləri ilə çiyin-çiyinə işləmək vəzifəsidir” [1, s. 274].

Bədii ədəbiyyat söz sənəti olduğu üçün onun əsas vahidi sözdür. Ona görə də dilə gələn yeni sözlər, vaxtilə dilin passiv lüğət fonduna keçən, sonradan yenidən aktiv leksikaya daxil edilən leksik vahidlər məhz yazıçının, şairin vasitəsilə tanınılır, təbliğ edilir, xalqın ixtiyarına verilir. Daha sonra bu vahidlər xalqın süzgəcindən keçərək müəyyən bir qismi geniş şəkildə işlənməyə başlayır, bəziləri isə yavaş-yavaş unudulur. Dilinin zənginliyi və aydınlığı, sadə və xəlqi olması yazıçının və ya şairin təsir gücünü də müəyyən edir. Sənətkarın sadə insanlara təsiri nə qədər güclüdürsə, onun dildə gedən proseslərə təsiri də o qədər güclü olur. Az sözlə böyük məna ifadə etmək, sözə qənaət qədimdən başlayaraq Azərbaycanın yaradıcı simalarının həmişə diqqətində olmuş, buna əməl edənlər yüksək qiymətləndirilmiş, söz xiridarı hesab olunmuşdur. Yusif Seyidovun gəldiyi nəticə də bundan ibarətdir ki, Rəsul Rza yaradıcılığı buna ən gözəl nümunədir.

Dilimizin inkişafında ayrı-ayrı sənətkarların xidməti unudulmamalıdır. Ədəbi aləmdə imzası olan hər bir şəxs müəyyən dərəcədə ədəbi dilin cilalanmasına kömək etmiş, onun leksik və qrammatik baxımdan zənginləşməsində, üslubiyyat cəhətdən yetkinləşməsində müəyyən rol oynamışdır. Dildəki hazır sözlərə qayğı ilə yanaşmış, qələminin gücü ilə yeni söz və ifadələr yaradan sənətkarlar dilin inkişafına öz töhfəsini verir. Bu cəhətdən yazıçı və dil münasibətlərinin öyrənilməsi ümumən ədəbi dilimizin öyrənilməsində ən mühüm vasitələrdən biridir. Rəsul Rza da dövrünün bir çox ziyahları kimi bütün yaradıcılığı boyu dilimizin saflığı uğrunda mübarizə aparmışdır. Onun əsərlərinin dili bədii baxımından maraqlı təsir bağışlayır. Şairin bədii dili ilə onun dövrünə, mühitinə, xalq dilinə münasibətini, ədəbi dilin qayda-qanunlarına necə riayət etməsini aydın görürük.

Rəsul Rza yaradıcılığında dil məsələləri Yusif Seyidovun araşdırmasında hərtərəfli şəkildə öz əksini tapmışdır. Ümumiyyətlə, ilk anadilli ədəbiyyat nümunələrimizdən müasir dövrə qədər Azərbaycan ədəbiyyatında elə bir ədəbi şəxsiyyət yoxdur ki, Yusif Seyidov yazıçı və dil münasibətlərində onun haqqında öz fikirlərini deməmiş olsun. O böyük bir tarixi dövrü əhatə edən mövzuda sistemli tədqiqat aparmış, özünəməxsus axıcı, aydın, səlis bir dillə Azərbaycan yazıçılarının və şairlərinin dilə münasibəti, ədəbi dilimizin inkişafında onların rolu haqqında qiymətli fikirlər söyləmişdir. Yusif Seyidov həm də XX əsrin 50-ci illərindən XXI əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan dilçilik elminin əsas yükünü öz çiyinlərində daşıyan görkəmli alimlərimizdən biri olmuş, dilimizin öyrənilməsində, dilçiliyimizin inkişafında müstəsna xidmətlər göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundlu Y.İ. Məmməd Səid Ordubadi (həyatı, mühiti və yaradıcılığı). Bakı: Sabah, 1997, 352 s.
2. Seyidov Y.M. Yazıçı və dil. Bakı: Yazıçı, 1979, 288 s.
3. Seyidov Y.M. Ədəbi tənqid və bədii dil. Bakı: Yazıçı, 1986, 240 s.
4. Seyidov Y.M. Əsərləri: 15 cildə. VIII c., Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2008, 678 s.
5. Seyidov Y.M. Sözüün şöhrəti. Bakı: Yazıçı, 1983, 282 s.
6. Seyidov Y.M. Sözüün hikməti. Bakı: Yazıçı, 1989, 485 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: naliyeva22@mail.ru

Nuray Aliyeva

**THE “WRITER AND LANGUAGE” PROBLEM IN THE RESEARCH OF
PROFESSOR YUSIF SEIDOV (based on the works of Rasul Rza)**

Most of the multifaceted scientific creativity of Professor Yusif Seidov consists of his research on the issue “Writer and Language”. Because fiction can find its way to the reader through language. That is why Yusif Seidov often addressed the issue of the role of creative individuals in enriching the language. The object of his research was the work of all poets and writers who played a more or less important role in the development of the literary language of Azerbaijan. One of these poets is Rasul Rza. The role of Rasul Rza in the development of our language is undeniable. His works had a great influence on the development of our literary language and its enrichment due to their internal capabilities. Apart from being an eminent poet, Rasul Rza was also a social activist and the author of various scientific, literary and critical articles. That is why Yusif Seidov regularly referred to the great poet’s poems on this topic, selected the most complete examples from them. He also referred to his various articles and journalistic writings to show the poet’s attitude to his native language, its development and clogging with unnecessary words and expressions. In these examples, he emphasized how sensitive Rasul Rza was to our mother tongue. Thus, issues of language in the works of Rasul Rza were comprehensively reflected in the research of Yusif Seyidov.

Keywords: *Yusif Seidov, Rasul Rza, writer and language, issues of language in literary works.*

Нурай Алиева

**ПРОБЛЕМА ПИСАТЕЛЯ И ЯЗЫКА В ИССЛЕДОВАНИЯХ ПРОФЕССОРА
ЮСИФА СЕИДОВА (на материале творчества Расула Рзы)**

Большую часть многогранного научного творчества профессора Юсифа Сеидова составляют его исследования на тему «Писатель и язык». Потому что художественная литература может найти путь к читателю через язык. Именно поэтому Юсиф Сеидов часто обращался к вопросу о роли творческих личностей в обогащении языка. Объектом

его исследования стало творчество всех поэтов и писателей, сыгравших более или менее важную роль в развитии литературного языка Азербайджана. Одним из таких поэтов является Разул Рза. Роль Расула Рзы в развитии нашего языка неоспорима. Его произведения оказали большое влияние на развитие нашего литературного языка и его обогащение благодаря своим внутренним возможностям. Помимо того, что он был выдающимся поэтом, Расул Рза был также общественным деятелем и автором различных научных, литературных и критических статей. Вот почему Юсиф Сеидов часто ссылался на стихи великого поэта на эту тему, выбирал из них наиболее полные примеры, а также ссылался на его различные статьи и публицистические сочинения, чтобы показать отношение поэта к родному языку, его развитию и засорению ненужными словами и выражениями. В этих примерах он подчеркивал, насколько Расул Рза был чувствителен к нашему родному языку. Таким образом, вопросы языка в творчестве Расула Рзы нашли всестороннее отражение в исследованиях Юсифа Сеидова.

Ключевые слова: *Юсиф Сеидов, Расул Рза, писатель и язык, вопросы языка в литературных произведениях.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 31.07.2023

Son variant 20.09.2023

UOT 81

ZÜLFÜYYƏ İSMAYIL

ƏBÜLFƏZ QULİYEVİN TƏRCÜMƏ ƏSƏRLƏRİNƏ DAİR

Məqalə dilçi-türkoloq alim, görkəmli pedaqoq, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Respublikasının əməkdar müəllimi Əbülfəz Quliyevin tərcüməçilik fəaliyyətinə həsr olunub. O, fəal və mütəmadi olaraq tərcümə işi ilə məşğul olur. Onun tərcüməçilik fəaliyyəti də bilavasitə elmi araşdırmaları ilə bağlıdır.

A.V.Borovkovun “Orta Asyada bulunmuş Kuran tefsirinin söz varlığı (XII-XIII yy.)” (Ankara: 2002), “Mövlana Cəlaləddin Rumi. Məsnəvi, üç cildə, (Naxçıvan: 2012-2013) tərcümə əsərləri, “General Vəysəl Ünüvar. Naxçıvan: təlatüm və burulğanlar” (Naxçıvan: 2007), “Qazi Mustafa Kamalın dostu” (Bakı: 2008), “Mustafa Kemalın dostu İbrahim Ebilov” (Ankara: 2011), “Vəysəl Ünüvar. 8 ay bolşeviklərlə üz-üzə” (Naxçıvan: 2014) və s. adlı tərcümə etdiyi bədii əsərlər Əbülfəz Amanoğlu imzasını bir tərcüməçi kimi elmi mühitdə tanıtmaqdan başqa ona geniş oxucu auditoriyası qazandırır.

Açar sözlər: *Əbülfəz Quliyev, tərcüməçilik, “Məsnəvi”, A.V.Borovkov, Qazi Mustafa Kamalın dostu, İbrahim Ebilov.*

Azərbaycan dilçilik elminin və dünya türkologiyasının inkişafında müstəsna xidmətləri olan dilçi, türkoloq alim, görkəmli pedaqoq, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Respublikasının əməkdar müəllimi, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin və Türk Dünyası Yazarlar Birliyinin üzvü Əbülfəz Aman oğlu Quliyev 50-yə yaxın kitab və monoqrafiyanın müəllifi, tərtibçisi və tərcüməçisi, 350-yə yaxın müxtəlif nüfuzlu elmi jurnallarda nəşr olunan məqalənin müəllifidir.

Görkəmli elm adamı Əbülfəz Quliyevin elmi yaradıcılığının bir istiqamətini də tərcüməçilik fəaliyyəti təşkil edir. O, tərcümə işi ilə geniş və mütəmadi şəkildə məşğul olur. Onun tərcüməçilik fəaliyyəti də elmi tədqiqatları ilə bilavasitə əlaqədardır. Ə.Quliyevin “İki dövlət, bir millət” – dostluq və qardaşlıq işinə xidmət edən fəaliyyəti yaşadığımız əsrin əvvəllərindən başlamışdır. Hələ 2005-ci ildə Türkiyə Cümhuriyyəti Ankara şəhərindəki İLESAM təşkilatına üzv qəbul edilən Əbülfəz Quliyevin bu sahədəki xidmətləri əvəzsizdir. Əbülfəz müəllim bir neçə il dövlət səviyyəsində Türkiyə Respublikasının ali məktəblərində mühazirə oxumağa dəvət olunmuş, uzun illər sıx şəkildə əməkdaşlıq etmişdir. O, burada türkologiya, qədim türkcə fənlərini tədris etmişdir. Əbülfəz Quliyev Türkiyədə yaşayıb işləyərkən türkcəni dərinləndirən öyrənmiş, onların həyatı ilə tanış olmuşdur. Bu cəhətlərlə yanaşı alimin poetik istedadı onun tərcüməsinin keyfiyyətini təmin edib. O, tərcümə etdiyi əsərlərin üzərində uzun müddət işləmiş, işə böyük qayğı və məsuliyyətlə yanaşmışdı. Bu illərdə o, elmi yaradıcılığını da uğurla davam etdirmiş, qardaş ölkədə zəngin Azərbaycan folklorunun təbliği ilə də məşğul olmuşdur. Bu fəaliyyətlər nəticəsində onun türk oxucusunun marağını, diqqətini çəkən əsərləri bir-birinin ardınca işıq üzü görmüşdür.

Əbülfəz Quliyevin görkəmli elm adamı akademik İsmayıl Hacıyevlə birgə ərsəyə gətirdiyi “Tarihte ve günümüzde Nahçıvan” [10] əsəri formalaşmaqda olan naxçıvanşünaslığa xidmətin ən bariz ifadəsidir. Həmçinin sarsılmaz özümlə malik olan milli-mənəvi dəyərlər sistemimizə, milli keçmişimizə, ümumxalq yaddaşına, el yaradıcılığına dərin köklərlə bağlılığın, böyük sevginin sayəsində ərsəyə gələn “Azərbaycan düğün türküleri” [3], “Məişət-mərasim nəğmələri” [12], “Azərbaycan mərasim (toy) nəğmələri” [1] adlı kitabları folklor və etnoqrafik mədəniyyətimizə Əbülfəz müəllimin ən dəyərli hədiyyələridir.

Onun rəhbərliyi altında respublikanın dialekt və şivələrinin öyrənilməsi istiqamətində səmərəli elmi-tədqiqat işləri aparılmışdır. Bu elmi-tədqiqat fəaliyyətinin müsbət nəticəsi olaraq Naxçıvan dialekt və şivələri 1998-ci ildən etibarən Türkiyə Cümhuriyyəti və Naxçıvanın elm adamları tərəfindən müştərək şəkildə araşdırılmağa başlanmışdır. Türkiyə Cümhuriyyəti Türk Dil Qurumunun qəbul etdiyi layihədən sonra Əbülfəz Quliyev, professor Tuncər Gülensoy, Paki Küçükər tərəfindən Naxçıvan Muxtar Respublikasından toplanmış dialekt materiallarının transkripsiyası yazıya alındı, fonetik-morfoloji cəhətdən araşdırıldı və nəticədə 2009-cu ildə Ankarada “Naxçıvan ağızı” [19] adlı 733 səhifəlik bir əsər çapdan çıxdı. Bu dialektoloji lüğət Naxçıvan dialektologiyasının söz varlığını tamamilə əhatə etmədiyindən, həmçinin bu görülən işlərin də məntiqi davamı kimi Əbülfəz Quliyevin 2010-cu ildə Ankara BRC nəşriyyatında işıq üzü görmüş “Naxçıvan ağızlarının söz varlığı” [18] adlı əsəri xüsusi maraq doğurur. Alim bu günə qədərki araşdırmalarını və toplanmış dil faktlarını incələmiş, geniş, əhatəli sözlük hazırlamışdır.

Əbülfəz Quliyevin məzmun və mündəricə baxımından daha çox diqqəti cəlb edən tərcümə əsərlərində biri Halil İbrahim Usta ilə birgə tərcümə etdiyi Rus şərqşünası A.V.Borovkovun “Orta Asyada bulunmuş Kuran tefsirinin söz varlığı (XII-XIII yy.)” adlı [4] əsərdir. Bəhsikeçən irihəcmli bu kitab rus dilindən türk dilinə tərcümə olunmuşdur. Bu əsər 2002-ci ildə Ankarada Türk Dil Qurumunun nəşriyyatında işıq üzü görmüş, kitabın nəşri Türkiyədə həmin sahənin tədqiqatçıları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Əbülfəz Quliyevin, heç şübhəsiz ki, tərcüməçilik fəaliyyətinin ən dəyərli səhifələrindən birini görkəmli türk şairi və sufi mütəfəkkiri Mövlana Cəlaləddin Ruminin (XIII əsr) “Məsnəvi” əsərinə müraciət təşkil edir. Bu əsərin Azərbaycan dilinə tərcüməsini xüsusi vurğulamaq lazımdır. O, türkiyəli alim professor Adnan Qaraismayıloğlunun orijinaldan tərcüməsi əsasında türkcədən çevirdiyi Mövlananın ilk dəfə Azərbaycan dilinə uyğunlaşdıraraq, filoloji tərcüməsini həyata keçirmiş, Naxçıvandakı “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyində nəfis tərtibatla 3 cildə (2012) nəşr etdirmişdir [14; 15; 16]. Oxucuların ixtiyarına verilən “Məsnəvi” tam şəkildə bu kitabı sevənlərin və yolunu həsrətlə gözləyənlərin qəlbinə sevinc, gözlərinə nur bəxş etdi. Kitabın redaktoru görkəmli elm adamı, Azərbaycan MEA-nın həqiqi üzvü, professor İsa Həbibbəylidir. Adıgedən tərcümə əsərinin, Mövlana Ruminin “Məsnəvi”sinin azərbaycanca variantının sonradan diqqəti cəlb edərək ulu Mövlananın vətəni qardaş Türkiyə Cümhuriyyətində nəşr edilməsi minnətdarlıq və maraq doğurmaya bilməz. Sözsüz ki, bu böyük məsnəviyyat kitabı olan Mövlanaya və onun kitablar kitabı “Məsnəvi”sinə olan sonsuz hörmət və ehtiramdan irəli gəlir ki, bütün dünya dillərində tərcümə olunaraq çap edilməsi və yayılmasını istəyən türk qardaşlarımız azərbaycancaya tərcüməni də qiymətləndirərək yenidən çap edilməsi və beləcə, azərbaycandilli oxuculara yaymaq kimi xoşməramlı bir işi həyata keçirmişlər. Bu tərcümə işi eyni şəkildə Türkiyə Cümhuriyyətinin Konya şəhərində Mövlana Mədəniyyət Mərkəzində nəfis şəkildə 6 cild halında işıq üzü görmüşdür. Xüsusi kitablıqda 6 kitabdan ibarət olmaqla çap edilən bu əsər onu sevənlər üçün ən böyük və olduqca qiymətli hədiyyədir. Özünəməxsus nəşr gözəlliyinə malik olan “Məsnəvi”nin Azərbaycan dilində nəşrinin təşəbbüsçüsü və hamisi Türkiyə Cümhuriyyəti Konya Böyük Şəhər Bələdiyyəsi və şəxsən onun rəhbəri Tahir Akyürəkdir.

Mövlananın həyatı və irsi haqqında yığcam, ancaq dolğun məlumat da daxil edilən bu əsər bütün bölmələrilə insanlığa əxlaq və məsnəviyyat həqiqətinin işığını tutur. “Məsnəvi”nin o bərraq üslubunu Azərbaycan türkcəsinə qazandırma səyi ilə yenidən tənzim edilən bu əsər” (Konya Böyük Şəhər Bələdiyyəsi rəhbəri Tahir Akyürək) məhz məsnəviyyat sahiblərinin

ixtiyarına verilən qiymətli bir xəzinədir. Böyük Mövlana deyirdi: “Hikmətlər Allahın əsgərləridir. Allah onlarla müridlərinin ruhlarını gücləndirər.

Biliklərini cəhalət şübhəsindən, ədalətlərini zülm şübhəsindən, cəmərdliklərini rıya şübhəsindən və səbirlərini axmaqlıq şübhəsindən uzaq tutar. Axirəti anlamaqda onlara uzaq olanı yaxınlaşdırar... Hər oxucu ancaq ağıl ölçüsünə anlayar. İbadət edən zəhmətinin gücü qədər ibadət edər. Müfti dünyagörüşü ölçüsünə fitva verər. Sədəqə verən qüdrəti ölçüsünə sədəqə verər. Bəxşiş verən varlığı ölçüsünə bəxşiş verər”. Bu mənada bəhs olunan zəngin mənəviyyat kitabı kimi “Məsnəvi” hikmət və müdrikliyin “əsgəri” olmaqla həmişə insanları, onu oxuyanları mənəviyyata, həqiqətə doğru can atanlar üçün özü qədərincə ləyaqətli bir töhfədir. Bu baxımdan Azərbaycan dilində nəşr edilən “Məsnəvi” mənəviyyata həmişə yüksək dəyər verən Azərbaycan xalqından Mövlanasevərlər üçün misilsiz bir hədiyyədir.

Məlumdur ki, öz şəxsiyyəti ilə heyrətlər yaratmış türk dünyasının böyük şairi Mövlana Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi” kitabı bu gün dünya xalqları arasında sevə-sevə oxunan kitablardan biridir. Təsadüfi deyil ki, dünyanın müasir inkişaf istiqaməti artıq irqindən, harada və hansı ictimai quruluşda yaşamasından asılı olmayaraq mənəvi dəyərlərə ehtiyac hiss edir və həssaslıqla yanaşır. Elə bunun nəticəsidir ki, “Məsnəvi” əsl mənəviyyat, ucalıq və zəngin insani dəyərlər kitabıdır. Bütün türk-islam əxlaqı və düşüncəsini özündə əks etdirən bu kitab oxunduqca özünə insanları aludə edən, mənəvi sehr və təsirində tutub saxlayan, mənəviyyat və qəlbə humanizm, sevgi, barış, qayğıkeşlik və mərhəmət, düzgünlük, həqiqətsevərlik və s. yüksək əxlaqi, mənəvi hiss və duyğular, keyfiyyət və xasiyyətlər aşılır. Daşdığı bu mənəvi-fəlsəfi əhəmiyyətdən irəli gəlir ki, neçə illərdir böyük türk şairi və filosofu Mövlananın “Məsnəvi”si dildən-dilə tərcümə edilir, sərhədləri aşır, xalqlar, insanlar dolaşır və bütün dünyaya mənəviyyat təlim edir.

Mənəviyyatı yüksək tutanlar, həqiqəti sevənlər və haqq axtaranlar üçün əvəzsiz olan bu mənəviyyat mənbəyi həm də dəyəri biçilməyəcək böyük bir bəxşiş, qiymətli bir hədiyyədir. Amma əlbəttə ki, hər oxucu öz istəyincə axtarar, öz qədərincə anlayar, öz mənəviyyatınca dəyər verər. Çünki Mövlanaya və onun “Məsnəvi”sinə maraq duymayan adam yoxdur. Mövlana yaradıcılığındakı hikmət, müdriklik və əxlaq təntənəsi bizim hər birimizin olmalı olduğumuz ata-babalarımızın təqdir etdiyi kimidir. Mənəviyyatçılıq bizim digərlərindən fərquymiz və bəlkə də elə üstünlüyümüzdür. “Məsnəvi” də məhz mənəviyyat sahiblərinin ixtiyarına verilən bir qiymətli xəzinədir. Kitabın təqdimatında yazıldığı kimi: “Yeddi gizli mənaya sahib olan “Qurani-Kərim”in bir təfsiri olan və birləşdirici bir üst dillə yazılan, içində həm müdriklər, həm də xalq üçün qidalan olan “Məsnəvi”nin daha çox fayda əldə etmək məqsədi ilə indiyə qədər müxtəlif dillərə tərcümə və şərhləri həyata keçirilən bu kitab indi böyük zəhmətin və qayğının nəticəsi olaraq biz azərbaycanlı oxucular üçün gəlib. “Hər kim olursan ol, gəl” deyən, yolları açan Mövlananın sözlərilə desək, bu kitab da elə hər kim olursa olsun, mənəvi qida almaq istəyənlər üçündür.

AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev ədəbi-bədii fikir tariximizdə olduğu kimi, dil və ədəbiyyatımızın inkişafında böyük yeri olan Ədib Əhməd Yügnəkin “Atəbətül-həqaiq” (2018) adlı nəsihətamiz, əxlaqi-didaktik, fəlsəfi əsərində işlənən sözlərin lüğətini hazırlamış, ona şərh və izah yazmışdır. Eyni zamanda “Atəbətül-həqaiq” abidəsinin əlyazmasının B nüsxəsinin tam mətninin faksimilesi kitaba daxil edilmişdir.

Ədib Əhməd Yügnəkin “Atəbətül-həqaiq” [6] əsərinin ön sözünün müəllifi və elmi redaktoru akademik Nizami Cəfərovdur. Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyatında çapdan çıxmışdır.

Tərtibçi əsəri müasir dilimizə uyğunlaşdırmaqla yanaşı, kitaba “Ədəbiyyatımızın qaynaqları” başlığı ilə geniş bir müqəddimə yazmışdır. Burada qeyd olunur ki, təxminən 250 beytdən ibarət olan bu əsərin dünya muzey və kitabxanalarında bir neçə əlyazma nüsxəsi mövcuddur. Təəssüf ki, bu əsər və onun müəllifi Ədib Əhməd haqqında kifayət qədər məlumat əldə edilməmişdir. Əbülfəz Quliyevin Ədib Əhmədlə bağlı araşdırmalarından məlum olur ki, o, Daşkəndin şərqində Benakənd yaxınlığındakı Yügnək şəhərində doğulub. Anadan kor doğulsa da, mükəmməl mədrəsə təhsili almışdır. O, çox bilikli, ağılı və dindar bir adam olmuş, ərəb və fars dillərini yaxşı bilmiş, geniş dünyagörüşünə və dərin zəkaya malik olmuşdur. Elə buna görə də ona xalq arasında “Ədiblər Ədibi, fazillər başı” adlandırılıblar.

Türküstanın mütəfəkkiri, türk-islam şairi Ədib Əhməd Yügnəki türk mədəniyyəti, ədəbiyyatı və dilinin inkişafı üçün münbit zəmin yaratmış Qaraxanlılar dövründə böyüyüb, yetişmiş, ümum türk ədəbiyyatını öz əsərləri ilə, müdrik kəlamları ilə zənginləşdirmişdir. Onun əxlaqi fikirlərinin qaynağı İslamdır. O türk milli adət və ənənələrinə, türk milli təfəkkürünə, türk folkloruna söykənərək özünün fəlsəfi fikirlərini mənzum şeirlərlə irəli sürmüşdür. Təəssüflə bildirməliyik ki, Ədibin yalnız bir əsəri “Atəbətül-həqaiq” bu gün əlimizə gəlib çıxmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, sovet hakimiyyəti dövründə nəinki ümumtürk abidələrini Azərbaycan dilinə tərcümə etmək, heç bu əsərlərdən bəhs etmək də mümkün deyildi. Müstəqillik illərində ədəbiyyatımızın və dilimizin qaynaqlarına – qədim və ümumtürk yazılı abidələrinin öyrənilməsi və nəşri işinə dövlət qayğısı xeyli artırılmış, bu iş üçün münbit zəmin yaranmışdır. Məhz bu qayğı sayəsində “Divani-lügət-it-türk”, “Kutadqu bilik”, “Divani-hikmət” kimi, ilkin orta əsrlərin ümumtürk yazılı abidələri dilimizə tərcümə edilərək nəşr edilmişdir. Bu baxımdan həmin silsiləyə daxil olan möhtəşəm əsərlərdən biri – XII əsr şairi Ədib Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” poemasının dilimizə tərcümə edilərək nəşr edilməsi diqqətəlayiq hadisədir.

Ədib Əhməd əxlaq kitabı xarakterli “Atəbətül-həqaiq” mənzuməsini “Kutadqu bilik” poeması kimi əruz vəzninin mütəqarib bəhrində qələmə almışdır. Vəzni, bəhri saxlamaq şərtilə sənətkar türk şeirinin əsas forması sayılan dörtlüklərdən də geniş şəkildə istifadə etmişdir. Bu əsərdə sufizm ideyaları tərənnüm olunur. Əxlaqi-didaktik məzmununda qələmə alınmış bu əsərdə əxlaqi saflıq, “Quran” kitabında əksini tapmış yüksək insani sifətlər, düzlük, doğruluq, dünya və axirət qayğıları təbliğ olunur. Bu əsər dövrün hökmdarı Məhəmməd Dad İspəhsalar adlı bir türk bəyinə ithaf olunmuşdur. Əsər uyğur əlifbası ilə şərq türkçə ilə yazılsa da, bu gün dilimizdə işlənən “bilik”, “yaxşı”, “yaxınlıq”, “bahalıq”, “pul”, “mən”, “artıq” və s. kimi Azərbaycan kəlmələri işlədilmişdir.

Ədib Əhmədin bu əsəri aşağıdakı 13 başlıq altında ümumiləşdirilmişdir: 1. Allahın tərif; 2. Dörd xəlifənin tərif; 3. Böyük əmir Məhəmməd Dad İspəhsalar bəyin tərif; 4. Kitabın yazılması səbəbi; 5. Elmin faydası və elmsizliyin zərəri haqqında; 6. Dilin mühafizəsi haqqında; 7. Dünyanın dönüklüyü haqqında; 8. Comərdliyin mədhi və paxıllığın tənqidi haqqında; 9. Təvazökarlıq və kibr haqqında; 10. Hərslilik haqqında; 11. Kərəm, yumşaqıq və digər yaxşı sifətlər haqqında; 12. Zəmanənin zalımlığı haqqında; 13. Kitab sahibinin üzrü haqqında.

Ədib Əhməd bilik qazanmağa son dərəcə böyük qiymət vermiş, biliyin həyatda mühüm faydasını, insanın mənəvi inkişafında biliyin əhəmiyyətini dəyərli fikirlərlə ifadə etmişdir. Şairə görə bilikli insan qiymətli gövhərə bənzər. O, göstərmişdir ki, insan ancaq biliklə səadət yolunu tapar: “Biliklinin sözü, öyüd, nəsihdir və ədəbdir: Biliklini əcəm də, ərəb də öydü. Bilik malı olmayan üçün, tükənməz bir xəzinədir. Bilik nəsibsiz üçün yenilməz bir nəsibdir”. Ədib boşboğazlığın ağılsızlıq və savadsızlıq əlaməti olduğunu söyləyir. Dil haqqında Ədib

Əhmədin müdrik kəlamlarında deyilir: “Ədəblərin başı dilini gözləməkdir; Dilini mühafizə altında tut, dilin qırılmasın; Əgər dil mühafizə altından çıxarsa, dişini qırar”. Ədib Əhməd “Xəncər yarası sağalar, söz yarası sağalmaz” qədim ata sözündən çıxış edərək deyir: “İnsanı dil ilə hirsəndirmə; bil ki, ox yarası sağalar; Fəqət dilin açdığı yara sağalmaz”. Ədib Əhməd çox danışmağın sonradan peşmanlıq verəcəyini insanlara bildirir, həmişə düşünərək danışmağı məsləhət görür: “Səfeh adamın dili başına düşməndir; Bir çox adamların qanı dilləri üzündən töküldü. Çox danışanlar arasında peşman olan çoxdur, Dilini mühafizə altında saxlayanlardan peşman olan kim var?”. Ədib Əhməd yalançıların əxlaqılıkdən uzaq olduğunu, insanlara yalançılardan həmişə uzaq durmağı tövsiyə edir, dilin zinətinin doğru söz olduğunu bildirir və insanlardakı düzgünlüyə böyük əhəmiyyət verir: “Yalan söyləyən adamdan uzaq dur, qaç: Sən ömrünü doğruluq içində keçir. Ağzın və dilin zinəti doğru sözdür: Sözü doğru söylə, dilini bəzə”. Müəllif qısa danışmağı, dilinə nəzarət etməyi, insanın mənəvi keyfiyyəti sayır: “Dilini sıxı tut, gəl sözünü qısa kəs, Dil qorunursa, özün qorunmuş olursan”. Ədib Əhməd yalan və doğru sözü gözəl bədii lövhələrlə, obrazlı şəkildə oxuculara çatdırır. Sirri saxlamaq və sirr verməmək haqqında Ədib Əhməd geniş yazmışdır: “Sirrini yaxşı saxla, kimsə bilməsin, Sözündən özünə peşmanlıq gəlməsin; Bütün gizli işlərin aşkar olub, Görən və duyan sənə gülməsin”.

Müəllif sirri dostu da söyləməməyi tövsiyə edir və dolayı yolla başa salır ki, dostunun da dostu vardır, o da söylər dostuna: “Ən yaxın və inanılmış dostuna belə, qəti dostum deyib inanıb, sirrini söyləmə; Sirrini özündə səbir edib saxlamazsansa, Dostun da səbir edərmi? Bunu yaxşı anla”. Ədib insanın dünyaya çox bağlanmamasını, pul, mal, dövlət toplamamağı, dünya varına aldanmamağı, ehtiyaclarını azla ödəməyi tövsiyə edir və deyir: “Mala bu qədər könül bağlamaq niyə; Bu mal səhər gələrsə, axşam yenə gedər”. Ədib məsləhət görür ki, dünya malına aldanma, o sonunda sənə deyil, başqasının qismətidir. “Dünya malı bu gün var, sabah yoxdur; Mənim dediyim mal başqalarının qismətidir. Hər dolan azalar, hər tam olan əksilər”.

Ədib Əhməd əsərində insanların sadə, təvazökar olmalarını yüksək əxlaqi keyfiyyət sayır, onlara mənəmlikdən uzaq olmağı tövsiyə edir. O, hərisliyin ən pis xasiyyət olduğunu, onun sonunun peşmanlıq olduğunu bildirir: “Hərislik də insan üçün ən pis xasiyyətdir, Hərisliyin sonu qəm, peşmanlıq və həsrətdir; Zənginlik və fəqirlik Tanrının qismətidir; Hərislik insan üçün sadəcə boş bir zəhmətdir”.

Ədib insanın xeyirxah, böyük kərəm sahibi olmasını, bağışlayan, mərhəmətli, mülayim olmasını məsləhət görürək belə yazır: “Müsəlmana qarşı şəfqətli və mərhəmətli ol, Özün üçün düşüdüklərini müsəlman üçün də düşün: Sənə cəfa edənə, vəfa ilə müqabilə et; Nə qədər yuyulursa yuyulsun; qan, qan ilə yuyulmaz”. Başqa bir beytində zəmanəsindən şikayət edir. Bu misraları oxuyarkən aydın olur ki, Ədib özü də zəmanəsində rahat yaşamamışdır. O, zəmanənin korlanmasını insanların xislətində görürdü: “Dünya düşmənlilik, cəfa və əziyyətlə doldu; Hansı bir vəfalı varsa, ara bir baxın. Sən (özün) pozulmusan, onun üçün dünya pozuldu Neyçün bu dünyadan şikayət edirsən”.

Nəhayət, əsərin “Kitab sahibinin üzrü haqqında”kı son bölməsində müəllif kitabını tərif edir, onun bir öyüd, nəsihət kitabı olduğunu və ondan sonra əbədi yadigar qalacağını bildirir:

Adım Ədib Əhməd, ədəb, pənd sözüm,
Sözüm burada qalar, getsəm də özüm,
Keçər yaz, gələr payız, gedər bu ömür,
Bu baharın, bu payızın ömrü tükətdir.

Ədib Əhmədin aforistik kəlamları bədii düşüncəmizin və fikir tariximizin inkişafında heç şübhəsiz böyük rol oynamış və bu gün də onun fikirləri aktual səslənməkdədir.

Əsər birinci dəfə 1993-cü ildə nəşr olunmuşdur. Işıq üzü görməsindən 25 il keçəndən sonra əlavələr edilərək təkmilləşdirilmiş şəkildə oxuculara təqdim olunması “Atəbətül-həqaiq” ilinə (YUNESKO 2018-ci ili “Atəbətül-həqaiq” ili elan etmişdir – Z.İ.) dəyərli töhfə hesab etmək olar. Ədib Əhməd Yügnəkin “Atəbətül-həqaiq” kitabı ədəbiyyatımız, ədəbi dilimiz, eləcə də ümumtürk mədəniyyəti baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu kitab dilçilər, ədəbiyyatşünaslar və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulub.

Əbülfəz Quliyev tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş maraqlı əsərlərdən biri də Taylan Sorqunun müəllifi olduğu görkəmli türk hərbi xadimi Xəlil Paşanın “İttihad və Tərəqqidən Cümhuriyyətə Bitməyən savaşı” adlı xatirələrindən ibarət kitabıdır. Ə.Quliyev kitabı çapa hazırlayarkən bəzi bölmələri ixtisara salmış və yığcamlaşdırmışdır. Əsər Azərbaycan dilinə çox uğurla tərcümə edilmişdir. Bunu da qeyd edək ki, əsərin özü də olduqca sadə, anlaşılqı bir üslubda qələmə alınmış, çox oxunaqlı bir dildə yazılmışdır. Görünən budur ki, Xəlil paşanın xatirələrini çapa hazırlayarkən istedadlı bir qələm sahibi, publisist olan Taylan Sorqun yazının üslubunu əsl hekayə dilinə çevirmiş, oxunaqlılığı və anlaşılqılığını təmin etmişdir. Tərcümə zamanı prof. Ə.Quliyev də Azərbaycan dilinin geniş imkanlarından bəhrələnmiş, söz tərcüməsi deyil, ən uğurlu, işlək, fikirləri sadə, dəqiq şəkildə ifadə edən leksik imkanlardan yararlanmışdır.

Kitabın Azərbaycan dilində çapının elmi redaktoru və ön sözünün müəllifi AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik İsmayıl Hacıyevdir. Kitab Naxçıvanın “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi tərəfindən 2022-ci ildə nəşr edilmişdir. Kitab son dövrlərdə daha da inkişaf edən Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri fonunda əlamətdar yerə malikdir. Ümumiyyətlə, çap olunan kitab bir sıra cəhətdən oxucular üçün maraq kəsb edən xüsusiyyətlərlə zəngindir. Belə ki, əvvəla, kitab Azərbaycan xalqının taleyüklü tarixi hadisələrində mühüm rol oynamış görkəmli türk hərbi xadimi Xəlil paşanın hərbi xidmət və döyüş yolundan bəhs etməklə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Digər tərəfdən Xəlil paşanın xatirələrinin əks olunduğu əsərdə Azərbaycan xalqının müqəddəratı və tarixi ilə bağlı olduqca vacib və maraqlı məsələlər yer almışdır. Kitab Azərbaycan xalqının da tarixi ilə yaxından bağlı olan ciddi ictimai, siyasi və hərbi hadisələr fonunda olduqca ziddiyyətli, mürəkkəb və əhəmiyyətli bir dövrü öyrənmək üçün mühüm bir mənbə rolunu oynamaqdadır və s.

Xəlil Paşa Kut adı ilə tanınan görkəmli hərbi xadimi Azərbaycan xalqının mürəkkəb və çox çətin, faciələrlə dolu olan 1918-1920-ci illər Cümhuriyyət dövrü tarixilə yaxından bağlı olan Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru paşanın və Osmanlı dövlətinin müdafiə naziri Ənvər paşanın əmisidir. Xəlil paşanın xatirələrində çox maraqlı tarixi hadisələr öz təqdimini tapmışdır. Əsər müxtəlif hissələrdən ibarətdir ki, bu hissələr də Xəlil paşanın Osmanlı Ordu komandanlığında yüksək əhəmiyyətli hərbi xidməti ilə bağlı olan zəngin faktlardan ibarətdir. Xatirələr 23 başlıq – bölmə üzrə təşkil olunaraq bir-birilə əlaqəli, yəni Osmanlı Türkiyəsinin birinci dünya müharibəsində apardığı “İttihad və tərəqqidən Cümhuriyyətə”dək varoluş uğrunda mücadiləsini əks etdirmişdir. Kitabda “Balkan savaşı”, “Birinci dünya müharibəsi”, “İngilislər və Kut savaşı”, “Mühasirə”, “Bilin ki, Kutu əldən vermərəm”, “Özü gələn”, “Kutu ələ keçirdik”, “Rusiyada inqilab”, “Şeyx Mahmud”, “Bakının işğaldan azad edilməsi”, “İran”, “İrəvan”, “İnqilab və Azərbaycan” və başqa bölmələr yer almışdır ki, bu bölmələr də Xəlil paşanın yaddaş və baxış bucağı çərçivəsində müəyyən dövrdə yaşanmış konkret hadisələrlə bağlıdır. Əlbəttə, burada bilavasitə Azərbaycanla – Azərbaycan tarixinin ən çətin dövrləri olan inqilablar dövrü və müharibələr zamanında keçdiyi ciddi taleyüklü hadisələr, tarixi məsələlər özünə yer almışdır.

Kitabı oxuduqca diqqəti cəlb edən bir sıra maraqlı məsələlər əhəmiyyət qazanır. “Balkan savaşı” bölməsi əslində əsas hadisələr üçün başlanğıc – giriş xarakterini daşıyır, əsərin baş qəhrəmanı ilə bağlı proloq rolunu oynayır. Bu bölmədə Xəlil paşanın Ənvər Paşa tərəfindən Vanda, sonra İstanbulda Mərkəz komandanlığına gətirilməsi, oradakı uğurlu xidmətləri və nəhayət, Birinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar “Xəlil bəy qüvveyi-səfəriyyəsi” adı altında “bir mürəttib diviziyanın” komandanlığı vəzifəsinə gətirilməsindən bəhs edir. Kitabın “Birinci Dünya müharibəsi” bölməsindən əsas hadisələr başlayır və Xəlil paşanın hərbi xidmətləri fonunda yaddaşına yazılmış hadisələr bircə-bircə yer alır. Məsələn, Xəlil paşanın qeydləri əsasında məlum olur ki, hələ Birinci Dünya müharibəsinin gedişi prosesində Osmanlıda “ermənilərin soyqırımı” kimi ictimaiyyətə sırmaq istədikləri qanlı hadisələr əslində ingilis, rus və başqa qüvvələrin təhriki ilə ermənilərin türklərə, eləcə də kürdlərə qarşı apardıqları utancverici və xain hücumlarının qanlı nəticələridir.

Eləcə də hadisələrin təqdimi fonunda türk əsgərlərinin döyüş əzmi, qüdrəti, fədakarlığı və qəhrəmanlıqları aparıcı yerdə gəlmişdir. Belə ki, Xəlil paşa qazanılan bütün qələbələrin nüvəsində məhz qəhrəman türk əsgərlərinin döyüş əzmi və cəsarətini səbəb olaraq göstərmiş və minnətdarlığını ifadə etmişdir. Xəlil paşanın komandanlığı altında İraqda Bağdadın Kutulamara ərazisinin azad olunmasında türk əsgərlərinin göstərdiyi qələbə əzmi haqqında “Bilin ki, Kutu əldən vermərəm” adlı hissədə konkret faktlarla bəhs edilmişdir. Bu əhəmiyyətli ərazinin İngilis işğalından azad olunmasında məhz Xəlil paşanın komandanlığı, onun bir hərbiçisi, komandan olaraq məharəti və düzgün qərarları əhəmiyyətli rol oynamışdır. Xəlil paşa hətta türk əsgərlərinin cəsarətli döyüşlərini izləmək istəyən alman zabitlərinə təqdim edib göstərdiyi bəzi hadisələrdən məmnuniyyətlə bəhs açmışdır. Paşa bu xatirələri ilə bağlı belə yazır: “Bu arada Dük mənimlə irəli xətlərə getmək istədiyini bildirdi. Sözüünü yerə salmadım, onu da götürüb irəli xətlərə doğru hərəkət etdim...”

İlk rastladığımız yaralını dayandırdım, bu Kastamonudan dövlət üçün döyüşməyə gəlmiş bir sırayı əsgər idi. Dayandı, yanımdakının əcnəbi olduğunu anlamışdı, “biz belə əsgərlik” deyər kimi göstərişli bir salam verdi: “Döyüş necə gedir, kastamonulu?” – dedim.

– Komandanım, mübarək olsun, düşmən aldandı bizim gizli ehtiyatlara...

...Bir az irəlilədik, bu dəfə çörəyi sol əlilə yeyən əsgərə rast gəldik. Sol əlindəki çörəyi qoymağa yer tapa bilmədi... “Niyə çörəyi sol əlilə yeyirsən?” – deyə soruşdum.

– Sağ qolum, Komandanım, bir güllə ilə qopdu getdi. Axtardım, axtardım, tapa bilmədim. Neyləyim, sən sağ ol...

Ardından bir başqa yaralıya rast gəldik, hələ ona bir söz deməmiş, hörmətlə qarşımda dayandı və: “Komandan paşam, bu gələnlər bizə bir şey edə bilməzlər, bilirsinizmi?” və s. Xatirələrin həmin hissəsində Xəlil paşa həmçinin döyüş yerlərində müşahidə aparmış alman zabitlərinin də maraqla qarşıladığı hadisələr haqqında bəhs etmişdir. Məsələn: “Dük ingilis əsirdən soruşur: – Yaxşı, alman əsgərimi, yoxsa türk əsgərimi daha cəsur?”

– Heç şübhə yoxdur ki, türk əsgəri. Alman əsgəri ilə müqayisə edilməz, türklər çox cəsurdurlar. Biz Qərb cəbhəsində bir-iki saatlıq topçu atəşindən sonra irəliləyir, alman sənəqlərinə girir, yerləşir və orada qalırdıq. Burada isə altı saat sürən topçu atəşindən sonra boş qaldığımız zənn etdiyimiz türk sənəqlərinə girdik. Ancaq gözləmədiyimiz bir yerdən hərbi sıralar qaydasında bomba və süngülərlə üzərimizə atılan türk əsgərləri bizi, gördüyünüz kimi, toplayıb buraya gətirdilər.

...Dük 3-4 ingilis əsirindən də eyni sualı soruşdu və hamısından aldığı cavab bu idi: “Türkləri müqayisə etməyin. Onlar savaşı ustasıdır...” və s.

Əsərin ən maraqlı hissələrindən biri “İnqilab və Azərbaycan” adlanan bölməsidir. Burada Azərbaycandakı Cümhuriyyət dövründəki qarışıq, mürəkkəb tarixi hadisələr haqqında bəhs edilmişdir. Buradakı qeydlərdə o zamankı Çar Rusiyasının parçalanması və daxili ziddiyyətlərin yaşandığı bir dövərdə Qafqazda yaşayan xalqların öz müstəqilliklərini əldə etmək cəhdləri, o cümlədən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması istiqamətində atılan əhəmiyyətli addımlar, Türkiyənin bu proseslərdə müdafiəedici və möhkəmləndirici rolu, erməni-bolşevik və ingilis qüvvələrinin Azərbaycanda törətdikləri faciəvi hadisələr, Rusiyanın Azərbaycandakı maraqları və buradakı proseslərə təsiri və s. haqqında geniş bəhs edilmişdir.

Eləcə də kitabın “İran”, “İrəvan”, “İnqilab və Azərbaycan” adlı bölmələrində də Azərbaycanla, tarixi ərazilərimizlə bağlı maraqlı faktlar özünə yer almışdır. Xüsusilə Xəlil paşa çox açıqsözlülüklə ermənilərin nə kimi xainliklərdən çıxması, Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin və digər düşmən, xain qüvvələrin apardıqları nifrətamiz, mənfur işlər öz əksini tapmış, olduqca lüzumlu faktlardan bəhs edilmişdir. Xüsusilə də “Bakının azad edilməsi” bölməsində bu qandondurucu sözləri oxuyuruq: “Bakı 1918-ci ilin sentyabrında işğaldan azad edildi.

...Şəhərdə silah səsləri gecə-gündüz davam edirdi. Şəhər ingilislərin nəzarəti altında olduğu zaman ermənilər və bolşeviklər yerli türk xalqına qarşı geniş bir qətlə törətməyə girişmişdilər. Şəhərin hər məhəlləsində ermənilər türklərdən meyit qalaqları düzəltmişdilər. Və bütün vəhşiliklərini göstərmişdilər. Körpə uşaqlar qala bürcləri olmuş, qadınlar ədəb yerlərindən süngülənmiş və yolların üstünə atılmışdılar...”.

Kitabda bəhs edilən bir sıra məsələlər həm peşəkar oxucular – elm adamları, müəllimlər, publisistlər, yazarlar tərəfindən maraqla qarşılanacaq məsələlərdir, həm də Azərbaycanın, qardaş Türkiyənin, eləcə də region ölkələrinin birinci dünya müharibəsi zamanı tarixi ilə bağlı olan ümdə məsələlər yer aldığından geniş oxucu kütləsi üçün də maraqlıdır. Bugünkü, yaxın tarixdə də, Azərbaycanın müqəddəs Vətən müharibəsində, İkinci Qarabağ savaşında torpaqlarını işğaldan azad etmək kimi müqəddəs missiyasının həyata keçirilməsində yaxından iştirak edən, qardaşlığını daim möhkəm və sarsılmaz tutan Türkiyə Cümhuriyyətinin unudulmaz fəaliyyəti fonunda o zamankı qardaş ölkənin apardığı misilsiz mücadiləni də izləmək və qiymətləndirmək, tarixdən dərs çıxarmaq baxımından əsər çox böyük maraqlıdır.

Vaxtilə Azərbaycan xalqının ümummilliyə lideri, türk dünyasının böyük lideri, müdrik şəxsiyyət Heydər Əliyev ədəbiyyata həm də xalqların dostluq və mədəniyyətlər körpüsü kimi yanaşaraq demişdir: “Xalqların dostluğu ədəbiyyatların dostluğudur”. Bu baxımdan xalqların əsrlər boyu birgə yaşayışında, sülh və əmin-amanlıq içərisində olmasında, dostluq və qardaşlıq münasibətlərinin inkişafında ədəbi əlaqələrin böyük rolu olmuşdur. Son dövrlərdə Azərbaycanın çox böyük birləşdirici bir rol oynadığı türk dünyasının birliyi məsələsi və təşkilati fəaliyyətində Azərbaycan xalqının ədəbi simalarının da mühüm rolu danılmazdır. Həm ideya, həm də təşkilati fəaliyyət olaraq ədəbiyyat və ədəbi simalar böyük ideoloji, mədəni körpü rolu oynamış, xalqların bir-birinə yaxınlaşması və qardaşlıq münasibətlərinin qurulmasında faydalı xidmətlər göstərmişlər. Bu cəhətdən Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin inkişafı da həm qədim bir tarixə, həm də zəngin ənənələrə malik olmuşdur.

Əbülfəz Quliyevin yenidən nəşr olunan “Məhəmməd Salih. Şeybaninamə” əsərinin tərcüməsi də bu sahədə qiymətli mənbələrdən birini təşkil edir. Türk dünyasını bütöv görən, çox geniş tədqiqatçılıq imkanlarına malik türkoloq alim Əbülfəz Quliyev özbək şairi Məhəmməd Salihin “Şeybaninamə” poemasını (XVI əsr) Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Qeyd edək ki, Ə.Quliyev özbək şairi Məhəmməd Salihin “Şeybaninamə” əsərinin tərcüməsi üzərində

uzun illər çalışmışdır. Nəhayət, tamamlanan bu sanballı iş 2022-ci ildə kitab olaraq çap edilmiş, geniş oxucu kütləsinə təqdim edilmişdir. Əsər Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin maliyyə dəstəyi ilə çap edilmişdir. Çap olunan əsərin məsləhətçisi akademik Nizami Cəfərov, redaktoru Dəyanət Osmanlıdır.

Kitaba müəllifin yazdığı “Müqəddimə”də yığcam, lakin təfərrüatlı məlumat sığdırılmışdır. Burada “Şeybaninamə” əsəri, onun müəllifi Məhəmməd Salih haqqında ətraflı məlumatlar verilmişdir. Əsərin həsr edildiyi özbək-cağatay hökmdarı Şeybani xan barəsində də müfəssəl məlumatlar verən müəllif əsərin yazılma səbəbi, ümumi məzmunu, bədii xüsusiyyətləri və s. haqqında bəhs etmişdir. “Müqəddimə”də deyilir: “Şeybaninamə” 80 bəbdən ibarət böyük bir məsnəvi olub, dastanın birinci babı minacatdır, 5 babı lirik mənzumələrdir və qalan bablar da tarixi hadisələrin təsvirinə ayrılmışdır. Dastanın digər dastanlardan əsas fərqi budur ki, burada əsərin əsasına əfsanəvi hadisələr deyil, əksinə, şairin öz gözüylə gördüyü hadisələr alınmışdır” və s.

Ə.Quliyev həmçinin bu əsərin təhlili və tədqiqi ilə bağlı “Cağatay ədəbiyyatı: “Şeybaninamə” məsnəvisi” adlı məqalə də həsr etmiş, poema haqqında geniş bəhs açmışdır. Alim bunları da göstərirdi ki: “Bu məsnəvi cağatay ədəbiyyatı tarixində mühüm hadisə sayıla bilər. Çünki dövrünə aid hadisələri əks etdirən realist xarakterli bir poemadır. Əsər Şeybani xanla Teymurilər arasındakı qanlı savaşları əks etdirir. M.Salih Şeybani xanın yürüşlərində iştirak etmiş və gördüyü dəhşətli hadisələri təsvir etmişdir. Bu baxımdan əsər bir cəngnamə səciyyəsi daşımaqdadır. Burada ordular arasında toqquşmalar, xalqın başına gətirilən müsibətlər müəyyən qədər realist boyalarla ifadəsini tapmışdır. Əruzun rəməl bəhrində qələmə alınmış məsnəvi Şeybani xanın dövrünə və fəaliyyətlərinə işıq tutması baxımından önəmlidir” [9, s. 26]. Daha sonra müəllif “Şeybaninamə” əsərinin quruluşu, məzmun və mündəricəsi haqqında təhlillər aparır: “Şeybaninamə” 80 bəbdən ibarət böyük bir məsnəvi olub dastanın birinci babı minacatdır. 15 babı lirik mənzumələrdir və qalan bablar da tarixi hadisələrin təsvirinə ayrılmışdır. Dastanın digər dastanlardan əsas fərqi budur ki, burada əsərin əsasına əfsanəvi hadisələr deyil, əksinə, şairin öz gözüylə gördüyü hadisələr alınmışdır. Beləliklə, bəhs edilən hadisələr uydurma olmadığı kimi, əfsanəvi qəhrəmanların həyatı və hərəkətləri ilə də əlaqəli deyildir. Qəhrəmanlar gərçəkdə yaşamış insanların özləridir. Əsərdəki bu insanlar iki qrupa ayrılmaqdadır: Birinci qrupda biz Şeybani xan rəhbərliyində Sultan Mahmud, Teymur Sultan, Can-Vəfa, Urus bəy kimiləri görürük, ikinci qrupda Hüseyn Bayqara rəhbərliyində Zəhirəddin Babur, Baki Tarxan, Bədüz-zaman, Sultan Əli, Xosrov Şah, Əbu'l-Muhsin, Çın Sufi kimi Teymuriləri görürük. Bunların köməyi ilə hicri tarixlə 905-dən 911-ə, miladi 1499-dan 1506-ya qədər olan savaşlar və çəkişmələr, bu arada xalqın yaşadığı dəhşətli hadisələr anladılmaqdadır. Qeyd edildiyi kimi, müəllif Şeybani xanın bütün həyatını deyil, hicri 905-ci (m. 1499-1500) illərdə Xanın Buxaraya qarşı səfərə çıxmasından hicri 911-ci ildə (m. 1505-1506) Xarəzmi fəth etməsinə qədər olan illəri əhatə edir.

Əsərin son hissələrində Şeybani xan tərəfindən Bəlx şəhərinin mühasirə edilməsi və Xosrov şahın qaçışı, Əndicandakı Tənbələ qarşı əsgər yollanması və nəhayət, Xarəzmdə Çın Sufi ilə sürdürülən cənglər anladılmışdır. Əsərin sonu Şeybani xanın Xarəzm üzərində qazandığı qələbənin təsviri ilə tamamlanmışdır.

Qeyd edildiyi kimi, XV-XVI əsr şairi Məhəmməd Salih tərəfindən (1455-1534) poema janrında yazılmış bu əsər özbək-cağatay hökmdarı Şeybani xana (1451-1510) həsr edilmiş, onun Teymurilərlə aparılmış müxtəlif döyüşlərdəki qəhrəmanlıqları tərənnüm edilmişdir. 80 bəbdən ibarət olan əsərin 5 babı orta əsrlər Şərq poema janrının xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq

əsrin yazılma səbəbi, Allaha minacat və b. məzmununda xüsusi lirik formalı hissələrdən ibarətdir. Qalan digər bablarda Şeybani xanın 1499-cu ildə Buxara səfərindən başlayaraq apardığı və 1510-cu ilə qədərki Xarəzmi fəth etməsinədək olan döyüşlərdən bəhs olunmuşdur. Məsnəvi əruz vəzninin rəməl bəhrində yazılmışdır. Poema 4447 beytdən ibarət təşkil olunmuşdur. Divan ədəbiyyatı nümunəsi olmasına baxmayaraq, əsrin dili sadə və oxunaqlıdır.

Tərcümə aparılarkən bir tərəfdən əsrin orijinalda olan mətni, digər tərəfdə, qarşısında onun Azərbaycan dilinə olan tərcüməsi verilmişdir. Tərcüməçi öhdəsindən gələ bildiyi yerlərdə bədii tərcümə təqdim etməyə çalışmış, digər yerlərdə isə filoloji tərcümədən faydalanmışdır. Poema rəməl bəhrində yazılmışdır. Tərcüməçi öz işini P.M.Melioranski, E.Şadıyev və Y.Kocasavaş kimi tədqiqatçıların əsərlərinə istinadən qurmuş və yeri gəldikcə onların əsərlərinə istinad etmişdir.

Əsrin son misralarından da məlum olur ki, Məhəmməd Salihin “Şeybaninamə” əsəri 1510-cu ildə Qul Qasım tərəfindən üzü köçürülmüş, elm aləminə məlum nüsxə də bu əsər olmuşdur. “Şeybaninamə” poemasının ancaq bir nüsxəsi zəmanəmizə qədər gəlib çıxmışdır. 1510-cu ildə üzü köçürülmüş “Şeybaninamə” məsnəvisinin yeganə əlyazma nüsxəsi Vyanadakı Avstriya Milli Kitabxanasında saxlanmaqdadır. Əsrin sonunda tərcüməçi “Şəxs adları göstəricisi” və “Toponimlər göstəricisi” kimi bələdçilər də təqdim etmişdir.

Əbülfəz Quliyevin tərcümə əsərləri sırasında ali məktəblərin filoloji fakültələrini tələbələri üçün olduqca əhəmiyyətli mənbə olan “Əski türk yazılı abidələri müntəxəbatı” [11] adlı dərs vəsaiti diqqəti cəlb edir. Bu kitabda verilmiş yazılı abidələr türk xalqlarının soy-kökünü, tarixini, dil tarixini, etnoqrafiyasını, ictimai-fəlsəfi təfəkkürünü, mifologiyasını, ədəbiyyatını, dövlət anlayışını, dini əqidə və təsəvvürlərini araşdırmaq və öyrənmək üçün ən tutarlı qaynaqdır. Əsər bizim eranın V-XI əsrlərinə aid türk yazılı abidələrini əhatə edir. Bu vəsaitdə əski ümumtürk abidələri şərti olaraq iki bölməyə (1. Orxon-Yenisey abidələri; 2. Əski Uygur abidələri) ayrılmışdır. Kitabda həmin ümumtürk abidələrinin bəziləri bütöv mətn ilə, bəziləri ixtisarla, bəzisi isə tərcüməsi ilə verilmişdir. Müntəxəbatdakı bir sıra abidələr və onların tərcüməsi ilk dəfə olaraq verilmişdir. Hər bölmənin əvvəlində verilmiş ümumi oçerklərdə bölmənin əhatə etdiyi və abidələrin meydana çıxdığı dövrün tarixi şəraiti, mədəniyyətinin inkişafı və s. məsələlər yığcam şərh və təhlil olunur. Əbülfəz Quliyev kitabı nəşrə hazırlayarkən R.Arat, Ş.Tekin, B.B.Radlov, A.Fon-Qaben, S.Y.Malov və Ə.R.Tenişevin tədqiqatlarından istifadə etmişdir.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyi və Türk Dünyası Yazarlar Birliyinin Türkiyə üzvü olan Əbülfəz Quliyev bədii yaradıcılıqla da davamlı şəkildə məşğul olur. Azərbaycanın Türkiyədəki ilk səfiri həmyerlimiz İbrahim Əbilovun Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürklə dostluğundan, birgə əməkdaşlığından poetik bir üslubda bəhs edən “Qazi Mustafa Kamalın dostu” sənədli povesti (17) Azərbaycan-Türkiyə dostluğuna həsr olunan, Azərbaycan-Türkiyə dostluğunun şanlı tarixinin öyrənilməsi baxımından qiymətli bir mənbədir. Bu kitab Bakıdakı Azərbaycan Atatürk Mərkəzi tərəfindən nəşr olunmuşdur. 2013-cü ildə bu əsər Yusuf Gədikli tərəfindən Türkiyə türkcəsinə tərcümə edilərək Türkiyə Cümhuriyyəti Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin nəşriyyatında işıq üzü görmüşdür.

Əbülfəz Quliyev 1920-1921-ci illərdə Naxçıvanın erməni işğalından xilas edilməsində böyük fədakarlıq göstərən türk sərkərdəsi general Veysel Ünüvarın Naxçıvan tarixşünaslığı baxımından böyük əhəmiyyətə malik olan Türkiyədə nəşr olunmuş xatirələrini Azərbaycan dilinə uyğunlaşdıraraq “Naxçıvan: təlatüm və burulğanlar (1920-1921)” adı ilə 2007-ci ildə,

həmçinin Veysəl Ünüvarın “Səkkiz ay bolşeviklərlə üz-üzə” [22] xatirələrini ikinci dəfə 2014-cü ildə daha da təkmilləşdirilmiş şəkildə “Əcəmi” nəşriyyatında çap etdirmişdir.

Son olaraq qeyd edək ki, uzun illərdir fasiləsiz şəkildə səbirlə, böyük iradə ilə aktual mövzularda qiymətli tədqiqatlar aparan, çoxsaylı kitablar və məqalələr nəşr etdirən Əbülfəz Quliyev elmdə məxsusi mövqeyi və xidmətləri olan ustad alim məqamını qazanıb. Ə.Quliyev Türkiyə və Azərbaycan arasında elmi, mədəni əlaqələrin inkişafındakı əvəzsiz xidmətlərinə görə Avrasiya Qurumunun xüsusi mükafatına layiq görülmüşdür.

Əbülfəz Quliyev özünün diqqətini cəlb edən, yaradıcılıq üslubuna və ideya-estetik prinsiplərinə uyğun gələn əsərləri tərcümə edib. A.V.Borovkovun “Orta Asyada bulunmuş Kuran tefsirinin söz varlığı (XII-XIII yy.)” (Ankara: 2002), “Mövlana Cəlaləddin Rumi. Məsnəvi, üç cildə (Naxçıvan: 2012-2013) tərcümə əsərləri, “General Veysəl Ünüvar. Naxçıvan: təlatüm və burulğanlar” (Naxçıvan: 2007), “Qazi Mustafa Kamalın dostu” (Bakı: 2008), “Mustafa Kemalın dostu İbrahim Ebilov” (Ankara: 2011), “Veysəl Ünüvar. 8 ay bolşeviklərlə üz-üzə” (Naxçıvan: 2014) və s. adlı bədii əsərləri Əbülfəz Amanoğlu imzasını elmi mühitdə tanımaqdan başqa ona geniş oxucu auditoriyası qazandırdı. O, rəsmi sənədləri bədii təxəyyüllə işləməyin və tarixi faktlara poetik ruh verərək publisistik ovqat qazandırmağın gücünün alimə hər zümrədən olan pərəstişkar qazandıracağını sübut etdi. Geniş mütləq imkanları, zəngin təcrübə, dolğun, bol həyat müşahidələri, elmi üslubun aydınlığı və şirinliyinin vəhdətində bədii üslubda da qələmini sınağa təsadüfi olmadığını göstərdi. Həmçinin o, bu xidməti ilə hər iki ölkənin - Azərbaycan və Türkiyə oxucusunun könlünü fəth edib.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan mərasim (toy) nəğmələri. Bakı: ADPU, 2010, 184 s.
2. Azərbaycan Halk Edebiyatında Naxçıvan manileri. Ankara: 2003, 104 s.
3. Azərbaycan düğün türküleri. Ankara: Kültür Bakanlığı yay, 2008, 230 s.
4. Borovkov A.V. Orta Asyada bulunmuş Kuran tefsirinin Söz varlığı (XII-XIII yy.) / Ruscadan tərcümə Əbülfəz Quliyevindir. Ankara: TDK yayınları, 2002, 366 s. (Halil İbrahim Usta ilə).
5. Əbülfəz Aman oğlu Quliyev (Mətn): bibliografik göstərici / Tərtib Aliyə Əbülfəzqızı. Naxçıvan: Əcəmi, 2020, 168 s.
6. Ədib Əhməd Yügnəki. Atəbətül-həqaiq (Qaraxanlı dövrü abidəsi XII əsr) / Tərtib edən Ə.Quliyevdir. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 111 s.
7. General Veysəl Ünüvar. Naxçıvan: təlatüm və burulğanlar (türkədən tərcümə). Naxçıvan, 2007, 138 s.
8. Гулиев А. «Шейбанинаме» Мухаммед Салиха – ценный источник о средневековых туркменских городах (XVI в.) / Средневековые города Туркменистана в системе Евразийской цивилизации. Ашхабад, 2012, s. 91-93.
9. Guliyev E. “Şeybaniname” (XVI y.) – Çağatay dili və edebiyatının gelişmesinde rolu ve yeri // Kültür evreni, Türkiye, Ankara, 2013, № 17, s. 25-36.
10. Hacıyev İ.M., Quliyev Ə.A. Tarihte ve günümüzde Naxçıvan. Ankara: Ankara Üniversitesi yayınları, 1998, 98 s.
11. Quliyev Ə.A. Əski türk yazılı abidələri müntəxəbatı. Bakı: BDU nəşriyyatı, 1992, 280 s.
12. Məişət-mərasim nəğmələri. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 194 s.
13. Mövlana Cəlaləddin Rumi. Məsnəvi / Tərcümə edən Əbülfəz Quliyevdir: 6 cildə. Türkiyə: Konya, 2015.

14. Mövlana Cəlaləddin Rumi. Məsnəvi / Tərcümə edən Əbülfəz Quliyevdir: 3 cildə. I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 506 s.
15. Mövlana Cəlaləddin Rumi. Məsnəvi / Tərcümə edən Əbülfəz Quliyevdir: 3 cildə. II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 540 s.
16. Mövlana Cəlaləddin Rumi. Məsnəvi / Tərcümə edən Əbülfəz Quliyevdir: 3 cildə. III c., Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 614 s.
17. Mustafa Kemalın dostu İbrahim Ebilov / Tərcümə edən Əbülfəz Quliyev və A.Axundovdur. Ankara: Kültür Bakanlığı nəşri, 2011, 148 s.
18. Naxçıvan ağızlarının söz varlığı. Ankara: Kültür Ajans yayını, 2011, 134 s.
19. Naxçıvan ağızı: Monoqrafiya. Ankara: TDK nəşri, 2009, 740 s. (T.Gülensoy, Paki Küçüker, Ebülfəz Quliyev). Bakı: Elm və Təhsil, 2022, 448 s.
20. Salih M. Şeybaninamə / Cağatay dilindən tərcümə Əbülfəz Quliyevindir.
21. Sorqun T. Xəlil Paşa: İttihad və Tərəqqidən Cümhuriyyətə Bitməyən savaş / Türk dilindən tərcümə Əbülfəz Quliyevindir. Naxçıvan: Əcəmi, 2022, 164 s.
22. Veysel Ünüvar. 8 ay bolşeviklərlə üz-üzə / Türk dilindən tərcümə Əbülfəz Quliyevindir. Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 80 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ismayilzulfiyye@yahoo.com

Zulfiya Ismayil

SCIENTIFIC AND THEORETICAL REVIEW OF ABULFAZ GULIYEV'S TRANSLATED WORKS

The article is devoted to the translation activities of Abulfaz Guliyev, the linguist, specialist in Turkic philology, scientist, outstanding teacher, corresponding member of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, Doctor of Philology, professor, honored teacher of the Republic of Azerbaijan. He is actively and regularly engaged in translation work. His translation activities are also directly related to his scientific research.

A.V.Borovkov's "Vocabulary of Central Asian interpretation of the Koran of the 12th-13th centuries." (Ankara: 2002), "Mowlana Jalaluddin Rumi. Masnavi", in three volumes (Nakhchivan: 2012-2013), "General Veysel Unuvar. Nakhchivan: disorders and whirlwinds" (Nakhchivan: 2007), "Friend of Gazi Mustafa Kemal" (Baku: 2008), "Friend of Mustafa Kemal Ibrahim Ebilov" (Ankara: 2011), "Veysel Unuvar. 8 Months Face to Face with the Bolsheviks" (Nakhchivan: 2014) and other literary works translated by Abulfaz Amanoglu not only introduced him as a translator in the scientific community, but also won him a wide audience of readers.

Keywords: *Abulfaz Guliyev, translation, "Masnavi", A.V.Borovkov, friend of Gazi Mustafa Kemal, Ibrahim Ebilov.*

Зульфия Исмаил

**НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ОБЗОР ПЕРЕВОДНЫХ РАБОТ
АБУЛЬФАЗА ГУЛИЕВА**

Статья посвящена переводческой деятельности лингвиста, тюрколога, ученого, выдающегося педагога, члена-корреспондента Национальной Академии Наук Азербайджана, доктора филологических наук, профессора, заслуженного учителя Азербайджанской Республики Абульфаза Гулиева. Он активно и регулярно занимается переводческой работой. Его переводческая деятельность также напрямую связана с его научными исследованиями.

А.В.Боровков ««Лексика среднеазиатского тефсира XII-XIII вв.» (Анкара: 2002), «Мовлана Джалалуддин Руми. Маснави, в трех томах (Нахчыван: 2012-2013), «Генерал Вейсель Унувар. Нахчыван: волнения и вихри» (Нахчыван: 2007), «Друг Гази Мустафы Кемаля» (Баку: 2008), «Друг Мустафы Кемаля Ибрагим Эбилов» (Анкара: 2011), «Вейсель Унувар. 8 месяцев лицом к лицу с большевиками» (Нахчыван: 2014) и другие литературные произведения, переведенные Абульфазом Аманоглу, не только представили его как переводчика в научной среде, но и завоевали ему широкую аудиторию читателей.

Ключевые слова: *Абульфаз Гулиев, переводческое дело, «Маснави», А.В.Боровков, друг Гази Мустафы Кемаля, Ибрагим Эбилов.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

**Daxilolma tarixi: İlk variant 24.07.2023
Son variant 15.09.2023**

UOT 81

QƏTİBƏ QULİYEVA

QƏDİM TÜRKÇƏ RƏSMİ-HÜQUQİ SƏNƏDLƏRİN
MİLLİ MƏNŞƏLİ LEKSİKASI

Hər bir dilin lüğət tərkibi o dilin daşıyıcıları olan xalq haqqında ilkin və daha təsirli təsəvvürləri formalaşdırır. Çünki lüğət tərkibi xalqın mədəni, mənəvi, siyasi, ictimai həyatını, məişətini ən mükəmməl surətdə əks etdirən aynadır. Hər bir dilin leksikası mənsub olduğu xalqı təqdim edir, onun tarixinin, həyat tərzinin, dünya görüşünün əksidir. Qədim türk dilinin lüğət tərkibi, əlbəttə ki, məzmun, janr və üslubuna görə də özünəməxsus çalara, mənşə, məna və quruluş xüsusiyyətinə malikdir. Təbiidir ki, rəsmi-işgüzar üsluba dair qaynaqların, bu üsluba dair elementləri özündə əks etdirən VIII-XII əsrlərə aid rəsmi-hüquqi sənədlərin dili üslubi fərqlilik nümayiş etdirir.

Sənədlərin dilinin lüğət tərkibini türklərin maddi-mənəvi dünyasını, ictimai-siyasi həyatını və baş verən dəyişmələri əks etdirən, müxtəlif sosial münasibətləri, günah, cəza, qanun və s. kimi bir çox məfhumları, anlayışları əks etdirən söz və söz birləşmələri, ifadələr, hüquqi aktları əhatə edən terminlər təşkil edir. Rəsmi-hüquqi sənədlərin dilində fonetik cild, leksik-semantik məna, quruluş və qrammatik mənasına görə fərqlilik əks etdirən lüğət tərkibi mənşə baxımından da müxtəlifdir. Mənşə etibarilə türk mənşəli və alınmalara ayrılan leksik vahidlərin müxtəlif janr və formalarda yazılan sənədlərin dilində işlənmə dərəcəsi fərqlidir.

Açar sözlər: *qədim türk dili, rəsmi-işgüzar üslub, rəsmi-hüquqi sənədlər, lüğət tərkibi, türk mənşəli leksika.*

Giriş. Hər bir dil onu yaşadan, var edən, o dilin mənsubları sayılan xalqın, etnosun özü və sözüdür. Çünki dil bir millətin varlığının, kimliyinin ən əsas göstəricisi olduğu kimi, sözü yaradan da xalqdır. Qədim türkçə, xüsusən də VIII-XII əsrlərdə ərsəyə gələn rəsmi-hüquqi sənədlərin dilinin lüğət tərkibini, zəngin söz xəzinəsini türklərin maddi-mənəvi dünyasını, ictimai-siyasi həyatını və baş verən dəyişmələri əks etdirən, müxtəlif sosial münasibətləri, hiss-həyəcan duyğularını, günah, cəza, qanun və s. kimi bir çox məfhumları, anlamları əks etdirən söz və söz birləşmələri, ifadələr, hüquqi aktları əhatə edən terminlər təşkil edir. Doğrudan da, hər bir dilin lüğət tərkibi o dilin daşıyıcıları olan xalq haqqında ilkin və daha təsirli təsəvvürləri formalaşdırır. Çünki lüğət tərkibi xalqın mədəni, mənəvi, siyasi, ictimai həyatını, məişətini ən mükəmməl surətdə əks etdirən aynadır. Bu mənada görkəmli türkoloq K.Musayevin fikri dediklərimizin ümumi stixiyasının xülasəsidir: “*dil xalqın tarixini əks etdirir*” deyiləndə, *bu zaman hər şeydən əvvəl onun lüğət tərkibi, söz tutumu nəzərdə tutulur. Nə dilin fonetikasi, nə də qrammatikası xalqın həyat şəraitini bizlərə leksika qədər tam çatdırma bilmir*” [15, s. 12]. Hər bir dilin leksikası qədər onu tanıdan, xalqı təqdim edən, onun tarixini, həyat tərzini, dünya görüşünü əks etdirən ikinci bir sistem yoxdur. Ətrafımızda baş verən, mövcud olan, varlıqlar özünəməxsus əlamətləri, ən mühüm xüsusiyyətləri ilə bütünləşərək idrakımızda inikas edir, şüur və təfəkkürümüzdə həkk olunur və hər biri öz işarəvi təbiəti ilə sözə çevrilir. Qeyd etmək lazımdır ki, ətrafda olan hər şey bütün insanların beynində, şüurunda dərk etmə prosesində assosiativ olaraq eyni olsa da, formal olaraq fərqli nominativ struktura malik olur. Və ya başqa sözlə desək, ətraf aləmdə olan hər bir şey [zərədən – küllə], etnopsixoloji ətrafdakı dərk olunanların insan beynindəki inikası eyni ola bilər, lakin etnopsixoloji və xüsusən də linqvopsixoloji əsasda gerçəkləşən fərqli dillərdə ayrı-ayrı xalqların nitqində ekvivalentləri də fərqli olur. Məfhumların, əşyaların hadisələrin, əlamətlərin, hərəkətlərin mahiyyəti,

məzmunu onun leksik mənasını təşkil edir. İşarəvi təbiəti olan, tarixi bir anlayış kimi formalaşan, sosial, siyasi və mədəni həyatda baş verən və baş verəcək dəyişiklikləri ifadə edən dilin “*ən zəruri tikinti materialı*” sayılan söz mənə cəhətdən müxtəlif aspektləri semasioloji, denotativ, siqnikat, struktur-semantik, kommunikativ-praqmatik, qrammatik, həqiqi və məcazi xüsusiyyətləri əks etdirir [9, s. 42-43]. Dərək etmə prosesində predmetin, hadisənin, düşüncənin zehindəki mücərrəd və ümumi forması, inikası, onu əhatə edən bütün əlamətlərin bir ad altında, bir anlayışda toplanması – kodlaşması olan mənə, həm də bir sözdən, məfhumdan, kodlanmış adın təqdim etdiyi, ümumi əlamətlərin xatırlatdığı təsvir, məzmun və bir formanı izah etmək, anlatmaq istədiyidir. Hər bir sözün müxtəlif mənə aspektləri olduğu kimi, “*mütərəqqi və regressiv dəyişmələr sözü funksional cəhətdən yeni məcraya yönəlmişdir*” [9, s. 44]. Bu mənada sözün adlandırma, xarakteroloji (səciyyələndirici), deyktik (fakültativ), modallıq, emotiv, ekspressiv, siqnikativ, ümumiləşdirici, dərketmə, mətn, faktiki, köməkçi funksiyaları [9, s. 44-49] onun dildə işlənmə və fəaliyyət dairəsini müəyyən edir.

Qədim türk tarixinin, qədim türkün yaşam tərzinin, daxili aləminin, maddi və mənəvi dünyasının, müxtəlif aspektlərdəki münasibətlərinin, sosial-siyasi, rəsmi-mülki, hüquqi, dünyəvi və dini inanclarının və görüşlərinin əks olunduğu ilkin qaynaqlar, mənbələr olan qədim türk yazılı abidələri, bu abidələrin yazıldığı qədim türkcənin leksikası öz zəngin, rəngarəng, multikulturoloji və multidissiplinar mənzərəsi ilə seçilir. Zənginlik onun tematik yelpazəsində, rəngarənglik semasioloji peyzajında, multikulturoloji xarakteri onun məzmununda, multidissiplinarlıq onun üslubi şəxəliliyindən doğan janr tipologiyasındadır. Əlbəttə ki, müxtəlif əsrlərin, mədəni-ictimai mühitlərin, etnosların, üslubların mirası sayılan qədim türk yazılı abidələrinin leksikası, “*o qədər zəngindir ki, ondan nəinki müasir türk dillərini öyrənmək üçün əlavə material kimi istifadə etmək olar, hətta onu müstəqil bir dilin leksikası kimi tədqiq etmək olar*” [11, s. 201].

Qədim türk dilinin əhatə dairəsini təsbit etmək və bu anlayışın sərhədlərini göstərmək üçün türk alimi S.B.Özönder “*Orhon-Yenisey-Talas kitabələrinin dili, manixey və buddist türkcə mətnlərinin dili müxtəlif fikirlərə baxmayaraq türkoloji ədəbiyyatda hələ də “Qədim türk” adı altında*” öyrənildiyini vurğulayır və əlavə edir ki, *VI-XII əsrlərdə yayılmış türkcə runik hərflə mətnlərin, xüsusilə Asiya bölgəsindəki Orxon, Yenisey və Talas bölgələrindəki abidələrin dili heç bir fərq qoymadan “Qədim türkcə” adlanır*” [11, s. 204]. “*Türk dili*”, “*türk ləhcələri*” və “*türk dilləri*” anlayışlarının bir-birinin “*tarixi-məntiqi (genotipoloji) davamı*” olduğunu və birinin digərindən törəyərək meydana çıxdığını qeyd edən A.Qəribli isə məsələyə “*həm lingvistik, həm etnik-mədəni və ya etnoqrafik, həm də siyasi*” rəqursdan yanaşır və yazır: “*İlk orta əsrlərdə meydana çıxmasına baxmayaraq ilk türk yazılı abidələrinin dili elmi ədəbiyyatda, əsasən, sadəcə “qədim türk dili” adlanır, lakin bu ümumi adla yanaşı, türkologiyada bir sıra termin-lingvonimlər də mövcuddur: qədim türk yazılı abidələrinin dili, Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin dili, Göytürk yazılı abidələrinin dili, Göytürk ədəbi dili, türk runik yazılı abidələrinin dili, türk runik abidələrinin dili və s.*” [7, s. 33-34]. Bu izahlar fonunda qeyd edə bilərik ki, qədim türk dilinin söz varlığı Göytürk və Uyğur abidələrinin, müəyyən qədər də Qaraxanlı dövrü abidələrinin leksik qatını əhatə edir və türk dillərinin leksikasını tarixi aspektdə öyrənmək, bu leksikada qədim türk qatını ortaya çıxarmaq üçün kifayət qədər geniş, mükəmməl, zəngin lüğət fonduna sahibdir. VIII əsrdə yazılan və Göytürk xaqanının dilindən verilən “*2 sətirlik, dörd sözlük*” misrada – cümlədə ifadə olunan mənənin gücünü, mükəmməliyini vurğulayaraq, dilin zənginliyini “*o dili daşıyan xalqın mənəvi xisləti, fiziki qüdrəti*”

ilə bağlayan akademik T.Hacıyev yazır: “türkün dilində yetkin, ən yüksək inkişaf səviyyəsində olan cəmiyyətin bütün ehtiyaclarını əhatə edən anlayışların ifadəsi var” [4, s. 405]. Böyük tarixi yol keçmiş, müxtəlif mədəniyyətlərin, ictimai formasiyaların diktəsində, fərqli mühitlərdə dəyişmiş, mürəkkəbləşmiş, ayrı-ayrı tayfa – qohum dillərin dominantlığı və müxtəlif sistemli dil qruplarının təsiri ilə zənginləşən qədim türk dilinin lüğət tərkibi, əlbəttə ki, məzmun, janr və üslubuna görə də özünəməxsus çalara, mənşə, məna və quruluş xüsusiyyətinə malikdir. Təbii ki, rəsmi-işgüzar üsluba dair qaynaqların, bu üsluba dair elementləri özündə əks etdirən VIII-XII əsrlərə aid əsərlərin dili üslubi fərqlilik nümayiş etdirəcəkdir. Və bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bu mətnlərin dilində üslub, janr, məzmun dan irəli gələn xüsusi leksika ilə yanaşı, həm də dövrün, xalqın və mühitin bütövlükdə aynası olan ümumişlək leksika özünəməxsus bir lay təşkil edir. Sənədlərin dilində fonetik cild, leksik-semantik məna, quruluş və qrammatik mənasına görə fərqlilik əks etdirən sözlər mənşə baxımından müxtəliflik nümayiş etdirir.

Türk mənşəli leksika. Mənşə etibarilə türk mənşəli və alınmalara ayrılan leksik vahidlərin müxtəlif məzmunlarda, əlifbalarda, janr və formalarda yazılan abidələrin dilində işlənmə dərəcəsi fərqli olduğu kimi, ayrı-ayrı üslublarda tərtib olunan sənədlərin leksik tərkibi də mənşəyinə görə ayrılır. Dil faktları göstərir ki, milli və alınma mənşəli terminlərin işlənmə dairəsi həm məzmun və janr, həm də üslubi çərçivədə dəyişir və bu dəyişiklikdə regional dil xüsusiyyətlərinin təsiri də vardır. Bütün bu xüsusiyyətlər fonunda VIII-XII əsrlər qədim türk rəsmi-işgüzar üsluba dair rəsmi-hüquqi sənədlərin dilini mənşə baxımından iki qrupda təqdim etmək olar:

1. *Türk mənşəli leksik vahidlər;*
2. *Alınma mənşəli leksik vahidlər.*

Qədim türk dilinin əsas qatını türk mənşəli leksika tutur. O leksika ki, bu gün müxtəlif coğrafiyalarda, mədəni-siyasi mühitlərdə, fərqli konyunkturalarda yaşamına davam etdirən müasir türk dillərini bir çadır altında birləşdirir. Əlbəttə ki, əsrlər, mühitlər, mədəniyyətlər, yazı sistemləri, dünya görüşləri, əmək və ictimai fəaliyyətdəki dili öz mayasında, fitrətindən tərpətməyərək dəyişdirir, lüğət tərkibini öz qanunları ilə yeniləyir, görkəmli Azərbaycan dilçisi H.Mirzəyevin çox böyük dəqiqliklə dediyi kimi “*dil daim öz kökü üzərində inkişaf edir və təkmilləşir. Əsrlər bir-birini əvəz edir, nəsilər dəyişir. Lakin dil bir o qədər dəyişikliyə uğramır. Elmin, texnikanın, mədəniyyətin, kənd təsərrüfatının inkişafı, iqtisadi-siyasi əlaqələrin genişlənməsi və s. bu kimi məsələlərlə bağlı olaraq daim lüğət tərkibi zənginləşir, onun qrammatik quruluşu səlisləşir və təkmilləşir*” [8, s. 6]. Dilin qrammatik quruluşundakı möhkəmlik, səlislik və informativlik necə demokratikləşmə, prosesi keçirərək sabitləşirsə, leksika da özünü, ana dilin mayası olan milli sözləri, milli leksik qatı mühafizə edir, cılalayır, variantlardan, fərqli fonetik cildlərdən, xarici təsirlərdən qoruyaraq ən optimal olanını seçir və qoruyur (istər dialekt, istər ədəbi dil səviyyəsində).

Türk dillərinin ədəbi milliləşməsini roman dilləri ilə analoji şəkildə getdiyini göstərən akademik Nizami Cəfərovun “*ilkin orta əsrlərdən etibarən əvvəl qədim türk (runik) mətnlərində, uyğur abidələrində, sonra isə türk xalqlarının yayıldığı geniş coğrafiyada □ müxtəlif regionlarda əsasən XI-XII əsrlərdən başlayaraq, mövcud olan (yazılı abidələrdə təmsil olunan) türki*” [2, s. 56-57] və bunun davamı olan türk dilləri və bu dillərdə yazılan yazılı materiallar, onların lüğət tərkibi nə qədər regional xüsusiyyətlər kəsb etsə də, fərqli fonetik-impla cildinə sahib olsalar da, leksik ortaqlıq, müştərəklik şəksizdir. Yəni, üslub, janr, məzmun, regional

təmsilçilik fərqli olsa da, onları eyni dil xüsusiyyətləri, müştərək söz varlığı birləşdirir. Leksik-semantik çalar, çoxmənalılıq, sinonimlik, omonimlik, antonimlik, mənşə, işlənmə tezliyi, işlənmə dairəsi, köhnəlmiş sözlər və neologizmlər, özünəməxsus terminoloji sistem təşkil etməsi baxımından qruplaşan sözlər “*mənalandırma, işarələndirmə vəzifələrini daşıyaraq*”, “*səslənmənin, mənanın və real varlığa münasibətin üzvi surətdə bir-birinə bağlılığı nəticəsində*” meydana çıxır [1, s. 301]. Əlbəttə ki, tarixin müəyyən və hətta müəyyən olmayan dövrlərində meydana çıxan, qarşılıqlı münasibətlər və ictimai-siyasi, mədəni təmərküzləşmələr, müxtəlif təbəddülatlar, zamanın enişli-yoxuşlu ovqatını əks etdirən sözləri, milli təfəkkürümüzün, dünya görüşümüzün, bilik və idraki qabiliyyətimizin əksi olan türk mənşəli sözlərin öyrənilməsində müəyyən metodologiyaya əsaslanılır və əsaslanmalıdır. Türk dillərinin söz varlığının, eləcə də qədim türkdilli yazılı abidələrin leksik tərkibinin tədqiqi sinxroniya və diaxroniyaya söykənməlidir. Və bu arqument bizi qədim türk rəsmi-işgüzar üsluba dair qaynaqların leksik tərkibini sinxron və diaxron təhlillərdən kənarında öyrənməyin effektiv olmadığı qənaətinə gətirir. Nəticə etibarilə biz də tədqiqata cəlb etdiyimiz sənədlərin dilinin lüğət tərkibini ayrı-ayrı müstəvilərdə (tematik, semantik-funksional, üslubi, terminoloji, derivativ xüsusiyyətlər) təhlil edərkən təsviri və müqayisəli-tarixi metodlardan istifadə edərək, sinxron və diaxron təhlillərlə əslində qədim türkcədən müasir türk dillərinə leksik qatda gedən prosesləri öyrənmək istəyirik.

Bu mənada qədim-türk rəsmi-işgüzar üsluba dair mənbələrin, rəsmi-hüquqi sənədlərin leksikası üslubun daxili məzmununa uyğun lüğəvi vahidlərdən ibarətdir. Rəsmi-işgüzar üsluba dair mənbələrin dilinin türk mənşəli leksikasını şərti olaraq üç qrupda birləşdirmək olar: 1) *ad bildirən sözlər*; 2) *Əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər*; 3) *İş, hal, hərəkət bildirən sözlər*. Bu sözlərin özü də məzmununa, istifadə yerinə görə müxtəlif tematik qruplara bölünür.

Mətnlərin dilində işlənən sözlərin əksəriyyəti qədim türk boylarının, tayfa birliyi və xalqlarının gündəlik tələbatında, məişətdə, ünsiyyətdə işlətdiyi, hamının anladığı, işləklilik səviyyəsi coğrafi arealla məhdudlaşmayan, müəyyən üslubi xüsusiyyətlərdən daha çox ümumilik xarakteri daşıyan türk mənşəli leksik vahidlərdir.

Ad bildirən sözlər. Rəsmi-işgüzar üsluba dair mətnlərin dilinin türk mənşəli leksikasının I qrupunu ad bildirən sözlər təşkil edir. Bu sözlər ayrı-ayrı sahələri, tematik mənzərəni əks etdirir ki, buraya canlı və cansız varlıqların adları, insan adları, heyvan, bitki adları, ay, gün, il adları, peşə-sənət leksikası və s. daxildir.

Canlı və cansız varlıqların adı: *Ödüg – xahiş; tamga – möhür, alqış – alqış; yir – yer; küp – küp, bor – çaxır (içki); sıçı – sərhəd; tanuk – şahid; küz – payız* [6].

İl, ay, gün adları: Takuke – toyuq; biçin – meymun; yont – at, yıl, ay, küskü yıl – “siçan ili”, kün, küz – payız, yay – yay; tonız yıl [6].

Bitki adları: *alıma – elma; arpa – arpa; asgu – tənək, asma; borluk – bağ, üzüm bağı; buğday – buğda; çäçäklik – çiçəklik, bağça; çubagan – hünnap, ıgaç – ağac; kavlalık – sebze bahçesi; ot – ot, çəmən; saman – saman; söğüt – söğüt; tarıç – tahıl, hububat; teräk – qovaq ağacı; urug – toxum, əkin; üür darı; üzüm – üzüm; yagak – cövüz* [6].

Leksik tərkibinin aparıcı hissəsini türk mənşəli lüğəvi vahidlər tutan türk dillərində ad bildirən sözlər əhatə dairəsinin genişliyi, işlənmə məqsədinin ümumiliyi baxımdan qədim türkcə üçün də eyni səciyyə kəsb edir. Bu leksik qat demək olar ki, bütün müasir türk dilləri üçün əsas laydır. Ümumiliyin, müştərəkliyin mühafizə olunduğu qədim türk rəsmi-işgüzar üsluba dair mənbələrin dilində ad bildirən və müxtəlif leksik-semantik məzmun ifadə edən

sözlərin müəyyən hissəsini qohumluq bildirən sözlər təşkil edir. Türk təfəkkürünün, türk ailə psixologiyasının və türklərdə mənəvi-ruhi bağlılığın linqvistik təzahürü olan qohumluq bildirən leksik vahidlər müxtəlif münasibətləri əks etdirmək və fərqli dərəcələrdəki qohumluq əlaqələrini bildirmək baxımından ayrı-ayrı qruplara ayrılır. F.Zeynalov bu sözləri iki qrupda təsnif edir: “*a) qan qohumluğu ilə bağlı olan terminlər; b) kəbin, nikahla bağlı terminlər*” [14, s. 44].

Rəsmi-işgüzar üsluba dair sənədlər ilk baxışdan ümumişlək sözlərin geniş işləmə biləcəyi mənəbə təəssüratı yaratmasa da, sənədlərin bir çoxunun janrı, məzmunu abidələrin, sənədlərin dilində çox sayda *qohumluq bildirən sözlərin* istifadəsini də tələb edir: *adaynıñ evintin – atamın evindən; inim kasuknıñ – qardaşım kasukun; akam, inim, uruğum, toğmuşun, oğulum, yüzligim – böyük qardaşım, kiçik qardaşım, nəslim, doğulmuşlarım, oğullarım, qohumlarım...; aka – böyük qardaş, ağabəy; kañ – ata; apa – ana; apa – dədə, baba; əkə böyük bacı, bacı; kız; oğul; ög – aña; yegen; bod – cülə, soy; kişi – eş, zövcə; tuğmuş – uşaq, övlad; yağuk – qohum; oğlan – oğlan, erkək övlad; ini – kiçik qardaş və s. [6].*

Qədim türkcə VIII-XII əsrləri əhatə edən rəsmi-işgüzar üsluba dair mətnlərin dilində qan qohumluğu olmayan əqrəba adları da kifayət qədər çox işlənmişdir. Bunlara, əsasən kəbin, nikah əsasında meydana gələn ad bildirən sözlər daxildir: *bağır – yaxın qohum; baldız – ərin (və ya arvadın) bacısı; ər – ər; oğulluk – övladıq; ögəy – ögey; yəngə – yengə; yiğdiş – ögey qardaş (bacı); küdüğü – yeznə, kurəkən; kelin – gəlin; katun – qadın, xatun; baldız; qardaş; tagay – dayı; uruğ/uğuş – nəsil və s. [6].*

Alət və vasitə adları: *ayak – qədəh; bağırçık – yəhər, qoşqu, bərgə – qamçı, qırmanç; boduğ – boya; əd-ed – mal, əşya; idiş – qab-qacaq; kañlı – araba; kaşuk – kavgak – örtük; eşiş – qazan, tava; küp – qab, küp; ketman – kətmən; keviz – xalı, kilim, kəgdä – kağız; kidiz – keçə; tırgük – dirək; tavar – mal-mülk, əşya; töşək – döşək; yip – ip, sap; ätük – çəkmə; kürk – kürk; çaruk – çarıq; ton – don; üm – şalvar; yagu – yağmurluq və s. [6].*

Qida – ərzaq, qida, içki adları bildirən sözlər: *aş – aş, yemək; aşı – oyun, yemək; azuk – azuqə; ät – ät; bor – şərab, içki; keslig – pendir; suv – su; süçüg – şərab, şirin şərab, süt; tüş – meyvə, bar; tərəvəz və s. [12].*

Peşə-sənət adları. Əski türkçənin zəngin lüğət tərkibində sənət-peşə leksikası və terminləri xüsusi bir yer tutur. Cəmiyyət həyatında, insanın əmək fəaliyyətindəki dəyişmələr dilin lüğət tərkibində daim dəyişmə və zənginləşməyə səbəb olur. Bu dinamik inkişaf peşə-sənət mənalı sözləri və terminlərdə özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Həm intralinqvistik qanunlar, həm də ekstralinqvistik faktorların təsiri ilə formalaşan, dilin leksik-semantik sistemində müəyyən yer tutan sənət-peşə sözlərini Azərbaycan dilinin ümumi leksik fondu kontekstində tədqiq edən A.Əbdürəhmanov özündə qədim dil xüsusiyyətlərini və xalqın mədəni-ictimai tarixinin müəyyən dövrlərini ehtiva edən bu sözlərin tədqiqi tarixinə toxunmuş, onların spesifik məna xüsusiyyətlərinə görə təsnif etmişdir [3]. Bu qrup sözlərin leksik-grammatik xüsusiyyətlərinə toxunan alim belə bir tərif verir: “*sənət və peşə adlarının yaranma tarixi bəşəriyyətin yaranma tarixinə bərabərdir. Onlar müxtəlif ictimai-iqtisadi formasiyalarda insanların əsas fəaliyyət prosesləri ilə əlaqədar yaranmış və xalqın tarixi, adət-ənənəsi, məişəti, həyat tərzini, estetik və etik görüşlərini əks etdirmişdir*” [3, s. 3]. Bu mənada dilin xüsusi və ən qədim layını təşkil edən peşə-sənət mənalı leksik vahidləri xalqın, cəmiyyətin ümumi inkişaf tarixini öyrənmək baxımından da əhəmiyyətlidir. Sənət-peşə adları appelyativ leksikanın vahidləridir. Çünki bu dil vahidləri də müəyyən məfhumların, fəaliyyətlə bağlı

anlayış və qavramların müəyyənləşməsi, adlandırılması vasitəsidir. Bu dil vahidlərinin meydana gəlməsində, əlbəttə, sosial status, ictimai tələbat əsas rol oynayır. Belə ki, ictimai həyatın, toplumun istehsal və istehlak tələblərini ödəmək məqsədilə yaranan peşə, sənət növü öz növ-bəsinə adlanmanı da meydana gətirir. Türk yazılı abidələrində işlənən sənət, peşə adlarından görünür ki, onların əksəriyyəti bir başa məfhumun özü ilə bağlı olub, anlayışın əsas mahiyyətini əks etdirir. Abidələrin dilinin əhatəli tədqiqi bu cür lüğəvi dil vahidlərinin kəmiyyətə çoxluq təşkil etdiyini sübut edir:

ayğucu – öyrədən, deyən; bedizçi – rəssam; boşgutçı – xoca, müəllim (öyrədən); elçi – ilçi - elçi; eşi – məmur; inəl – vəkil, köməkçi; iş ayğucu - iş buyuran, usta; kəsgüçi – kəsici; kiçig - şagird; yalavaç – elçi, (və ya peyğəmbər); suvçi – suçu; otaçı – həkim, təbib; koynçı – çoban; tamğaçı - damğaçı; tægirmənçi – dəyirmançı; udçı – ilxı çoban (inək, sığır); ulağçı – arabaçı, uza - usta, işinin mahir biləni, as və s. [6].

Maddi-mənəvi, hiss-həyəcan, düşüncə, dünyagörüşü və peşə-sənət istiqamətlərini əks etdirən leksik vahidləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Din və inancla bağlı sözlər: *alkış - alqış; arka - camaat, icma; ıduk - müqəddəs; kam - şaman, qam; kuvrağ – camaat, topluluq; teñriken - tanrısal; Təñri - tanrı; terim - tanrıça, ilahə; Ugan - tanrı; yazuk – gunah, xəta, yanlış; yoruğ - ögreti, nom – qanun və s. [12].*

Duyğu, hiss və düşüncə bildirən sözlər. Qədim türkcə rəsmi-işgüzar sənədlərin dilində rast gəldiyimiz və məzmunundan irəli gələrək çox geniş işlənmə tezliyi nümayiş etdirməyən sözlər qrupuna duyğu, hiss, düşüncə, həyəcan bildirən sözlər daxildir: *Emgek – əziyyət, dərd, kədər, sıxıntı; enç – hüzur, sakitlik; kadgu – qayğı, həyəcan, təlaş; küsüş arzu, istək, həvəs, dilək; muñ – sıxıntı, dərd; sävinç – sevinc, xoşbəxtlik; sıkış – zəhmət, əmək; tap – arzu, həvəs, inam; tarkınç – darğınlıq, kədər; darıxdırıcılıq, sıxıntı; kü – un, şöhrət, səda və s. [6].*

Vücut və orqan adları – somatizmlər. Dillərin mənşəyini, qohumluq əlaqələrini və quruluşunu ortaya qoyan əsas söz ehtiyatına daxil olan, qədim türkcədə, ən qədim dövrlərə aid olan qaynaqlardakı ilkin formalarını bu günə qədər qoruyub saxlaya bilmiş və "çağdaş türk dillərində geniş şəkildə işlənən somatik vahidlər tarixən daşdıqları semantik yükə malikdirlər, onlar digər tematik qruplara girən sözlərə nisbətə ilkin mənadan uzaqlaşmamış, bununla birlikdə əlavə mənalar qazanmış və yeni törəmələri meydana gəlmişdir. Qədim türk rəsmi-hüquqi sənədlərdə müəyyən etdiyimiz somatik leksika zənginlik nümayiş etdirir və onlara aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik: *adək – ayaq; ən – uc, qıraq; baş – baş; ilk, əvvəl; bod – boy, vücut; boguz – boğaz; güzəran; boyun – boyun; elig – el; iz - iz, nişanə; köñül – könül, ürək; kulgak – qulaq; təri – dəri; töpö – təpə; başın – üst hissəsi və s. [12].*

Əlamət, keyfiyyət, miqdar bildirən sözlər. Türk dillərinin türk mənşəli leksikasının mühüm bir hissəsini əlamət, keyfiyyət bildirən sözlər təşkil edir. Canlı və cansız bütün varlıqların ümumi və spesifik xarakterləri, xassə, keyfiyyət və əlamətləri yeni bir kateqoriyanın – əlamət, keyfiyyət bildirən sözlərin formalaşmasını təmin etmişdir. "İnsan təbiəti tədricən dərk etmə prosesində ayrı-ayrı əşyalarla yanaşı, onların hər cür əlamət və xüsusiyyətlərini də dərk edərək adlandırmış və tədricən sifət adlandırdığımız söz kateqoriyasının yaranmasına səbəb olmuşdur" [5, s. 98]. Pratiçədə ad bildirən sözlərin sinkretilik səciyyəli olması, sonrakı dövrlərdə əşyaların xassə, əlamət və keyfiyyətinə görə onların mahiyyətinin, digər əşyalarla müqayisəsini təmin edən əlamətlərinin, xassələrinin denotativ və signifikativ funksiyalarının ortaya çıxması ilə tədricən sifət adı altında birləşən sözlər qrupu meydana gəlmişdir. Uzun əsrləri, inkişaf prosesini əhatə edən bu sabitləşmə (əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər kate-

qoriyası) tədricən baş vermişdir. Ona görə də qədim türkcədə əlamət və keyfiyyət bildirən kök sözlərin miqdarı azdır. Lakin bunu da vurğulamaq lazımdır ki, bu sözlərin demək olar ki, hamısı yarandığı dövrdən sonra bütün mərhələlərdə geniş şəkildə işlənmişdir. “*Pratürk dövründə çox ehtimal ki, bu kateqoriya olmamış, sonralar adların bir qismi ancaq əlamət və keyfiyyət bildirən söz qrupu kimi tədricən sabitləşmişdir... Türk dillərində ad və fellərdən xüsusi morfoloji əlamətlər vasitəsilə onlarla yeni sözlər – əlamət və keyfiyyət əks etdirən sözlər əmələ gəlmişdir*” [14, s. 60]. Ad bildirən sözlərin semantik-funksional cəhətdən diferensiallaşması əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər qrupunun meydana çıxmasında mühüm rol oynamışdır. Ad və fellərə xüsusi morfoloji göstəricilərin əlavə edilməsi, bu üsulla əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərin əmələ gəlməsi türk dillərinin erkən dövrləri üçün xarakterik olmuşdur, sonrakı inkişaf dövrlərində daha intensiv hal almışdır. Və bu yolla yaranan əlamət, keyfiyyət bildirən sözlərin əksəriyyəti ümumtürk səciyyəsi daşımaqla bərabər, milli xarakterə də sahib olmuşdur. Ümumiyyətlə, “əlamət” və “keyfiyyət” anlayışlarının ümumiləşmiş olaraq hansı meyarlarla bir kateqoriyanı, sifəti əmələ gətirməsi məsələsi XX əsr dilçiliyinin mübahisəli istiqamətlərindən hesab edilir. Y.Seyidov “*əlamət deyəndə əşyanın zahiri görünüşü (gözəl, uca, geniş, ağ, qara), keyfiyyət deyəndə əşyanın daxili xüsusiyyətlərini (yaxşı, ağıllı, mərd, paxıl)*” nəzərdə tutur [13, s. 267]. Qədim türkcə mətnlərin, eləcə də, qədim rəsmi-hüquqi sənədlərin dilində işlənən əlamət-keyfiyyət bildirən sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Fiziki xüsusiyyət və vəziyyət bildirən sözlər: *bədzlig – boyalı, bəzakli; irük – yarıq, çatlaq; kalın – qalın; kuruğ – quru; səmiş - iri, şişman; sınıq - sınıq, qırıq; tas – qaba, cod; təlüük – dəlik; yağı – yeni; yoğun – yoğun, qalın; yumşaq - yumşaq* və s. [12].

Müəyyən ölçü və dəyər bildirən sözlər: *ağır – ağır; alp - zor, çətin; arığ – təmiz, arı; asıra - alçaq, aşağı ayığ - pis, fəna; bışığ - istəkli, tutqulu; bilgə - bilgə, bilikli; boş – boş; çığay – yoxsul; ədgü – yaxşı; kərgək – gərəkli; esiz – pis; kutluğ – uğurlu, qutlu; ərkliq – güclü, qüvvətli; kivilğ - xoşbəxt; köni – doğru; körtläçi – gözəl; küçək - güclü; öni – fərqli, müxtəlif; səvig – mərhəmətli, sevəcən; silig – təmiz, saf; üvgə – tez, sürətli; yaman – pis, yaman, zərərli; yarağü – yaraşan; yarlıkaguçı – mərhəmətli, bağıslayan; yat – yad; yavız – pis, yaman; yeg – yaxşı, çox yaxşı* və s. [6].

Miqdar-kəmiyyət, həcm bildirən sözlər: *az – böyük - böyük; əgsük – əksik, nöqsan; artıñü – çox, artıq; inçgü – incə; kışqa – qısa; kəp – çox, artıq; təlim / ulam – davamlı, daim, kəsin; uluğ – ulu, böyük, uca, ali; üküş – çox, artıq; yetiz - geniş* [12].

Rəng adları bildirən sözlər: *ak – ağ; ala – ala; arda – rəng adı; bozak – boz; kara – qara; kızıl – qızıl, qırmızı; uvaz – üvəz rəngi (narıncı); yuruğ – ağ, bəyaz* və s. [12].

Hal-hərəkət bildirən sözlər. Türk dillərinin lüğət tərkibinə daxil olan, demək olar leksikanın xalis türk mənşəli qatının əsasını təşkil edən, çoxcəhətli kateqorial xarakterə və işlənmə dairəsinə malik olan sözlər qrupu hal, hərəkət bildirən lüğəvi dil vahidləridir. Türk dillərində iş, hal, hərəkət bildirən sözlər əks etdirdikləri mənalar baxımından müxtəlif qruplara ayrılır. İş, hal, hərəkət mənalı sözlər qrupunu təşkil edən bu tip sözləri semantik olaraq F.Zeynalov “1) *Hərəkət felləri*; 2) *İş felləri*; 3) *Hal-vəziyyət felləri*; 4) *Nitq felləri* və 5) *Təfəkkür, görmə və eşitmə prosesi ilə bağlı fellər*” qruplarına ayırmışdır [14, s. 63]. H.Mirzəyev hal, hərəkət bildirən bəhs edərkən “*dilimizdə əşya bildirən sözlər geniş mənada adlar; dar mənada isim adı altında qruplaşdırıldığı kimi, fellər geniş mənada hərəkət, dar mənada iş, hal, hərəkət, vəziyyət bildirən sözlər adı altında*” qruplaşdırıldığını qeyd edir [8, s. 57]. Hal, hərəkət bildirən sözlərin milli mənşəli olması və xüsusi kateqorial cəhətlərə malik olması

areal, etno-sosial faktorlar səbəbindən diferensiallıq kəsb etmələrini inkar etmir. Türk dillərinin tarixinin müxtəlif mərhələlər və qollar üzrə öyrənilməsində, türk mənşəli leksik vahidlərin etimoloji, semasioloji mənzərəsinin verilməsində hal və hərəkət bildirən sözlərin tədqiqinin böyük əhəmiyyəti vardır. Ümumtürk səciyyəli leksik qatı təşkil edən və təfəkkürlə fəaliyyətin, əşya ilə dinamizmin əksi olan sözlər qrupunu H.Mirzəyev “*hərəkət bildirən, yəni əşyanın işini, halını, hərəkətini, vəziyyətini az və ya çox, qabarıq və ya cüzi, dinamik və qeyri-dinamik şəkildə ifadə edən sözlər*” kimi xarakterizə edir [8, s. 57]. Qədim türkcədə iş, hal, hərəkət, vəziyyət bildirən sözləri qədim türk rəsmi-işgüzar üsluba dair mətnlərin əsasında aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

İş, hal, hərəkət bildirən sözlər: *aç – açmaq, adır – ayırmaq, al – almaq, at – atmaq, ay – söyləmək, demək, bar – varmaq, getmək, ber – vermək, bil – bilmək, böl – bölmək, bul – tapmaq, il – qarışmaq, kap – qapmaq, tutmaq, kon – qoymaq, köl – bağlamaq, kör – görmək, mün – minmək, öç – söndürmək, ödəmək, ög – öymək, tap – tapmaq, töle – ödəmək, tuğ – doğmaq, ün – yüksəlmək, ur – vurmaq, yaş – qaçmaq, yaz – günah işləmək və s.* [6].

İş, hal, hərəkət bildirən sözlər içində köməkçi fellərlə yaranan fellər də vardır və sənədlərin dilində bu tip sözlər kifayət qədər geniş işlənmişdir. Bu sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırdıq:

Bol-ol köməkçi sözü ilə düzənlər: *taş təgil bol – yox olmaq, qeyb olmaq; təlim bol – çox olmaq, çoğalmak; tən bol – eşit olmaq; toyın bol – rahip olmaq; töləç bol – təminat vermək, zamin olmaq; ulug oğul bol – böyük oğul olmaq; ulug yarlıq bol – uca hökmlü olmaq; vuçun bol – etibarsız olmaq; yantut bol – geri vermək, qaytarmaq; yarlıq bol – fərman olmaq, buyurulmaq; yok bar bol – yox var olmaq, ölmək; yok bol – yox olmaq və s.* [6].

Kıl-qıl sözü ilə düzənlər: *bitig kıl – əsas sənəd hazırlamaq; bitig kıl – müqavilə düzəltmək, sənəd hazırlamaq; boş kıl – azad etmək, hürr buraxmaq; buyan kıl – savab qazanmaq, savab işləmək; çam çarım kıl – etiraz etmək; çam kargaşa kıl – kargaşa yaratmaq; çam kıl – etiraz etmək, asi olmaq və s.* [6].

Cəmiyyətin inkişafı, istehsal və istehlak münasibətlərinin təkamülü, elmi-texniki tərəqqi, iqtisadi və siyasi formasiyaların, hüquqi münasibətlərin dəyişməsi, insan təfəkkürünün bəsitlikdən mürəkkəbliyə doğru sıçrayışı dildə yeni vahidlərin əmələ gəlməsinə təkan verdiyi kimi, müxtəlif sahələri əks etdirən, eləcə də, müxtəlif anlayışları ifadə edən sözlərin yaranmasını təmin edir. Bu mənada qədim türklərin maddi-mədəniyyətini, dünyagörüşünü əks etdirən kifayət qədər söz və terminlər mövcuddur ki, bunları müqayisəli-tarixi şəkildə araşdırdıqda bəzi sözlərin tarixən dilin aktiv fondunu tərk etdiyini, müəyyən ictimai-mədəni, siyasi-iqtisadi mühitlərin dəyişməsi nəticəsində başqa leksik vahidlərlə əvəzləndiyini görmək olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı. III c., Bakı: Abis Alarco, 2013, 521 s.
2. Cəfərov N.Q. Seçilmiş əsərləri: 5 cildə. I c., Bakı: Elm, 2007, 352 s.
3. Əbdürəhmanov A. Azərbaycan dilində sənət və peşə adları. Bakı: Bilik, 1998, 186 s.
3. Hacıyev T.İ. Seçilmiş əsərləri. II c., Bakı: Elm, 2017, 490 s.
4. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 448 s.
5. Keskin B. Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri. Ankara: TDK Yayınları, 2022, 831 s.
6. Qəribli A.N. “Türk dili”, “Türk ləhcələri” və “Türk dilləri” anlayışlarının genotipologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 165 s.

7. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fəl. Yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş II nəşri, Bakı: Elm, 2006, 520 s.
8. Müasir Azərbaycan dili. Leksikologiya. II c., Bakı: Elm və təhsil, 2022, 1152 s.
9. Özönder S.B. Türk Dilinin Tarihî Dönəmləri Üzerine Birkaç Söz // Türkbilig, 2002, № 3, s. 203-210.
10. Rəcəbli Ə.Ə. Göytürk dilinin leksikası. II h., Bakı: Nurlan, 2004, 428 s.
11. Rəcəbli Ə.Ə. Qədim türk yazısı abidələri: 4 cildə. III c.: Qədim uyğur yazısı abidələri, II h., Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 499 s.
12. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, 370 s.
13. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə: Fonetika, leksika, morfologiya, Bakı: MBM, 2008, 354 s.
14. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. Москва: Наука, 1975, 358 с.

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
E-mail: gatibevagifkizi@yahoo.com

Gatiba Guliyeva

NATIONAL VOCABULARY OF ANCIENT TURKIC OFFICIAL LEGAL DOCUMENTS

The lexical composition of each language forms an initial and more effective representation of the nations that are speakers of this language. Because the vocabulary of the language is a mirror that perfectly reflects the cultural, spiritual, political, social and everyday life of the people. The vocabulary of each language represents the nation to which it belongs, reflects its history, image of life and worldview. The vocabulary of the ancient Turkic language certainly has its nuances, origin, meaning, and structure due to its content, genre, and style. It is natural that the language style of official-business sources and the language of official-legal documents of the VIII-XII centuries, reflecting the elements of this style, demonstrate this stylistic difference.

The vocabulary of these documents reflects the material and spiritual world of the ancient Turks, social and political life and the changes that have occurred, various social relations, sin, punishment, law, etc. p. words and phrases that reflect many concepts and terms that cover legal acts. The vocabulary of official legal documents, reflecting differences in phonetic volume, lexical-semantic meaning, structure and grammatical meaning, is also diverse in origin. Lexical units of Turkic origin and borrowing differ according to the degree of development in the language of documents written in different genres and forms.

Keywords: *ancient Turkic language, official business style, official legal documents, vocabulary, words of Turkic origin.*

Гатиба Гулиева

НАЦИОНАЛЬНАЯ ЛЕКСИКА ДРЕВНЕТЮРСКИХ ОФИЦИАЛЬНО-ПРАВОВЫХ ДОКУМЕНТОВ

Лексический состав каждого языка формирует первоначальное и более действенное представление о нациях, которые являются носителями этого языка. Потому что лексика языка – это зеркало, которое в совершенстве отражает культурную, духовную, политическую, общественную и бытовую жизнь народа. Лексика каждого языка представляет народ, которому он принадлежит, является отражением его истории, образа жизни и мировоззрения. Лексика древнетюркского языка, безусловно, имеет свои нюансы, происхождение, значение и структуру в силу своего содержания, жанра и стиля. Естественно, что языковой стиль официально-деловых источников и язык официально-правовых документов VIII-XII веков, отражающий в себе элементы этого стиля, демонстрируют данное стилевое различие.

Лексика этих документов отражает материальный и духовный мир древних тюрков, общественную и политическую жизнь и происходившие изменения, различные общественные отношения, грех, наказание, закон и т. п. слова и словосочетания, отражающие многие понятия и термины, которые охватывают правовые акты. Лексика официально-правовых документов, отражающая различия в фонетическом объеме, лексико-семантическом значении, структуре и грамматическом значении, также разнообразна по происхождению. Лексические единицы тюркского происхождения и заимствования различаются по степени разработанности в языке документов, написанных в разных жанрах и формах.

Ключевые слова: древнетюркский язык, официально-деловой стиль, официально-правовые документы, лексика, слова тюркского происхождения.

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 21.07.2023

Son variant 12.09.2023

UOT 81:002

KÜBRA VƏLİYEVA

İBN ƏL-HACİB VƏ RADİYUDDİN ƏL-ASTARABADİNİN
KƏLMƏ VƏ KƏLAMLA BAĞLI MÜLAHİZƏLƏRİ

Yazılı abidələr qədim tarixə malik bir millətin keçmişinin araşdırılmasında mühüm bir zəmindir. Qədim xalqlar dahilərin yaratdığı sərvəti kağızdan-kağıza köçürərək bugünkü nəsillərə ötürmüşlər. Dünyanın ən qədim və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Naxçıvanda bu tip əlyazma və çap kitabları AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda mühafizə olunmaqdadır. Fondda öz dəyəri ilə seçilən qədim kitablardan biri də Radiyuddin Məhəmməd bin əl-Həsən əl-Astarabadinin (?-1287) müəllifi olduğu “Şərhu Radi alə əl-Kafiyə fi ilmin nəhv və irab” (“Razinin “kafiyə”yə sintaktik baxımdan şərh”) əsəridir.

“Əl-Kafiyə” əsəri ərəb dilçiliyi sahəsində yazılan üç əsas kitabdan biri hesab olunur. Bu dəyərli kitablar Sibəveyhinin (767-809) “əl-Kitab”, Zəməxşərinin (1074-1144) “əl-Mufassal” və İbn əl-Hacibin (1174-1248) “əl-Kafiyə” əsəridir. İbn əl-Hacibə daha çox şöhrət qazandıran “əl-Kafiyə” əsəri olmuşdur. Əsər elm aləmində çox bəyənilmiş və bu əsərə müxtəlif dilçi alimlər tərəfindən şərhlər yazılmışdır. Radiyuddin Məhəmməd bin əl-Həsən əl-Astarabadinin “Şərhu-Kafiyə” əsəri İbn əl-Hacibin “əl-Kafiyə” əsərinə yazılan məşhur şərhlərdən biridir. Bu əsər dərslük kimi uzun illər mədrəsələrdə istifadə olunmuşdur.

Məqalədə Şeyx Radiyuddin Məhəmməd bin əl-Həsən əl-Astarabadi haqqında məlumat verildikdən sonra İbn əl-Hacib və Radiyuddin əl-Astarabadinin nəhv elmində kəlmə və kəlamla bağlı fikirləri müqayisəli formada tədqiq olunmuşdur.

Müəllif nəticə olaraq belə qənaətə gəlmişdir ki, “Şərhu Radi alə əl-Kafiyə fi ilmin nəhv və irab” əsəri qrammatik izahatları, elmi mülahizələri baxımından ərəb dilini öyrənmək üçün qiymətli bir yazılı mənbədir.

Açar sözlər: kafiyə, ərəb dili, kəlmə, kəlam, İbn əl-Hacib, Radiyuddin əl-Astarabadi, Naxçıvan.

Məşhur nəhv alimi İbn əl-Hacibə (1175-1248) böyük nüfuz qazandıran əsərləri içərisində “əl-Kafiyə” əsərinin xüsusi yeri vardır. “Kafiyə” əsərinə alimin özü də daxil olmaqla yüzdən artıq şərh yazılmışdır. Bunların içərisində Molla Caminin (?-1492) “əl-Fəvaidud-Diyaiyyə” şərh və Radiyuddin əl-Astarabadinin (?-1287) “Şərhu Radi alə əl-Kafiyə” şərh daha çox məşhurdur.

İbn əl-Hacib (ابن الحاجب) ləqəbi ilə tanınan Əbu Əmir Cəmaləddin Osman bin Ömər bin Əbu Bəkr bin Yunus əd-Dəvini əl-Misri Misir qrammatika məktəbinin XIII əsrdəki ən görkəmli nümayəndələrindən biri hesab olunur. O hicri-qəməri 670-ci il (1175-ci il) tarixdə Misirin Yuxarı Said bölgəsində İsna qəsəbəsində anadan olmuşdur. Hicri-qəməri 26 şəvval 646-cı ildə (11 fevral 1248-ci il) isə 73 yaşında Misirin İsgəndəriyyə şəhərində vəfat etmiş və “Bəbul-bəhr” qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

İbn əl-Hacib açıq zəhnə, sağlam təfəkkürə və güclü bir sezgiyə sahib insan idi. O, nəhv, sərf, fiqh və s. sahələrdə əsərlər yaratmışdır. Alimin əsərlərinin bir qismi nəşr olunmuş, digərləri isə əlyazma şəklində saxlanılmışdır. Ona geniş nüfuz qazandıran əsərləri içərisində “əl-Kafiyə” və “əş-Şafiyə” əsərlərinin xüsusi yeri vardır. “Bu əsərləri onun yazma səbəbi isə tələbələrinə dərs deyərək nəhv və əsas mövzularını bir yerə yığaraq təqdim etmək və Əmir başda olmaqla, cəmiyyət başçıların istəyinə görə olmuşdur” [6, s. 18].

“İbn Hacib “əl-Kafiyə” adlı müxtəsər əsərinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri odur ki, bundan əvvəl birgə yazılan nəhv və sərf mövzularını o bir-birindən ayıraraq bu əsərini sadəcə olaraq nəhv mövzularına həsr etməsidir” [5, s. 18]. Alim əsərini yazanda bir neçə qram-

matikin kitabından yararlanmışdır. Ən çox isə əz-Zəməxsərinin “əl-Mufassal” kitabından istifadə etmişdir.

“Nəcmul-əimmə” (“imamların ulduzu”) ləqəbi ilə tanınan Şeyx Radiyuddin Məhəmməd bin əl-Həsən əl-Astarabadi ərəb dili qrammatikasının sərf, nəhv və bələğət elmlərinə dair məşhur əsərlərin müəllifidir. Ona daha çox şöhrət qazandıran isə “Şərhul-Kafiyə” və “Şərhul-Şafiyə” əsərləridir.

Radiyuddin əl-Astarabadi kamil elmi biliyə, dövrünün ən yaxşı mütəxəssislərindən biri olmaqla yanaşı o həmçinin çoxlu tələbələr də yetişdirmişdir. Hicri-qəməri VII əsrin sonlarında İbn əl-Hacibin “əl-Kafiyə” əsərinə ərəb dilində şərh yazmışdır. Ərəb və fars dilçiləri tərəfindən daha çox müraciət olunan əsərdə nəhv elmi asan və sadə bir dillə izah edilmişdir. Alim əsərin müqəddiməsində “bu şərh yazması üçün bəzi şəxslərin ondan xahiş etməsini vurğulayır” [1, s. 1^A]. Lakin həmin adamların kim olduqları haqqında məlumat verməmişdir. “Əl-Bağdadi isə əl-Astarabadinin Şərhul-kafiyəni yazdığını qeyd edir, kimə yazdığını haqqında isə ətraflı məlumat vermir” [5, s. 15].

“Əl-Astarabadinin atasının adının Həsən olmasından başqa onun anadanolma tarixi, yeri və ailəsi ilə bağlı məlumatlara qaynaqlarda rast gəlinmir” [3, s. 102]. Onun tərcümeyi-halının əldə olunmaması, vəfat və anadanolma tarixləri alimlər arasında ixtilafa səbəb olmuşdur. “Nəcmud-din Məhəmməd bin əl-Həsən ər-Rəzi əl-Astarabazi İrənin Təbəristan vilayətinin Astarabad şəhərində anadan olmuşdur” [2, s. 232]. Ona verilən nisbədən anlaşılır ki, ya Astarabadda doğulub, ya da orada yaşayıbdır. Əl-Astarabadi nisbəsi bir sıra mənbələrdə əl-Astarabazi kimi də yazılmışdır. Hər iki forma alimin nisbəsində işlənmişdir. Astarabad hal-hazırda Xəzər dənizinin cənub-şərqində, İrənin İslam Respublikasının ərəzində yerləşən Gürgan (Qorqan) adlı tarixi şəhərdir.

Radiyuddin əl-Astarabadinin ərəb dilində yazdığı bu kitabda nəhv elmi asan və sadə bir dillə izah edilmişdir.

يقول الإمام السيوطي: الرضي الإمام المشهور صاحب شرح الكافية لابن الحاجب، الذي لم يؤلف عليها – بل و لا في غالب كتب النحو – مثلها، جمعا و تحقيقا و حسن تعليل.

“Əs-Suyuti bu kitab haqqında demişdir ki, “Məşhur imam Ər-Radi, İbn əl-Hacib üçün olan (“Kafiyə” əsərinə) “Şərhul-kafiyə”nin sahibidir. Heç bir şərh “Kafiyə” qədər ərəb dilinin qrammatikasını əhatəli və gözəl bəyan etməmişdir” [6, s. 31].

Radiyuddin əl-Astarabadinin “Şərh Radi alə əl-Kafiyə fi ilmin nəhv va irab” (“Razinin “kafiyə”yə sintaktik baxımdan şərh”) şərh AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda D-44/264 şifrəsi altında qorunub saxlanılan dəyərli əsərlərdən biridir. Ərəb dili qrammatikasının sintaksis bölməsini əhatə edən əsər hicri qəməri 1268 (1851)-ci ildə yazılmışdır. Nəsx xətti ilə işlənmiş kitab iki cildə ibarətdir. Həcmi 209 vərəqdən (I cild 94, II cild isə 115 vərəqdən ibarətdir) ibarət olan əsər ərəb dilində yazılmışdır. Vərəqin ölçüsü 21×34 sm, mətnin yazılı hissəsi 14×25 sm, hər səhifədəki sətirin sayı 40-a bərabərdir. Kitabın kənarlarında qara mürəkkəblə haşiyələr verilmişdir.

Əsərdə yeni qrammatik mövzu izah edilməzdən əvvəl səhifənin əvvəlində onun adı verilmişdir. Müəllifin əsərdə dilçilik məsələlərinə münasibət və fikirləri əhatəlidir. “Əsərdə iyirmi dörd ayət, on üç şeir və səkkiz atalar sözü istifadə olunmuşdur” [5, s. 18]. “Şərh Radi alə əl-Kafiyə fi ilmin nəhv va irab” əsərinin I hissəsində kəlmə və onun növləri, kəlam, nəhv elminin faydaları, isim, hərf, murəb, məbni, irab və onun növləri, amil, irəbul-əsmə sittə, vasf, təniz, gəyru-l-munsarif, cəm, əl-murabatu şərh Radi və s. mövzuları ardıcıl olaraq verilmiş, sonra isə kəlmə və cümlələrin irab vəziyyətlərinə görə mərfuat (adlıq halda işlənən cümlə

üzləri), mənsubat (təsirlik halda işlənən cümlə üzləri), məcruat (yiyəlik halda işlənən cümlə üzləri) bölmələri yer almışdır.

Mərfuat bölməsində fail, tənazu, faili söylənilməyən məfulu (naibul-fail), mübtəda, xəbər, innə və bacılarının xəbəri, cinsini inkar edən lə'nin xəbəri, leysəyə bənzəyən mə və lə'nin ismi və s. cümlə üzləri haqqında danışılır.

Mənsubat bölməsində məfulun mutlaq, həzful-feil, məfulun bihi, tərxi, munədə, nida, həzf hərfi nida, ixtisas, iştiğal, təhzir, məfulun fih, məfulun məahu, hal, təmyiz, musənnə, xəbəri kənə və əxavətiyə, ismu innə və əxavətiyə, lə əlləti linəfyil-cins, xəbəri mə və lə müşəbbəhətəyini bi leysə haqqında bəhs olunur.

Məcruat bölməsində isə mudafu ileyhi, izafət, əsməul-sittə, təvabi, nəat, təkid və onun növləri, bədəl, atf, atful-bəyan adlı qrammatik mövzular verilmişdir.

Əl-Astarabadi “Şərhu-Kafiyyə” əsərində nəhv mövzularını təhlil edərkən ilk öncə İbn əl-Hacibin yazdığı qrammatik qaydaları xatırladır və sonra isə öz fikirlərini qeyd edərək **mövzunu şərh edir**. “Mövzuları izah edərkən istifadə etdiyi قَوْلًا كَيْمِي الَّذِي أَرَى قَوْلًا، قَوْلًا كَيْمِي” ifadələr kitabda hansı görüşlərin ona aid olduğunu müəyyən edir” [5, s. 62].

Radiyuddin əl-Astarabadinin İbn əl-Hacibə kəlmə və kəlam mövzuları ilə əlaqəli şərh yazdığı mülahizələrə müxtəsər formada nəzər salaq:

Şəkil 1. “Şərhu Radi alə əl-Kafiyyə fi ilmin nəhv və irab” əsərində kəlmə və kəlam mövzularının şərhindən bir hissə.

قوله: الكلمة لفظٌ وُضِعَ لمعنى مفردٍ.

İbn əl-Hacibin kəlmə barədə sözü: Kəlmə, tək bir məna üçün qoyulmuş ləfzdir [şəkil 1].

قال الرضى: الكلمة: لفظٌ مفردٌ موضوعٌ.

Əl-Astarabadi qaydaya cavab verir: Kəlmə, qoyulan tək bir ləfzdir.

Bil ki, qadın cinsində olan kəlmə (الكلمة) kişi cinsində olan kəlmədən (الكلم) fərqlənir. Məsələn, تَمْرٌ، تَمْرَةٌ. Bu kəlmədəki “tə” (ت) cəm növünün əlaməti deyil. Cinsin əlamətidir. Habelə “tə” (ت) cəm əlamətini bildirən bab modelləri də mövcuddur. الكلمة və الكلام sözləri کلم سۆzündən törəmişdir. Ləfz (اللفظ) məsdərin əslidir. Ləfzdən sonra الملتوظ –söylənən işlənir.

Habelə söz–القول, söylənən isə المقول adlanır. الكلام isə məsdərin kökünə, əslinə qoyulmur. Məsələn, كالمته كلاما–Ona söz dedim cümləsindəki kimi, سۆz danışmaq birləşməsi kimi. القول, اللفظ, الكلام, hər üçü mənə cəhətdən eynidirlər. Lakin, القول daha çox işlənir. الكلام iki hərfdən və ya ikidən çox hərfə meydana gələn ifadədir. اللفظ ağızdan çıxan sözdür. الكلام terminini daha çox nəhvcilər istifadə etmişdir.

قوله: أقسام الكلمة هي اسمٌ وفعلٌ وحرفٌ

İbn əl-Hacib kəlmənin üç növü olduğunu vurğulayır: isim, feil və hərf.

قال الرضى: إنما قدم الاسم على الفعل والحرف لحصول الكلام من نوعه دون أخويه نحو: زيدٌ قائمٌ فإن قيل: يجب أن تكون الكلمة هذه الثلاثة معا – لأن الواو للجمع – فيكون نحو: أذهب زيد؟ ونحو: مُرُّ بزيدٍ كلمةً، فإنه اسمٌ وفعلٌ وحرفٌ. Əl-Astarabadi bu fikirlə razı olaraq qaydanı misallar üzrə izah etmişdir. O, qeyd edir ki, “kəlamı əldə etmək üçün feil və hərfə nisbətən isimə üstünlük verilməlidir. Məsələn, زيد قائم–Zeyd ayağa qalxıbdir misalındakı kimi. Bu üç kəlmənin (isim, feil, hərf) hamısı bir yerdə olmalıdır. Məsələn, زيدٌ أذهب؟ söz birləşməsindəki kimi” [1, s. 1^A].

قوله: الكلام ما تضمن كلمتين بالإسناد، و لا يتأتى ذلك إلا في اسمين أو في فعل واسم.

“İbn əl-Hacib qeyd edir ki, kəlam iki sözə istinad edir. Kəlam, sadəcə iki isim və ya bir isim və bir feildən ibarət ola bilər” [4, s. 6].

قال الرضى: إنما قدم حدَّ الكلمة على حدِّ الكلام – مع أن المقصود الأهم في علم النحو معرفة الإعراب الحاصل في الكلام بسبب العقد والتركيب – لتوقف الكلام على الكلمة تُوقَّف المركب على (جزئته). ويعني بتضمنه الكلمتين تركبهما وكونهما (جزأيه)، وجزءاً الكلام يكونان ملفوظين كزيد قائم، وقام زيد، ومقدرين كنعم في جواب من قال: أزيد قائم؟ أو أقام زيد؟ أو أحدهما مقدرًا دون الآخر، و هو إما الفعل كما في: إن زيد قائم، أو الفاعل كما في زيد قام، أو المبتدأ أو الخبر كما في قوله تعالى: "فصبر جميل".

Əl-Astarabadi qeyd edir ki, kəlmənin ölçüsü kəlamın ölçüsünü formalaşdırır. Nəhv elmində ən mühüm nəzərdə tutulan şey kəlamda meydana gələn irab haqqında məlumatla malik olmaqdır. Kəlam kəlməyə bağlıdır və mütləq onun bir hissəsində olmalıdır. Yəni, kəlam iki kəlmədən meydana gəlir. Kəlamın hissələri tələffüz olunur. Məsələn, زيد اياقُستددير–Zeyd ayaqüstədir, قام زيد–Zeyd ayağa qalxdı birləşmələri kimi. Və ya زيد قائم؟–Zeyd ayaqüstədir? Və ya أقام زيد؟–Zeyd ayağa qalxdı? kimi. Və ya bu iki kəlmədən birinin olması təxmin edilərsə: feil və ya faildə təxmin edilərsə, məsələn, إن زيد قائم–Zeyd ayağa qalxsə kimi və yaxud mübtədə və xəbərdə təxmin edilərsə, məsələn, "فصبر جميل"–Allah Təalanın (c.c) “Səbr etmək gözəldir” sözü kimi.

Bağdad qrammatika məktəbinin görkəmli nümayəndəsi olan məşhur alim Radiyuddin Məhəmməd bin əl-Həsən əl-Astarabadinin “Şərhu Radi alə əl-Kafiyə fi ilmin nəhv və irab” adlı əsəri ərəb dilçiliyində həqiqi bir şöhrətə malikdir. Bu şərh nəhv elminə məxsus bütün məsələləri özündə ehtiva etməklə onları ətraflı bir formada izah etməkdədir.

Kitabı tədqiq edən zaman belə nəticəyə gəlirik ki, böyük nəhv alimi Radiyuddin əl-Astarabadinin “Şərhu Radi alə əl-Kafiyə fi ilmin nəhv və irab” əsərinin geniş formada araşdırılması ərəb dilinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əl-Astarabadi R. Şərhur-Radi alə əl-Kafiyyə fi ilmin nəhv və irab: II cildə. I c.: 1268 h.q. AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu: D-44/264, 94 s.
2. Məmmədəliyev V.M. Ərəb dilçiliyi, ali məktəb dərslisi. Bakı: Maarif, 1985, 288 s.
3. Vəliyeva K. Nəhv alimi Radiuddin Məhəmməd bin Həsən Razi əl-Astarabadinin “Şərhu Radi alə əl-Kafiyyə fi ilmin nəhv və irab” əsəri haqqında bəzi dilçilərin mülahizələri // “Naxçıvan” Universitetinin Elmi Əsərləri (iqtisadiyyat, filologiya, tarix, coğrafiya, pedaqogika və psixologiya, riyaziyyat), 2022, № 3, s. 101-107.
4. Yanık N.H. Kafiye tercümesi. İstanbul: Muallim neşriyat, 2016, 166 s.
5. Yazquliyev A. Esterabadi ve Şerhul-kafiyesi işığında nahiv ilmindeki yeri. Bursa, 2005, 160 s.

6. الدكتور حسن بن محمد بن إبراهيم الحفظي. شرح الرضي لكافية ابن الحاجب. القسم الأول - المجلد الأول. دراسة و تحقيق. الرياض: "سلسلة نشر الرسائل الجامعة"، 1993، 116ص.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: kubra.valiyeva@yahoo.com

Kubra Valiyeva

REFLECTIONS OF IBN AL-HAJIB AND RADIUDDIN AL-ASTARABADI ON WORDS AND APHORISMS

Written monuments are the basis for research into the past of any people with an ancient history. Ancient peoples passed on to future generations the wealth created by geniuses, transferring it from paper to paper. Manuscripts and printed books of this type in Nakhchivan, one of the oldest cultural centers in the world, are stored in the Manuscript Fund of the Nakhchivan Branch of ANAS. One of the oldest books that stands out in the collection for its value is the work of Radiuddin Muhammad bin al-Hasan Al-Astarabadi “Sharhu Radi ala al-Kafia fi ilmin nahw wa irab” (“Radi’s commentary on “Kafia” from a syntactical point of view”).

Al-Kafiya is considered one of the three main books written in the field of Arabic linguistics. These valuable books are: “Al-Kitab” by Sibawayha (767-809), “Al-Mufassal” by Zamakhshari (1074-1144) and “Al-Kafia” by Ibn al-Hajib (1174-1248). The work of al-Kafia brought great fame to Ibn al-Hajib. The work was highly regarded in the scientific world, and various linguists wrote comments on it. Sharhul-Kafia by Radiuddin Muhammad bin al-Hasan al-Astarabadi is one of the famous commentaries on Al-Kafia by Ibn al-Hajib. This work has been used as a textbook in madrassas for many years.

The article provides information about Sheikh Radiuddin Muhammad bin al-Hasan al-Astarabadi, and also studies in comparative form the views of Ibn al-Hajib and Radiuddin al-Astarabadi on words and aphorisms in syntax.

The work “Sharhu Radi ala al-Kafia fi ilmin nahw wa irab” is a valuable writing source for the study of syntactic science from the point of view of its grammatical explanations and scientific considerations.

Keywords: *kafia, Arabic language, word, aphorism, Ibn al-Hajib, Radiuddin al-Astarabadi, Nakhchivan.*

Кубра Валиева

**РАЗМЫШЛЕНИЯ ИБН АЛЬ-ХАДЖИБА И РАДИУДДИНА АЛЬ-АСТАРАБАДИ
О СЛОВАХ И АФОРИЗМАХ**

Письменные памятники являются основой для исследований прошлого любого народа с древней историей. Древние народы передавали будущим поколениям богатство, созданное гениями, перенося его с бумаги на бумагу. Рукописи и печатные книги этого типа в Нахчыване, одном из древнейших культурных центров мира, хранятся в Рукописном фонде Нахчыванского отделения НАНА. Одной из древнейших книг, выделяющихся в фонде своей ценностью, является труд Радиуддина Мухаммеда бин аль-Хасана Аль-Астарабади «Шарху Ради ала аль-Кафия фи ильмин нахв ва ираб» («Комментарий Ради к “Кафии” с синтаксической точки зрения»).

Произведение «Аль-Кафия» считается одной из трех основных книг, написанных в области арабского языкознания. Это следующие ценные книги: «Аль-Китаб» Сибавейхи (767-809), «Аль-Муфассал» Замахшари (1074-1144) и «Аль-Кафия» Ибн аль-Хаджиба (1174-1248). Труд «аль-Кафия» принес большую известность Ибн аль-Хаджибу. Работа была высоко оценена в научном мире, и различные лингвисты написали к ней комментарии. «Шархуль-Кафия» Радиуддина Мухаммада бин аль-Хасана аль-Астарабади является одним из известных комментариев на «Аль-Кафию» Ибн аль-Хаджиба. Эта работа уже много лет используется в качестве учебника в медресе.

В статье приводятся сведения о шейхе Радиуддине Мухаммеде бин аль-Хасане аль-Астарабади, а также в сравнительной форме изучены взгляды Ибн аль-Хаджиба и Радиуддина аль-Астарабади на слово и афоризм в синтаксисе.

Труд «Шарху Ради ала аль-Кафия фи ильми ннахв ва ираб» является ценным письменным источником для изучения синтаксической науки с точки зрения ее грамматических объяснений и научных соображений.

Ключевые слова: *кафия, арабский язык, слово, афоризм, Ибн аль-Хаджиб, Радиуддин аль-Астарабади, Нахчыван.*

(Filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 03.07.2023

Son variant 31.07.2023

UOT 81'41; 801.7

CƏMİLƏ MƏHƏRRƏMOVA

BABƏK RAYONUN BİR QRUP URBANONİMLƏRİNİN LİŊVİSTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə Babək rayonu ərazisində olan urbanonimlərdən bəhs olunur. Məlumdur ki, Babək rayonu urbanonimləri Naxçıvan Muxtar Respublikası urbanonimlərinin leksik tərkibində tədqiqata cəlb olunmuşdur. Ərazidə yerləşən bir qrup məhəllə adları yaranma üsulu, mənşəyi və s. kimi xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılmışdır. Eyni zamanda Babək rayonun bir neçə kəndində araşdırmalar aparılmış və məhəllə adlarının sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Babək rayonu ərazisində yerləşən Qarahindilər məhəlləsi, Çimən məhəlləsi, Bəydili məhəlləsi, Dəlmə məhəlləsi, Culfalılar məhəlləsi kimi urbanonimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri burada öz əksini tapmışdır. Tədqiqatdan belə nəticəyə gəlinir ki, Babək rayonunda mövcud olan urbanonimlər – etnonim, oronim, oykonim, hidronim, antroponim səciyyəli və s. milli mənşəli adlardır və Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixini, qədimliyini, milliliyini özündə əks etdirir.

Açar sözlər: Babək rayonu, urbanonim, məhəllə, meydan, Qarahindilər, Çimən, Bəydili, Dəlmə, Cığatay, Culfalılar məhəlləsi.

Azərbaycanın dilinin onomastik leksikasında urbanonimlərin xüsusi yeri və mövqeyi vardır. Urbanonim latınca *urbanous* – “şəhərli”, onim – “ad” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib, şəhərdaxili topoqrafik obyektlərin – məhəllə, meydan, prospekt, küçə, döngə, park, bağ, bazar, hamam, bina və s. xüsusi adlarını bildirir [3, s. 3]. Məlumdur ki, xalqımız çoxəsrlik tarixi dövüründə hər bir şəhər və kənddə xeyli bina, qala, hamam, bazar, dükan inşa etmiş, məhəllə, küçə, meydana öz təfəkkür dünyası, düşüncə tərz, peşə, sənət və məşğuliyyəti ilə bağlı adlar vermişdir. Bu adlar əsrlərdən günümüzədək yaşayan milli mənəvi sərəvətimizdir. Belə adları öyrənmək xalqımızın dil tarixi, etnik mənşəyi, etnoqrafiyası, yaşayış tərz, məşğuliyyət sahələri haqqında təsəvvürü genişləndirir, qan yaddaşımızla bağlı bir çox qaranlıq mətləblərin açığlanmasında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan da zəngin urbanonimlər sisteminə malik olan Babək rayonu ərazisindəki məhəllə və meydan adlarını tədqiqata cəlb etməyə maraqlıdır. Ərazidəki urbanonimlərini tədqiq etmək üçün ilk növbədə xaraktercə müxtəlif mənbə və qaynaqları müəyyənləşdirmək, sənədləri, qədim səyyahların yol qeydlərini, arxivləri araşdırmaq, folklor nümunələrini dərinlən öyrənmək problem məsələlərdəndir. Bu diyarı dərinlən öyrənmək üçün milli yaddaşımızın daşıyıcısı olan “Kitabi-Dədə Qorqud dastanı”nı, “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ni, “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ni, “Naxçıvan ensiklopediyası”nı, “Naxçıvan abidələri ensiklopediyası”nı, rus dilində çap olunmuş elmi tədqiqat əsərləri, statistik məlumatları, müxtəlif xəritə və atlasları, lüğət, elmi və bədii ədəbiyyat nümunələrini, mətbuat orqanları araşdırılıb təhlil edilmişdir. Ən əsası isə bu diyarı yaxından tanımaq, onun tarixini, coğrafiyasını, landsaftını öyrənmək, dağları daşları gəzmək, bitki və heyvanat aləmini, yaylaq və meşələrini, yol və irizləri dərinlən öyrənmək lazımdır. Ümumiyyətlə, bu diyarı qarış-qarış gəzməklə informatorlardan, yaşlı nəsilədən məlumatlar toplanmışdır ki, bu tədqiqat üçün xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyır.

Babək rayonu urbanonimləri leksik, semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinin zənginliyini, müxtəlif xalq, nəsil, qəbilə, tayfa, tirə, şəxs, quş, heyvan, bitki və s. adları ilə bağlı olmasına, mənə və qrammatik formalarına görə biri-birindən seçilir. Geniş bir ərazini əhatə

etdiyi üçün bu bölgədə etnonim səciyyəli urbanonim, oykonim səciyyəli urbanonim, antroponim səciyyəli urbanonim kimi zəngin urbanonimlər sistemi yaranmışdır.

Babək rayonu ərazisi qədim zamanlardan müxtəlif xalqların, tayfaların, qəbilə və nəsilin yaşayış məskəni olduğu üçün bu xüsusiyyətlər bölgənin urbanonimlərində də öz təsirini göstərmişdir.

Etnonim səciyyəli urbanonimlər. Babək rayonu ərazisi qədim zamanlardan müxtəlif xalqların, tayfaların, qəbilə və nəsilin yaşayış məskəni olduğu üçün bu xüsusiyyətlər bölgənin urbanonimlərində də öz təsirini göstərmişdir. Bu urbanonimlər dilimizdə mövcud olan söz qrupları əsasında yaranmış, məna əsasına görə müxtəlif yollarla formalaşmışdır. Urbanonimlərin bir çox hissəsi uzaq tarixi keçmişimizlə, bir qismi isə son dövrlərə aid olan dil faktlarıdır. Coğrafi obyektlərə ad verərkən obyektlərin müəyyən əlamət və xüsusiyyətləri nəzərə alınmışdır. Adlandırma daha çox hər hansı şəxs, tayfa, tayfa birləşmələri, tirə, qəbilə və sülalə adları əsasında formalaşmışdır. Bu üsulla yaranan urbanonimlər etnourbanonimlər hesab olunur. Babək rayonu ərazisində də xeyli sayda tayfa adları ilə bağlı urbanonim mövcuddur. Buna Alcanlılar məhəlləsi, Cuncuqlu məhəlləsi, Qarahindilər məhəlləsi, Cığatay məhəlləsi, Bəydili məhəlləsi və s. kimi urbanonimlər daxildir. İstənilən hər hansı bir ərazi adının yaranmasında müxtəlif amillər yer alır. Burada ən çox təsadüf olunan tayfa birliklərinə məxsus adlardır ki, hər bir tayfanın yaşadığı ərazi onun adı ilə adlanır. Qədim Naxçıvan tayfalarının inancları və dillərinin ən qədim dövrü tədqiq edilərkən, burada adlarda tayfa adları ilə yanaşı mifik inanclar da yer alır.

Bəydili məhəlləsi. Babək rayonunun Sirab kəndində məhəllə adıdır. Eyni adlı toponimə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisinin digər rayonlarında, xüsusilə də Şərur rayonunda rast gəlinir. Bəydili türk mənşəli addır. Bu ada ilk dəfə M.Kaşğarının “Divani-lüğət-it türk” əsərində rast gəlinir [5, s. 56]. Tədqiqatçıların bir qismi bu adı oğuz tayfa adı ilə, digər bir qismi isə Səlcuq tayfalarının bir qolu kimi [1, s. 77] və Kəngərli tayfalarına məxsus toponim [10, s. 477] kimi izah edir. Fikrimizcə, Bəydili oğuz qəbilələrinə məxsus boylardan biridir və leksik mənasını “bəyi əziz tutan”, “böyüklər kimi əziz” kimi izah etmək olar. Toponim qədim türk tayfalarına məxsusdur və türk tayfa adını günümüzədək yaşadır.

Qarahindilər məhəlləsi. Babək rayon Cəhri kəndində məhəllə adıdır. Güman edirik ki, bu ad qədim türk hun tayfalarından birinin adı ilə bağlı yaranmışdır. Adın ilkin variantı da Qarahunlular şəklində olmuş və zaman keçdikcə canlı danışıq dilində fonetik dəyişikliyə uğrayaraq Qarahindilər şəklində düşmüşdür [4, s. 363]. Qarahindilər adı iki komponentdən (qara və hindi(hunlu)) ibarətdir. Burada birinci komponentimiz olan “Qara” sözü *böyük, qüvvətli, qüdrətli* mənalarında, ikinci komponentimiz olan “hindi” (hunlu) sözü isə tayfa adı bildirir.

Oronim səciyyəli urbanonimlər. Bölgədə məhəllə adlarının bir qismi də oronimlərlə bağlı yaranmışdır. Buna Aşağı məhəllə, Təpəbaşı məhəlləsi, Çuxur məhəlləsi, Dərə məhəlləsi, Qızıldağ məhəlləsi və s. kimi urbanonimlər daxildir. Bu qəbildən olan adların komponentlərindən biri və ya bir neçəsi oronomik ifadələrdən ibarət olur.

Oykonim səciyyəli urbanonimlər. Bölgədə məhəllə adlarının bir qismi də oykonimlərin iştirakı ilə bağlı yaranmışdır. Bu qrupa daxil olan adların əksəriyyəti yerli əhalinin yerdəyişmələri zamanı yaranmışdır. Yeni ərazilərdə məskunlaşan tayfa, xalq yaşadıqları bölgəyə, məhəlləyə köçüb gəldikləri yerlərin adı ilə bağlı adlar vermişlər. Buna Culfalı, Remeşinlilər məhəlləsi və s. kimi adları nümunə göstərmək olar.

Culfalı məhəlləsi. Bu ad oykonim səciyyəli urbanonimlər sırasına daxildir. Babək rayonunun Cəhri kəndində məhəllə adıdır. Məlumdur ki, Babək rayonun Cəhri kəndində yerli

əhali azlıq təşkil etmişdir. Əraziyə bölgənin digər yerlərindən müxtəlif adda tayfalar köçüb gəlmişlər. Onlar da özlüyündə yaşadıkları məhəllələri ya tayfalarının adı ilə adlandırmış, ya da gəldikləri ərazilərin adı ilə bağlı adlandırmışlar. Culfa adı bir sıra qədim mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Farsdilli mənbələrdə bu ada *Culah*, *Cülahə*, *Culha*, *Sulpa* şəklində rast gəlinir. Məlumatlara görə, Culfa əvvəllər indiki Güllüstan kəndi ərazisində karvan yolu üzərində yerləşib. [2, s. 115]. Culfa sözünün mənşəyi və adın mənası haqqında dəqiq fikirlər yoxdur. Lakin tədqiqatçıların əksəriyyətində belə qənaətə gəlmişlər ki, *culfa* sözü fars dilində “toxucu” deməkdir və toponim bu sözlə bağlı yaranmışdır. Bəzi tədqiqatçılar Culfa sözünü türk etnonimi olan *çol* sözü ilə əlaqələndirirlər. Q.Qeybullayev Çöl toponiminin “çol” türk etnonimindən qaynaqlandığını qeyd edir [7, s. 8]. F.Rzayev yazır ki, Culfa şəhərinin adı çulpa/çulpi formasında bərpa olunarsa, “Çul bəyləri” mənası ifadə etmiş olar [9, s. 42]. Fikrimizcə, Culfa sözü Yolqa sözünün fonetik variantıdır. *Yolqa* adına digər türkdilli areallarda da rast gəlmək olur. Daha çox çay adlarının tərkibində müşahidə olunur. Məsələn, İrtis-Yolqa, Om-Yolqa, Çağan-Jalqa, Barun-Jalqa, Keçə-Yolqa, Yelanni-Yolqa və s. Termin *yılqa/cilqa/ilqa* variantlarında bütün türkdilli areallarda işlənir [8, s. 199]. *Yılqa* sözü türk dillərində “çay” mənasında işlənir. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, *Culfa/Yolqa/Cuqa* eyni bir adın fonetik variantıdır və “dar keçid, yarıq, xəndək” deməkdir.

Antroponim səciyyəli urbanonimlər. Urbanoimlərin bir qrupu da vardır ki, onların yaranmasında şəxs adları, soyadları, titullar, rütbə və ləqəbləri üstünlük təşkil edir. Babək rayonu ərazisində bu qəbildən olan urbanonimlər çoxluq təşkil edir. Ərazidə Heydər xanlı məhəlləsi, Kalba Rzalılar məhəlləsi, Axundlular məhəlləsi, Əhmədli məhəlləsi, Mirzəməmmədli məhəlləsi Hüseynxanlılar məhəlləsi, Seyidlər məhəlləsi, Urşanlılar məhəlləsi, Zallılar məhəlləsi, Zamanlılar məhəlləsi və s. kimi antroponim səciyyəli urbanonimlər mövcuddur.

Cığatay məhəlləsi. Babək rayonunun Nəzərabad kəndində məhəllə adıdır. Eyni adlı məhəllə Naxçıvan şəhərində də mövcuddur. Bir çox mənbələrdə adın monqol mənşəli olduğu qeyd olunur. M.Vəliyevin yazdığına görə: “cığataylar monqolların türklərlə qarışığı olub Çingiz xanın oğlu Cığatayın xatirəsinə *cığatay* adlandırılan türkdilli xüsusi tayfadır” [11, s. 44]. Q.Qeybullayev də XIII-XIV əsrlərdə İranda yaşayan cığatayların monqol mənşəli olmasını təsdiqləyir və Quba rayonunda mövcud olan eyni adlı oykonimin bu etnonim əsasında yaranmış olduğunu yazır [7, s. 62]. Bu tədqiqatçılardan fərqli olaraq İ.Şopen qeyd edir ki, XIX əsrdə Naxçıvanda kəngərlilərin bir qolu cığatay adlandırılmış [10, s. 537]. A.Bağırov da türkdilli *cığatay* tayfasına məxsus döyüşçülər monqolların tərkibində Naxçıvana gəlmiş, Əlincənin alınmasında iştirak etmiş, bir qismi yaralanmış, vətəninə qayıda bilməmiş və Naxçıvanda özlərinə yaşayış məskəni salmışlar və yaşadıkları bölgəni Cığatay məhəlləsi adlandırmışlar [4, s. 343]. Qeyd etdiyimiz tədqiqatçıların fikirlərinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, Cığatay toponimi türk mənşəlidir və türklərin advermə ənənəsini özündə əks etdirir. Eyni zamanda şəxs adı ilə bağlı olduğu üçün toponimi antroponim səciyyəli urbanonimlər qrupuna da daxil etmək olar.

Hidronim səciyyəli urbanonimlər. Bölgə ərazisində elə urbanonimlər vardır ki, onlar hidronimlər əsasında yaranmışdır. Buna Babək rayonunda Yuxarı Çaylaq məhəlləsi, Göl yeri məhəlləsi, Aşağı Çaylaq məhəlləsi, Çaybasar məhəlləsi və s. kimi urbanonimləri nümunə göstərmək olar.

Təsviri xarakterli urbanonimlər. Bölgə ərazisində elə urbanonimlər də vardır ki, bu urbanonimlər müəyyən hadisə və ya əhvalat ilə bağlı yaranmış və yaxud da ərazinin bitki

örtüyü, hər hansı xarici görünüşü və müəyyən əlamətləri əsasında yaranmışdır. Buna Babək rayonunda Hasar məhəlləsi, Qaraqanlı məhəlləsi, Qaraağac məhəlləsi, Əyribucaq məhəlləsi, Qırmızı torpaq məhəlləsi, Məktəb məhəlləsi, Haça məhəlləsi, Yaldalı məhəlləsi, Zavod məhəlləsi, Təzə məhəllə, Şorannıx məhəllə və s. kimi urbanonimləri nümunə göstərmək olar.

Dəlmə – Babək rayonunun Cəhri kəndində məhəllə adıdır. Dəlmə urbanonimi (yerli əhalinin dilində “quzu saxlanılan yer”), “quzu saxlanılan yer” mənasındadır [1, s. 158]. Düşünürük ki, kəndin yuxarı hissəsində yerləşən bu məhəllədə qədimdən əhali daha çox qoyun-quzu saxladığı üçün belə adlandırılmışdır.

Çimən məhəlləsi. Babək rayon Cəhri kəndində məhəllə adıdır. Kəndin yuxarı hissəsində, Cəhri çayının sol kənarında yerləşir. Əlverişli şəraitinə, suyu bol olduğuna görə bu məhəllə zəngin bitki örtüyünə malikdir. Bu səbəbdən də məhəlləni Çimən adlandırmışlar.

Babək rayonunun Cəhri kəndindəki məhəllə adları: Axundlular məhəlləsi, Alcanlılar məhəlləsi, Aşağı məhəllə, Cilovxanlı məhəlləsi, Culfalılar məhəlləsi, Cuncuqlu məhəlləsi, Çaybasar məhəlləsi, Çərçi məhəlləsi, Çimən məhəlləsi, Dəlmə məhəlləsi, Dərə məhəlləsi, Əhmədilər məhəlləsi, Əlibəyli məhəlləsi, Haça məhəlləsi, Hamam məhəlləsi, Heydərxanlı məhəlləsi, Hüseyinxanlılar məhəlləsi, Kalba Rzalılar məhəlləsi, Qarahindilər məhəlləsi, Qızıldağ məhəlləsi, Məktəb məhəlləsi, Mirzəməmmədli məhəlləsi, Navkeçən məhəlləsi, Remeşinlilər məhəlləsi, Salahlı məhəlləsi, Seyidlər məhəlləsi, Şorannıx məhəllə, Urşanlılar məhəlləsi, Zallılar məhəlləsi, Zamanlılar məhəlləsi və s.

Babək rayonunun Nəhrəm kəndindəki məhəllə adları: Yuxarı Çaylaq məhəlləsi, Aşağı Çaylaq məhəlləsi, Qumqala məhəlləsi, Xəndək məhəlləsi, Bağarası məhəlləsi, Təpəbaşı məhəlləsi, Hasar məhəlləsi, Qaraqanlı məhəlləsi, Qaraağac məhəlləsi, Əyribucaq məhəlləsi, Qala yolu məhəlləsi, Qırmızı torpaq məhəlləsi, Güllü məscidin yanı və s.

Babək rayonunun Sirab kəndindəki məhəllə adları: Bəydili məhəlləsi, Yaldalı məhəlləsi, Dərviş Alı məhəlləsi, Hacı Rəcəbalı məhəlləsi, Təzə məhəllə, Zavod məhəlləsi, Keşirli məhəlləsi, Aşağı məhəllə və s.

Babək rayonunun Nəzərabad kəndindəki məhəllə adları: Xaxlı məhəlləsi, Hüseyinni məhəlləsi, Kotannı məhəlləsi, Cığatay məhəlləsi, Qurtqulaq məhəlləsi, Təzə məhəllə, Qayalı məhəlləsi və s.

Babək rayonunun Gərməçataq kəndindəki məhəllə adları: Çuxur məhəlləsi, Düz məhəllə, Maxsudlu məhəlləsi, Göl yeri məhəlləsi, Qulu məhəlləsi, Şeytanabad məhəlləsi, Əmirxan məhəlləsi və s.

Tədqiqatdan belə nəticəyə gəlinir ki, Babək rayonunda mövcud olan urbanonimlər – etnonim, oronim, oykonim, hidronim, antroponim səciyyəli və s. milli mənşəli adlardır və Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixini, qədimliyini, milliliyini özündə əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti: 2 cildə. I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
2. Bağirov A.N. Naxçıvan oykonimləri. Bakı: Nurlan, 2008, 333 s.
3. Bağirov A.N. Naxçıvan urbanonimləri. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2014, 172 s.
4. Bağirov A.N. Onomologiya problemləri (Naxçıvan Muxtar Respublikasının materialları əsasında): 2 cildə. I c., Bakı: Elm və təhsil, 2010, 220 s.
5. Kaşğari M. Divanülügət-it-türk I c., Ankara, 2006, 530 s.

6. Kaşğari M. Divanülügat-it-türk / Çeviren Besim Atalay. II c., Ankara, 2006, 366 s.
7. Qeybullayev Q.A. Топонимия Азербайджана. Баки: Elm, 1986, 198 s.
8. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. Москва: Мысль, 1984, 653 с.
9. Rzayev F.H. Qədim Şərur oykönimlərinin mənşəyi. Bakı: Kitab aləmi, 2006, 228 s.
10. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург, 1852, 644 с.
11. Vəliyev (Baharlı) M. Azərbaycan. Bakı: Azərbaycan, 1993, 192 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: CemileNihatMeherremova@gmail.com

Jamila Maharramova

LINGUISTIC CHARACTERISTICS OF A GROUP OF URBANONYMS OF THE BABEK DISTRICT

The article talks about urbanonyms in the Babek district. It is known that the urbanonyms of the Babek district were involved in the study as part of the study of the lexical composition of urbanonyms of the Nakhchivan Autonomous Republic. The names of the neighborhoods located in a given territory are grouped according to characteristics such as method of formation, origin, etc. At the same time, research was carried out in several villages of the Babek district, in which the names of the neighborhoods were systematically included. It reflects the lexical and semantic characteristics of urbanonyms, such as the Garakhindilar quarter, the Chimen quarter, the Beydili quarter, the Delma quarter, the Julfalilar quarter, located on the territory of the Babek district. As a result of the study, it was concluded that the ethnonymic, oronymic, oikonymic, hydronymic, anthroponymic, etc. urbanonyms of the Babek district are names of national origin and reflect the history, antiquity and national identity of the Nakhchivan Autonomous Republic.

Keywords: *Babek district, urbanonym, neighborhood, area, neighborhoods of Karahindilar, Chimen, Beydili, Delma, Jigatai, Julfalilar.*

Джамиля Магеррамова

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ГРУППЫ УРБАНОНИМОВ БАБЕКСКОГО РАЙОНА

В статье говорится об урбанонимах на территории Бабекского района. Известно что, урбанонимы Бабекского района привлекались к исследованию в рамках изучения лексического состава урбанонимов Нахчыванской Автономной Республики. Названия кварталов, расположенных на данной территории, сгруппированы по таким характеристикам, как способ образования, происхождение и т.д. В то же время были проведены исследования в нескольких селах Бабекского района, в которые систематически включались названия кварталов. Здесь отражены лексико-семантические характеристики ур-

банонимов, таких как квартал Гарахиндилар, квартал Чимен, квартал Бейдили, квартал Дельма, квартал Джулфалылар, расположенных на территории Бабекского района. В результате исследования сделан вывод, что урбанонимы Бабекского района – этнонимического, оронимического, ойконимического, гидронимического, антропонимического и др. характера – это названия национального происхождения и отражают историю, древность и национальную самобытность Нахчыванской Автономной Республики.

Ключевые слова: *Бабекский район, урбаноним, микрорайон, площадь, кварталы Карахиндилар, Чимен, Бейдили, Дельма, Джигатай, Джулфалылар.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxiloma tarixi: İlkin variant 14.07.2023

Son variant 31.07.2023

UOT 81

GÜLŞƏN QƏRİBOVA

**PROFESSOR NİZAMİ XUDİYEVİN TƏDQIQATLARINDA
“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” EPOSUNUN DİLİ**

Qədim türk epos təfəkkürünün məhsulu olan, orijinallığı, müdrikliyi, poetikliyi və dilinin ifadə gücü ilə digər dastanlardan seçilən “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsi aşkar olunduğu andan tədqiqatçıların, dilçilərin diqqət mərkəzində olmuş, heç vaxt aktuallığını itirməmişdir. Bu tədqiqatda isə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun dili görkəmli dilçi-alim, professor Nizami Xudiyevin prizması əsasında araşdırılmış və tədqiqat təsviri metodla aparılmışdır.

Açar sözlər: N.Xudiyev, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu, ədəbi dil.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan folklor ədəbiyyatının kamilliyi seçilən ən qədim və yeganə yazılı abidəsidir. Epos, ümumiyyətlə ümumtürk folklor ədəbiyyatının, o cümlədən dünya ədəbiyyatının əvəzedilməz nümunəsidir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Azərbaycan xalqının tarixi, mədəniyyəti, məişəti, dövlət quruculuğu, etnik mənsubiyyəti və s. məsələlər öz əksini tapmışdır. Qəhrəmanlıq salnaməsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” elm aləminə alman şərqsünas F.Ditsin 1815-ci ildə Drezden kitabxanasında XV əsrdə yazıya alınmış əlyazmanı aşkar etməsi ilə məlum olmuşdur. O, “Basat Təpəgözü öldürdüyü boy”u alman dilinə tərcümə etmiş, buradakı “təpəgöz” obrazını yunan mifologiyasındakı siklop obrazı ilə müqayisə etmişdir. Eposun digər nüsxəsi isə E.Rossi tərəfindən Vatikan kitabxanasında tapılmış və italyanca tərcüməsi ilə nəşr etdirilmişdir.

Formalaşması IX-XI əsrlərdən daha əvvəllərə aid olması bir çox tədqiqatçılar tərəfindən iddia edilən mənəvi sərvətimiz “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznaməsi orta əsrlər oğuz türklərinin, xalqımızın yaşam tərzinin, psixologiyasının, qədim və zəngin tarixinin, mədəniyyətinin göstəricisi kimi daim dövlətin diqqət mərkəzində olmuş, yüksək səviyyədə qiymətləndirilmişdir. 50-ci illərdə sovet ideologiyasının antitürk siyasəti nəticəsində eposun ölkəmizdə araşdırılması, çapı və oxunmasının qadağan olunmasına baxmayaraq, 70-ci illərdə abidənin öyrənilməsi Azərbaycanda yenidən vüsət aldı. Müstəqillik illərində “Kitabi-Dədə Qorqud” eposuna dövlət qayğısı daha da artmışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1997-ci ildə imzaladığı “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun 1300 illik yubileyinin keçirilməsi ilə bağlı tarixi fərmana əsasən 2000-cil il aprelin 8-də Yuneskonun qərarı ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun 1300 illik yubileyi keçirilmiş, yubiley tədbiri isə aprelin 9-da Türkdilli dövlətlərin VI Bakı Zirvə görüşü ilə eyni vaxtda baş tutmuşdur. Bundan əlavə, Heydər Əliyevin layiqli davamçısı olan prezident İlham Əliyev 2015-ci ildə eposun ilk nəşrinin 200 illiyinin qeyd edilməsi ilə bağlı sərəncam imzalamışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposu aşkar olunduğu andan bir çox şərqsünasların diqqətini cəlb etmişdir. V.V.Bartold, Kilisli Rüşət, Orxan Şaiq Gökyay, M.Ərgin, H.Araslı, Ə.Dəmirçizadə, Ə.Sultanlı, T.Hacıyev və başqa görkəmli dilçi və şərqsünasların eposun tədqiqində, “Kitab”ın dünya mədəniyyətinə tanıtılmasında, qorqudsünaslığın yaranması və inkişafında əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Həmin tədqiqatçılardan biri də görkəmli dilçi-türkoloq, professor Nizami Xudiyevdir. O, “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” adlı əsərində “Kitab”ın tədqiqinə xüsusi yer vermiş, dastanların dili haqqında mülahizələrini bildirmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” –

Azərbaycan ədəbi dilinin ilk təşəkkül dövründə yaranmış ən görkəmli abidədir və qeyd etmək lazımdır ki, həmin abidə ilk təşəkkül dövrü Azərbaycan ədəbi dilinin tək cə imkanlarını nümayiş etdirmir, həm də təşəkkül prosesinin tarixi “məntiqini” faktlaşdırır” [4, s. 110].

Professor Nizami Xudiyev “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” adlı əsərində dastanların dilinin fonetik quruluşu, sait və samit sistemi haqqında geniş, fakt əsaslı məlumat verir. O qeyd edir ki, sabit fonetik quruluşa malik dastanların dilində saitlər diferensial fərq xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. “Kitab”ın dilində uzun “a” və “ı” saitlərinin işlənmə yeri haqqında N.Xudiyev yazır: “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili üçün uzun a və ı saitlərinin söz köklərinin sonunda işlənməsi, demək olar ki, xarakterik deyil – həmin səslər daha çox şəkilçilərdə işlənir” [4, s. 113]. Nizami Xudiyev dastanlarında dilində uzanma və ilkin diftonq hadisəsinin mövcud olmadığını, lakin qoar (qovar), qaurma (qovurma) kimi sözlərdə diftonqlaşmaya meylin olduğunu göstərir.

Professor Nizami Xudiyev dastanların dilində samit səslərin paralelliyi haqqında yazır: “Saitlərdən fərqli olaraq samitlərdə müəyyən paralellik mövcuddur – bu, hər şeydən əvvəl, kar və cingilti səslər arasında bir sıra hallarda fonoloji fərqi olması ilə bağlıdır” [4, s. 115]. O, eposun dilində b samitinin söz əvvəlində daha çox işlənməsini cingilti başlanğıca meyllə izah etmiş, b-p səslərində paralelliyi müəyyən qədər zəif, d-t səslərində isə daha güclü olduğunu müşahidə etmişdir. Bundan əlavə, N.Xudiyev “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində sonor (l, m, n, r) səslərin söz ortasında və sonunda işlənmə tezliyinin daha geniş, söz əvvəlində isə məhdud olduğunu bildirir. Söz tərkibində s və z səslərinin işlənmə xüsusiyyətlərini prof. Nizami Xudiyev belə izah edir: “Söz əvvəli üçün s, söz sonu üçün z xarakterikdir – bu, o deməkdir ki, prepozisiyada qıpçaq, postpozisiyada isə oğuz təsiri güclüdür” [4, s. 119].

“Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin fonetik tərkibinin təhlilində ahəng qanunu fonetik hadisə kimi əsas yer tutur. “Kitab”da qalın və incə saitlərin ahəngi prinsip etibarilə gözlənilir. Lakin abidənin dilində sinharmonizmin qismən pozulmasına da rast gəlinir. Professor Nizami Xudiyev bu haqda yazır: “Sinharmonizmin (saitlər ahənginin) pozulması hər şeydən əvvəl, köklə şəkilçinin fonetikasındakı müəyyən avtonomluğun qalması ilə bağlıdır, məsələn: soy+la+mış, sığ+un+dım, qanat+lu və s. Sinharmonizmin pozulması dedikdə ancaq damaq və dodaq ahənginin pozulması nəzərdə tutulur” [4, s. 121].

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun poetik imkanları olduqca genişdir. Bu poetikliyi şərtləndirən əlamətlərdən biri də fonetik səviyyədə təkrarlardır. Professor Nizami Xudiyev “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” adlı əsərində dastandan götürülmüş konkret nümunələr əsasında “Kitab”ın dilində assonans və alliterasiyanın poetik-stilistik keyfiyyətini, funksionallıq səviyyəsini müəyyənləşdirmişdir. Təhlilin nəticəsində abidənin dili üçün qalın saitlərin assonansının xarakterik olduğunu müşahidə etmişdir. O qeyd edir ki, “Kitab”da incə saitlərin assonansına az hallarda rast gəlinir. Prof. Nizami Xudiyev yazır ki, dastanların dili üçün alliterasiya hadisəsi daha xarakterikdir və onun poetik imkanları genişdir: “Kitabi-Dədə Qorqud”da alliterasiyanın həm böyük miqyaslı, həm də kiçik miqyaslı (söyləm, ifadə səviyyəsində) təzahür tipləri mövcuddur – sonuncu tip, məsələn, aşağıdakı şəkildə özünü göstərir: qara başım qurban olsun; qartaşım Qaragünəyi gördüm; bəru gəlgil, a bəg baba; gözcügəzi çöngə qoca; yucalardan yucasan və s” [4, s. 127]. “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” əsərində abidənin dilində qafiyənin işlənməsi məsələsinə də yer verilmişdir. Dastandan götürülmüş nümunələr əsasında müəyyən edilmişdir ki, “Kitab”ın dilində qafiyələnməyə meyl həm əsas, həm də əlavə (daxili) qafiyə şəklində təzahür edir.

“IX-XI əsrlər Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin ən geniş inikasını tapdığı mənbə, heç şübhəsiz, “Kitabi-Dədə Qorqud”dur. Bu isə o deməkdir ki, ədəbi dilin təşəkkülü dövründə Azərbaycan ictimai təfəkkürünü təşkil edən anlayışlar sistemi məhz “Kitab”da ifadə olunur: buraya ümumişlək leksika, terminoloji məzmunlu sözlər və onomastika – hər biri öz difrensial keyfiyyətinə aiddir” [4, s. 130]. Prof. Nizami Xudiyev vurğulayır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un ümumişlək leksikası qədim türk dilinin leksikasına əsaslanır, lakin ictimai təfəkkürün formalaşma perioduna görə abidənin leksikası ilə qədim türk dilinin leksikası kəmiyyət və keyfiyyətə diferensiallaşmışdır. Professor N.Xudiyev “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” adlı əsərində abidənin XII boyunun dilini leksik vahidlərin mənşəyini müəyyənləşdirmək məqsədilə təhlil etmiş və hesablama nəticəsində sözlərin təxminən 75%-i qədim türk yazılı abidələrinin dili ilə eyni olduğu məlum olmuşdur. Bundan əlavə, o qeyd edir ki, abidənin leksikasındakı difrensiallıq terminoloji və ümumişlək leksika arasında daha aydın şəkildə təzahür edir. Abidənin dilində kifayət qədər təsərrüfat (qoyun, quzu, toğlu, süd, penir, dəgirmən, qızıl və s.), dini (Allah, Tanrı, vədə, əcəl, Quran və s.) və hərbi (oq, yay, ordu, yağlı və s.) terminoloji vahidlər işlənmişdir. Bu da öz növbəsində “Kitabi-Dədə Qorqud”un xalqın tarixi mövcudluğunun bütün sahələrini əks etdirən universal məzmunlu abidə olduğunu göstərir. Abidənin lüğət tərkibinin mühüm bir hissəsini də onomastik vahidlər təşkil edir. Professor Nizami Xudiyev onomastik vahidləri “Kitab”ın türk mənşəliliyini səciyyələndirən əsas göstəricilərdən hesab edir.

Obrazlı ifadə üslubu “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun ən xarakterik əlamətlərindəndir. Obrazlı leksik vahidlərdən istifadə əsərin poetik enerjisini artıran vasitədir ki, bu cəhət “Kitab”da özünü tez-tez büruzə verir. Professor Nizami Xudiyev leksik vahidlərin obrazlı ifadəsi məsələsinə əsərində ətraflı şəkildə aydınlıq gətirir. İlk növbədə, o, leksik vahidlərin müstəqim və məcazi mənalarının abidənin dilində təzahürünü aydınlaşdırır. Belə ki, onun fikrincə, “Kitab”da sözün müstəqim və məcazi mənası arasında kəskin fərq qoymaq bir sıra hallarda mümkün olmur: “Məsələn, ulaşuban sular taşsa ifadəsindəki ulaş (maq) sözünün semantik strukturunda “müstəqimlik” normativliyi ilə “məcazilik” məqamını ayırmaq olduqca müşkül məsələdir, halbuki taş (maq) prinsip etibarilə, müstəqim mənada işlənmişdir. Qanlı suyumun taşqını ifadəsində taşqın sözü artıq obrazlıdır” [4, s. 142].

Professor Nizami Xudiyev “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” adlı elmi əsərində “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində epitet və bədii təyin məsələsinə də aydınlıq gətirmişdir: “Kitab”da sözün estetik məzmunu, görünür, epik təfəkkür üçün tamamilə xarakterik olaraq epitetlərdə (onun ən müxtəlif formalarında) fəlakətə, lakin bir daha qeyd etməyə ehtiyac var ki, adətən bu və ya digər təyinin məhz epitet kimi qavranılması bizim müasir təsəvvürümüzə şərtlənir” [4, s. 142]. O, abidənin dilində təyinin funksionallığından bəhs edərkən “təyinin mütləqliyi” və ya “mütləq təyinlilik” terminlərindən istifadə edir. Bu da o deməkdir ki, “Kitab”ın dilində işlənmiş leksik vahidlərin böyük əksəriyyəti təyinlənmişdir: Qazlıq Qoca oğlu bəg Yəgnəg, çaya çalmalı, çal qaraquş ərdəmlü və s. Abidənin dilindəki sabit təyinli əsas anlayışlara qılıc (qara polat uz qılıc), yay (ağ tozluca qatı yay), ana (ağ birçəklü ana) və s. nümunələr aid edilir. Frazoloji çoxmənalılıq və mücərrəd leksika da poetik estetikliyi artıran vahidlərdir. Professor Nizami Xudiyev frazeoloji vahidləri (ağ çıxarıb qara (tonlar) geymək, bir yastıqda baş qoymaq, xoş gəlmək, könül verib sevmək və s.) eposun dilindəki təbiiliyi və poetikliyi artıran vahidlər kimi xarakterizə etsə də, çoxmənalı və mücərrəd vahidlərin “Kitab”ın dili üçün səciyyəvi olmadığını vurğulayır. Abidənin dilində çoxmənalılığın olmadığını ağ və qara leksik

vahidləri ilə izah edən prof. N.Xudiyev göstərir ki, ağ və qara sözləri ilə yanaşma əlaqəsində olan sözlər arasında kontekstual fərqlər olsa da, yaranmış məna fərqi diferensiasiya deyil, inteqrasiya fərqi olub yekcinslik, hətta konkret məna ifadə edir.

Professor Nizami Xudiyev “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” əsərində “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində qrammatik norma məsələsinə də geniş yer vermişdir. O, qeyd edir ki, “Kitab”ın dilində qrammatik kateqoriyalar diferensial keyfiyyətdə çıxış edərək normativliyə və sabit ifadə formasına malikdir. Hal kateqoriyasının təzahürü müasir Azərbaycan dilindəki hal formaları ilə eyni səviyyədə olduğu göstərilir, lakin türkoloji ədəbiyyatda “alət hal”ı adlandıran hal formasına da rast gəlinmişdir. Buna baxmayaraq, dilçi-alim qeyd edir ki, bu hal forması eposun dilində aktiv işlənmə tezliyinə malik olmayıb, arxaik səciyyə daşıyır: “Bir yazın, bir güzin buğayla buğrayı savaşırdırlardı” [4, s. 146]. O, hal kateqoriyasından bəhs edərək məkani halların sinonimlik xüsusiyyətini də vurğulayır. Həmçinin, əsərdə qeyri-müəyyən hal formalarının eposun dilində yüksək işlənmə tezliyinə malik olduğu nümunələr əsasında izah olunur.

“Azərbaycan ədəbi dili tarixi” əsərində leksik-qrammatik söz qruplarının geniş işlənmə tezliyinə və ifadə imkanlarına malik olduğu qeyd edilir. Xüsusilə, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun dili üçün xarakterik olan əlamət həssaslığı sifətlərin leksik-qrammatik ifadə imkanlarının genişliyini şərtləndirir. Abidənin dilində leksik-qrammatik söz qrupu kimi saylar diqqəti cəlb edir. Miqdar saylarının sıra saylarına nisbətən daha geniş işlənmə imkanlarına malik olduğu nümunələrlə göstərilir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində fellər böyük işlənmə tezliyinə malikdir. Professor Nizami Xudiyev qeyd edir ki, eposun dilində sadə fellər daha çox işlənir və felin bütün şəkilləri, növləri və təsriflənməyən formaları abidənin dilində intensiv işlənir və obrazlı ifadəyə xidmət edir. Leksik-qrammatik söz qruplarından əlavə abidənin dilində köməkçi nitq hissələri də kifayət qədər geniş işlənmə tezliyinə malikdir. Məsələn, “Qazana qarşı gəlüb əlin öpdilər; Gələnlər bildi kim, bunlar Oğuz ərənlərindəndir; Məgər bir qoca babam, bir qoca anam var və s.” [4, s. 154-155]. Nidalar, təqlidi sözlər və təqlidi sözlər əsasında yaranmış düzəltmə vahidlərin də abidənin dilində poetik funksiyanı və rəngarəng ifadə imkanlarını artırdığı qeyd olunur: “Hay, Dirsə xan, bana qəzəb etmə! Qazan bəg əlinə çaldı, qas-qas güldi; Baya mırlardı, şimdi xırlamağa başladı” [4, s. 155].

“Azərbaycan ədəbi dilinin ilk təşəkkül dövrü sintaktik norması və ümumiyyətlə, sintaksisin inkişaf səviyyəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”da bütün aydınlığı ilə əks olunur: söz birləşmələri, sadə və mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik formaları abidənin dilində zəngin faktlarla təzahür edir” [4, s. 157]. “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” əsərində “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində mövcud söz birləşmələrinin bütün mühüm formalarına təsadüf edildiyi nümunələr əsasında göstərilmişdir. Məsələn, ismi birləşmələr: “ala göz, qonur at, sərimsaq otı, sam yelləri, xan babamın göyüsi, kafərin izi və s” [4, s. 157]; feli tərkiblər: “Qaragöz atın belinə yatan Qazan, ala göz açuban dünya gördüm, ər ərdən adun yaşurmaq eyb olur və s” [4, s. 157-158]. Professor Nizami Xudiyev yazır ki, eposun dilində işlənmiş feli tərkiblər böyük poetik funksiyaya malik olub sintaktik paralelizmlərin formalaşmasında aktiv rol oynayır. Məsələn:

“Salqum-salqum tan yelləri əsdigində,
Saqallu bozac turğay sayradıqda,
Bədəvi atlar issin görüb oğradıqda,
Alar sabah Dirsə xan yerindən un turdı” [4, s. 159].

Professor Nizami Xudiyev yazır ki, abidənin dilində ifadə məqsədinə görə cümlənin bütün tipləri işlənmişdir. Bundan əlavə, “Kitab”ın dilindəki cümlələrin qrammatik kamilliyi cümlə üzvlərinin funksionallığı, normativliyi, ifadə vasitələri və sintaktik-intonativ mövqələrinin sabitliyi ilə əlaqələndirilir. Abidənin dilində cümlə quruluşu, qeyri-müəyyən şəxslilik, ümumi şəxslilik və şəxssiz cümlə tipləri işlənmişdir. Abidənin mürəkkəb cümlə sintaksisinin inkişafı zəif olsa da, mürəkkəb cümlənin bir sıra əsas formaları normalaşmışdır. Tabeli mürəkkəb cümlə strukturları tabeli mürəkkəb cümlələrə nisbətən daha çoxdur. Professor Nizami Xudiyev tabeli mürəkkəb cümlələr haqqında yazır: “Hesablamalar göstərir ki, mübtəda və tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr “Kitabi-Dədə Qorqud”un sintaksisi üçün daha çox xarakterikdir. Eyni sözləri şərt və qarşılıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr barədə də demək mümkündür. Bundan sonra isə müvafiq olaraq zərflilik, təyin və xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr gəlir” [4, s. 169].

Tədqiqatdan da aydın olduğu kimi, prof. N.Xudiyev “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun dilini sistemli şəkildə, fonetik, leksik və qrammatik normalar əsasında tədqiq etmişdir. Onun “Kitab”ın dili üzrə mülahizələri bu sahədə aparılmış tədqiqatlarda olduqca mühüm mövqeyə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 6 cildə. I c.: Şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı: Elm, 2004, 760 s.
2. Dəmirçizadə Ə.M. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı: Elm, 1999, 140 s.
3. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı: Elm, 2012, 476 s.
4. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Elm və Təhsil, 2012, 686 s.
5. Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
6. <https://e-qanun.az/framework/151>
7. <https://president.az/az/articles/view/14382/print>

AMEA Dilçilik İnstitutu

E-mail: gulshen.garibova@gmail.com

Gulshen Garibova

THE LANGUAGE OF THE EPIC “KITABI-DEDE GORGUD” IN THE RESEARCH OF PROFESSOR NIZAMI KHUDIEV

The monument “Kitabi-Dede Gorgud”, which is a work of ancient Turkic epic, differs from other dastans in its originality, wisdom, poetics and expressive power of language, has been in the focus of attention of researchers and linguists since its discovery and has never lost its relevance. In this study, the language of the epic “Kitabi-Dede Gorgud” was examined through the prism of the views of a prominent linguist, Professor Nizami Khudiev, the study was carried out using a descriptive method.

Keywords: *N.Khudiev, epic “Kitabi-Dede Gorgud”, literary language.*

Гюльшен Гарибова

**ЯЗЫК ЭПОСА «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД» В ИССЛЕДОВАНИЯХ
ПРОФЕССОРА НИЗАМИ ХУДИЕВА**

Памятник «Китаби-Деде Горгуд», являющийся произведением древнетюркского эпоса, отличающийся от других дастанов самобытностью, мудростью, поэтикой и выразительной силой языка, с момента своего открытия находится в центре внимания исследователей и лингвистов и никогда не терял своей актуальности. В данном исследовании язык эпоса «Китаби-Деде Горгуд» рассматривался через призму взглядов видного ученого-лингвиста, профессора Низами Худиева, исследование проводилось описательным методом.

Ключевые слова: *Н.Худиев, эпос «Китаби-Деде Горгуд», литературный язык.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 28.07.2023

Son variant 12.09.2023

УДК 801.8

РЕНА МАГЕРРАМОВА

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ СПЕЦИФИКА КОНЦЕПТОСФЕРЫ

Основной целью статьи является изучение национально-культурной специфики концептосферы. По мнению многих современных ученых, основным термином когнитивной лингвистики является термин концепт. В самом общем виде под концептом понимается система представлений о предмете или явлении, характерных для данной культуры. Таким образом, концепты связаны с определенной культурой, общественным сознанием конкретного народа. Национальная концептосфера образуется из сочетания индивидуальных, групповых, классовых, национальных и общечеловеческих понятий, то есть понятий, имеющих общечеловеческое значение. К общечеловеческим относятся такие базовые понятия, как родина, мать, семья, свобода, любовь, вера, дружба, на основе которых формируются национально-культурные ценности, а также такие фундаментальные общечеловеческие, как время, пространство, причинность и др.

Ключевые слова: *русский язык, концептосфера, национально-культурная специфика.*

Национальная концептосфера образуется из совокупности индивидуальных, групповых, классовых, национальных и универсальных концептов, то есть концептов, имеющих общечеловеческую ценность. К числу универсальных относятся такие базовые концепты, как родина, мать, семья, свобода, любовь, вера, дружба, на основе которых формируются национальные культурные ценности, а также такие фундаментальные универсальные, как время, пространство, причинность и т.д. Именно наличие общих, универсальных концептов обеспечивает возможность взаимопонимания между народами. Вместе с тем каждая нация имеет собственную шкалу мировоззрения, собственную шкалу ценностей. Каждая культура формирует собственные стереотипы сознания и поведения, опирающиеся на свое видение мира [3, с. 31].

Методы исследования. В работе использовались как общенаучные методы, так и сугубо лингвистические. К первым относятся сравнение, описание, индукция и дедукция. К лингвистическим методам относятся метод семного анализа, метод выявления когнитивного признака, метод дистрибуции при анализе лексических единиц, метод окружения при анализе фразеологических единиц.

Исследование национально-культурной специфики является достаточно традиционной проблематикой семантики, связанные с этим задачи решались в рамках различных лингвистических направлений, представители которых осуществляли исследования, направленные на выявление семантических компонентов, обладающих национально-культурной спецификой, определение релевантных и нерелевантных признаков, отраженных семантикой слова, что в целом позволяло выявить перечень компонентов, достаточных для раскрытия национально-культурной специфики значения лексических единиц. Данная проблематика никогда не являлась периферийной для лингвистической теории. В лингвистической литературе выявление национально-культурной специфики продолжает исследовательские традиции менталистского направления, связанного с гипотезой лингвистической относительности, а также теории и методологии изучения семантического поля и языковой картины мира. Под

национальной спецификой семантики какой-либо лексической единицы обычно понимается ее отличие по значению от сходных по семантике единиц другого языка. Фундаментальные основы исследования национально-культурной семантики базируются на характерных чертах современной лингвистики – антропологическом принципе и ориентации на комплексность подхода, которые предполагают привлечение к анализу конкретных языковых фактов экстралингвистической информации, включающей широкий круг сведений об участниках коммуникации (в том числе изучение их фоновых знаний, обладающих национально-культурной спецификой). Обычно, говоря о национально-культурной специфике, исследователи употребляют термины «национально-культурные ассоциации» и «культурные коннотации». Национально-культурные ассоциации (далее НКА) оформляются на базе когнитивных процессов, в основе формирования НКА лежат фундаментальные принципы деятельности человеческого сознания, проявляющиеся в том числе и в языке. Поэтому эти когнитивные процессы можно определять и описывать в языковых терминах, которые могут играть роль метаязыка их описания. Одним из таких терминов является понятие «культурные ассоциации». Г.И.Берестнев объединяет под культурными ассоциациями те случаи, когда предмет, процесс или явление репрезентируют некие дополнительные идеи, которые связываются с ними в данной культуре: «Некий образ служит средством репрезентации всего комплекса знаний, которые имеются у человека в связи с ним» [2, s. 52]. Выделяя критерии отбора национально-культурной информации, Е.Л.Березович говорит о наличии дополнительных смыслов в ментальных образах того или иного объекта действительности, высвечивающих новые детали исходного представления, не вытекающие непосредственно из «физических» свойств объектов и традиционно называемых культурной коннотацией. Таким образом, исследователи сходны в понимании культурных ассоциаций и культурной коннотации как дополнительных смыслов. Г.И.Берестнев выделяет два основных подхода к определению специфики языковых коннотаций. Исследователи, ограничивающиеся рамками «узкого» подхода к изучению коннотаций, связывают их с категорией оценки. Так, Ю.Д.Апресян пишет: «коннотациями лексемы мы будем называть несущественные, но устойчивые признаки выражаемого ею понятия, которые воплощают принятую в данном языковом коллективе оценку соответствующего предмета или факта действительности» В свою очередь, сторонники широкого подхода к выявлению коннотаций полагают, что в их основе лежат познавательная и культурная составляющие и понимают коннотации и культурные ассоциации как синонимы. Так, Е.Бартминьский определяет коннотации как совокупности не всегда связанных, но закрепленных в культуре данного общества ассоциаций, которые объединяют в себе логические и эмотивные содержания и которые складываются в некий культурный стереотип. Общим для представителей данных научных подходов является утверждение о том, что основу коннотаций «составляют имеющиеся у носителей языка общие культурные знания о фактах действительности. Коннотации – это прежде всего явление когнитивного порядка, а оценочный компонент лишь завершает личное когнитивное освоение человеком окружающего мира. Свидетельством того, что коннотация принадлежит прежде всего познавательной сфере и лишь затем – оценочной, служит их явная культурная обусловленность» [2, s. 53]. Существуют различные подходы исследователей к выделению НКА, а также разные

аспекты национально-культурного рассмотрения языковых данных. На основе анализа научной литературы можно выделить следующие направления исследования НКА в рамках лингвистики [2, s. 106-108].

На наш взгляд, все три точки зрения уязвимы, поскольку вызывают множество вопросов, на которые в статье ответов не содержится. Во-первых, во всех трех случаях смешиваются понятия «культурный» и «культурологический». Например, в связи со взглядами Ю.С.Степанова говорится о том, что ядром концепта является культурологический, национально-культурный компонент. Эти два понятия в Словаре даются через запятую, как можно увидеть из вышеприведенной цитаты. Национально-культурный компонент – компонент, представляющий национальную культуру. Сразу же приходится ответить на вопрос о том, а что в структуре концепта есть еще что-то другое? Но этот вопрос становится актуальным только в том случае, если принять на веру, что в структуре концепта есть действительно национально-культурный компонент. Культура – это совокупность материальных и духовных ценностей, созданных народом. Как эти ценности сами по себе могут стать компонентом концепта, если концепт представляет собой ментальный феномен. Что касается культурологического компонента, то он действительно имеется в структуре концепта, поскольку культурология – это мысль о культуре. Действительно, если концепт ментальный феномен, то именно мысли о культуре, образы культуры (но не сама культура) становятся содержанием концепта. Другой вопрос касается положения о компонентах. В.Д.Стариченок утверждает, что Ю.С.Степанов считает ядром концепта культурологический компонент. Спрашивается, а какие еще компоненты концепта существуют? На этот вопрос не отвечает ни Ю.С.Степанов, ни В.Д.Стариченок. Ведь если ученые начинают разговор о компонентах чего-то (все равно чего), то нельзя ограничиваться только одним компонентом. Кроме того, если ядро концепта составляет данный компонент, то какие компоненты остаются за пределами этого ядра? Выражение «язык, по мнению исследователя, служит формой оязыковления культурного концепта» также остается совершенно неясным. Что значит язык служит формой *оязыковления*? А формой чего еще он должен служить? Если это язык, то он и оформляет в языке, или, иными словами (по выражению Ю.С.Степанова) оязыковляет [4].

Наконец, третья точка зрения, которую В.Д.Стариченок связывает с именами Д.С.Лихачева и Е.С.Кубряковой, по его мнению, аккумулирует оба подхода. В этом месте статьи также используются выражения, которые вместо того, чтобы внести ясность в изложение, напротив, способны завести исследователя в тупик. Так, утверждение о том, что «концепт не непосредственно возникает из значения слова, а является результатом сложного взаимодействия семантики слова с личностным опытом народа, с его культурологическим фоном» инициирует представления все же о слове. Анализ этого выражения также выдвигает множество вопросов, на которые не находится ясных и недвусмысленных ответов. Например, если «не непосредственно возникает», то все же, значит, возникает из значения слова, просто *не непосредственно*. Само это положение, которое, как мы помним, имелось и в статье на концепт у Т.В.Матвеевой, способно вызвать недоумение. Что касается «сложного взаимодействия семантики слова с личностным опытом народа», то это, как отмечалось выше, проявляется на уровне денотата лексического значения. Что касается взаимодействия с культуроло-

гическим фоном, то это также реализуется на уровне лексической семантики и фоновой информации. Концептуальное содержание все же не инициировано лексической семантикой, напротив, оно стимулирует развитие лексической семантики и в целом семантического поля. Можно утверждать, что семантическое поле вообще структурируется под воздействием концептуального содержания. Какую бы сферу жизнедеятельности этноса мы ни взяли, везде наблюдается такого рода зависимость. Единственное отличие составляют, как отмечалось выше, художественные образы, которые создаются поэтами и писателями, а уже впоследствии наполняются в массовом сознании определенным содержанием. Массовое сознание развивает и дополняет художественные образы, порожденные словом-знаком в каком-либо конкретном тексте. Как отмечалось, яркими примерами такой зависимости концепта от слова являются сказочные образы. Например, Конек-Горбунок, Кощей бессмертный, баба-яга, скатерть-самобранка, ковер-самолет и т.д. Во всех других случаях, наоборот, слова и их появление стимулированы концептосферой. В этом вопросе вполне можно солидаризироваться с Й.Л.Вайсгербером. Действительно, языки отличаются в концептуальном плане. Иными словами, базовые концепты создают собственные концептуальные поля или, как их принято называть, концептосферы. Базовые концепты вполне могут совпадать, если только они не носят специфического для национальной культуры характера. Но совпадение базовых концептов совершенно не приводит к совпадению концептосфер в целом. Концептосфера полностью определяется культурой.

ЛИТЕРАТУРА

1. Берестнев Г.И. К философии слова (лингвокультурологический аспект) // *Вопр. Языкознания*, 2008, № 1, с. 37-65.
2. Мухина И.К. Современные аспекты изучения национально-культурной семантики. 117 с. <https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/21862/1/newappr-2012-15.pdf>
3. Замалетдинов Р.Р., Сибгаева Ф.Р. Национально-культурные концепты: Учебно-методическое пособие. Казань: КФУ, 2013, с. 56.
4. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. Москва: Наука, 1971, с. 294.
5. Agamirzayev A. The place of Russian migration literature in the teaching of “world literature” (ideological and political directions of migration literature and “world literature”) / *Norwegian Journal of Development of the International Science*, 2022, v. 82, с. 47-51.
6. Aghamirzayev A.C. Historical and cultural formation, evolution and ideological direction of Russian emigration literature / *Technium Soc. Sci. J.*, 2021, v. 23, с. 755.

Bakı Dövlət Universiteti
E-mail: baku_2007@mail.ru

Rəna Məhərrəmova

KONSEPSİYA SFERASININ MİLLİ-MƏDƏNİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalənin əsas məqsədi konsepsiya sferasının milli-mədəni spesifikliyini öyrənməkdir. Bir çox müasir alimlərin fikrincə, koqnitiv dilçiliyin əsas termini konsepsiya terminidir. Ən ümumi formada anlayış verilmiş mədəniyyət üçün xarakterik olan obyekt və ya hadisə haqqında təsəvvürlər sistemi kimi başa düşülür. Beləliklə, anlayışlar müəyyən bir mədəniyyət, konkret xalqın ictimai şüuru ilə əlaqələndirilir.

Milli anlayış sferası fərdi, qrup, sinfi, milli və ümumbəşəri anlayışların, yəni ümumbəşəri dəyər daşıyan anlayışların birləşməsindən formalaşır. Ümumbəşəri olanlara vətən, ana, ailə, azadlıq, məhəbbət, iman, dostluq kimi milli mədəni dəyərlərin formalaşdığı əsas anlayışlar, eləcə də zaman, məkan, səbəb-nəticə və s. kimi fundamental universal anlayışlar daxildir. Məhz ümumi, universal anlayışların mövcudluğu xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşma imkanını təmin edir. Eyni zamanda, hər bir xalqın öz dünyagörüşü miqyası, öz dəyərlər miqyası var. Hər bir mədəniyyət dünyaya öz baxışı əsasında öz şüur və davranış stereotiplərini formalaşdırır.

Açar sözlər: *rus dili, konsepsiya sferası, milli-mədəni xüsusiyyətlər.*

Rana Maharramova

NATIONAL AND CULTURAL SPECIFICS OF THE CONCEPT SPHERE

The main purpose of the article is to study the national and cultural specificity of the concept sphere. According to many modern scientists, the main term of cognitive linguistics is the term concept. In its most general form, a concept is understood as a system of ideas about an object or phenomenon that is characteristic of a given culture. Thus, concepts are associated with a particular culture, the public consciousness of a particular people.

The national concept sphere is formed from a combination of individual, group, class, national and universal concepts, that is, concepts that have universal human value. The universal ones include such basic concepts as homeland, mother, family, freedom, love, faith, friendship, based on which national cultural values are formed, as well as such fundamental universal ones as time, space, causality, etc. It is the presence of common, universal concepts that provides the possibility of mutual understanding between peoples. At the same time, each nation has its scale of worldview, its scale of values. Each culture forms its stereotypes of consciousness and behavior, based on its vision of the world.

Keywords: *Russian, concept sphere, national and cultural specifics.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 18.07.2023

Son variant 20.09.2023

UOT 81:001.12/.18

GÜLVİRA ABBASOVA

İNGİLİS VƏ NAXÇIVAN FOLKLORUNDA DİDAKTİV MƏZMUNLU ATALAR SÖZLƏRİNİN OXŞAR VƏ FƏRQLİ LİŊVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə İngilis dilində didaktiv məzmunlu atalar sözlərinin Naxçıvan folklorunda qarşılığı, bu nümunələrin oxşar və fərqli linqvistik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Həmçinin folklor nümunələrində geniş yer tutan, məxsus olduğu xalqın adət-ənənələrini, yaşayış tərzini, dünyagörüşünü özündə əks etdirən atalar sözlərinin dilimizdə düzgün ifadə olunması üçün qruplara bölünərək araşdırılması məqsəduyğun hesab edilmişdir. İngilis və Naxçıvan folkloruna məxsus didaktiv məzmunlu atalar sözlərinin həm mənaca, həm leksik, həm də qrammatik cəhətdən bir-birindən fərqli və oxşar cəhətləri müəyyənləşdirilərək məqalədə tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: *İngilis, Naxçıvan, folklor, atalar sözləri, dil.*

Atalar sözləri xalqın zehni inkişaf səviyyəsinin, fitri istedadının bariz nümunəsi və uzaq keçmişdən gələn dərin mənə və xalq müdrikliyini özündə əks etdirən əsas amildir. Məkan və zamanından asılı olmadan bütün millətlərin folklorunun əsasını atalar sözləri təşkil edir. Dilin əsas vahidi olan atalar sözünün əsl dəyəri onun yığcam, tutumlu və sadə dillə çatdırılmasıdır. Atalar sözləri əzəldən dəfələrlə sınaqdan çıxmış, qazanılan təcrübələrin nəticəsində deyilən müdrik kəlamlardır. Frazeoloji vahidlərin bir növü sayılan atalar sözlərinin arxasında xalqın folkloru dayanır [1, s. 241]. Məlum olduğu kimi hər bir xalqın öz milli mənsubiyyəti, dünyagörüşü, dini inancları, dil daşıyıcıları vardır. Dərin milli xüsusiyyətlərə malik olduğu üçün bu vahidlər kortəbii işlənmir. Buna görə də onların əksəriyyəti digər dillərə eynilə tərcümə olunmur. Müasir ingilis dilində söz birləşmələri və cümlədə sözlər arasında sintaktik-qrammatik əlaqələr köməkçi fellər, sözönləri, artikl və digər vasitələrlə ifadə edilir. Bu analitik vasitələrin əksəriyyətinin Azərbaycan dilində birbaşa qarşılığı olmadığı üçün onları düzgün ifadə etmək bəzən çətin olur. Həmin xüsusiyyətləri bəzi atalar sözlərində açıq-aşkar görmək mümkündür.

İngilis dilində olan atalar sözlərinin ana dilimizdə ekvivalentini düzgün tapmaq üçün mənə etibarilə onları 3 qrupa bölmək olar.

1. Həm mənə, həm də leksik tərkibinə görə hər iki dildə eyni olan atalar sözləri. Məsələn: “If you run after two hares, you will catch neither” [3, s. 161]. Naxçıvan dialektində qarşılığı: “Bir güllə ilə iki dovşanı vurmaq olmaz” [2, s. 126]. Nümunə ingiliscədə mürəkkəb cümlə ilə ifadə olunsada, Azərbaycan dilində sadə cümlədən istifadə olunmuşdur.

2. Mənəca uyğun, lakin leksik tərkibinə görə bir-birindən fərqli atalar sözləri. Məsələn: “Every man thinks his own geese swans” – “Ana ilə bala oturur, hərə közü öz qabağına çəkər” [1, s. 240].

3. Azərbaycan dilində müvafiq qarşılığı olmayıb, hərfi tərcümə olunan atalar sözləri. Məsələn, “Never refuse a good offer” – “Yaxşı məsləhətdən heç vaxt imtina etmə”. “No news is a good news” – “Heç bir xəbərin olmaması yaxşı xəbərdir”. “It is the tip of the iceberg” – “Bu aysberqin görünən tərəfidir”, “An apple a day keeps the doctor away – Gündə bir alma səni həkimdən uzaq tutar”.

Atalar sözləri ilə tanış olmadan dilin xüsusiyyətlərini bilmək mümkün deyildir. Buna görə də atalar sözlərini ingilis və Azərbaycan dillərinin linqvistik xüsusiyyətləri kontekstində

araşdırmaq böyük əhəmiyyət daşıyır. Hər iki dilin atalar sözlərinin tərbiyəedici, emosional, didaktik funksiyaları vardır. Məsələn, “Cut your coat according to your cloth”. Hər kəsə büdcəsinə uyğun xərcləməyi məsləhət görən bu atalar sözünün Naxçıvan folklorunda qarşılığı “Ayağını yorğanına görə uzat” şəklində verilmişdir [2, s. 121]. Hərfi tərcüməsi: “Paltonu öz parçana uyğun kəs” olan atalar sözü iki dildə fərqli sözlərlə ifadə olunsa da, məzmun baxımından eynidir. “Never look a gift horse in the mouth” atalar sözü istər tərcümə, istərsə də qrammatik cəhətdən dilimizdən fərqlənir. Belə ki, nümunənin Naxçıvan folklorunda qarşılığı “Bəy verən atın dişinə baxmazlar”-dır [2, s. 125]. Cümlələr quruluşuna görə biri əmr, digəri isə nəqli cümlə olduğu kimi, sintaktik baxımdan da ingilis dilində cümlənin təyini isim, Azərbaycan dilində isə feli sifət tərkibi ilə ifadə olunmuşdur. Həmçinin cümlədəki “in” sözünü dilimizə “da²” deyil “a²” kimi tərcümə olunur. “Birds of a feather flock together” – “Taylı tayın tapmasa, pis keçər axır günü” [2, s. 154]. Sadə cümlə ilə ifadə olunan atalar sözünün dilimizdə ekvivalenti şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə şəklində verilmişdir. Həmçinin ingilis folklorundan olan nümunədə söz sırası pozulmadığı halda tərcümədə baş cümlədəki tamamlıq “axır günü” inversiya yaradaraq cümlənin sonuna keçmişdir. Bu nümunələr istər tərcümə, istərsə də qrammatik baxımdan Azərbaycan və ingilis dillərində müəyyən oxşar və fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

“Those who (that) live in glass houses should not throw stones” frazeoloji vahidinin Naxçıvan folklorunda “Bağçalar barı, heyvalar narı deyinsə, sən deyinnə barı” [2, s. 125]. Məna qrupuna görə 2-ci qrup atalar sözünə aid olan bu nümunədə ortaya çıxan bir sıra qrammatik fərqliliklər müşahidə olunur. Məsələn, ingilis dilində mübtədə budaq cümləsi ilə ifadə olunan atalar sözünün qarşılığı Azərbaycan dilində şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə ilə ifadə olunmuşdur.

“When in (at) Rome do as the Romans do” – “Romada olanda romalılar kimi et” hərfi tərcümədən də məlum olduğu kimi bu atalar sözünü mənacə 2-ci qrupa aid edə bilərik. Yəni, Naxçıvan folklorunda “Özge evə gəldin, suyu ev sahibinin vedrəsiylə çəh” [5, s. 97]. Bu atalar sözünün ekvivalenti ola bilər. Hər iki dildəki nümunə zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. İngilis dilində cümlə üzvlərindən mübtədə və xəbərin yeri sabit olmasına baxmayaraq, nümunədəki budaq cümlədə mübtədə və xəbərin buraxıldığını müşahidə edirik. Baş cümlədə olduğu kimi, onun dilimizdəki qarşılığı da əmr cümləsindədir.

“If it ain’t broke, don’t fix it” – Ağrısız başa saqqız yapışdırma [4, s. 280]. Atalar sözündəki “ain’t” müasir ingilis dilindəki “to be” felinin III şəxsin təkli olan “is not”-un qısaltdılmış formasıdır. Mənacə eyni, lakin leksik quruluşuna görə tamamilə fərqlənən atalar sözündə qrammatik fərqlərin də olduğunu görürük. Digər nümunələrdə olduğu kimi, mürəkkəb cümlə ilə ifadə olunan bu atalar sözünün qarşılığı dilimizdə sadə cümlə şəklində mövcuddur.

“It is no use crying over spilled milk” – Ağlamaqla günah bağışlanmaz [4, s. 277].

Məna quruluşuna görə 2-ci qrup atalar sözünə aid olan nümunə və onun Naxçıvan folklorunda qarşılığı sadə cümlədir. Nümunədəki həm “it” şəxs əvəzliyi, həm də, “crying” cerundu mübtədə funksiyasında çıxış edir. Bu atalar sözündə fərqli xüsusiyyətlər olduğu kimi oxşarlığın olduğunu da görə bilərik. Belə ki, ingilis dilindəki “crying” cerund, Azərbaycan dilində isə “ağlamaqla” feli bağlaması felin təsriflənməyən formasıdır.

İngilis dilində tez-tez istifadə edilən “Strike while the iron is hot” ifadəsinin dilimizdə qarşılığı “Dəmiri isti-isti döyərlər” atalar sözüdür. Göründüyü kimi, hər iki dildə atalar

sözünün ümumi məzmunu eynidir. Tərcümə baxımından ifadələr oxşar olsa da, qrammatik baxımdan müəyyən fərqlər özünü göstərir. Belə ki, ingiliscədəki atalar sözündə “isti” nitq hissəsi kimi sifət, Azərbaycan dilindəki atalar sözündəki “isti-isti” isə tərz-i-hərəkət zərfidir. İngiliscə nümunə “while” bağlayıcısının köməyiylə yaranan, zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə, azərbaycanca qarşılığı isə sadə cümlədir.

“Don’t bite the hand that feeds you” – Əl uzadılan yerə dil uzadılmaz [5, s. 99]. Atalar sözündə leksik cəhətdən tam olmasa da, müəyyən qədər oxşarlıq nəzərə çarpır. Hər iki dildə atalar sözü oxşar bədən üzvləri ilə ifadə olunmuşdur. Məsələn, “hand-əl” sözü hər iki nümunədə mövcuddur. İngilis dilində “that” təyini əvəzliyi ilə birləşən “hand” sözü ayrıca bir cümlə üzvü kimi (tamamlıq) çıxış edərək təyin olunan sözdür. Lakin, Azərbaycan dilində “əl” feli sifət tərkibi daxilində işlənərək təyin edəndir. “Dil uzatmaq” frazeoloji birləşməsini atalar sözündə “bite-dişləmək” feli əvəz etmişdir.

“The grass is always greener on the other side” – Özgənin toyuğu özgəyə qaz görünür [5, s. 103]. Atalar sözündə insanların sahib olduğundan daha çox şey istədikləri vurğulanmışdır. Leksik cəhətdən bir-birindən tamamilə fərqlənsə də, mənaca oxşar olan bu nümunə də dilimizdə geniş istifadə olunur.

“Where there’s a will, there’s a way” – Cəfa çəkən, səfa sürər [5, s. 101]. Atalar sözü ingilis dilində “where” bağlayıcısı vasitəsilə yaranan yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Müasir ingilis dili kitablarında “there” formal sözü ilə başlanan nəqli cümlələrə xas olan söz sırası (xəbər+mübtədə) ənənəvi olaraq inversiya adlandırılır. Lakin Oruc Türksevər (Musayev) həmin qəbildən olan nəqli cümlələri həm məzmun, həm də formaca xüsusi qrup cümlə hesab etdiyi üçün bu cümlələrdə “xəbər+mübtədə” düzülüşünü adi söz sırası hesab edir. Atalar sözünün Naxçıvan folklorunda qarşılığı hesab etdiyimiz cümlə isə mübtədəsi feili sifət tərkibi ilə verilmiş sadə geniş cümlədir.

“Beggars can’t be choosers” – Qonaq umduğunu yox, tapdığını yeyər [5, s. 95]. Leksik baxımdan, bir-birindən tamamilə fərqlənən atalar sözündə ümumi məzmun eynidir. Atalar sözünün ingiliscəsinin xəbəri “qarışıq xəbər” (mixed types of the predicate) vasitəsilə yaranmışdır. Yəni, xəbərin birinci tərəfi “can’t be” mürəkkəb feli modal xəbərlə (modal fel + məsdər), ikinci tərəfi isə ad “choosers” ilə ifadə olunmuşdur. Atalar sözünün azərbaycancasına nəzər saldıqda, cümlənin tamamlığının ismin təsirlik hal şəkilçisini qəbul edərək substantivləşmiş (isimləşmiş) feli sifətlə (umduğu, tapdığı) ifadə olunduğunu görürük.

“Don’t judge a book by its cover” – Lilli çayın dibin görmədilər, dedilər dibi yoxdur [5, s. 102]. Yuxarıda sadaladığımız qruplardan II-nə aid olan bu hikmətli sözdə hər bir kimsə, nəse və ya hər hansı hadisə haqqında bilmədən fikir bildirməyin yanlış olması nəzərdə tutulur. Azərbaycanca nümunə formaca qeyri-müəyyən şəxslə cümləni xatırlatsa da, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi atalar sözləri ümumi şəxslə cümlələr sayılır. Cümlənin birinci tərəfi tabesizlik intonasiyası ilə yaranan tabesiz mürəkkəb cümlə, ikinci tərəfi isə tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Cümlənin birinci tərəfinin xəbəri fellə, ikinci tərəfinin isə baş cümləsi feli xəbərlə, budaq cümləsi isə müstəqil ismi xəbərlə (yoxdur) ifadə olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, dilimizdə morfoloji baxımdan “sözünü” ayrıca mövzu olmadığından, bu bölməyə daxil olan sözlər dilimizdə qoşma, bağlayıcı, ədat, zərf və digər nitq hissələrinə aid olan sözlər kimi öz əksini tapmışdır. Atalar sözünün ingiliscəsində “by” sözünün analitik mənada dilimizə “görə” qoşması kimi tərcümə olunduğunu müşahidə edirik.

“A rolling stone gathers no moss” – Diyirlənən daş hamarlanır, düşüb qalan daş mamır-

lanar [5, s. 97]. Nümunə yuxarıda qeyd olunan atalar sözü qrupundan I-nə aiddir. Yəni leksik cəhətdən bir-birilə eyniyyət təşkil edən atalar sözündə qrammatik cəhətdən də bir o qədər fərq nəzərə çarpmır. Həm azərbaycanca həm də, ingiliscə nümunədə “rolling” və “diyirlənən” sözü qrammatik baxımdan “feli sifət” hesab olunur.

“One swallow does not make a summer” – Bir qoyundan sürü olmaz [5, s. 103]. Atalar sözü görüldüyü kimi leksik baxımdan müəyyən fərq olsa da, məzmun olaraq oxşardır. Hər iki nümunədə “bir” sayı mövcuddur. Zoonimlər hər bir dilin leksik bazasında mühüm yer tutur, söz yaradıcılığı prosesində fəal iştirak edir. Hər iki atalar sözündə də zoonim tərkibli sözün iştirak etməsi və “bir” sayının olması oxşar xüsusiyyətdir.

Dilin daşıyıcısı olan xalqın yaratmış olduğu hikmətli sözlər özündə həmin xalqın tarixini, adət-ənənəsini, etnoqrafiyasını, həyat və yaşayış tərzini əks etdirir. Atalar sözlərində çoxəsrlik tarix gizləndiyindən bu vahidlərin öyrənilməsi və dərinlənən araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2016, № 3.
2. Əhmədov M. Naxçıvan qrupu şivələrinin lüğəti. Atalar sözləri. Bakı: Atilla, 2001, 170 s.
3. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi nəzəri jurnal, 2018, № 4 (108).
4. Naxçıvan folkloru antologiyası. I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 506 s.
5. Naxçıvan folkloru antologiyası. II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2011, 488 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: gulvira_abbasova@mail.ru

Gulvira Abbasova

SIMILAR AND DIFFERENT LINGUISTIC CHARACTERISTICS OF PROVERBS WITH DIDACTIC CONTENT IN ENGLISH AND NAKHCHIVAN FOLKLORE

In the article, the equivalents of the English proverbs with didactic content in Nakhchivan folklore, the similar and different linguistic features of these examples are investigated. Moreover, it is appropriate to divide proverbs which are important in folklore examples and reflect the traditions, lifestyle, and outlook of the people, into groups to correctly express them in our language. The didactic proverbs belonging to English and Nakhchivan folklore have been identified and studied in the article by determining the differences and similarities in terms of meaning, lexis, and grammar.

Keywords: *English, Nakhchivan, folklore, proverbs, language.*

Гульвира Аббасова

СХОДСТВО И РАЗЛИЧИЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК ПОСЛОВИЦ ДИДАКТИЧЕСКОГО СОДЕРЖАНИЯ В АНГЛИЙСКОМ И НАХЧЫВАНСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

В статье исследуются эквиваленты английских пословиц дидактического содержания в нахчыванском фольклоре, сходство и различие языковых особенностей этих примеров. Также мы посчитали целесообразным разделить пословицы, имеющие большое значение в фольклорных примерах и отражающие традиции, образ жизни и мировоззрение народа, на группы, чтобы правильно выразить их на нашем языке. В статье выявлены и изучены дидактические пословицы, принадлежащие английскому и нахчыванскому фольклору, путем определения различия и сходства с точки зрения значения, лексики и грамматики.

Ключевые слова: *английский язык, Нахчыван, фольклор, пословицы, язык.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 26.07.2023

Son variant 15.09.2023

ƏDƏBİYYAT VƏ FOLKLOR**UOT 002.2****FƏRMAN XƏLİLOV****“ŞƏRQ QAPISI”NA GEDƏN ÇƏTİN YOL VƏ QƏZETİN İLK REDAKTORLARI HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR**

Naxçıvanda ilk mətbu orqan XX əsrin əvvəllərində meydana çıxmışdır. İlk təşəbbüs kimi “Kommunist”, “Naxrespublika”, “Cavanlar həyatı” və “Füqəra səsi” adları ilə hərəsindən bir-iki nömrə çıxan bu qəzetlərdən sonra 1923-cü ildə nəşri arzu olunan “Şərq qapısı” qəzeti həyata vəsiqə aldı.

Məqalədə bu proses izlənilir, bolşevik hökumətinin “Şərq qapısı” adını xoşlamamasının, lakin uzun müddət həmin adı dəyişdirməməsinin səbəbləri aydınlaşdırılır. Qəzetin ilk redaktorları haqqında da məqalədə ətraflı şəkildə məlumat verilir

Müəllifin gəldiyi qənaətə görə, “Şərq qapısı” qəzetinin təşəkkülü və nəşrinin ilk illəri müəyyən çətinliklərlə müşayiət olunsada, o, müxtəlif redaktorların xidməti sayəsində öz varlığını qoruyub saxlaya bilmişdir.

Açar sözlər: “Şərq qapısı” qəzeti, Naxçıvan, bolşevik hakimiyyəti, mətbuat, qəzet redaktorları.

XIX əsrin 90-cı illərində Naxçıvanda qəzet çıxarmaq təşəbbüslərinin olması haqqında məlumatlar vardır. Məhəmmədağa Sidqi, Cəlil Məmmədquluzadə, Eynəli bəy Sultanov, Məhəmməd ağa Şahtaxtılı kimi yerli ziyalıların bu təşəbbüsünün həyata keçirilməsinə Rusiya hakim dairələri imkan verməmişdir. Naxçıvanda sovet hakimiyyəti elan edildikdən sonra rejimin ideologiyasının təbliğində fəal rol oynaya biləcək bir mətbuat orqanının təsis edilməsi zərurəti ortaya çıxmışdı. İlk addım kimi 1921-ci ildə Naxçıvanda divar qəzetinə oxşar “Kommunist” adlı bir qəzet buraxılmışdır. Həftədə bir dəfə əlyazma şəklində çıxan və tirajı 50 nüsxəyə çatan bu qəzetin heç bir nömrəsi bu günədək gəlib çatmasada, adından hansı məramda olduğu aşkara çıxır. Belə bir qəzetin çap olunması haqqında “Şərq qapısı” qəzetinin özü 1925-ci il 31 mart tarixli nömrəsində məlumat vermişdir. Həmin məlumatdan o da aydın olur ki, qısa müddət ərzində qapanan “Kommunist” qəzetinin əvəzinə 1921-ci ildə Naxçıvan İnqilab Komitəsi tərəfindən “Naxrespublika” adlı rus dilində iki səhifəlik bir qəzet nəşrə başlamışdır. Əlverişli mətbəə avadanlıqları olmadığı üçün bu qəzetin çapında “Amerikanka” adlandırılan makinadan istifadə edilmişdir. Cəmi 2-3 nömrəsi çıxan həmin qəzetin də heç bir nömrəsi əldə yoxdur. Güman etmək olar ki, bu qəzetin öz nəşrini dayandırmasının səbəbi rus dilində çıxması idi. Əhalisinin 90 faizindən çoxunun rus dilini bilmədiyi bir məkanda kommunist ideologiyasını belə bir qəzet vasitəsi ilə geniş kütlələrə təlqin etmək olmazdı. Odur ki, yeni bir qəzetin nəşri barəsində düşünüldü. Belə bir qəzet Naxçıvan Sosialist Şura Cümhuriyyəti Cavanlar İttifaqının Ölkə Komitəsi tərəfindən 1921-ci ilin noyabr ayının 1-də mətbəədə nəşrinə başlanılan, lakin texniki çətinliklər üzündən noyabrın 9-da birinci nömrəsi işıq üzünə gərən “Cavanlar həyatı” oldu. Ərəb əlifbası ilə vərəqə şəklində 100-dən çox tirajla çıxan həmin qəzetin ilk nömrəsi bu günədək qorunub saxlanılmışdır. Birinci nömrədə qəzet öz məramı barəsində oxuculara belə məlumat verirdi: *“Bu ruznamə gələcəkdə cavanlar ittifaqının nə olduğunu, cavanların gələcəkdə ümumdünya sahəsində nə kimi rol oynamalı olduqlarını fəhlə və kəndli cavanlarına bəqədri-imkan bildirəcək”* [1, s. 1].

Birinci nömrədə dərc olunan “Cocuq həftəsi”, “Naxçıvan xəbərləri”, “Ərazi komissarlığının məlumatı” sərlövhəli yazılardan aydın olur ki, qəzetin oxuculara verdiyi məlumatlar kommunist ideologiyası mövqeyindən dəyərləndirilir. Qəzetin digər nömrələri əlimizə gəlib çatmasa da, bu ruhun həmin nömrələrə də hakim kəsilməsi şübhə doğurmur.

“Cavanlar həyatı”nın tələm-tələsik qoyulan adı o dövrdə bolşeviklərin Naxçıvanda həyata keçirəcəkləri məram üçün yararsız idi. Çünki bu ad əhalinin bütün təbəqələrini özündə ehtiva etmirdi. Halbuki bolşeviklər öz mənfur siyasətlərini həyata keçirmək üçün əhalinin hər təbəqəsindən istifadə etmək niyyətində idi. “Cavanlar həyatı”nın ömrünün bir ay yarımından çox çəkməməsinin səbəblərindən biri də bu olmalı idi. 1921-ci ilin dekabrında o, “Füqəra səsi” adlı bir qəzetlə əvəzləndi. Bu ad da yuxarıda göstərdiyimiz səbəbə görə özünü doğrulda bilməzdi. Xatirə materiallarından öyrənmək olur ki, heç bir nömrəsi əlimizdə olmayan həmin qəzet 1922-ci ilin aprel ayınadək öz nəşrini davam etdirmişdir.

Naxçıvanda nəşr olunacaq qəzet üçün ad axtarışları, nəhayət, 1922-ci ilin may ayında uğurla nəticələndi. Həmin vaxt qəzetin bir neçə nömrəsi “Şərq qapısı” adı ilə işıq üzü gördü, lakin o da qısa müddətə öz nəşrini dayandırmalı oldu. 1923-cü ilin ortalarında isə qəzet “Şərq qapısı” adı ilə yenidən nəşrə başladı.

Bütün bu proseslər “Şərq qapısı”nın 1924-cü il 33-cü nömrəsinə əlavədə qəzetin idarəsi tərəfindən belə şərh olunur: *“Gənclər həyatı”, “Naxçıvan cümhuriyyəti” namında rus qəzetəsi, “Füqəra sədası” və “Şərq qapısı” qəzetələri ta 1923 ilə nəşr edilib hərəsindən bir neçə nömrə buraxılıb dayandırıldılar. Qapanmaqlarına əvvəlinci ümdə səbəb mətbəə alatinin olmamazlığı, mürəttiblərinin yoxluğu, cəmaətimizin qəzetəyə kəmhəvəsliyi və müxbirlərin məlumat yazmaqdan qorxmaqları idi. 1923-cü ildə “Şərq qapısı” qəzetəsinin ikinci dəfə nəşrinə şüru edilib işə başlanıldı”* [3, s. 1]. Və qeyd edək ki, həmin dövrdən bu günədək qəzet öz varlığını qoruyub saxlaya bildi.

“Şərq qapısı” bolşeviklər tərəfindən siyasi niyyətlərlə təsis edilsə də, o dövr ziyalıların nəsilən-nəslə keçən maarifçilik ənənələrini davam etdirməsi üçün mötəbər bir tribuna olmalı idi. Ona görə də yerli ziyalılar mərkəzi hökumətin köməyinə arxalanaraq birinci növbədə qəzetin varlığını qoruyub saxlamağa və geniş xalq kütləsi içərisində yayılmasını təmin etməyə ciddi səy göstərirdilər. Həmin ziyalılar və əhalinin müxtəlif təbəqələrinin içərisində sovet hökumətinə inanmayan, verilən vədlərə şübhə ilə yanaşan, milli-mənəvi dəyərlərə möhkəm tellərlə bağlı olanlar az deyildi. Şübhəsiz ki, Naxçıvanda nəşr olunan qəzetə “Kommunist”, “Naxrespublika” və “Füqəra səsi” kimi adların verilməsi onları razı sala bilməzdi. Qəzetə “Şərq qapısı” kimi uğurlu bir adın verilməsində bəlkə də onların çox böyük təsiri olmuşdur. Çünki o dövrdə hələ nəinki Naxçıvanda, heç bütünlüklə Azərbaycanda da sovet hakimiyyəti möhkəmlənməmişdi və belə həssas məsələlərə ehtiyatla yanaşılırdı. Şübhəsiz ki, bolşeviklərin tam ixtiyarında olsa idi, onlar heç vaxt Ulu Atatürkün Naxçıvanı “türkün qapısı” adlandırması ilə səsleşən “Şərq qapısı” adını həmin qəzetə verməzdilər. Qəzetə “Şərq qapısı” adı verilsə də, hakim dairələr imkan daxilində bu adın oxuculardan gizlədilməsinə cəhdlər göstərirdilər. Belə ki, 1923-cü ilin 1-21-ci (həmin ildə cəmi 21 nömrə çap olunub), 1924-cü ilin isə 1-22-ci nömrələrində ilk səhifənin yuxarisında ortada böyük formatda “Şərq”, onun aşağısında isə oxunmaz dərəcədə kiçik şriflərlə “qapısı” sözləri yazılmışdır. 1924-cü ilin 23-39-cu nömrələrində isə ilk səhifənin sağ tərəfində yerləşdirilən bir şəklin içərisində əlyazısına oxşar şəkildə, nisbətən kiçik hərflərlə “Şərq qapısı” yazılması da xeyirxah niyyətlərdən xəbər vermirdi. Şəklin sağ tərəfinin yuxarı küncündə beşguşəli ulduzun ortasında oraq-çəkic görünür. Əzə-

mətli bir binanın yanından qatar keçir, əlində oraq tutmuş bir kəndli topladığı sünbül bağlamının yanında dayanıb. Sol tərəfdə günəşin şüaları ətrafa saçılır, uzaqdan uca dağlar görünür, yollar uzanıb gedir, əlində bel tutan bir fəhlə sevincli vəziyyətdə ətrafı seyr edir.

Bu şəkil vasitəsi ilə sovet quruluşunun üstünlüyü təbliğ edilirdi. Qəzetin “Şərq qapısı” adlandırılmasını heç cür həzm edə bilməyən bolşeviklər və onların varisləri 58 il sonra – 1980-ci ildə onun adını dəyişərək “Sovet Naxçıvanı” qoydular. Üstəlik qəzetin “Sovetskaya Naxçıvan” adlı rusca dublikatı da nəşrə başladı. Təxminən 10 ilədək davam edən bu prosesə 1989-cu ildə son qoyularaq qəzetin əsl adı bərpa olundu. “Şərq qapısı!”

“Şərq qapısı”nın ilk redaktoru Naxçıvan xalq maarif komissarı Həmid Mahmudov olmuşdur. Qəzetə redaktor olduğu vaxtlar onun adı son səhifədə belə getmişdir: “Müdiri-məsul Həmid Mahmudov”, yaxud “H.Mahmudov”. Əslində bu iş ona ictimai bir vəzifə kimi tapşırılmışdı. Ümumiyyətlə, qəzetin ilk illərdəki nəşrinə təkcə o yox, Xalq Maarif Komissarlığının və digər rəsmi təşkilatların vəzifəli şəxsləri məsul edilmişdilər. Qəzetin 1923-1926-cı il nömrələrində bu mənzərə özünü açıq-aşkar şəkildə büruzə verir. Qəzetin 1923-cü ilin 6-cı nömrəsindəki müdiri-məsul kimi H.Mahmudov, 6,7 və 8-ci nömrələrdə Rzaqulu Axundov göstərilir. Sonra H.Mahmudov 11-14 və 19-21-ci nömrələrdə yenidən müdiri-məsul kimi ortaya çıxır. 15-18-ci nömrələrdə isə müvəqqəti müdiri-məsul Vahab Həsənzadə olur.

1924-cü ildə də belə bir mənzərə ilə rastlaşırıq. Həmin ildə cəmi 37 nömrəsi işıq üzü görən qəzetin səhifələrində müdiri-məsul kimi H.Mahmudovun adına müəyyən fasilələrlə 19, Əli Həsənzadənin adına müvəqqəti müdiri-məsul kimi 5, müdiri-məsul kimi 9, Vahab Həsənzadənin adına müvəqqəti müdiri-məsul kimi 1, Əlisəttar Qılmanovun adına müdiri-məsul kimi 3 dəfə rast gəlinir.

1925-ci ildə qəzetin 60 nömrəsi çap olunmuşdur. Bu ilin ilk iki nömrəsində Ə.Qılmanov müdiri-məsul kimi göstərilmişdir. 3-16, 22-24 və 31-ci nömrələrin müdiri-məsulu H.Mahmudov olmuşdur.

1925-ci ilin digər müdiri-məsulları bunlardır: 17-19 və 21-ci nömrələr Abbas Gülməmmədov, 20-ci nömrə Əli Həsənzadə, 26-28-ci nömrələr Həmid Sultanov.

1924-cü ilin 40-53-cü, 1925-ci ilin 29-37-ci nömrələrində müdiri-məsul yerində “heyəti-təhririyyə” (*redaksiya heyəti – F.X.*), 1925-ci ilin 38-49-cu nömrələrində isə “heyəti-təhririyyə üzvləri Şahbazov, Sultanov, Yusifov” yazılmışdır. 1925-ci ilin 50-ci nömrəsindən sonra və 1926-cı ilin, demək olar ki, bütün nömrələrində “heyəti təhririyyə” yazılmışdır.

Həmin illərdə qəzetə redaktorluq edən Əvəz Sadıqın adına isə birçə dəfə də olsa rast gəlmək olmur. Halbuki onun redaktorluğunu təsdiq edən sənədlər vardır. Məsələn, “*İşbu Şəhadətnamə verilir “Şərq qapısı” qəzetinin idarəsi tərəfindən yoldaş Seyid Səbriyə ol barədə necə ki, qəzetimizin müxbir və müvəkkili olduğu üçün qəzetimizə borclu olan müəssisələrdən və şəxslərdən borc pullarını (abunə haqlarını) yığmaq məzkurə həvalə olunur. Ona binaən hər bir hökuməti müəssisədən və xüsusi yoldaşlardan öz borclarını yoldaş Seyid Səbriyə vermələrini xahiş edirik. “Şərq qapısı” qəzetinin müdiri Əvəz Sadıqov. № 63. 23/VIII -1926-cı il*” [2, s. 4].

“Şərq qapısı”nın nəşrinin ilk illərində onun üzərində daha çox ciddi dövlət nəzarəti olmuşdur. Məsələn, ilk redaktor H.Mahmudov bir nazir kimi rəsmi dövlət adamı idi. Qəzetə dövlət siyasəti mövqeyindən nəzarət edirdi. Naxçıvan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Komissarlar Şurasının sədri vəzifəsində işləyən Həmid Sultanov 1920-ci ildə Sovet Rusiyasına qarşı qaldırılmış Gəncə üsyanının qan içində boğulmasında fəallıq etdiyi üçün qırmızı ulduz ordeni

ilə təltif olunmuşdu, Həmin ildə Azərbaycan daxili işlər komissarı olarkən isə imzaladığı hökmlə Azərbaycan görkəmli ədəbiyyatşünası Firidun bəy Köçərli güllələnmişdi. Əlisəttar Qılmanov Naxçıvan Siyasi Maarif İdarəsinin müdiri, Vahab Həsənzadə Naxçıvan xalq maarif komissarı idi.

Göründüyü kimi, keçən əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində “Şərq qapısı”na redaktorluq edənlər pərakəndə halda bu işi icra etmişlər. Tez-tez “müdiri məsul”, “müvəqqəti müdiri-məsul” kimi bir-birini əvəz edən adlardan anlamaq olmur ki, əsl redaktor kimdir. Beləliklə, aydın olur ki, əksəriyyəti bu və ya digər vəzifə sahibi olan həmin şəxslər redaktorluğa əlavə ictimai bir iş kimi yerinə yetirmişdir.

1933-cü ildə Əli Vəliyev (sonralar xalq yazıçısı adına layiq görülmüşdü) “Şərq qapısı”na redaktor göndərilir. Onun əsas fəaliyyəti ancaq redaktorluq olmuşdur. Məhz buna görə də 1935-ci ilədək qəzetin tirajı iki mindən on min nüsxəyədək qalxmış, aktual mövzuları əhatə edən yazılar oxucuları daha çox özünə cəlb etmişdir.

1935-ci ildə “Şərq qapısı”na yeni redaktor təyin edilir. Bu, Məsudə Nuriyeva – qəzetin ilk qadın redaktoru idi. 1937-ci ilədək həmin vəzifədə işləyən Məsudə xanım sonralar öz xatirələrində yazırdı: “Məndən soruşsalar ki, redaktorluq necə vəzifədir, dərhal deyərəm: narahat və olduqca çətin bir vəzifə. Axı “Qəzetin çapına icazə verirəm” sözlərini yazıb altından qol çəkən redaktor hər gün həm də minlərlə, on minlərlə oxucu qarşısında hesabat verir. Yanlış bir faktın, yerində deyilməyən bir sözün qəzet səhifəsinə düşməməsi üçün redaktor həmişə narahat, həmişə həyəcanlıdır. Mən bunu öz təcrübəmdə görmüşəm. 1934-1935-ci illərdə “Şərq qapısı”nın redaktoru olduğum zaman”.

1930-cu illərin ortalarında yavaş-yavaş repressiya dalğalarının üfüqdə görünməsi və bir qədər sonra tüğyan etməsi “Şərq qapısı”nın da başında bir bəlaya çevrildi. Bircə fakt bu fikrin təsdiqi üçün kifayətdir. 1937-1938-ci illərdə mövcud hakimiyyətə etibarına şübhə edilən beş redaktor (Hüseyn Mahmudov, Şirəli Şirəliyev, Ə.Hacızadə, Musa İsmayılov, Xəlil Əmirov) bir-birini əvəz edib və hamısı da cəzalandırılıb.

“Şərq qapısı” qəzetinin təşəkkülü və inkişaf yolu çox çətin, mürəkkəb və kəşməkəşli olmuşdur. Qəzetin işıq üzü görməsinə məsuliyyət daşıyan şəxslərin, xüsusilə redaktor funksiyasını yerinə yetirənlərin hər birinin özünə məxsus xidməti obyektivliklə qiymətləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Cavanlar həyatı” qəzetinin birinci nömrəsinin fotosurəti / Seyid S. “Şərq qapısı” qəzeti və Naxçıvanda ədəbi mühit. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 208 s.
2. Nuruyeva M. Məsul vəzifə. “Şərq qapısı” qəz., 1972, 14 yanvar.
3. Səbri S. Yaddaşından bir neçə söz. “Şərq qapısı” qəz., 1971, 2 iyul.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: fermanhalilov@yahoo.com

Farman Khalilov

THE DIFFICULT ROAD TO THE “SHARQ QAPISI” AND SOME NOTES ABOUT THE FIRST EDITORS OF THE NEWSPAPER

The first press organization in Nakhchivan appeared in the early XX century. As the first initiative was published the “Sharq Qapisi” newspaper, which was desired to be published in 1923, after one or two issues of these newspapers each under the names “Communist”, “Nakhrepublic”, “Youth Life” and “Voice of a Poor”.

The article follows this process, and the reasons why the Bolshevik government did not like the name “Sharq Qapisi” and did not change it for a long time are clarified. The article is also given detailed information about the first editors of the newspaper.

According to the author, although the first years of the formation and publication of the “Sharq Qapisi” newspaper were accompanied by certain difficulties, it was able to maintain its existence thanks to the services of various editors.

Keywords: *“Sharq Qapisi” newspaper, Nakhchivan, Bolshevik government, press, newspaper editors.*

Фарман Халилов

ТРУДНЫЙ ПУТЬ К «ШАРГ ГАПЫСЫ» И НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕТКИ О ПЕРВЫХ РЕДАКТОРАХ ГАЗЕТЫ

Первый печатный орган появился в Нахчыване в начале XX века. Сначала по одному или двум номерам издавались газеты «Коммунист», «Нахреспублика», «Жизнь молодежи» и «Голос бедняка», затем, в 1923 году стала издаваться газета «Шерг гапысы».

В статье прослеживается этот процесс, разъясняются причины, по которым большевистское правительство не любило название «Шерг гапысы», но, тем не менее, долгое время не меняло его. В статье также представлена подробная информация о первых редакторах газеты.

Автор пришел к выводу, что, хотя создание и первые годы издания газеты «Шерг гапысы» сопровождалось определенными трудностями, ей удалось сохранить свое существование благодаря заслугам различных редакторов.

Ключевые слова: *газета «Шерг гапысы», Нахчыван, большевистское правительство, пресса, редакторы газет.*

**Daxilolma tarixi: İlkin variant 12.07.2023
Son variant. 19.09.2023**

UOT 82:0:001.89

RAMİZ QASIMOV

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ NAXÇIVANDA ƏDƏBİ
MÜHİTİN TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalədə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi qazanmasından sonrakı dövrdə Naxçıvanda ədəbiyyatşünaslıq istiqamətində aparılan elmi tədqiqatlar, onun problemləri və elmi məktəbi barədə bəhs olunmuşdur. Göstərilir ki, Azərbaycanın ən çətin, Sovet hakimiyyətinin çökdüyü, milli azadlıq hərəkatının başlanğıc tapdığı böhranlı illərdə Ulu Öndər Heydər Əliyevin Naxçıvana gəlişi və burada milli dövlətçilik zəminində həyata keçirdiyi taleyüklü məsələlər Naxçıvanın həm blokadanın çətinliklərindən çıxıb iqtisadi cəhətdən inkişafına, həm də Sovet dövründə az diqqət yetirilmiş elmi, mədəni mühitinin inkişafına böyük diqqət ayrılmışdır. Bu illərdə Naxçıvanda bütün elm sahələri müqayisədə bir sıra elmlərlə yaxından əlaqəsi olan ədəbiyyatşünaslıq elmi daha qabarıq və fəal inkişaf etməyə başlamış, hətta elmi məktəbi formalaşmışdır. Naxçıvanda elmin inkişafı daim diqqət mərkəzində olmuş, bu diqqətdən qaynaqlanaraq ədəbiyyatşünaslıq elmi bir məktəb kimi formalaşma prosesi keçmiş, İsa Həbibbəylinin zəngin elmi fəaliyyəti ətrafında çoxsaylı ədəbiyyatşünas alimləri və müxtəlif istiqamətləri ağışuna alan ədəbi məktəb formalaşmış və inkişaf etmişdir. Bu məktəbin formalaşması sayəsində Naxçıvan ədəbi mühitinin müxtəlif problemləri dərindən araşdırılmağa başlanmışdır. Naxçıvan ədəbi mühiti Azərbaycan, eləcə də türk dünyası, Cənubi Azərbaycan və dünya xalqları ədəbiyyatının məsələləri kontekstində öyrənilməyə başlanmış, müxtəlif mərhələlərdə inkişaf məsələləri, görkəmli simaları və əsərləri, habelə bir sıra nəzəri problemləri və s. tədqiqat mərkəzinə gətirilmişdir. Bu kimi araşdırmanın nəticəsi olaraq da bir sıra yeni elmi faktlar aşkarlanmış, təhrif edilmiş materiallar doğrulanmış, qaranlıqda qalan məsələlər gün işığına çıxarılmışdır və s.

Açar sözlər: *Naxçıvan ədəbi mühiti, ədəbiyyatşünaslıq məktəbi, tədqiqatlar.*

Azərbaycanda müxtəlif dövrlərdə görkəmli alimlər və müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən Naxçıvan ədəbi mühitinin tədqiqi istiqamətində xeyli işlər görülmüşdür. Konseptual olmasa da, Naxçıvan ədəbi mühitinin ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətləri və məsələlərinə dair tədqiqatlar aparılmış, sanballı elmi əsərlər ortaya qoyulmuşdur. Naxçıvan ədəbi mühitinin konseptual səviyyədə ardıcıl, davamlı və əhatəli tədqiqi işi Azərbaycan dövlət müstəqilliyini qazanandan sonra başlamışdır. Naxçıvanda elmin inkişaf etdirilməsi və elmi potensialın məqsədə düzgün yönləndirilməsi dövlətimizin ən ali məqsədlərindən biri olmuşdur. Elmimizin böyük hamisi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev demişdir: “Ermənistanın apardığı təcavüzkarlıq siyasəti nəticəsində Azərbaycandan qismən təcrid olunmuş vəziyyətdə, blokada şəraitində yaşamaq məcburiyyətində qalan... Naxçıvanın tarixinin hələ tədqiq edilməyə ehtiyacı olan səhifələri açılmalı, bu diyarın tam dolğun, obyektiv tarixi xalqımıza, habelə dünya ictimaiyyətinə olduğu kimi çatdırılmalı, erməni siyasətçilərinin tarixi saxtalaşdırmaq cəhdlərinə tutarlı cavab verilməlidir” [2]. Dahi liderimiz Heydər Əliyev də Naxçıvanın geostrateji maraqlarına uyğun öyrənilməsinə təmin etmək məsələsini diqqət mərkəzinə çəkərək demişdir: “...Vaxtilə Sovet İttifaqı yarananda, müttəfiq respublikalar yarananda, onların arasında sərhədlər qoyulanda Azərbaycan torpaqlarının bir qismi Ermənistana verilibdir və bunun nəticəsində də Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazicə Azərbaycanın əsas torpağından aralı düşübdür. Bunların hamısı Naxçıvanın çox ətraflı öyrənilməsinə tələb edir” [1, s. 241-242]. Bu baxımdan Naxçıvan Muxtar Respublikasında elmə göstərilən qayğı yalnız elmi inkişaf etdirmək məqsədi daşmamışdır, həm də ümumilikdə beynəlxalq əhəmiyyətə və xüsusi geostrateji imicə malik

olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının hərtərəfli öyrənilməsini, onun həm xalqın həyat səviyyəsinə fayda verən yeraltı və yerüstü sərvətlərinin öyrənilməsini, həm də milli mənafe və beynəlxalq tanıtma əhəmiyyəti kəsb edən tarixinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin və digər sahələrinin tədqiq edilməsini başlıca zərurətə çevirmişdir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin Naxçıvanda elmin inkişafına ayırdığı diqqətin davamı olaraq muxtar respublikada “Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan” beynəlxalq simpoziumunun keçirilməsi və bu silsilədən olan ardıcıl, davamlı tədbirlər sayəsində bu əhəmiyyətli regionun tarixi, mədəniyyəti və digər sahələrinin geniş tədqiq edilməsi və öyrənilməsinə stimül vermişdir.

“Qədim və zəngin ədəbi xəzinəyə, o cümlədən zəngin xalq yaradıcılığı nümunələrinə, folklorə, qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olması, burada dünyanın ən məşhur, görkəmli simalarının yaşaması və başqa ciddi amillər bu tarixi yurdun mədəni sərvətlərinin öyrənilməsini aktuallaşdırır” [6, s. 3]. Bu mənada aktuallığını qoruyan ciddi tədqiqat istiqamətləri, mövzuları və problemləri işığında sürətli və geniş inkişaf edən elm sahələrindən biri kimi Naxçıvanda ədəbi mühitin öyrənilməsi məsələsi də başlıca yer tuturdu. Naxçıvanda ilk elmi məktəbi formalaşan görkəmli elm adamı, akademik İsa Həbibbəylinin “Ədəbiyyatda Naxçıvan, Naxçıvanda ədəbiyyat” və bu silsilədən olan ardıcıl tədqiqat əsərlərinin üzərində rişə tapan əsərlər Naxçıvan ədəbi mühitinin tədqiqi işinə mühüm töhfələrlə yadda qaldı. Akademik İsa Həbibbəylinin bütövlükdə naxçıvanşünaslığın aktual məsələlərini özündə əhatə və ehtiva edən “Nuhçıxandan Naxçıvana” kitabı, eləcə də “C.Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri”, “Millətinin canlı heykəli”, “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan yazıçıları” və çoxsaylı digər elmi əsərləri qədim dövrlərdən başlayaraq müasir dövrümüzdə qədər Naxçıvanda ədəbi mühitin vəziyyəti və inkişafına dair proqram xarakterli fikirləri inkişafetdirici rol oynamaqla tədqiqatçılara yeni stimül vermişdir. Bu görkəmli alimin son dövrlərdə nəşr olunan “Nuhçıxandan Naxçıvana”, “Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik”, “Ədəbi şəxsiyyət və zaman” kimi irihəcmli ciddi elmi əsərləri nəinki Naxçıvan ədəbi mühitinin, ümumən Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra məsələlərinin təhlili və tədqiqi baxımından fundamentalıq kəsb edir. Xüsusilə də görkəmli elm adamının “Gəmiqaya dünyası: Sivilizasiya prosesləri və Naxçıvan”, “Naxçıvan Duzdağı: tarix və müasirlik”, “Naxçıvanda mətbuat (1921-2015)”, “Azərbaycan ədəbiyyatının Naxçıvan məktəbi”, “Naxçıvanda ədəbi yüksəliş”, “Ədəbiyyatşünaslıq elminin Naxçıvan məktəbi”, “Naxçıvan elmi mühiti: ənənə və müasir dövr” və başqa bir sıra əsərlərində Naxçıvanda elmin və ədəbiyyatın inkişafı məsələləri, ədəbi mühitin inkişaf mərhələləri, məsələləri və perspektivləri, ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətləri və nümayəndələri və s. haqda irəli sürülən fikir və tezislərlə, aparılan təhlil və tədqiqatlarla naxçıvanşünaslığın əsaslarını yaratmış və formalaşdırmışdır.

Görkəmli elm adamı akademik İsa Həbibbəylinin tədqiqatları sayəsində Naxçıvan ədəbi mühitinin öyrənilməsinə yeni vüsət gəlmişdir. Akademikin son dövrlərdə çapdan çıxan “Nuhçıxandan Naxçıvana” adlı kitabı özündə 10 bölməni, 84 məqaləni birləşdirməklə Azərbaycan xalqının xilaskarı Heydər Əliyevin Naxçıvana qayıdışı və böyük siyasətə gəlişindən sonra Naxçıvanın bütün sahələri kimi inkişafa qovuşan ədəbi, elmi mühiti, təhsili və s. araşdırma obyektinə çevrilmişdir. Əsərdə ən qədim dövrlərdə Naxçıvanda ilkin yaşayışın formalaşması və mədəniyyətin yaranması, Gəmiqaya rəsmləri, Naxçıvan Duzdağı və b. aktual məsələlər alimin tədqiqatlarında yeni məzmun qazanmışdır. “Azərbaycan tarixində Naxçıvan”, “Cəhalət dərdinin dərmanı: maarifçilik”, “Naxçıvan ədəbi mühiti” və digər bölmələr Naxçıvanın hərtərəfli və əhatəli öyrənilməsinə həsr olunan məsələlərlə zəngindir. Burada Naxçıvanın

milli-mədəni inkişafına qovuşmasına xidmətlər göstərən Cəlil Məmmədquluzadə, Məhəmməd Tağı Sidqi, Hacıağa Fəqir Ordubadi, Eynəli bəy Sultanov, Mirzə Cəlil Şürbi, Məmmədqulu bəy Kəngərli, Cümşüd-Paşa Sultanov, Sadıq Xəlilov, Mirzə Əbülqasım Sultanov, Ələkbər Məmmədخانov və başqa maarifçi xadimlərlə bağlı əhatəli tədqiqatlar ortaya qoyulmuşdur. Əsərin “Naxçıvan ədəbi mühiti” adlanan bölməsində “Azərbaycan ədəbiyyatının Naxçıvan məktəbi”, “Naxçıvanda ədəbi yüksəliş”, “Ədəbiyyatşünaslıq elminin Naxçıvan məktəbi” başlıqlı məqalələrlə Naxçıvanda ən müxtəlif dövrlərdəki ədəbi mühitin inkişafı vəziyyəti və ədəbi ənənələri öyrənilir, konkret faktlar göstərilməklə böyük bir tarixi mərhələdə Naxçıvan ədəbi mühitinin inkişafına elmi nəzər salınır. Görkəmli elm adamı akademik İsa Həbibbəylinin “Azərbaycan ədəbiyyatının Naxçıvan məktəbi”, “Naxçıvanda ədəbi yüksəliş”, “Ədəbiyyatşünaslıq elminin Naxçıvan məktəbi” kimi əsərləri daha çox ona görə qiymətli və ciddi əhəmiyyətə malikdir ki, burada Naxçıvan ədəbi mühitinin inkişafı tarixi, mərhələləri və nümayəndələri barədə geniş tədqiq və təhlillər aparılır. Alim “Azərbaycan ədəbiyyatının Naxçıvan məktəbi” adlı əsərində böyük ədəbiyyatın təkcə böyük şəhərlərdə, paytaxtda deyil, həm də kiçik şəhərlərdə, o cümlədən bölgələrdə də yaranması ilə bağlı sanballı tezis və fikirlərini səsləndirir. Alim yazır: “Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda da böyük ədəbiyyatın yaradıldığını danılmaz faktlar təsdiq edir” [4, s. 409]. Alim bu tezislər istiqamətində XIII əsrdən başlayaraq Naxçıvanda inkişaf edən ədəbiyyatı mərhələlər və nümayəndələr üzrə təhlildən keçirir, onun zəngin və qədim inkişaf tarixinə nəzər salır. Alim bu tezislərini “Naxçıvanda ədəbi yüksəliş adlı” əsərində də davam və inkişaf etdirərək təfərrüata varan ciddi elmi tədqiqat ortaya qoymuşdur. Alim Naxçıvanın ümum mədəni inkişaf və ədəbiyyat tarixində yerinə baxaraq daha da qədim dövrlərə nəzər salmağa müvəffəq olmuş, uzun əsrlər boyu yaranmış ədəbiyyatı səciyyəvi xüsusiyyətləri və görkəmli şəxsiyyətlərilə birgə təhlildən keçirmişdir. “Qədim və orta əsrlərdən başlamış ta bizim günlərədək Azərbaycan elm və mədəniyyətinin formalaşmasında ayrı-ayrı ədəbi mərkəzlərin mühüm rolu olmuşdur. Bakı, Naxçıvan, Gəncə, Şamaxı, Quba və sair kimi ədəbi mərkəzlərin hər birində yaranıb inkişaf edən Azərbaycan bədii sənəti bütün dövrlərdə xalqın ən mübariz keyfiyyətlərini, ölməz ənənələrini, çətin sınaqlardakı mərdanəlik və fədakarlığını, beynəlmiləl dostluğa sədaqətini ifadəyə xidmət göstərmişdir” [4, s. 465-466]. Akad. İ.Həbibbəyli Naxçıvanın qədim ədəbi inkişaf tarixinə nəzər yetirərkən həm də dünyaşöhrətli korifey sənətkar Nizami Gəncəvinin həmin zamanlar Azərbaycan Atabəylər dövlətinin paytaxtlarından, mərkəzi şəhərlərindən biri olmuş, böyük mədəni intibahı yaradan və yaşadanlardan olan görkəmli memar Əcəmi Əbubəkəroğlunun olduğu bu mədəniyyət yurdu ilə əlaqələri məsələsinə də aydınlıq gətirməyə çalışmış, bir sıra tutarlı faktlarla onların arasındakı görüşü diqqət mərkəzinə çəkmişdir [5, s. 9]. Alim həmçinin tədqiqatlarında ayrıca bir mərhələ təşkil edən müstəqillik dövrü Naxçıvan ədəbi mühitinin öyrənilməsi mövzusunun konkret istiqamətlərini verən ciddi elmi əsərlərilə çıxış etmişdir. Burada müasir dövr ədəbi mühitin nümayəndələrindən olan Elman Həbib, Vaqif Məmmədov, Xanəli Kərimli, Telman Ağrıdağ, İbrahim Yusifoğlu və b. yazarlar haqda ətraflı bəhs olunmaqla ədəbi tənqidi təhlillər müstəvisinə gətirmişdir.

Qeyd edək ki, bu sahədə İsa Həbibbəyli məktəbinə mənsub çoxsaylı alimlər öz tədqiqatları ilə mövzusunun öyrənilməsinə zənginlik gətirmişlər. Bu sahədə Yavuz Axundovun, Hüseyn Həşimlinin, Əsgər Qədimovun, Fərman Xəlilovun, Yusif Səfərovun, eləcə də Ramiz Qasimov, Xanəli Kərimli, Əbülfəz Əzimli, Hikmət Mehdiyev, İman Cəfərli, Surə Seyid, Mehriban Sultan, Nurlana Əliyeva, Aygün Orucova, Nəzakət İsmayılova, Nərgiz İsmayılova, Əli

Həşimov və başqalarının tədqiqatları Naxçıvan ədəbi mühitinin müxtəlif məsələləri ilə bağlı araşdırmalara zənginlik qatmışdır. Naxçıvan ədəbi mühitinin inkişaf tarixi, görkəmli şəxsiyyətləri və digər məsələlərlə bağlı başqa mənbələrdə, o cümlədən üç cilddə çap edilən “Naxçıvan tarixi” fundamental kitabında da maraqlı ümumiləşmiş, yığcam fakt və tezislər əksini tapmışdır. Habelə ixtisasca dilçi alimlərdən olan Əbülfəz Quliyev, Sədaqət Həsənova, tarixçi alimlərdən Zəhmət Şahverdiyev, Vaqif Məmmədov və digərlərinin əsərlərində ciddi tədqiqatlar, faktlar və maraqlı məlumatlar yer tapmışdır. Habelə Azərbaycanın tanınmış ziyalılarından olan Teymur Kərimlinin, Vaqif Yusiflinin, Gülbəniz Babaxanlının və başqalarının tədqiqatlarında da Naxçıvan ədəbi mühiti əsas mövzulardan birini tutaraq dəyərli töhfələri ilə yadda qalmışdır.

Naxçıvan elmi mühitinin ağsaqqallarından olan Yavuz Axundovun “Azərbaycan tarixi romanı: mərhələlər, problemlər” əsəri tarixi roman sahəsində Naxçıvan ədəbi mühitinin görkəmli yetirməsi olan Məmməd Səid Ordubadinin xidmətlərini bütün əhatəsilə təqdim etmişdir. Onun “Ədəbi mühit və sənətkar” əsərində Naxçıvan ədəbi mühitinin inkişafı problemləri və görkəmli şəxsiyyətləri haqda maraqlı təhlillər aparılmışdır. Bu kitabdakı məqalələr arasındakı “Qədim diyarda ədəbi mühit (1920-1980)” xüsusilə diqqətəlayiqdir. 60 illik bir ədəbi mərhələni tədqiq və təhlil edən professor maraqlı faktlar və təhlillərlə araşdırmaları zənginləşdirir. Naxçıvan ədəbi mühitinin çox az öyrənilmiş bir dövrünü tədqiqatə cəlb edən alim bu mərhələdə Naxçıvan ədəbi mühitinin inkişafına töhfələrini vermiş Müzəffər Nəsirli, Hüseyn İbrahimov, Kəmalə Ağayeva, Həsən Fətullayev, Nağı Nağıyev, Hüseyn Əzim, Əkbər Məftun, İslam Səfərli və başqa nümayəndələri haqda məlumat vermişdir. Yazıcının əsas məqsədi ədəbi mərhələni təhlil etmək və ədəbi prosesə qiymət vermək olduğundan nümayəndələrin portret-öçerklərini yaratmır, başlıca ədəbi meyilləri qiymətləndirir. Naxçıvan ədəbi mühitinin qocaman nümayəndələrindən olan Hüseyn İbrahimov və onun “Böhtan” romanı, Həmid Arzulu və onun “Qaçaq Quşdan” əsəri, unudulmuş yazıçılardan olan Əbülfəz Bağirov, eləcə də tanınmış şair Hüseyn Razi, çağdaş ədəbi dövrün nümayəndələrindən olan Rafiq Babayev, Rasim Gənzəli və b. yazıçıların əsərləri və ədəbi mühitdəki yerindən bəhs açmışdır.

Naxçıvan ədəbiyyatşünaslıq məktəbinin ən məhsuldar nümayəndələrindən biri kimi Hüseyn Həşimlinin də ciddi elmi tədqiqatları naxçıvanşünaslıq üçün etibarlı mənbə rolunu oynamaqdadır. Bu zəhmətkeş alimin bu günə qədər çap olunan 31 kitab və monoqrafiyası, yüzlərlə məqaləsi Naxçıvan ədəbi mühitinin öyrənilməsinə böyük töhfələr verib. H. Həşimlinin tədqiqatlarını fərqləndirən və səciyyəviləşdirən mühüm amillərdən biri də onun araşdırmalarında Naxçıvanın ya öyrənilməyən, ya da az öyrənilmiş sahələri, mövzuları və şəxsiyyətləri barədə olmasıdır. H. Həşimli ictimaiyyətə Naxçıvanın neçə-neçə bəlli olmayan, az öyrənilmiş şəxsiyyətlərini tanıtmaya nail olmuşdur. Onun tədqiqatları Naxçıvan ədəbi mühitinin həm nəzəri, həm də tarixi məsələlərinə həsr olunmaqla elmi yeniliklərlə səciyyələnmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında sentimentalizm ədəbi cərəyanını tədqiq edən alim onun naxçıvanlı nümayəndələri ilə də bağlı, xüsusilə Ələkbər Qərib Naxçıvanlı haqda maraq doğuran faktlar ortaya qoymuş, maraqlı mülahizələr irəli sürmüş, romantizmin qüdrətli nümayəndələrindən olan Hüseyn Cavid haqda bəhs etməklə bərabər romantiklərin yaradıcılığında istifadə edilən Avropa lirik janrları haqda da ətraflı danışmışdır. Onun tədqiqatları ictimaiyyətə Bağır Cabbarzadə, Əlabbas Müznib, Əlipaşa Səbur Hüseynzadə, Əli Səbri Qasimov, Əli Məhzun, Səid Səlmasi, Məmmədəli Sidqi, Ələkbər Qərib Naxçıvanlı və b. şəxsiyyətlərin yaxından tanıdılmasına böyük imkanlar yaratmışdır. Alimin xarici ölkələrdə nəşr olunmuş “Azərbaycan

mensur şeirinin tarixi”, “Türk halklarının edebiyat ilişkilerine dair araştırmalar”, “Азербайджанское стихотворение в прозе” (“Azərbaycan mənsur şeiri”), “Пути развития азербайджанского стихотворения в прозе” (“Azərbaycan mənsur şeirinin inkişaf yolları”) kimi əsərlərində ümumən Azərbaycan şair və yazıçıları ilə bərabər bu ədəbi inkişaf və dirçəlişdə yaxından iştirak edən Naxçıvan ədəbi mühitinin görkəmli və tanınmış nümayəndələri haqda da maraqlı məlumatlar və elmi təhlillər əks etdirmişdir. Hətta alimin türk xalqlarının ədəbi əlaqələrinə dair tədqiqatlarında bu ədəbi əlaqənin ən etibarlı və möhtəşəm nümunəsi kimi Azərbaycanın böyük romantik sənətkarı, Naxçıvan ədəbi mühitindən pərvazlanmış Hüseyn Cavid yaradıcılığı təqdim edilir. Alimin ölkəmizdə nəşr olunmuş bir sıra kitab və monoqrafiyalarında, o cümlədən tərtib etdiyi və çapa hazırladığı “Bağır Cabbarzadə. Bir yetimin naləsi” (Məhərrəm Cəfəri ilə birlikdə), “Xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimov-80 (təbriklər, məqalələr, xatirələr toplusu)”, “Əlabbas Müznib. Ürək yanğısı”, “Əlipaşa Səbur Hüseynzadə. Zümrümə. Düşüncə yarpağı”, “Əli Səbri”, “Ələkbər Qərib Naxçıvanlı. Haqq divanı” kimi kitablarda həm Naxçıvan ədəbi mühiti, həm də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi üçün əhəmiyyətli yazıçı və ədiblərin yaradıcılığı, əsərləri geniş oxucu kütləsinə təqdim edilmişdir. Diqqət edilərsə, bu əsərlərin çoxunda məhz haqqında ya məlumat olmayan, ya da natamam, qısa məlumata sahib ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılığından bəhs edilmiş, ədəbiyyat aləminə gətirilərək haqlarında geniş, ətraflı məlumatlar göstərilmişdir. Bu mənada alimin “Əli Məhzun və “Ədəbiyyata dair” əsəri”, “Azərbaycan ədəbi mühiti və türk dünyası”, “Avropa lirik janrları və Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Hüseyn Cavidin lirikası və Avropa poetik ənənələri”, “Məmmədli Sidqi və “Şeypur” jurnalı”, “Naxçıvanlı yazıçılar və “Məktəb” jurnalı”, “Əli Səbri Qasimov: ömür yolu və yaradıcılığı”, “Unudulmuş yazıçı Ələkbər Qərib Naxçıvanlı” kimi monoqrafiyalarında çoxluqla Naxçıvan ədəbi mühitinin görkəmli, tanınmış nümayəndələrinin həyat və yaradıcılıq fəaliyyətlərindən ətraflı şəkildə bəhs edilərək müxtəlif aspektlərdən təhlil edilmişdir.

Naxçıvan ədəbi mühitinin araşdırılması və elmi müstəvidə təhlil edilməsində Naxçıvan ədəbiyyatşünaslıq məktəbinin nümayəndələri olan Əsgər Qədimov, Fərman Xəlilov, Xanəli Kərimli, İman Cəfəri, Seyfəddin Eyvazov, Surə Seyid, Mehriban Sultan, Nurlana Əliyeva, Əbülfəz Əzimli, Ramiz Qasimov, Aygün Orucova, Nərgiz İsmayılova və başqalarının xidmətləri də təqdirəlayiqdir. Bu alimlərin müxtəlif əsərlərində, o cümlədən həm monoqrafiya və kitablarda, həm də ayrı-ayrı məqalələrdə Naxçıvan ədəbi mühitinin tarixi və inkişafı məsələləri, həm də onun görkəmli nümayəndələri barədə geniş tədqiqatlar əks etdirilmişdir. Qocaman yazıçı və tədqiqatçı Müzəffər Nəsirlinin “Sovet hakimiyyəti illərində Naxçıvanda ədəbi həyat (1920-1970)” adlı sanballı tədqiqat əsəri 1920-ci illərdən 1970-ci illərə qədərki mühüm və geniş bir mərhələdə Naxçıvanda ədəbi mühitin inkişafı məsələləri və aparıcı nümayəndələrinə həsr edilmişdir. Tədqiqatçı olmaqdan başqa həm də həmin dövrün yaxın iştirakçılarından və Naxçıvanda Yazıçılar Birliyinin rəhbər şəxslərindən olmuş Müzəffər Nəsirli uzun bir mərhələdə Naxçıvanda ədəbi mühitin inkişafında öz yaradıcılıqları ilə iştirak etmiş çoxsaylı şəxsiyyətlərdən bəhs açmışdır. Habelə Əsgər Qədimovun “XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti. Qüdsi Vənəndi”, “Məhəmməd Tağı Sidqinin həyatı və yaradıcılığı”, “Qurbanəli Şərifzadənin həyatı və yaradıcılıq yolu”, “Əli Məhbus və əsərləri”, iki cilddən ibarət “XVII-XX əsrlər və çağdaş Naxçıvan aşığı” kimi ciddi monoqrafiyaları, habelə Salik Ordubadi və Qüdsi Vənəndinin əsərlərinin toplandığı kitablara, onlarca məqalələri Naxçıvan ədəbi mühitinin tədqiqinə sanballı töhfələr vermişdir.

Bu illər ərzində Naxçıvan ədəbi mühitinin tədqiqinə həsr olunan çoxsaylı elmi əsərlər çap edilmişdir. İki kitabdən ibarət “Naxçıvan ədəbi mühiti: tədqiqlər” (F.Xəlilov), “Naxçıvan ədəbi mühiti: problemlər, perspektivlər” (R.Qasimov), “Şərq qapısı” qəzeti və Naxçıvanda

ədəbi mühit” (S.Seyid), “Naxçıvan ziyalıları Azərbaycan mətbuatında” (R.Qasimov), “Naxçıvan ədəbi mühiti: Şərq və Qərb kontekstində” (N.İsmayılova) kimi ümumiləşmiş əsərlərdə Naxçıvanda müxtəlif ədəbi mərhələ və illərdə ədəbi-mədəni inkişaf, başlıca xüsusiyyətləri və görkəmli nümayəndələri tədqiqat predmetinə çevrilmiş və diqqətəlayiq tezlər irəli sürülmüş, sanballı nəticələr ortaya qoyulmuşdur. Bu əsərlərdə “Naxçıvanda qədim dövrlərdən ədəbiyyatın mövcudluğu və inkişafının müxtəlif mənbələrdə özünə yer tapdığı, habelə qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndələrindən olan, intibah şeirinin aparıcı simalarından biri olan Qətran Təbrizinin Naxçıvanla əlaqələri və yaradıcılığında Naxçıvan mövzusunda da ətraflı şəkildə bəhs edilmişdir [6]. Habelə Naxçıvanda müxtəlif illərdə zəngin ədəbi əsərlərin yarandığı, 1920-80-ci illərdə Naxçıvanda ədəbi mühitin inkişafı vəziyyəti, nümayəndələri, başlıca simaları və qiymətli əsərləri barədə geniş tədqiqatlar və təhlillər aparılmışdır [3]. Naxçıvanda mədəniyyətin və ədəbiyyatın, habelə Azərbaycanda mətbuatın və ictimai fikrin inkişafında xidmətləri olan görkəmli, tanınmış simalar, şəxsiyyətlər və onların tədqiqatlayiq fəaliyyətləri barədə sanballı faktlar ortaya qoyulmuş [7], o dövr üçün mühüm və yeganə mətbuat orqanı olan “Şərq qapısı” qəzetində öz məqalələri ilə çıxış edən Naxçıvanın qiymətli ədəbi şəxsiyyətləri, ziyalıları barədə tədqiqatlar aparılmışdır [8]. S.Vəliyevin və A.Axundovun birlikdə çap etdirdikləri “Naxçıvanın ziyalıları, elm-sənət fədailəri” adlı kitabı da Naxçıvan ədəbi mühitinin öyrənilməsi baxımından qiymətli elmi mənbələrdən biridir.

Bundan başqa müxtəlif illərdə Naxçıvan elmi, mədəni və ədəbi mühitinin ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərinə həsr olunmuş 16 adda nəşr olunmuş “Hüseyn Cavid: taleyi və sənəti”, “Məhəmmədəğa Şahtaxtılı: taleyi və sənəti”, “Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov: taleyi və sənəti”, “Cəlil Məmmədquluzadə: taleyi və sənəti”, “Əliqulu Qəmküsar: taleyi və sənəti”, “Eynəli bəy Sultanov: taleyi və sənəti”, “Məmməd Səid Ordubadi: taleyi və sənəti”, “Məmməd Araz: taleyi və sənəti”, “Məhəmməd Tağı Sidqi: taleyi və sənəti”, “Əziz Şərif: taleyi və sənəti”, “Məhəmməd Hüseyin Təhmasib: taleyi və sənəti”, “Nemətullah Naxçıvani: taleyi və sənəti”, “Ərtoğrul Cavid: taleyi və sənəti”, “Nağı Nağıyev: taleyi və sənəti” kimi kitablar da Naxçıvanın müxtəlif istiqamətlərdə öyrənilməsi sahəsində sanballı mənbələr kimi çıxış edir. Hazırlanmaqda olan “Naxçıvan ədəbi mühiti” əsəri də Naxçıvanda ədəbiyyatın ən qədim dövrlərdən bu günə qədər bütün istiqamətləri və aktual məsələlərin əks olunduğu fundamental, əhəmiyyətli və ciddi bir elmi əsər olacağı qətiyyətlə söylənilə bilər.

Beləliklə, böyük və zəngin bir tarix və mədəniyyətin yaranmasında beşiklik edən Naxçıvanın özünün tədqiq edilməsi də Azərbaycan dövlət müstəqilliyi qazandıqdan sonra tədqiqatların diqqət mərkəzinə gəlmiş və başlıca problemlərini təşkil etmişdir. Ortaya qoyulan çoxsaylı ciddi tədqiqatlar və onun nəticələri kimi çıxış edən uğurlu elmi əsərlər Naxçıvanın qədim və zəngin ədəbi mühitindən də ətraflı bəhs edərək qiymətli məlumat, fakt və nümunələr ortaya qoymuşdur. Bütün bunlar isə ümumilikdə Azərbaycan elmində naxçıvanşünaslıq deyilən bir elm sahəsinin yaranmasına istiqamət vermiş və ortaya qoyulan uğurlu əsərlərlə elmi fikri zənginləşdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin AMEA Naxçıvan Bölməsinin yaradılmasına həsr olunmuş müşavirədə nitqi / Müstəqilliyimiz əbədidir (çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar). 40-cı kitab, Bakı: Azərneşr, 2012, 512 s.

2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasının 85 illiyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdəki çıxışı. "Xalq qəzeti", 2009, 5 avqust.
3. Axundlu Y. Ədəbi mühit və sənətkar. Bakı: Adiloğlu, 2002, 188 s.
4. Həbibbəyli İ. Nuhçıxandan Naxçıvana. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 846 s.
5. Həbibbəyli İ. Ədəbi şəxsiyyət və zaman. Əsərləri: 10 cildə. II c., Bakı: Elm və təhsil, 2017, 1068 s.
6. Qasimov R. Naxçıvan ədəbi mühiti: problemlər, perspektivlər. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 209 s.
7. Qasimov R. Naxçıvan ziyalıları Azərbaycan mətbuatında. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 120 s.
8. Seyid S. "Şərq qapısı" qəzeti və Naxçıvanda ədəbi mühit. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 238 s.
9. Vəliyev S., Axundov A. Naxçıvanın ziyalıları, elm-sənət fədailəri. Naxçıvan: Ləman, 2017, 456 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ramizqasimli44@gmail.com

Ramiz Gasymov

RESEARCH ISSUES OF THE LITERARY ENVIRONMENT IN NAKHCHIVAN DURING THE PERIOD OF INDEPENDENCE

The article discusses scientific research carried out in the field of literary criticism, its problems and the scientific school in Nakhchivan in the period after Azerbaijan gained independence. It is shown that the arrival of the great leader Heydar Aliyev to Nakhchivan in the most difficult years for Azerbaijan, when Soviet power collapsed and the national liberation movement began, led to the economic development of Nakhchivan. He implemented here the fateful issues based on national statehood overcoming the difficulties of the blockade, and contributed to scientific development, which received little attention in Soviet times. Great attention was also paid to the development of the cultural environment. During these years, literary science, closely connected with several other sciences, began to develop more noticeably and actively, and a scientific school was even formed in Nakhchivan. The development of science in Nakhchivan has always been in the spotlight, as a result of this attention, the process of establishing literary studies as a scientific school took place. A literary school arose, took shape and developed around the rich scientific activity of Isa Habibbeyli, which includes many literary scholars of different directions. Thanks to the formation of this school, various problems of the literary environment of Nakhchivan were studied in detail. The literary environment of Nakhchivan began to be studied in the context of issues of literature of Azerbaijan, as well as the Turkic world, Southern Azerbaijan and the peoples of the world. And issues of development at different stages, outstanding figures and works, numerous theoretical issues, etc. were also brought into the center of the study. As a result of such research, a number of new scientific facts were discovered, distorted materials were corrected, some unattended issues were illuminated, etc.

Keywords: *literary environment of Nakhchivan, literary school, research.*

Рамиз Гасымов

ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЫ В НАХЧЫВАНЕ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

В статье рассказывается о научных исследованиях, проводившихся в области литературоведения, их проблемах и научной школе в Нахчыване в период после обретения Азербайджаном независимости. Показано, что приезд великого лидера Гейдара Алиева в Нахчыван в самые трудные годы Азербайджана, когда рухнула советская власть и началось национально-освободительное движение, и реализуемые им здесь судьбоносные вопросы на основе национальной государственности привели к экономическому развитию Нахчывана, преодолению трудностей блокады, к научному развитию, которому в советское время уделялось мало внимания, также большое внимание уделялось развитию культурной среды. В эти годы литературоведческая наука, тесно связанная с рядом других наук, стала развиваться более заметно и активно, и в Нахчыване даже сформировалась научная школа. Развитие науки в Нахчыване всегда было в центре внимания, в результате этого внимания происходил процесс становления литературоведения как научной школы, вокруг богатой научной деятельности Исы Габиббейли возникла, сложилась и развивалась литературная школа, которая включает многих литературоведов разных направлений. Благодаря формированию этой школы были подробно исследованы различные проблемы литературной среды Нахчывана. Литературную среду Нахчывана начали изучать в контексте вопросов литературы Азербайджана, а также тюркского мира, Южного Азербайджана и народов мира, также в центр исследования были вынесены вопросы развития на разных этапах, выдающиеся деятели и произведения, ряд теоретических задач и т. п. В результате таких исследований был открыт ряд новых научных фактов, исправлены искаженные материалы, освещены некоторые остававшиеся без внимания вопросы и т. д.

Ключевые слова: *литературная среда Нахчывана, литературоведческая школа, исследования.*

(Akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 04.07.2023

Son variant 28.07.2023

UOT 801. 73

SƏBUHİ İBRAHİMOV

HACI MOLLA MƏHƏMMƏD NAXÇIVANININ “KƏŞKÜLÜN-NUR”
ƏSƏRİNDƏ ŞEİR NÜMUNƏLƏRİ

Məqalədə Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Kəşkülün-Nur” əsərində şeir nümunələrinin müxtəlifliyi geniş izah edilmiş və şeir nümunələrindən bayatı, rübai, sinazən, qəsidə və növhə şeirləri öz xüsusiyyətlərinə görə araşdırılmışdır. Tədqiqat zamanı məlum olmuşdur ki, müəllifin dərin və hərtərəfli biliyə malik olması əsərin həm poetik formasını, həm də mahiyyət baxımından şeir nümunələrinin ərsəyə gəlməsinə böyük bir təkan vermişdir. “Kəşkülün-Nur” əsərində verilən hər bir şeir nümunəsi ayrı-ayrılıqda öz aktuallığı ilə seçilir və yeni-yeni şeir nümunələrinin yaranmasına imkan yaradır. İlk növbədə isə İmam Rza əleyhissalamın kəşməkəşli həyatı və onun başına gələn hadisələrin şeir nümunələri ilə canlandırılması əsərə əsrarəngiz gözəllik gətirmişdir.

Aparılan elmi tədqiqatlardan məlum olur ki, Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Kəşkülün-Nur” əsərində şeir nümunələrinin hərtərəfli öyrənilməsi nəinki bu günümüz üçün, həmçinin tarixi keçmişimizin poetik məktəblərinin qorunub saxlanılmasında böyük əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani, əsər, nəzm, əlyazma, şeir.

Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Kəşkülün-Nur” əsərində şeir nümunələri olduqca maraqlı və eyni zamanda mənalı aspektləri anlatmaqla dərin poetik düşüncə tərzində yazılmışdır. Əsərdə şeir nümunələri üç dildə Azərbaycan, ərəb və fars dillərində yazılmasına baxmayaraq üstünlük Azərbaycan dilinə verilmişdir. Əsərdə həm məsnəvi, qəsidə və qəzəllər, həm də sinazən, növhə və fərd şeir nümunələri öz əksini tapmışdır.

Əsərdə əsasən səkkizinci İmam, İmam Rza əleyhissalamın yaşayış tərzini, mövlud və şəhadət günləri ilə bağlı rəvayətlərin verilməsi və şeir şəklində işıqlandırılması maraqlı doğurmuşdur. Əsərdə İmam Sadiq əleyhissalamdan rəvayət edərək buyurur: “Onun ata və anasının nəql etdiyinə görə uşaq dünyaya gecə vaxtı gəlmiş və bir zaman ana gözün açanda yanında uşağının səsin eşitmişdir. Atasını sağ qulağına azan və sol qulağına isə iqamə oxumuş və buyurmuşdur – bu Allah tərəfindən mənə verilən bir kəramət və yer üzündə Allahın höcətidir” [1, s. 210].

Müəllif İmam Rza əleyhissalamın digər bir kəraməti haqqında isə İbn Babvey Məhəmməd adlı adamdan nəql edir: “İmam Museyi-Kazım əleyhissalamdan eşitdim ki, buyurdu; – o gün ki, İmam Rza əleyhissalam doğuldu, mənim bu övladım pak-pakizə və bütün əimmələr (imamlar) kimi sünnət olunmuş dünyaya göz açmışdır” [1, s. 210].

Azərbaycan şairlərindən bir çoxu bu haqda şeir nümunələri yazmış və yeni-yeni poetik əsərlər yaratmışlar. Bu şairlərdən biri də “Dəxil” təxəllüsü ilə tanınan Azərbaycan poetik məktəbinin nümayəndəsidir.

“O, hicri qəməri təqvimi ili ilə iki yüz otuzuncu il səfər ayının axır günündə şəhadətə yetirilmişdir. O həzrətin şəhadət keyfiyyətini Azərbaycan dilində qələmə almışlar” [1, s. 211]:

Ey əndəlib, bağı-müsibəti-nəvayə gəl!
Fəsl-i-bəhar təziyədir ahi-vayə gəl!
Cinni-bəşər tamam geyiblər libasi-qəm,
Nalə edib əzayi-İmami-Rzayə gəl!
Oldu bəlayi-qürbətə çun, mübtəla, Rza,
Suzi-cigərlə aləmə saldı nəva, Rza.

Məşğul olub ibadətə, xəlvət görüb yerin,
Eylərdi nərlə qatibəyi-masəva, Rza.
Gahi edib tilavəti-Quran kimi nəmaz,
Qürbət məkanda gahi oxurdu dua, Rza.
Kəbə edib məqamını zəm-zəme sirişkini,
Məşər edib məkanını Mərveyi-Səfa, Rza.
Gahi salardı yadə, o qürbətdə Cəddini,
Təqibini edərdi Hüseyinə, bəka, Rza.
Ki, türbəti-Hüseyni görüb səcdəgahidə,
Eylərdi yad qətli ki, Kərbəla, Rza.
Ətri-Hüseyn yetəndə dəmağına hər zaman,
Eylərdi suzi-qəlbilə ahu-nəva, Rza.
Ta vardı ömr mərsiyə inşa eylə Dəxil.
Şayəd cəza günü ola səndən rza, Rza [1, s. 211].

Kəşkülün-Nur kitabında “Hüzn əl-Möminin” əsərindən rəvayət olunur: “Xilafəti-xilaf (xilafətə zidd) olan Məmun məlun bi-insaf yetişdi ətraf və əknaf (tərəf, ucqarları) vilayəti-yəmini-Hicazda (Hicaz vilayətinin sağ tərəfinə) gübar böyüyüb aşıb gedir. Yəni sadati-təmə (seyidlərin fəalları) xilafət ilə elm müxalifəti-Məmun bi-iymanı (imansız Məmunun elm müxalifətçilərini) üstələdilər. Bu xəbərlər o bidinə (dinsizə) yetişib öz vəziri Fəzli ilə məsləhət və məşvərət edib hifz dövlətdən ötrü səlah (bir şeyin bəyəniləcək şəkildə olması, sülh etmə) gördülər ki, gərək İmam Rzanı (ə) Mədinədən gətirib özünə Vəli-Əhd və Qaim məqam edəsən. Tainki, sair sadatlar (başqa seyidlər) bu xəyalıdan düşələr. Əlavə cəmaəti-müslümeyn İmam Rzanı mayili-mülk və dövləti-hökumət görüb o böyük şəxsiyyətdən rokərdani-bi-meyl olsunlar (üz çevirib meyl etməyənlər olsunlar)” [1, s. 211].

Əsərdə həmçinin Tus şəhərindən bir məktubun göndərilməsi qeyd edilir: “Sonra Məmun bi-din (dinsiz) bir namə o böyük şəxsiyyətə yazıb təkid və təhdid təmamilən hüzurə istəyib, naməni Rəcai ibn Zöhhakə təslim edib və bir cəmə xilafşünas (bir dəstə ziddiyyətçi olanlar) münafıqlərdən ona həmrəh edib hökm fərman verdi ki, hər növilən mümkün edə bilsəniz o cənabı Cəddinin civarından (ətrafından) ayırub Tusa (Tus şəhərinin digər adları – Məşhəd, Xorasan, Mərv adlanır – S.İ.) gətirin” [1, s. 211].

Bu məktubun Mədinə şəhərinə göndərilməsini müəllif belə yazır: “Eylə ki, o məlunun naməsi (məktubu) İmam Rza əleyhissalama yetişdi, məzmun namədən məttələ olub yəqin eylədi ki, bu namə qətlidi. O namələrin mislidi ki, əhli-Kufədən Cəddi Hüseyin əleyhissalama yetişdi. O, Cənab ladüdd laəlac qalıb qəsdi-zailə rövzeyi-Rəsuli-Xudaya müşərrəf olub nəhayət söz demək qəsdi ilə Cəddini ziyarəti-vida edib çox ağladı. Ravi deyir gördüm İmam Rza əleyhissalam rövzədən pərişan halət ilə, ağlaya-ağlaya çıxdı. Yəne rövzəyə daxil olub rıqqəti-şədidilən Cəddini vida eylədi. Tainki, üç mərtəbə daxil oldu ağlar göz ilə Cəddini vida eylədi və mənə iltifat edib buyurdu; – Ey şəxs, mənə doyunca gör ki, bundan sonra mənə bir də Mədinədə görməyəcəksən. Mən Cəddimin civarından kənar oluram və qürbət vilayətdə şəhid olub Harun məlunun yanında mədfun (dəfn olmaq) olacağam” [1, s. 212].

Bunları deyəndən sonra Həzrət öz evinə daxil olub əhli-əyali ilə vida eylədi. Tus (Məşhəd) şəhərinə səfər etməyə hazır oldu. Bu zaman Həzrətdən möcüzə və kəramətlər hasil olurdu. Xülasə Həzrət səfərini başlayıb tez bir zamanda Mərvə (Məşhəd) yetişdi. Məmun məlun çox ehtiramla onu qarşıladı və özünə Vəli-Əhd eylədi. Həzrət neçə şərtlər ilə qəbul eylədi.

Məmunun Abbas adlı oğlu birinci olaraq İmama beyət (birinin hakimiyyətini qəbul edib ona tabe olma; 2) itaət etmə, tabe olma, boyun əymə) etdi. Ondan sonra sair adamlar, istər dövlət adamları, istərsə də başqa əyanlar, alimlər, seyidlər, ağalar və cənablar Həzrətə beyət etdilər. O Cənabın işi açıq-aşkar möcüzələr səbəbi ilə zahir olurdu. Günbəgün tərəqqi edirdi və xalqın ixlas və iradələri günü-gündən o Cənaba artırdı. Məmun məlun gördü ki, öz tədbirlərinin əksinə təsir, atəşi-inad və ədavəti-kanun (odlu-əlovlü ədavəti) sinəsində anbaan şöləvər olub, bu xəyalda düşdü ki, o böyük şəxsiyyəti şəhid eylesin. Bir gün səhər vaxtı İbn Diləmi otuz nəfər cərrari-xunxar (qanıçən, zalım, qəddar) ilə göndərdi ki, hər halda olsa hamısı birdən iti qılınclar ilə o Cənabı parə-parə edib və ölməyindən dürüst xəticəmə olub o məlun üçün xəbər versinlər.

Bəs o məlunlar bir vaxt o böyük şəxsiyyətə hücum etdilər ki, yatmaq vaxtı içində idi. Hamısı əlin qılınca aparıb töküldülər o Cənabı karlı yaralar ilə qılıncladılar. Bir növ ilə ki, onlar yəqin etdilər ki, bu qədər yaralar ilə o cənab qətən (qəti olaraq) şəhid oldu. Gəlib Məmunna xəbər verdilər. Sonra o məlun hiylə ilə özü əzadar libası ilə müləbbəs (libas geyinmiş, paltarlı, geyimli) edib bir cəmi əyani-əşraf ilə beəzm (əzmlə) təşəyyüi-cənazə o böyük şəxsiyyətin hücrəsinə (imamı istəyən adam kimi o böyük şəxsiyyətin evinə, otağına) getdilər. Daxil olmazdan əvvəl gördülər o cənabın minacət sədasi gəlir. Əsərdə şeir nümunələri ilə yazılan minacət dərin mənalı özündə əks etdirir:

Ey mən qəribi didəsi giryən edən fələk,

Qürbət məkanda xanəsi viran edən fələk.

Bimunisi-vəhid, qəribi-əyalsız,

Zəhri cəfai-möhnətə mehman edən fələk.

Göz yaşlı, sinə dağlı pərişan edən fələk [1, s. 213].

Sonra Həzrətin lisani-xali (sərbəst dili) o məlun Qurani-Kərimin Səff surəsinin 8-ci ayəsini bəyan edərək buyurdu:

الكافرون كره ولو نوره مّم والله بأفواهم الله نور ليطفئوا يريدون

Yəni, “Allahın nurunu öz ağızları ilə söndürmək (*Peyğəmbərin dəvətini, onun dinini və kitabını təkzib və iftira ilə batil etmək*) istəyərlər, halbuki, kafirlərin xoşuna gəlməsə də Allah Öz nurunu tamamlayacaqdır”.

Sonra müəllif əsərin süjet xəttini belə yazır: “Məmun məlun şərməndə və xəcalət halda müraciət eyləyib (qayıdıb) ədavəti-batini şiddət edib, o cənabın qətlinə kəməri ciddi cəhd möhkəm bağlayıb gecə və gündüz xəyal və tədbir edirdi. Tainki, şirbanlarına (şirə baxanlar) hökm etdi ki, neçə gün şirlərə yemək verməyin ki, bəhaneyi-səbahətiylə (gözəllik bəhanəsiylə, lətafət bəhanəsiylə) İmam Rzanı şirxaniyə gətirəcəyəm. O vaxtda şirlərin zəncirlərin açın bəlkə şirlər onu parə edib məni onun qəmindən xilas edələr. Çox təzvir (hiyləbazlıq, fırıldaq) və hiylələr ilə o Həzrətdən şirxanə tamaşası təvəqqə edib və vaxtı ki, o fərzəndə ərcü-mənd Əsədüllahi qalib (qalib Əsədüllahın şərəfli, hörmətli övladı) şirxanəyə qədəm qoydu. Şirlər o Həzrəti görəndə zəncirləri şirbanların əlindən alıb sürətlə Həzrətin pabusinə (ayaqdan öpmək) töküləndə Məmun belə xəyal etdi ki, bişəkk (şəksiz) şirlər Həzrətin işini tamam edəcəklər. Amma gördü Həzrətə yaxınlaşanda, sinələri üstə düşüb sürünə-sürünə gəlib üzlərin o böyük şəxsiyyətin mübarək ayaqlarına qoyub, həsrət ilə Həzrətin Cəmalüllah üzünə baxıb ağlaşdılar. O şirlərin içində bir qoca şir var idi. Həzrətə ərz etdi; – Sənə fəda olum ey fərmanfərma cəmi məxluqat (cəmi məxluqata əmr edən, cəmi məxluqata hökm edən, cəmi

məxluqata buyuran), bu cavan şirlər təmə (yemək) vaxtında mənə zor edirlər. Hökm eylə məni müraat (riayət etmə; gözləmə) eyləsinlər. Həzrət şirlərə iltifat edib mübarək əlin onların başlarına çəkib, nəvaziş edib o qoca şiri onlara tapşırırdı. Qəbul eylədilər.

Sanki o qoca şir ərz eylədi: Mən bir nəsil dənəm ki, Sizin xanedane-qədimən (Sizin qədim evinizdə) xidmət güzarlıq (xidmət etmək, xidmət göstərmək) eyləmişik” [1, s. 213].

Əsərdə bu və ya digər əhvalatların şeir nümunələri ilə verilməsi diqqəti daha çox cəlb edir. Çünki deyilən sözlər məzmun baxımından daha çox mənalı görünə bilər. Bu baxımdan da, müəllif əsərdə şeir nümunələrini bu qayda olaraq vermişdir:

Mən o gürühdənəm, ey şəhnəşə mədəni,
Ki, hifz eyləmişik Kərbəlada bir bədəni.
Hüseynə qoymamışıq Kərbəlada əl tapalar,
Yaralı sinəsinin üstə qövm at çapalar.

Əsərdə maraqlı cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, İmam Rza əleyhissalam ən yaxın səhabələrindən olan Əbusəlt Hərəvini istəyib ona buyurdu: Əbusəlt, Harunun qəbrinin dörd tərəfindən, mənə dörd qəbzə (ovuc, ələ alma, əl tutan qədər) torpaq gətir. Deyir çün gətirdim. Ağa o torpaqları bir-bir iylədi və kənara atdı. Ta axırıncı torpağı iylədi bir dərindən ah çəkdi. Buyurdu: Bu torpaq qəbrin qiblə tərəfinin torpağındandır. Mənim dəfn olunan yerimin torpağıdır.

Bu yer o yerdi keçər şəmi-sərvər mədəni,
Bu yer o yerdi edəllər, bu yerdə dəfn məni.
Bu yer o yerdi, bu yerdə Rza qərib öləcək,
Bu yerdə qəbrə məni qoymağa Təqi gələcək [1, s. 213-214].

Məmun istər atasının qəbrini mənim qəbrimin qibləsində qərar versin, amma mümkün edə bilməz. Ey Əbasəlt çünki mənim qəbrimi qazarlar bir rütübət zahir olar. İndi ki, sənə dua təlim edərəm, o vaxtda oxu ki, mənim qəbrim su ilə dolar və neçə balıq zahir olar. O çörəyi ki, əlan sənə verəcəyəm, o balıqlara atgilən. Sonra bir böyük balıq zahir olar, o xırda balıqları bəl (udar) edər və o halda sən əlivi qoy suya bu duanı ki, təlim edəcəyəm, oxu ki, su çəkilib qəbrin yeri quru ola. Bu əməllərin hamısını Məmunun gözünün qabağında əmələ gətir. Həzrət duaların təlim edib, bəzi vəsiyyətlərini Əbusəltə eylədi.

Eylə ki, o biri gün oldu sübh vaxtı Məmunun qulamı gəlib ərz eylədi; – “Yəbnə Rəsulillah Məmun səni hüzuruna istəyir. Həzrət dəvətdən sonra azim oldu Məmunun məclisinə getməyə. Həzrət məclisə daxil oldu, o hiyləgər Məmun ayağa qalxıb neçə qədəm Həzrəti pişvaz edib, mübarək qolundan tutub öz yerində əyləşdirdi. Sonra qulamlarına hökm eylədi ki, məndən ötrü təzə əngur (üzüm) gətiriblər, hazır edin. Eylə ki, əngur hazır oldu, çün o məlun əvvəlcədən onun bəzi dənələrinə xəyyatə (dərzi, dərzi ustası, dərzi ustasının iynəsi) ilə zəhər daxil eylədi və bəzi dənələri salamat idi. Bəs rəfe (aradan qaldırma) töhmətdən ötrü, o salamat dənələrindən özü meyl edib dedi: Ey əmioğlu, bəh-bəh əcəb töhfə əngurdur. Buyur sən də meyl eylə.

Həzrət buyurdu: Şayəd behişt əngurələri bundan abdar və ləzzətli ola.
Məmun məlun çox israr eylədi.

Həzrət üzr (bəhanə, səbəb) gətirib buyurdu: Sən eylədiyən xəyal mənə məxfi (gizli) deyil, gəl məni müaf (əfv olunmuş, bağışlanmış) tut.

Müaf tut məni biyarı, binəsibəm mən,
Bacım yanımda deyil rəhm eylə qəribəm mən.

Bu dəm qəsəm verirəm hörməti Rəsula səni,
 Əyalımın gözü yolda qalıb bağışla məni.
 Tərəhhüm et mənə çox möhləti-mələlim var,
 Tikiblər göz yoluma bir bölük əyalım var.
 Gəl olma razı cəfa ilə doğrana ciyarım,
 Tikiblər göz yoluma müntəzirdi bacılarım.
 Çıraqi-ömrümü badi-sitəmlə söndürmə,
 Bu qürbət ölkədə məzlumi-xar öldürmə [1, s. 214].

O məlun qeyzə gəlib dedi: Əmioğlu, bu təmiz niyyətlər ilə sənə məhəbbət edirəm, istəyirsən xalqın içində məni müttəhim edəsən? O zəhərli üzümün dənələrində nəhs əli ilə götürüb dedi – labüd və laəlac gərək həmin üzümü yeyəsən. Əgər sən üzümləri yeməsən, qılnc ilə səni öldürürəm.

Həzrət məcbur olub o məlunun icbarına görə üzümü alıb əlinə bir neçə dənə meyl edəndə, əvvəl mübarək dodaqları və dili yandı. “Boğazı və sinəsi zəhərin əsərindən suziş (ürək yanğısı) edəndə yerindən qalxıb əbasını başına çəkib istədi məclisdən getsin, Məmun ərz eylədi: Əmioğlu bu gün nə üçün tez təşrif aparırsan? Məgər hara gedəcəksən? [1, s. 214].

Şeir nümunələrində verilən hadisənin ideya və məzmun cəhətləri öz dərin fəlsəfi mənalərini büruzə verməkdədir:

Bu mənzilə ki, məni eylədin rəvan gedirəm,
 Səmumi-zəhrilə odlandı cismi-can gedirəm.
 Cəfa əliylə yedirdin mənə əcəb əngur,
 Ciyarlarım dolanıb oldu laxta qan gedirəm.
 Hüzuri-Cəddimə hübbati-ədnə əldə tutub,
 Bu zəhər parə edən qəlbi-ərməğan gedirəm.
 Ciyar piyaləsi zəhrilə sərbəsər doldu,
 Bəs eylə zülm mənə mətləbin rəva oldu [1, s. 214-215].

Müəllif nəzm nümunələrini əsərdə verməklə hadisələrin nə qədər məna çalarlarının dərin olduğunu bəyan etmişdir. “Əbasəlt deyir mən əllərim qoynumda müntəzir və pərişan qapıda durmuşdum. Nagah gördüm Ağam çıxdı. Nə qərarilən?

Çıxdı əba başında olub natəvan gəlir,
 Amma yavaş-yavaş edir ahi-fəqan gəlir.
 Baxdım nə gördüm, ondakı gültək üzü solub,
 Bildim bəhari-ömrünə, fəsli-xəzan gəlir.
 Yerdən sürüyür ayaqlarını yoxdu haləti,
 Bildim tutubdu canını dərd, nəhan gəlir [1, s. 215].

Şeir nümunələri müxtəlifliliyinin bir növü də, növə şəirləridir. Araşdırılan bu hadisələrin son tamamlığı da məhz növə, bayatı, oxşama folklor ədəbiyyat tariximizdə öz yerini tapdığı kimi bu əsərdə də özünü göstərməkdədir.

Əbasəlt mən qəribə ağla barı,
 Ölən vaxtda gözümü bağla barı.
 Nə oğlum var başım alsın dizinə,
 Nə var bacım baxam bir dəm üzünə.
 Qızım yanımda yoxdur qarə geysin,
 Bacım Məsumə yox ta növə etsin [1, s. 215].

Sonra Əbasəltə buyurdu: Gəl bu fərşləri götür.

Dedim, rəva deyil sənin kimi dünya və axirət padşahı quru yerdə can verəsən.

Sonra buyurdu: Əbasəlt bir teşt hazır eylə. Eylə ki, hazır eylədim, gördüm mübarək əllərin teştin o tərəf, bu tərəfinə qoyub mübarək başın aşağı tutanda, mübarək ciyarlarının parələrindən teştə tökülüb əhvalı pərişan olur. Bəs o böyük şəxsiyyət, bəşəriyyətin xəstəliyinə düşüb və mübarək gözləri oğlu İmam Məhəmməd Təqi əleyhissalamın intizar yolunda qarıya tərəf baxırdı.

Əbasəlt deyir, bu halda gördüm bir cavan nurani julidə (saçları qarışıq, daranmamış saçları olan) əmmamə ilə, ağlar göz ilə, pərişan halət ilə hücrəyə (kiçik otaq) daxil oldu. Dedim sən kimsən? Necə hücrəyə daxil oldun? Halanki, mən qapıları bağlamışdım.

Sanki o zəban hal ilə buyurdu:

Bir bülbüləm ki, rahi-gülüstan, itirmişəm,
Bir qəribəm ki, səri-xuraman, itirmişəm.
Adım Təqi, yerimdi Mədinə, atam Rza,
Müddətdi bir qəribi-Xorasan, itirmişəm.
Qan ağılıram, bu ağlamağım bisəbəb deyil,
Zəhri-cəfa ilə ciyarı qan itirmişəm.
Laxta ciyar əzası olub zəhri-şərbəti,
Şəmsi-sipəhr məhuri-iyman, itirmişəm [1, s. 216].

Müəllif əsərdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində geniş vüsət alan folklor nümunələrinin növhə şəklində yer almasına böyük diqqət yetirmişdir. Bu mənada münasibiydi İmam Məhəmməd Təqi əleyhissalam, bu qərarla atasına salam verəydi:

Ey vali Xorasan,
Baba salamün əleyk
Etdin məni hərasan,
Baba salamün əleyk.
Əşgün gözə dolubdur,
Halın xarab olubdur.
Rəngin necə solubdur,
Baba salamün əleyk [1, s. 217].

Sanki o Həzrət buyurdu:

Gəl yanıma əzizim,
Sal boynuma qoluvu.
Həsərət çəkən gözlərim,
Çox gözləyib yoluvu.
Sən bilməsən qəriblər,
Qürbətdə xar olurlar.
Sən tək cavan oğullar,
Bu noi gec gəlirlər [1, s. 217].

Sonra ərz eylədi baba, bu gecə aləmi-röyada cəddəm Fatimeyi-Zəhra əleyhissalamı gördüm. Ağlar göz ilə mənə buyurdu: Oğul Təqi, tapginan atan İmam Rzanı ki, Xorasanda sənin intizarındı, sabah atasız qalacaqsan.

Ravi deyir gördüm İmam Rza əleyhissalamın mübarək ağından ağ bir kəf (köpük) zahir oldu. İmam Məhəmməd Təqi əleyhissalam mübarək diliylə o kəfi tamam əxz (götürmə) eylədi.

Sonra İmam Rza əleyhissalam öz mübarək əlini, mübarək pırahənin (köynək) içinə aparıb bir şeyi ki, gənceşt ki, şəbahəti (dəfinə qədər oxşarlıq, xəzinə qədər bənzərlik) var idi, çıxarıb öz əliylə oğlu İmam Məhəmməd Təqiyə yedirdi. Ülumi-əsrar İmaməti-Vilayəti ona təlim və təslim buyurdu. Sonra kəlmeyi-şəhadəti cari edərək İmam Rza əleyhissalamın gözləri, oğlu İmam Məhəmməd Təqi əleyhissalamın üzündə can təslim etdi” [1, s. 217-218].

Belə bir nəticəyə gəlinir ki, Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Kəşkülün-Nur” kitabı müasir yaradıcı insanların bilik mənbəyinə çevrilməklə yeni-yeni müxtəlif səpkidə şeirlər yazacaq və zəngin irsə malik olmaları üçün əhəmiyyətlidir. Bilik mənbəyi hesab edilən hər hansı bir qədim əlyazma və yaxud çap kitabı dövrümüzün elm və bilik xəzinəsidir. Bu baxımdan da belə qənaətə gəlmək olar ki, tədqiq olunan əsər, tarix və müasirlik üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Əsərdə verilən şeir nümunələri müxtəlif janrları əhatə etməsinə baxmayaraq qeyd olunan hər hansı bir tarixi hadisələr filoloji təhlil edilmiş və müəyyən fəlsəfi nəticələr əldə olunmuşdur. Eyni zamanda kitabda İslam fəlsəfəsi tarixində baş verən İmam Rza əleyhissalamın başına gələn hadisələr öz reallığı ilə izah edilmişdir. Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Kəşkülün-Nur” kitabının tədqiqi onu deməyə imkan verir ki, həqiqətən əsər əsasən gələcək nəslin maariflənməsi üçün əsas mənbədir və öz-özlüyündə böyük önəm daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. نخجوانی حاج ملا محمد، کَشکول النور 1312، ه.ق. 560 ص.

Səbuhi İbrahimov

EXAMPLES OF POETRY IN THE WORK OF “KASHKULUN-NUR” BY HADJI MULLAH MUHAMMAD NAKHCHIVANI

The article explains in detail the variety of poetic examples in the work of “Kashkulun-Nur” by Hadji mullah Muhammad Nakhchivani, and among them, the verses of bayaty, rubai, sinazan, kasida and novkha are considered according to their characteristics. As a result of the conducted scientific research, it was established that deep and comprehensive knowledge of the author, both in the field of poetic form and the substance of the work, gave a great impetus to the creation of poetry examples. Each poetic sample in the work “Kashkulun-Nur” differs in its relevance and allows new scientific ideas to appear. Firstly, the embodiment in poetic samples of the difficult life of Imam Rza (a. s.) and the events that happened to him brought a mysterious beauty to the work.

It becomes clear from the conducted studies that the comprehensive study of poetry samples in “Kashkulun-Nur” by Hadji mullah Muhammad Nakhchivani is of great importance not only for the realities of today, but also for the study of poetic schools of our historical past and samples of poetry of our future.

Keywords: *Hadji mullah Muhammad Nakhchivani, work, poetry, manuscript, poem.*

Сабухи Ибрагимов

**ОБРАЗЦЫ ПОЭЗИИ В ТРУДЕ ХАДЖИ МУЛЛЫ МУХАММЕДА
НАХЧЫВАНИ «КАШКУЛУН-НУР»**

В статье подробно объяснено многообразие поэтических примеров в произведении «Кашкулун-Нур» хаджи муллы Мухаммеда Нахчывани, а среди них рассмотрены по характеристикам стихи баяты, рубаи, синазан, касыда и новха. В результате проведенного научного исследования установлено, что глубокие и всесторонние знания автора, как в области поэтической формы, так и сути произведения, дали большой толчок к созданию образцов поэзии. Каждый поэтический образец в произведении «Кашкулун-Нур» отличается своей актуальностью и позволяет появляться новым научным идеям. Прежде всего, воплощение в поэтических образцах трудной жизни имама Рзы (а. с.) и событий, произошедших с ним, привнесли в произведение загадочную красоту.

Из проведенных исследований становится ясно, что комплексное изучение образцов поэзии в «Кашкулун-Нур» хаджи муллы Мухаммеда Нахчывани имеет большое значение не только для реалий сегодняшнего дня, но и для изучения поэтических школ нашего исторического прошлого и образцов поэзии нашего будущего.

Ключевые слова: *хаджи мулла Мухаммед Нахчывани, произведение, поэзия, рукопись, стихотворение.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 28.07.2023

Son variant 18.09.2023

UOT 82-3.512.162

AYGÜN ORUCOVA

CƏFƏR CABBARLI YARADICILIĞINDA SOYQIRIM FACİƏSİNİN BƏDİİ ƏKSI

Bədii ədəbiyyat həyatı obrazlı şəkildə, bədii lövhələrlə, bədii sözün bitib-tükənməz vasitələrilə inikas etdirən söz sənətidir. 1918-ci ilin tarixi faciəsinin əks etdirmək üçün o dövrün və əsrin sonlarının Qanlı yanvarının, Xocalı harayının bədii əksi üçün, belə demək mümkündürsə, bu günün ədəbiyyatı aciz qalmışdır. Bu, təbii ki, erməni qəddarlığını, vandalizmini təsvir etməyə malik olan sözlərin yetərsizliyindən irəli gəlmişdir. Əvvəlcədən planlaşdırılmış bu amansız soyqırımı mövzusunun xalqın ədəbi və əbədi yaddaşına həkk etdirməyi XX əsrin istedadlı şairi, dramaturqu və nasiri Cəfər Cabbarlı ən ümdə vətəndaşlıq vəzifəsi hesab etmişdir. Bu səbəbdən “Dur, ey xar olan millət” şeirinin, “Əhməd və Qumru” hekayəsinin, “Bakı müharibəsi” pyesinin qələmə alınmasında əsas məqsəd faciənin nəticələrini təsvir etmək, bu nəticələrdən dərs çıxarmaq, düşməyə layiq olduğu cavabı vermək üçün birləşmək, azadlıq uğrunda mübarizəyə qalxmaktır.

Açar sözlər: bolşevizm, soyqırım, erməni amansızlığı, mərsiyə, milli tərkib.

1918-ci ilin mart ayında erməni “Daşnaksutyun” partiyası Bakı “Soveti” ilə hərbi ittifaqa girərək türk-müsəlmanların kütləvi şəkildə soyqırımına başladılar. 1918-ci ilin mart hadisələri zamanı Bakının və ətraf rayonların İnkilabi Müdafiə Komitəsinə başçılıq edən Stepan Şaumyan qırğında bilavasitə məsuliyyət daşıyırdı. Sınıf mübarizə adıyla öz vəhşiliklərini pərdələməyə çalışanlar Bakıda “Təzə pir” məscidi, “Bakının bəzəyi və Bakı müsəlmanlarının iftixarı olan” [5, s. 52] “İsmailiyyə” Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin binasını, “Açıq söz” qəzeti idarəsini, “Kaspi” qəzetinin mətbəəsini yandırmış, amansızlıqla dağıtmış, silahsız və günahsız insanları xüsusi qəddarlıqla, tarixdə misli görülməmiş faciəvi şəkildə qətlə yetirmiş, ziyalıların bir çoxunu məhv və ya həbs etmişdilər. Türkiyə Ermənistanı yaratmağı planlayan belə dəhşətli soyqırım Şamaxı, Lənkəran, Salyan, Quba, Kürdəmirdə, həmçinin Qars və İrəvan vilayətlərində də həyata keçirilmişdir.

Erməni vandalizmi, törədilmiş dəhşətli faciələr, insanlıq adına ləkə gətirən soyqırım amansızlığı, xalqın sonsuz kədəri ilk növbədə bu dövrün tarixi mənbələrində, daha sonra mətbuatında və bədii ədəbiyyatında öz ifadəsini tapmışdır. Bu ümumxalq faciəsinin müxtəlif məqamlarını əks etdirən Cəlil Məmmədquluzadənin “Kamança” pyesi, Qurban Səidin “Əli və Nino” romanı, Seyid Hüseyinin “İsmailiyyə” hekayəsi, Cəfər Cabbarlının “Əhməd və Qumru” hekayəsi, “Dur, ey xar olan millət” mərsiyəsi, Hacı Səlim Səyyahın “Mart ayı” şeiri, Əlabbas Müznibin “Fəryad” şeiri, Məhəmməd Hədinin “Şühadəyi hürryyətimizin ərvaheenə ithaf” şeiri, Türkiyəyə mühacirət etmiş yazıçı Məmməd Altunbayın Gəncədəki soyqırım hadisələri və sovet dövrünə dair xatirələrindən ibarət “Azadlığa uçan türk” əsəri [4] və digər müəllif şahidliyi əsasında qələmə alınmış əsərləri qəhərsiz, həyəcənsiz oxumaq mümkün deyil.

Ziddiyyətlərlə dolu, son dərəcə mürəkkəb və qarışıq, müharibə və soyqırımlarla yaddaşlara yazılan XX əsrin əvvəllərində yaşamış adlarını qeyd etdiyimiz bu ədiblərdən daha çox Cəfər Cabbarlının yaradıcılığında – 1919-cu ildə tamaşaya qoyulmuş “Bakı müharibəsi”ndə, nəsr və lirik əsərlərində bu mövzu bir ana xətt olaraq keçmişdir. Cəfər Qafar oğlu Cabbarlı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, incəsənətinin tarixində misilsiz xidmətləri olan görkəmli dramaturq, nasir, şair, jurnalist, tərcüməçi, kinossenarist, tənqidçi, teatrşünas alimdir. İlk növbədə məhz o səbəbdən ki, bu müəlliflərin əksəriyyəti kimi 19 yaşlı gənc Cəfər

Cabbarlı həmin faciənin bilavasitə şahidi olmuş və on minlərlə insan onun gözləri önündə işgəncələrə məruz qoyulmuş, xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmişdir. Cabbarlı həyatı və bədii irsinin layiqli tədqiqatçısı, “Susmaz duyğuların səltənətində”, “Cəfər Cabbarlı: həyatı və mühiti”, “Cəfər Cabbarlı və milli istiqlal hərəkatı” və s. tədqiqatların müəllifi, professor Asif Rüstəmli yazmışdır: “Təşvişə düşmüş əhali imdad üçün “İsmailiyyə” – Xeyriyyə Cəmiyyətinin binasına yığılır. Qanlı qırğınların müəllifləri İcərişəhəri, mədəniyyət abidələrini, məktəbləri, məscidləri, mətbəələri, əhalinin sıx yaşayış yerlərini hədəf seçmişdilər. Dənizdən atılan top mərmiləri Çəmbərəkəndə və C.Cabbarlının yaşadığı məhəlləyə də yağış kimi yağdı” [2, s. 28]. Bu qeydlərdən aydın olur ki, onlar qadınları, uşaq və qocaları sığınacaqlarda gizlətməyə məcbur qalmış və daha sonra Xızıya köçürmüş, yolda dəfələrlə güllə yağışına düşmüşlər. Cəfər Cabbarlının özü və ailə üzvləri də, tənqidçi, nasir, jurnalist Seyid Hüseyn də, “Əli və Nino” əsərinin müəllifi Qurban Səid də, böyük romantik ədib Hüseyn Cavid də bir təsadüf nəticəsində ölüm kabusundan xilas ola bilmişlər.

Cabbarlışünas alim Asif Rüstəmlinin qeyd etdiyi kimi, Cəfər Cabbarlı bu zaman qətlə yetirilmiş insanların simasında öz xalqının faciəsinə, matəminə şərik çıxaraq “Dur, ey xar olan millət” adlı bir mərsiyə yazmışdır: “Dərvişlər, əsasən gənclər bu mərsiyəni şəhidlərin 7-də və 40-da məscidlərdə və küçələrdə günahsız qurbanlar üçün göz yaşı tökmək, əslində isə xalqı maskalı düşməyə qarşı səfərbərliyə çağırmaq məqsədilə oxuyurdular:

Gülzari-vətən soldu,
Millət xari-zar oldu,
Hamı payimal oldu,
Dur, ey xar olan millət.
Bir yanda ədu cəllad,
Bir yan naləvü-fəryad,
Ol bu zülmədən azad,
Dur, ey xar olan millət.

Əl çək bu həqarətdən,
Qurtar bu əsarətdən,
Xar ol bu xəcalətdən,
Dur, ey xar olan millət” [2, s. 29].

Şeir şəxsi deyil, bütün xalqı əhatə edən kədər, qəm, qüssə, həm də qəzəb, düşməyə nifrət hissini ifadəsini tapdığı ictimai məzmunlu mərsiyədir. Bu dövrün görkəmli dövlət xadimləri, siyasətçiləri kimi ürəyi yalnız vətən eşqiylə çırpınan, şanlı tarixinə dərinədən bağlı olan ziyalı xalqının gələcəyi ilə bağlı keçirdiyi sonsuz narahatlığının nəticəsi olaraq Rusiya əsarətindən çıxmağı yeganə qurtuluş yolu olaraq görürdü. Əsrin əvvəllərində dahi ədib, böyük Turançı Əli bəy Hüseynzadə “Vətənin əbədi bir kədər səhnəsinə çevrildiyi çağda” [6] yazdığı və ilk dəfə 1904-cü ildə “A.Turani” imzası ilə Misirdə çıxan “Türk” qəzetində, 1906-cı ildə Bakıda – “Dəbistan” jurnalında, sonra digər mətbuat orqanlarında dərc olunan “Hali-vətən” şeirində də eyni düşməndən və onun məkrli planlarından bəhs edir və xalqı ancaq və ancaq birləşməyə çağırırdı əslində:

Ədu qırır qapıyı,
Biz evdə bixəbəriz.
Nə başqa-başqalarız,
Nə ittihad edəriz [6].

İstedadlı sənətkar Cəfər Cabbarlının “Əhməd və Qumru” hekayəsi xüsusilə, yığcamlığı, maraqlı süjet quruluşu, təsirliliyi, çox güclü bədii təzadları, az sözlə yaradılmış yüksək kədər və həyəcan hissənin məharətlə bədii əksi ilə diqqəti cəlb edir. Üç hissədən ibarət olan əsər ilk baxışda iki gəncin ülvi məhəbbəti və onların xoşbəxt gələcəkləri haqqında qurduqları xəyallardan bəhs edən məhəbbət mövzusunda bir hekayə təsiri bağışlayır. İki gəncin faciəvi taleyi fonunda ümumxalq kədəri, faciəsi əsərdə böyük ustalqla ümumiləşdirilmişdir. Tamamilə məsum gənclərin bütün planlarının, xəyallarının puç olması bircə anın içində və heç bir səbəbi olmadan baş verən bir faciənin nəticəsində baş verir. Amansız soyqırımı hadisəsinin özünün və təfərrüatlarının əsərdə təqdiminə ehtiyac belə duymadan müəllif xoşbəxt ikən bədbəxt, zənginkən son dərəcə fəqir, gün çörəyinə möhtac hala salınmış və üstəgəl sapsağlam vücuda malikdən bədən üzvlərini belə itirmiş iki insanın timsalında nəticələrini təsvir edir. Vətənpərvər ədib heç də təsadüfi olmayaraq, bu iki gənci bir neçə həftə öncə Azərbaycanın ən mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən sayılan, indi ancaq külə dönmüş, qarqara divarları qalmış “İsmailiyyə” binasının qarşısında görüşdürür. Soyqırımı məruz qoyulan tək-cə günahsız xalq, qadın, körpə, qoca deyil, həm də türk-Azərbaycan xalqının mədəniyyəti, mədəni ocaqları, elm adamları, ziyalıları, hərbiçiləri olmasını bir daha yaddaşlara əbədi həkk etmək məqsədilə. Təbii ki, ən acınacaqlısı və bərpa oluna bilməyeni insanlara vurulmuş ziyanlar idi. Faciədən sonra hər iki gənc şikəst və başqalarının həm maddi, həm də fiziki yardımına möhtac vəziyyətdədirlər. Hekayənin Qumrunun dilindən verilmiş son cümlələri rəsmən ürəkləri parçalayır: “Əhməd! Atamı, anamı öldürdülər, evimizi dağıtdılar, yalnız bən qaldım” – deyər nə üçünsə bir qolunu qaldırdı. Kim bilir bəlkə də sevdini qucmaq istəyirdi. Amma bunu yapmadı. Daha doğrusu, yapamırdı, zira yazıq Qumrunun martda bir qolu kəsilmiş, yalnız bir qolciyəzi varmış” [2, s. 238].

Cəfər Cabbarlının 1923-cü ildə həbsi zamanı müsadirə olunmuş, bu gün də əlimizdə olmayan əsərlərindən biri olan, bəzi tədqiqatçıların tarixi dram, bəzilərinin faciə hesab etdiyi 5 pərdə, 7 şəkildən ibarət “Bakı müharibəsi” əsəri də 1918-ci ildə türkçülüyn mərkəzi şəhərində törədilmiş mart soyqırımından, Bakı şəhərinin xilasından və Nuru Paşanın qəhrəmanlığından bəhs edir. “Bəsirət” qəzeti 1919-cu il sentyabrın 16-da Azərbaycan Dövlət Teatrında bu əsərin tamaşaya qoyulacağı haqqında elan vermişdir: “Həmin faciədə Bakı şəhərində mart hadisəyi-ələmiyyəindən sonra müsəlmanlara edilən zülm göstəriləcəkdir. Faciədə iştirak edəcəklər: Mürsəl Paşa, Məhəmməd Tofiq bəy, Nuru Paşanın cəbhədə olması və Bakıya hücum planı yapılması göstəriləcəkdir. Bu faciə Bakının mart hadisəyi-ələmiyyəindən ta xilas olana qədər nə günlər gördüyü müfəssəl surətdə göstəriləcəkdir” [1]. Eyni məzmunlu elan cüzi dəyişiklik və ixtisarla “Tarixi dramlar” rubrikası altında “Zəhmət sədası” qəzetinin 1919-cu il 14 sentyabr tarixli 11-ci sayında da öz əksini tapmışdır. Əsər Osmanlı hərbi qüvvələrinin köməyi ilə Azərbaycan könüllülərinin ruslar və bolşeviklər üzərində qələbə çalması hadisəsinin bir illik ildönümünə həsr edilmişdir. Bu hadisə 1919-cu ildə Bakıda Qurtuluş bayramı kimi dövlət səviyyəsində təntənəli şəkildə qeyd olunmuşdur. Bayramdan bir gün sonra isə, sentyabrın 16-da Cəfər Cabbarlının “Bakı müharibəsi” dramı böyük müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulmuşdur. Dövrün mətbuatında Osmanlı ordusunun generalı, Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşanın qəhrəman, xilaskar, tədbirli general obrazı kimi uğurlu alındığı barədə yazılar öz əksini tapmışdır. Əsər Azərbaycanın azadlığı, müstəqilliyi, bütövlüyü uğrunda rəşadət və qəhrəmanlıq göstərərək şəhid olmuş qardaş türk məhəmmədciklərinin şərəfinə ucaldılmış ilk möhtəşəm bədii abidə, onlara sonsuz minnətdarlığın ədəbi ifadəsidir.

“Bakı müharibəsi” – əzəli və əbədi qardaşlarımız olan Türkiyə xalqının yaxın keçmişinə istedadlı gənc dramaturq Cəfər Cabbarlının həsr etdiyi trilogiyanın – “Ulduz” və “Ədirnə fəthi” pyeslərindən sonra üçüncü dəyərli hissəsidir.

Beləliklə, yuxarıdakı qeydlərimizdən aydın olduğu kimi, 1918-ci ilin mart hadisələri türkçülüynün mərkəzi kimi Bakını və türk-müsəlman dünyasının milli tərkibini dəyişmək, ziyalılarını məhv etmək, azadlıq meyllərini boğmaq və s. məqsədləri daşıyan əvvəlcədən planlaşdırılmış bir soyqırım hadisəsi olmuşdur. Günahsız adi insanlar kimi, Azərbaycanın düşünən beyinləri, yazarları, müxtəlif elm sahələrindən olan istedadlı şəxsiyyətləri bu düşmən münasibətin zərərçəkənləri olmuşlar. Böyük Azərbaycançı ədib, dövlət xadimi M.Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan Cümhuriyyəti” adlı kitabında “Azərbaycan qurbanlarından bir listə” adlı hissədə 46 nəfər dövrünün tanınmış şəxsinin adını qeyd etmişdir. Azərbaycan xalqına misli görül-məmiş maddi və mənəvi ziyan vurulmuş, insanlara həm də psixoloji cəhətdən zərbə endirilmiş, türkü daimi bir erməni qorxusu ilə yaşamağa məhkum etmək məqsəd olaraq nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əlirza oğlu Əliyevin aşağıdakı fikirləri hər bir türk qanı daşıyan vətənpərvər insançün həyat amalına çevrilməlidir: “Bu gün dövlətimiz və xalqımız qarşısında azərbaycanlılara qarşı əsrlər boyu aparılan soyqırımı siyasəti haqqında həqiqətləri dünyaya yaymaq, beynəlxalq ictimai fikirdə ədalətin bərqərar olmasına nail olmaq, soyqırımı siyasətinin ağır nəticələrini aradan qaldırmaq və bir daha təkrar olunmaması üçün ciddi tədbirlər görmək vəzifəsi durur” [3, s. 44]. Qan yaddaşımız olan bu faciənin gələcək nəsillərin incəliklərinə qədər mənimsəməsi, daim xatırlanması və araşdırması, dünyada tanınması daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının istedadlı dramaturqlarından olan Cəfər Cabbarlı öz zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığında 1918-ci il mart soyqırımının səbəblərini, kökünü və məqsədlərini düzgün müəyyənləşdirmiş, onun əsərlərində erməni vəhşiliyi, erməni qəddarlığı inandırıcı, tünd boyalarla əks etdirilmişdir. Zorakılığa, zülmə və amansızlığa nifrət, haqqa, ədalətə, hürriyyətə rəğbət hissənin aşılınması azərbaycanlıların soyqırımından bəhs edən bu əsərlərin əsas qayəsini təşkil edir. Bu əsərlər vətənpərvər ədibimizin ürək yanğısını, fəryadını sözdə, sətirlərdə yaşadan əvəzsiz nümunələrdir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Bəsirət” qəzeti, 1919, 13 sentyabr.
2. Cabbarlı C. Əsərləri / Tərtib edəni A.Rüstəmli: 4 cildə. I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 328 s.
3. Mart soyqırımı – 100: Metodik tövsiyələr / Tərtib edəni N.Alısova. Bakı, 2018, 56 s.
4. Məmməd A. Azadlığa uçan türk. Bakı: Maarif, 1994, 172 s.
5. Turan A. Cavidnamə. Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 570 s.
6. Turan A. Əli bəy Hüseynzadənin 115 il qabaq Misirdə çap olunan şeiri.
https://www.aznews.az/news/cultural_man/206233.html

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: orujovaaygun82@gmail.com

Aygun Orujova

**ARTISTIC REFLECTION OF THE GENOCIDE TRAGEDY
IN JAFAR JABBARLY'S WORKS**

Fiction is an art that reflects life through images, art pictures, and inexhaustible means of the artistic word. Modern literature, if I may say so, has not been able to reflect to the full extent the historical drama of 1918, the bloody events of January of the last century, or the tragedy of Khojaly. This, of course, is connected with the insufficiency of words that could describe the cruelty and vandalism of Armenians. Jafar Jabbarly, a talented poet, playwright and prose writer of the twentieth century, considered his main civic duty to perpetuate the memory of this previously planned ruthless genocide in literature and in the people's minds. Therefore, the main purpose of his works – the poem “Get Up, Disgraced People”, the story “Ahmad and Gumru”, the play “The Baku War” – was to describe the consequences of the tragedy, to draw a lesson from it in order to unite and give the enemy the answer he deserves, rise for the liberation war.

Keywords: *bolshevism, genocide, ruthlessness of Armenians, lamentations, national composition.*

Айгюн Оруджева

**ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОТРАЖЕНИЕ ТРАГЕДИИ ГЕНОЦИДА
В ТВОРЧЕСТВЕ ДЖАФАРА ДЖАББАРЛЫ**

Художественная литература – это искусство, отражающее жизнь с помощью образов, художественных картин, неисчерпаемыми средствами художественного слова. Современная литература, если можно так выразиться, так и не смогла в полной мере отобразить ни историческую драму 1918 года, ни кровавые события января прошлого века, ни трагедию Ходжалы. Это, конечно, связано с недостаточностью слов, которые могли бы описать жестокость и вандализм армян. Джафар Джаббарлы, талантливый поэт, драматург и прозаик XX века, считал своим главным гражданским долгом увековечить память об этом заранее запланированном безжалостном геноциде в литературе и в сознании народа. Поэтому главной целью созданных им произведений – стихотворения «Вставай, посрамленный народ», повести «Ахмед и Гумру», пьесы «Бакинская война» – являлось описание последствий трагедии, извлечение урока из них для того, чтобы объединиться и дать врагу ответ, которого он заслуживает, подняться на борьбу за свободу.

Ключевые слова: *большевизм, геноцид, беспощадность армян, плач, национальный состав.*

(Akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 12.07.2023

Son variant 31.07.2023

UOT 801.73

FƏXRƏDDİN EYLAZOV

ƏLYAZMA KİTABLARI VƏ XƏTTATLIQ

Yazının meydana gəlməsi ilə mətnlərin hər hansı bir material üzərinə həkk edilməsi eyni vaxta düşmüşdür. Məhz nitqin yazılı formasına olan tələb əlifbanın aktuallaşmasını şərtləndirmişdir. Müəyyən material üzərində yazılmış yazı isə kitabın yaranma tarixinin başlanğıcını qoymuşdur.

İlk yazının meydana gəldiyi ibtidai dövrdə insanlar öz primitiv mətnlərini daşınmaz materiallar üzərində (mağaralarda, qayalarda, iri daşlar üzərində) yazırdılar (piktoqrafik yazını çəkirdilər). Belə materialdan istifadə edilməsi yazının inkişaf etdiyi sonrakı dövrlərdə də təzahür etmişdir. Dövrümüzə gəlib çatmış külli miqdarda kitabələr, qəbirüstü abidələr və müxtəlif məmulatlar üzərində həkk olunmuş yazılar buna misal ola bilər. Ancaq bunların heç biri əslində sözün əsl mənasında əlyazma sayılmır və hər biri həkkaklıq nümunəsidir.

“Əlyazma” anlayışı hansısa bərk material üzərində oyma, yonma, cızma yolu ilə həyata keçirilən “həkkaklıq” işi anlayışı ilə eyniləşdirilə bilməz. Həm əlyazma, həm də həkkaklıq “yazı” anlayışı ilə birbaşa bağlıdır; lakin əlyazma əllə yazma, həkkaklıq isə əllə həkk etmə işinin məhsuludur.

Müasir təsəvvürlərə görə, cild kitabın əsas atributlarından biri sayılır. Kitablının cildlənməsinə ilk dəfə qibtə və həbəş xalqları başlamışlar. Müsəlmanlarda isə cildə alınmış ilk kitab Qur'an olmuşdur. Zəmanəmizə qədər gəlib çatmış ən qədim kitab cildi VIII əsrə aid edilir. Bu kitab üzü fil sümüyü və adi sümüklə qaxılmış sidr ağacından düzəldilmiş, onun səthinə sütunlar üzərində duran tağlar (arkalar) çəkilmiş, tağların daxili və yuxarı hissəsi döndürülmüş və b. həndəsi fiqurlarla doldurulmuş və palmetta ilə bəzədilmişdir. Dövrümüzə qədər gəlib çatmış ən qədim əlyazmaların cildinə dəri çəkilmişdir. Məqalədə Azərbaycanda bədii əlyazma sənətinin və ilk əlyazma kitablarının yaranması və tərtibat tarixindən bəhs olunur.

Açar sözlər: mətnşünaslıq, əlyazma kitabı, orta əsirlər, bədii tərtibat, xətt növü, xəttatlıq.

Yaxın Şərqi digər ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da mədəniyyətin inkişafı, dünyəvi ədəbiyyata və incəsənətə maraq əlyazma kitablarına bədii tərtibat verilməsi və illüstrə edilməsi ehtiyacını doğurmuşdu. Bu dövrdə Quran və başqa dini kitablarla yanaşı, məşhur alimlərin, şair və yazıçıların təbiət, tarix, habelə ədəbi bədii əsərləri də köçürülürdü. Bədii tərtibatına görə diqqəti cəlb edən əlyazmalarından olan 1333-cü il tarixli “Şahnamə”də “nəsx” xətt ilə dörd sütunda yazılmış bölmələrin sərlövhəsi “rüqə” xətt ilə işlənmişdir. [2, s. 14].

İlk vaxtlar katiblik sənəti ilə bağlı olan yazı işləri zaman keçdikcə incəsənətin bir növünün – xəttatlığın yaranması ilə yeni mərhələyə qədəm qoydu. Xəttatlıq katiblikdən yaranan xüsusi sənət növü olub yazıya estetik gözəllik ünsürləri daxil edir. Hər bir xəttat həm də katib olduğu halda, hər katib xəttat sayılmırdı. Xəttatlıq bir sənət növü kimi Abbasilər dövründə ərəb dünyasında, xüsusilə Bağdadda, sonra isə fars əyalətlərində, xüsusilə İsfahan, Herat, Təbriz kimi şəhərlərdə inkişaf etmişdi. Yazı sənətinin inkişafında İbn Əbu Əli Muhəmməd İbn Muqla əş-Şirazinin (885-940) xidməti böyük idi. O, xəlifə Müqtədirin vəziri idi. İbn Muqlanın həyatı çətin keçmiş, siyasi intriqaların qaynadığı Abbasilər dönəmində o, təqib və təhdidlərlə üzləşmişdir; düşmənləri onun sağ əlini kəsmiş, bundan sonra o, sol əli ilə yazmışdır [1, s. 25].

Orta əsrlərdə məzarüstü daşlarda ölənin fəlsəfi kəlamları, görkəmli şair və aşıqların sətirləri, dua, şifahi ədəbiyyatdan gəlmə şeirlər də yazılırdı. Metal məmulatların bəzəyi, rəsm və naxışları arasında olan ərəb əlifbası ilə yazılmış yazılar içərisində məmulatın hansı usta tərəfindən, kimin üçün, kimin sifarişi ilə, nə vaxt düzəldiyini bildiren sözlərə, bəzən Qur'andan götürülmüş kəlmələrə və yaxud klassik Şərq şairlərinin şeirlərinə də təsadüf olunur [6, s. 65-67].

Əlyazma əllə, əldə tutulmuş xüsusi yazı ləvazimatı (qələm, lələk və s. ilə, başqa sözlə, subyekt-ləvazimatla) digər yazı ləvazimatına (materialından asılı olmayaraq, vərəqlər şəklində olan məmulata, yəni obyekt-ləvazimata) yazı yazmaqdır. Deməli, “əlyazma” anlayışı tək-cə yazının yazıldığı materialla deyil, həmin materialın forması ilə də üzvi şəkildə bağlıdır [2, s. 94].

Bəşəriyyət uzun dövrlər ərzində əlyazma üçün daim münasib material axtarışında olmuş, tapdığı və icad (istehsal) etdiyi hər bir yazı materialını getdikcə daha da püxtələşdirmiş, daha çətin əldə edilən və baha başa gələn bir yazı materialını daha ucuz başa gələn yeni yazı materialı ilə əvəzləmişdir. Nəhayət, üzərində yazıya alınmış informasiyanın (mətnin) bir yerdə cəmləşdirilməsinə, mətnin yazı (oxunuş) ardıcılığının təmin olunmasına (kitab tərtibinə) imkan verən material forması tapılmışdır. Bu forma – vərəqdir [3, s. 121].

Bütün əlyazma kitabları “əlyazma” anlayışına daxildir, ancaq heç də bütün əlyazmalar kitab sayıla bilməz. Ancaq bu fikir də həmişə mübahisə doğurur. Məsələn, A.A.Qreçixin funksional baxımdan əlyazma kitablarını üç növə bölür:

- 1) *Praqmatik təxsisatlı kitablar* – işgüzar sənədləşdirmələr.
- 2) *İdraki təxsisatlı kitablar* – bədii və elmi ədəbiyyat.
- 3) *Sosial-idarə təxsisatlı kitablar* – dini kitablar, kitabxanalardakı kitabların siyahısı və müxtəlif məcmuələr [8, s. 35-36].

Orta əsrlərdə, Yaxın Şərqi digər ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da mədəniyyətin inkişafı, dünyəvi ədəbiyyata və incəsənətə maraq əlyazma kitablarına bədii tərtibat verilməsi və illüstrə edilməsi ehtiyacını doğurmuşdu. Bu dövrdə Quran və başqa dini kitablarla yanaşı, məşhur alimlərin, şair və yazıçıların təbiət, tarix, habelə ədəbi bədii əsərləri də köçürülürdü. Orta əsrlərdə üzü köçürülən Quran “nəsx”, yaxud “reyhan”, nadir hallarda “riqə” xətləri ilə yazılıb, yalnız naxışlarla bəzədilirdisə, dünyəvi məzmunlu əsərlər “nəsx” xətti ilə köçürülür, çox zaman süjetli miniatürlərlə illüstrə olunur, ornamentlərlə bəzədilirdi [4, s. 133].

Yazıların üslubu, miniatürlərin xarakteri və əlyazma kitablarının ümumi tərtibatı Azərbaycanda bu sənətin daim inkişafda olduğunu göstərir. Yüksək vəzifəli şəxslər üçün tərtib edilmiş təmtəraqlı əlyazma nümunələri ilə yanaşı, adi həvəskar oxucular, yaxud elm və ədəbiyyat xadimləri üçün nəzərdə tutulmuş sadə nüsxələr də yaradılırdı. Lakin əlyazma kitablarının bədii tərtibinə ən çox tələbat feodal cəmiyyətinin yuxarı təbəqəsi – padşahlar, şahzadələr, əyanlar arasında olmuşdur. Mahir rəssam, xəttat və cildsazlar tərəfindən uzun müddətə başa çatdırılan bu qiymətli manuskriptlərin əsas sifarişçisi və sahibi də elə onlar idi [1, s. 102].

Kollektiv yaradıcılığın məhsulu olan əlyazma kitablarının meydana gəlməsində əsas vəzifə əsərin həm də redaktorluq işini yerinə yetirən xəttatların üzərinə düşürdü. Xəttat nəinki tək-cə mətnin səhifədə yerləşdirilməsini, habelə rəssamın çəkəcəyi illüstrativ şəklin süjetini də müəyyənləşdirirdi. Xəttat ədəbi əsəri köçürərkən miniatür üçün ağ yerlər buraxır, illüstrə olunacaq hekayənin bu və ya digər parçasını buraya köçürürdü [2, s. 63].

Miniatürçü rəssam isə öz növbəsində illüstrasiyada çərçivəyə alınmış düzbucaqlar şəklində bir neçə boş sahə buraxırdı ki, xəttat mətni yazarkən süjetlə əlaqədar buraxdığı parçaları bu boş yerlərə köçürsün. Belə üsul miniatürlərdə əks etdirilən ədəbi süjet təsvirinin anlaşılıqlığını artırır, onu tamamlayırdı. Miniatür üçün ayrılan sahənin seçilməsində yəqin ki, bu və ya digər süjet üçün müvafiq kompozisiya müəyyənləşdirən miniatürçü rəssam da iştirak edirdi. Lakin buna baxmayaraq, xəttat bir qayda olaraq, illüstrəçi rəssamı məhdud çərçivədə saxlayır, onu həmin sahə daxilində yaradıcılıq işi aparmağa məcbur edirdi. Məhdud çərçivəyə salınmış rəssam müvafiq süjeti canlandırmaq üçün xəttatın buraxdığı ağ sahə daxilində elə düşünülmüş kompozisiya qurmalı idi ki, verilmiş sahəyə yerləşdirmək şərtilə, ədəbi mətnə nəql olunan

epizodu rəsm dilində təsvir edə bilsin. Belə bir məcburi prinsip əlbəttə, rəssamdan böyük məharət tələb edirdi. Orta əsr rəssamları öz istedadları sahəsində çox vaxt buna nail olurlar, vəziyyətdən ustalıqla çıxırdılar. Onlar bəzən bu işdə hətta son imkana əl atıb, səhifənin geniş kənarlarından da istifadə edirdilər. Çox zaman rəssam illüstrə edəcəyi ədəbi mətnə yayınaraq öz kompozisiyasına əlavə surətlər, yaxud da bütöv səhnələr gətirirdi. Bununla o, illüstrə etdiyi süjeti daha da genişləndirir, zənginləşdirir, müvafiq həyat hadisələri ilə bağlayırdı.

Əlyazmanın tərtibat işlərində naqqaş da iştirak edir. O, səhifələrdəki mətni çərçivəyə alır, başlıqları, sərlövhə və sonluqları bəzəyir, bəzən də əlyazma səhifələrinin geniş kənarlarında rəsmlər çəkirdi. [2, s. 51].

Dövrümüzədək mühafizə olunmuş əlyazma kitablarının ilkin nüsxələri, XIII əsrin ortaları və XIV əsrin əvvəllərinə aiddir. Bu zaman monqol hakimlərinin paytaxtında əlyazma kitablarını köçürmək və tərtib etmək üçün emalatxanalar yaradılmışdı. Elmi-bədii mərkəz olan həmin emalatxanalarda yerli alimlərlə yanaşı, memarlar və rəssamlar, həmçinin monqol hakimlərinin başqa ölkələrdən buraya cəlb etdikləri digər sənətkarlar da işləyib yaradırdılar. Elxanilərin Xoyda, Marağa, Təbriz və Soltaniyyədəki saray emalatxanalarında, ağır vəziyyətdə işləyən incəsənət ustaları və sənətkarlarla yanaşı xəttat və rəssamlar da gözəl tərtib olunmuş dini, elmi və bədii əlyazma kitabları yaradırdılar. XIV əsrin əvvəllərində illüstrasiyalı əlyazmaların yaradılması ilə əsasən Təbrizin yaxınlığında, Rəşidiyyə adlanan universitet şəhərciyində məşğul olurdular. Çox da böyük olmayan bu elmi şəhərcikdə Qazan xanın tarixçisi və vəziri Fəzlullah Rəşidəddin tərəfindən təsis olunmuş universitet və kitabxanada müxtəlif məzmunlu 60 min kitab var idi. Rəşidəddinin kitabxanası nəzdində işləyən bədii emalatxanada müxtəlif ölkə və şəhərlərdən dəvət olunmuş xəttat və rəssamlar da işləyirdilər. Onlar tarixçilərin yazdığı və Rəşidəddinin redaktoru və müəlliflərindən biri olduğu salnamə toplusu “Cami-ət təvarix”in üzünü köçürür, ona illüstrasiyalar çəkirdilər. Rəşidəddinin göstərişi ilə “Cami-ət təvarix”in çoxlu əlyazma nüsxəsi hazırlanır və o zamankı İrana və digər müsəlman ölkələrinə göndərilirdi. Sultan Əbusəidin vaxtında, 1318-ci ildə Rəşidəddin edam edildikdən sonra onun yaratdığı Rubi Rəşidi (Rəşidiyyə) şəhərciyi dağıdılmış, kitabxana isə qarət edilmişdir [7, s. 86].

Saray ustaları tərəfindən Xoyda, Marağa və Təbrizdə köçürülən əlyazmalarının ilk nümunələrindən olan “Vərqa və Gülşə” (XIII əsrin əvvəli), İbn Bəhtüşinin “Mənafi əl-heyvan” (1297-1299) və Rəşidəddinin “Cami-ət təvarix” (1307-1314) əsərlərinin tərtibatında və yazı tərzində XII-XIII əsrlərdə ərəb ölkələrində, xüsusən Bağdadda hazırlanmış əlyazmaları ilə müəyyən yaxınlıq və ümumilik vardır [10, s. 112].

Azərbaycanda bədii əlyazma sənətinin bu erkən inkişaf dövründə xəttat və digər incəsənət ustalarının yaradıcılıq fəaliyyəti çox geniş idi. Onların çoxu şair, xəttat və rəssam olmuş, çoxlu tələbələr yetişdirmiş, əlyazma kitabları və memarlıq abidələrində yazdıqları dekorativ kitabələr kimi misilsiz sənət nümunələri qoyub getmişlər. Belə məşhur ustalardan biri, Təbrizdə doğulmuş Mübarək şah Zərrinqələm idi. Bu məşhur xəttat o zaman işlədilən altı klassik xətt növünün mahir ustası olmuşdur. 1358-1374-cü illərdə hökmdarlıq etmiş Sultan Üveys Cəlayir tərəfindən Nəcəfdə tikdirilmiş binanın kitabələrini Zərrinqələm yazmışdır. Bu bədii xətt ustasının çox istedadlı və məhsuldar şagirdi olan Abdullah Seyrəfi Təbrizi (1350-ci ildə vəfat etmişdir) bir çox Təbriz binalarının daxili və xaricini bəzəyən dekorativ yazıların müəllifidir [11, s. 74].

XIV əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış ustad xəttatlardan biri də Abdullah ibn Əhməd ibn Fəzlullah Marağidir. 1338-ci il tarixli nadir Quran nüsxəsi onun yaradıcılığının məhsuludur.

O zaman yüksək bədii keyfiyyətdə hazırlanan əlyazmaların, xüsusən dini əsərlərin

bəzəyi dekorativ sənətlər sahəsində əl qabiliyyəti olan xəttatların özləri tərəfindən yerinə yetirilirdi. Əlyazma kitabların bədii tərtibatında bədii cild ustalarının da mühüm rolu olmuşdur [9, s. 48].

XIV əsrin birinci rübünə aid dini kitablardan 1322-ci ildə Şirvanda yazılmış “Musabexx us-sanna” adlı əsəri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. 300 səhifədən ibarət olan həmin nüsxə xəttat Məhəmməd ben Şüca ben Məhəmməd əl-Katib əş-Şirvani tərəfindən “nəsx” xətti ilə köçürülmüş, çox güman ki, tərtibatı da onun özünə aiddir. Əlyazmanın başlanğıcında zəngin ornament bəzəkli qoşa səhifədən ibarət frontispis vardır ki, onun aşağı və yuxarı kartuşlarında müəllifin və əsərin adı yerləşdirilmişdir. Ayrı-ayrı fəsillərin iri xətlə yazılmış sərlövhəsi qara, qırmızı və yaşıl rəngli tuşla ifa edilmişdir. Kolofon ayrıca vərəqdə qırmızı və qara “rüqə” xətti ilə yazılmışdır. Zərifliyi və tərtibat bitkinliyinə görə bu əlyazması XIV əsr Azərbaycan kitab tərtibatı sənətinin nadir nümunələrindən hesab edilir [5, s. 26].

Bu dövrə aid elmi-tarixi və ədəbi-bədii əsərlərin miniatürlərlə bəzənmiş əlyazma nüsxələrindən Ələddin Cöveynin “Monqolların tarixi” (1290-cı il), İbn Bəhtaşinin “Mənafi əl-heyvan” (1297-1299), Rəşidəddinin “Cami-ət təvarix” (1307-1314-cü illər və 1318-ci il), Firdovsi “Şahnamə”sinin 1340-1350-ci il tarixli nüsxəsi (“Demot şahnaməsi”) kimi nadir əsərlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır [9, s. 68].

Bədii tərtibatına görə diqqəti cəlb edən əlyazmalarından olan 1333-cü il tarixli “Şahnamə”də “nəsx” xətilə dörd sütunda yazılmış bölmələrin sərlövhəsi “rüqə” xətilə işlənmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tərtib olunan əsərlərin formasını, yaxud iri bölmələr arasındakı səhifələrini bəzəyən miniatürlü frontispisli əlyazmalara hələ ilk dövrlərdə təsadüf olunur. Məsələn, yuxarıda adı çəkilən 1333-cü il “Şahnamə”sində, poemanın əvvəlində (müqəddimədən sonra) iki vərəqdən ibarət frontispis verilir. Buradakı miniatürlər kompozisiya və mövzusu etibarilə müstəqil xarakter daşıyır, poemanın məzmunu ilə əlaqədar olmayır. Onlardan biri ov səhnəsini, digəri isə padşahın saray məclisini təsvir edir. Bu əlyazması üçün səciyyəvi olan cəhətlərdən biri də budur ki, onun axırında əsərin məzmunu ilə əlaqəsi olmayan daha bir miniatür vardır ki, bu da əlyazmasının dekorativ-bəzək elementlərini yekunlaşdırır. Əlyazmanın sonunda, onun kolofonunun altında yerləşdirilən bu miniatür Firdovsinin öz poemasını Sultan Mahmud Qəznəviyə təqdim etməsi səhnəsini təsvir edir [10, s. 32].

Görünür, uzun illər boyu yaradıcılıq prosesində formalaşan ənənə yalnız təsviri sənətin bir növü ilə məhdudlaşmayaraq, tətbiqi sənətin digər sahələrinə də sirayət etmiş və eyni zamanda onlardan bəhrələnmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəmşidov Ş. Azərbaycan yazılı dastan abidələrinin tədqiqi. Bakı: Nurlan, 2002, 143 s.
2. Darabadi Q.A. Kalliqrafiya. Bakı: ADU nəşri, 1953, 83 s.
3. Əliyev A.M. XVII əsr Azərbaycan əlyazma kitabı (paleoqrafiya və mətnşünaslıq məsələləri). Fil. elm. nam. ... diss. Bakı: Elm, 1997.
4. Əliyev R.Y. İslam və Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı: İrşad, 1998, 145 s.
5. Əzizov M. Xətt sənəti və bədii söz. “İncəsənət” qəz., 1994, 10 may.
6. Fərfur Ə. Dəməşq əlyazmalarının paleoqrafik və tekstoloji tədqiqi (“Darül-kütüb əz-Zahirıyyə” kitabxanasının əlyazmaları əsasında). NDA. Bakı: Elm, 1994.
7. İlk Azərbaycan kitabı / Tərtib edən: Aydın Xəlilov. Bakı: Şərq-Qərb, 1995.

8. Qəhrəmanov C.V. Azərbaycan əlyazma kitabı Avropa kitabxanalarında / Azərbaycan filologiyası məsələləri. 3-cü buraxılış, Bakı: Elm, 1991.
9. Qəhrəmanov C.V. Azərbaycan əlyazma kitabı tarixindən. Əlyazmalar xəzinəsində / AMEA Əlyazmalar İnstitutunun Əsərləri. VIII c., Bakı: Elm, 1987.
10. Orta əsr Azərbaycan kitab mədəniyyəti / Tərtib edən: C.V.Qəhrəmanov. Bakı: İşıq, 1991.
11. Sultanov M. Azərbaycan əlyazmaşünaslığı məsələləri. Bakı: Elm, 1999.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: eylazov.f@gmail.com

Fakhraddin Eylazov

MANUSCRIPT BOOKS AND CALLIGRAPHY

The engraving of texts on any material coincided with the appearance of writing. It was the need for a written form of speech that determined the actualization of the alphabet. Writing on a specific material laid the beginning of the history of the book.

In the primitive period, when the first writing appeared, people wrote their primitive texts on immovable materials (in caves, rocks, on large stones) (pictographic writing). The use of such material was also manifested in the later periods of the development of literacy. An example of this can be numerous epitaphs, tombstones, and inscriptions engraved on various products that have survived to our time. However, none of them is actually considered a manuscript in the true sense of the word, each of them is an example of an engraving.

The concept of “handwriting” cannot be identified with the concept of “engraving”, which is carried out by cutting, carving, scratching on any solid material. Both manuscript and engraving are directly related to the concept of “writing”, but manuscript is a product of handwritten writing, and engraving is a product of manual engraving.

According to modern concepts, the volume is considered one of the main attributes of the book. Coptic and Abyssinian peoples began to weave books for the first time. Among Muslims, the first book that needed to be rewoven was the Koran. The oldest book volume that has survived to our time dates back to the 8th century. The front side of this book is made of cedar wood with ivory and ordinary bone. Arches standing on columns are drawn on its surface, the inner and upper part of the arches are filled with rectangles, etc. geometric figures and decorated with palmetto. The oldest manuscript volumes that have survived to our time were covered with leather. The article tells about the history of the creation of artistic manuscript art and the compilation of the first manuscript books in Azerbaijan.

Keywords: *textual studies, manuscript book, Middle Ages, decorative appearance, font type, calligraphy.*

Фахрадин Эйлазов

РУКОПИСНЫЕ КНИГИ И КАЛЛИГРАФИЯ

Гравирование текстов на любом материале совпало с появлением письменности. Именно потребность в письменной форме речи определила актуализацию алфавита. Написание на определенном материале положило начало истории книги.

В первобытный период, когда появилась первая письменность, люди писали свои примитивные тексты на неподвижных материалах (в пещерах, скалах, на больших камнях) (пиктографическое письмо). Использование такого материала проявилось и в более поздние периоды развития письменности. Примером тому может служить большое количество эпитафий, надгробных памятников и надписей, выгравированных на различных изделиях, дошедших до нашего времени. Однако ни одна из них на самом деле не считается рукописью в истинном смысле этого слова, каждая из них является образцом гравюры.

Понятие «почерк» нельзя отождествлять с понятием «гравировка», которая осуществляется путем вырезания, вытесывания, выцарапывания на каком-либо твердом материале. И рукопись, и гравюра имеют прямое отношение к понятию «письмо», но рукопись – это продукт рукописного письма, а гравюра — продукт ручной гравировки.

По современным представлениям объем считается одним из главных атрибутов книги. Коптские и абиссинские народы впервые начали переплетать книги. Среди мусульман первой книгой, которую нужно было переплести, являлся Коран. Самый древний книжный том, дошедший до нашего времени, датируется 8 веком. Лицевая сторона этой книги выполнена из кедрового дерева со слоновой и обыкновенной костью, на ее поверхности нарисованы арки, стоящие на колоннах, внутренняя и верхняя часть арок заполнена четырехугольниками и т. п. геометрическими фигурами и украшены пальметтой. Древнейшие рукописные тома, дошедшие до нашего времени, были обтянуты кожей. В статье рассказывается об истории создания художественного рукописного искусства и составления первых рукописных книг в Азербайджане.

Ключевые слова: *текстоведение, рукописная книга, средние века, художественное оформление, тип шрифта, каллиграфия.*

(Filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 20.07.2023

Son variant 13.09.2023

UOT 82-94

XANƏLİ KƏRİMLİ

NAXÇIVAN POEZİYASINDA İCTİMAİ-SİYASİ MOTİVLƏR (Hüseyn Razi, Elman Həbib və Zeyqəm Vüqar yaradıcılığı əsasında 1949-2009-cu illər)

Məqalədə Azərbaycan elmi-ədəbi mühitinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan elmi-ədəbi mühitinin 1949-2009-cu illərində keçdiyi inkişaf yolundan və bu mühitin yetirdiyi Hüseyn Razi, Elman Həbib və Zeyqəm Vüqarın yaradıcılığından bəhs olunur. Bu tarixi dövrdə poeziyada geniş yer almış ictimai-siyasi motivlərin bədii həlli geniş təhlil edilir. Mövzu ilk dəfə tədqiq olunur və burada Naxçıvan ədəbi mühitinin inkişafında rol və mövqeləri olan bir sıra Naxçıvanlı şairlərin adları da sadalanır. Burada onların da ədəbi mühitin-poeziyanın inkişafında rolundan bəhs olunur.

Hər üç şairin özlərinə məxsus yaradıcılıq xüsusiyyətləri araşdırılır. Onların yaradıcılıqlarından gətirilən Məqalədə nümunələr, onların həyata, cəmiyyətə və ictimai mühitə baxışları istiqamətində mənbə olaraq təhlil edilir.

Açar sözlər: Naxçıvan ədəbi mühiti, vətən, poeziya, motiv, şeir, elmi-ədəbi və ictimai mühit, mövzu, xarakter.

Naxçıvan elmi, ədəbi mühitinin tarixi zəngin keçmişə və ənənəyə malikdir. Böyük mənada, Azərbaycan elmi və ədəbi mühitinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan mühiti təkəcə bir ədəbi, elmi mühitin tərkib hissəsi kimi yox, eyni zamanda, yerləşdiyi region ədəbi, elmi prosesinə təsir göstərən bir mühit olmuşdur.

Naxçıvan elmi-ədəbi mühitinin tarixi Nuh peyğəmbərin dövrünə təsadüf edir. Buna görə də akademik İsa Həbibbəyli və X.K.Həbibbəyli Naxçıvan ədəbi, elmi mühiti ilə bağlı uzun illərin araşdırılmasının nəticəsi olaraq yazır: "...Tarixi insanlığın ən uzaq dövrləri və böyük dünyəvi hadisələri ilə bağlı olan müxtəlif Şərq xalqlarının rəvayətlərində dərin iz buraxan Naxçıvan Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biri olmaqla yanaşı, həm də ilk mədəniyyət mərkəzlərindəndir" [3, s. 3-4].

Xüsusilə də Naxçıvanın elmi-ədəbi və ictimai mühitində XIX əsrin II yarısından sonra başlamış Cəlil Məmmədquluzadə, Qurbanəli bəy Şərifzadə, Eynəli bəy Sultanov, Məhəmməd Tağı Sidqi, Mirqə Cəlil Şürbi, Hüseyn Cavid və başqa maarifpərvər, dünyəvi elmi görüşlərə sahib olan bütöv bir yaradıcı ziyalı nəsli yetişmişdir.

Bütün bunlara baxmayaraq, Naxçıvan ədəbi mühitinin hərtərəfli inkişafı, xüsusilə poeziyası ötən əsrin 50-ci illərindən sonra daha geniş vüsət almışdır. Yaradıcılığa 40-cı illərdən başlasalar da 50-ci illərdə daha məhsuldar yaradıcılıq dövrünə başlayan Müzəffər Nəsirli, Hüseyn Razi, Əliyər Yusifli, Həsən Fətullayev, Əbülfəz Muxtaroglu, müəyyən mənada Həmid Arzulu, Adil Qasimov, Kəmalə Ağayeva, Elmira Qasimova kimi şairlər Naxçıvan poeziyasının aparıcı simalarına çevrildilər.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz 1970-2000-ci illərdə ədəbiyyata Vaqif Məmmədov, Elman Həbib, Muxtar Qasimzadə, Zeyqəm Vüqar, Asim Yadigar, Həsənəli Eyvazlı, Sabir İbrahimov, Məmməd Tahir, Kəmaləddin Qədim, İbrahim Yusifoğlu, Hüseyn Bağiroğlu kimi şairlər gəldi və bu şairlər poeziyamızın ağırlıqlarını çiyinlərində daşıyan ən məşhur qələm sahibləri oldular.

Bu illərdə təkcə Azərbaycanda deyil, o vaxtkı anlama desək, bütün sovetlər birliyində və eləcə də dünyada ictimai-siyasi müstəvidə insanlıq naminə yeni münasibətlər sistemi yaranmaqda idi. Belə bir sistem də dünya ədəbiyyatında, keçmiş sovetlər birliyində və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Azərbaycan-Naxçıvan ədəbi mühitində dövrün və zamanın reallıqlarından doğan və bu reallığı bu və ya digər şəkildə bədii ədəbiyyatın “tədqiqatına” çevirən yeni-yeni mövzular meydana gəldi ki, bu mövzular bir çox şairlərin, o cümlədən yuxarıda adlarını çəkdiyimiz Hüseyn Razi, Elman Həbib və Zeyqəm Vüqar kimi şairlər yaradıcılığın leytmotivinə çevrildilər. Baxmayaraq ki, bu şairlərin hər birinin özünəməxsus, təbii ki, fərqi yaradıcılıq yolu, üslubu və deyim tərzləri var, ancaq bunlar eyni ədəbi mühitin yetirmələri olduğu üçün oxşar cəhətləri də özünü göstərməkdədir.

İctimai-siyasi mövzuların da digər mövzular kimi sərhəddi, konkret “xarakteri” müəyyən olmasa da, ancaq bu mövzuların özlərinə məxsus məzmun, məna və fikir daşıyıcısı vardır. Vətənpərvərlik, hərbi, siyasi düşüncə, insanın düşdüyü və yaşadığı mühit və şəraitdə fəal həyat mövqeyi və s. Kimi mövzuları ictimai-siyasi mövzular adlandırmaq olar. Bir az da daha dəqiq desək, ictimai-siyasi mövzular, bilavasitə, xalqın, millətin keçmiş, bu günü və gələcəyi ilə bağlı olan mövzulardır ki, bu mövzuların ədəbiyyatda bədii həllinin yardımı ilə xalqın kimliyini, onun keçdiyi kəşməkəşli həyat yolunun tarixini çox asanlıqla izləmək olar. Çox da uzağa getmədən, demək lazımdır ki, təkcə ötən əsrin 90-larında bütöv Azərbaycanda və onun bir parçası olan Naxçıvan MR-də baş verən hadisələrin bədii ədəbiyyatda inikası bu dediyimizə əyani sübutdur. Məsələn, Əməkdar incəsənət xadimi Elman Həbib 2001-ci ildə yazdığı “Xan əmiyə məktub” şeiri başdan-başa ictimai-siyasi motiv üzərində köklənmiş şeirdir:

Xan əmi, səsinə zilə çək yenə,
Zəngülən oyatsın çölü-çəmənini.
Baxa da bilmirəm daha vətənə,
Bu həsrət, bu nisgil öldürür məni.
...Biryolluq ya ölək, ya da qalaq biz.
Nə qədər yad əldə çabalayaq biz.
Onsuz da eşitmir dünya səsimi,
Komandan dolaşib yer kürəsini [1, s. 59, 61].

Yaxud da, görkəmli şairimiz, Naxçıvan ədəbi mühitimizin, bir növ, sarvanbaşı olan Hüseyn Razinin 1990-cı ildə qələmə aldığı “Qardaş” adlı şeri öz ictimai-siyasi qayəsi etibarilə daha çox diqqəti cəlb edir:

Ruhun, ürəyin varsa əgər, zərbini göstər,
Qeyrət vətən eşqiylə alışmaqdadı, qardaş.
Azğınlara, cəlladlara son hərbinə göstər,
Mərdin hünəri zirvələr aşmaqdadı, qardaş.
Haqqın qolunu daima zəncirləmək olmur,
Zülmün gücünə hökm edənə haqq demək olmur.
Bir vaxt yetişər haqsıza haqdan kömək omur,
Haqqın dözüümü, səbri ta daşmaqdadı, qardaş [4, s. 13-14].

Təbii ki, bu kimi faktların sayını artırmaq da olar. Məqsədsə faktların çoxluğunda deyil, onların daşdığı fikir yükünün məzmun və mahiyyətindədir. Xüsusi olaraq qeyd edək ki, XX əsr Azərbaycan poeziyasında və ümumən sovet poeziyasında ictimai-siyasi mövzulara qlobal müraciət əsasən 1950-ci illərin əvvəllərindən, 1953-cü ilin martından, o vaxtkı SSRİ deyilən

məşum bir ölüm kabusunun rəhbəri İ.V.Stalinin ölümündən sonra başladı. Bu tarixi şəraitdən istifadə edərək, ilkin olaraq böyük məslək və amal şairi, unudulmaz və həmişəyaşar Bəxtiyar Vahabzadə 50-ci illərin axırlarında özünün milli düşüncə, milli hisslərlə zəngin olan, Vətən ağrılarını dilə gətirən və “Azərbaycanın birliyi və istiqlalı uğrunda çarpışan Səttərخان, Şeyx Məhəmməd Xiyabani və Pişəverinin əziz xatirəsinə” epigrafi ilə başlayan məşhur “Gülüstan” poemasını yazdı. O vaxtlar gizli olaraq ciblərdə, ürəklərdə əl-əl gəzən bu poema fars və ruslar tərəfində iki bölünmüş xalqımızın, Vətənimizin illərlə sinələrdə qövr edən unudulmaz harayı, ağrısı kimi dillər əzbəri oldu:

İpək yaylığıyla o, asta-asta
Silib eynəyini gözüne taxdı.
Əyilib yavaşca masanın üstə
Bir möhürə baxdı, bir qola baxdı.
Kağıza həvəslə o da qol atdı,
Dodağı altından gülümsəyərək.
Bir qələm əsrlik hicran yaratdı,
Bir xalqı yarıya böldü qılınc tək.
Öz sivri ucuyla bu lələk qələm,
Dəldi sinəsini Azərbaycanın.
Başını qaldırdı,
Ancaq dəmbədəm
Kəsdilər səsini Azərbaycanın.
Bir deyən olmadı: Durun, ağalar,
Axı bu ölkənin öz sahibi var.
Siz nə yazırsınız bayaqdan bəri?!!
Bəs hanı bu yurdun öz sahibləri?!.. [7, s. 76, 77]

Bu poema, etiraf edək ki, 60 illər poeziyasının demək olar ki, yolunu müəyyənləşdirdi. O vaxt ədəbi aləmdə ilk kövrək qanadlarını çırpmaqda olan M.Araz özünün B.Vahabzadəyə həsr etdiyi məşhur “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi”, X.Rza “Apardı Sellər saranı”, H.Razi “Yetim olmaq istəyirəm”, “Qisas qalmır qiyamətə” kimi ictimai-siyasi siqləti zəngin olan şeirlərini yazdı.

1969-cu ildə, o zamankı anlamından desək, Azərbaycan KP Mərkəzi Komitənin I katibi vəzifəsinə seçilən Heydər Əlirza oğlu Əliyev ölkədə (burada SSRİ anlamında) öz siyasi-ideoloji fəaliyyəti ilə düşüncələrdə yaranmaqda olan yeni dünyanın inkişaf istiqamətinə yön və mizan verdi. Xüsusilə onun bütün sovetlər birliyində böyük əks-səda doğuran və 1981-ci ilin noyabrında “Literaturnaya qazeta”-nın müxbiri Antonin Qriqonun suallarını cavablandıraraq “Qoy ədalət zəfər çalsın” adlı tarixi müsahibəsi təkcə siyasi-ideoloji mühitdə deyil, həm də bədii düşüncədə yeni bir ovqat yaratdı. Heydər Əlirza oğlu Əliyev həmin müsahibəsində ədəbiyyat haqqında danışarkən demişdir: “Yazıcılar, şairlər, kinematoqrafçılar sürətlə dəyişən həyatla qanunlar arasında olan ziddiyyətləri konfliktli vəziyyətlərdə göstərirlər. ...Beləliklə, sənətkarlar öz vətəndaşlıq mövqelərini ifadə edərək, cəsarətlə parlaq bədii əsərlər yaradırlar.”

Bununla belə, Heydər Əlirza oğlu Əliyev “Ədəbiyyatın həyatdan geri qalmasına yalnız təəssüf etmək olar. Mən ən əvvəl Azərbaycan yazıcılarını nəzərdə tuturam” deyərək təəssüfünü də etiraf edirdi [2, s. 41].

Ədəbi mühitdə baş verən belə bir qlobal proseslər, təbii ki, Naxçıvan ədəbi mühitinin

qaynar xətti olan poeziyadan da yan keçmədi. Tədqiqata cəlb etdiyimiz 1970-2000-ci illər Azərbaycan və onun tərkib hissəsi olan Naxçıvan ictimai mühitinin qaynar və canlı mühiti idi. Bu dövrdə ümumən ədəbi mühitdə daha çox xidməti olan Hüseyn Razinin fəaliyyəti danılmazdır.

Tədqiqatçı alim Nadir İsmayılov “Hüseyn Razinin yaradıcılıq yolu” kitabında yazır: “Hüseyn Razinin şeir yaradıcılığını müəyyən mövzular üzrə də qruplaşdırmaq, təsnifləşdirmək olar və lazımdır. Ancaq şair şəxsiyyəti, şair xarakteri istənilən bir şeirdə mövzusunun asılı olmayaraq üzə çıxma bilər. Bununla yanaşı, Hüseyn Razi yaradıcılıq aləmini, poetik dünyasını açıqlamaqda, ənənəvi üsullardan yan keçmək olmaz” [5, s. 59].

Tədqiqatçının fikrinə onu da əlavə etmək lazımdır ki, H.Razi lirikasında ictimai-siyasi lirikanın önəmli bir yeri vardır ki, şairi cəmiyyətə, sosial mühitə ən çox bağlayan da onun ictimai-siyasi dünyagörüşüdür. Bu düşüncə daha çox şairin 60-90-cı illər yaradıcılığına daha çox xasdır. H.Razi hələ 1965-ci ildə yazdığı “Yetim qalmaq istəyirəm” şeri ilə içərisində yaşadığımız mənfur sovet imperializmin iç üzünü açaraq, dildə qardaşlıq, bərabərlik bağırın, əslində dini ayrılıq salaraq, bizlərə və bizim simamızda da SSRİ tərkibində olan türk xalqlarına – qazaxlara, özbəklərə, türkmənlərə, qırğızlara və digər azsaylı türklərə qarşı apardığı amansız ayrı-seçkilik siyasətinə qarşı çıxaraq yazırdı:

Mən köksü xəzinəli, dünya gözəli,
 Bir ölkədə doğulmuşam.
 Qızıl dolu xaral kimi, vərəsəsiz bir mal kimi
 Hərraca qoyulmuşam.
 Deyirlər ki, guya mənim
 Çox mehriban bir atam var.
 Nə fayda ki, mən sökülüb daşınıram
 Karvan-karvan, qatar-qatar...
 ...Nəvazişi özgənindir.
 Əcdadımın mənliyinə rişxənd edir.
 Zülmünə dözüürəm yenə.
 Fəqət, çoxdan razıyam mən,
 mənə tez-tez göz ağardan,
 qəyyum olan bu namərdin ölməyinə.
 Qoy eşitsin bütün aləm,
 şərəfsiz, qansız atadan,
 Belə vicdansız atadan,
 Yetim qalmaq istəyirəm,
 Yetim qalmaq istəyirəm.

Əlbəttə, bu ağrılı, amansız etirazlar H.Razinin köksündən qopduğu bir xalqın ağrı acıları idi. Şairin təkcə bu şeirində deyil, onun “Qisas qalmır qiyamətə” (1988), “Məhkəməni təzələyin” (1985), “Dağı zirvədə gör” (1987), “Yamandır” (1976), “Qıfıl” (1988) və onlarla bu tipli şeirlərində ictimai-siyasi motivlər daha qabarıq öz bədii həllini tapmışdır.

Biz H.Razini XX əsrin 90-cı illərində daha fəal, əsl vətəndaşlıq mövqeyi nümayiş etdirən bir xalq fədaisi, xalqın şairi kimi görürük. O vaxtın canlı şahidi kimi bu sətirlərin müəllifi çox görmüşdü ki, 90-cı ilin 20 yanvarında sovet imperializmin quldur dəstəsi ilə daşnak erməni faşistlərinin xalqın başına açdığı qanlı terror zamanı H.Razi də necə fəal mövqə tutmuş-

dur. Şairin 90-cı illərdə yazdığı “İnandıq”, “Aldanış”, “Etiraf”, “Özgənin”, “Qatar gedir” və s. bu kimi şeirlərində zamanın ictimai haqsızlıqlarını dilə gətirir. Bu illərdə (1991-ci ildə) qələmə aldığı “Bizi qoru, ulu Tanrı” şeirində şair insandan imdad gözləməyərək ulu Tanrıya üz tutur:

Daş bütlərə çox inandıq,
Qana-qana haqqı dandıq.
Təsadüfə yolçulara
Haqqın peyğəmbəri dedik.
...İnsan kimi yaşamağı bilməmişik.
Bu torpaqda, bu vətəndə
Yetim kimi ömür sürdük
Xəzinələr diyarında
Səfalət, ehtiyac gördük.
...Bu gün varıq, sabahımız ala-toran...
Bizi qoru, ulu tanrı hər bələdan [4, s. 102].

Biz yuxarıda qeyd etdik ki, ictimai-siyasi mövzular elə bir mövzudur ki, bu mövzular hər bir ciddi şairin yaradıcılığının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Çünki hər bir şair yaşadığı dövrün, zamanın, mənsub olduğu millətin və vətənin, belə demək mümkünsə, görün gözü, eşidən qulağı və danışan dilidir. Böyük türk şairi Namiq Kamal demişkən “ədəbiyyatsız bir xalq kordur, laldır, kardır”. Buna görə də qələmsiz millət imzalar içində imzası olmayan bir yığın kütlədən başqa bir şey deyil.

1970-2000-ci illər dövründə Naxçıvan poeziyasında özünəməxsus dəsti-xətti ilə seçilən şairlərdən biri də Əməkdar incəsənət xadimi Elman Həbibdir (1949-2009). Elman Həbibin 2000-ci ilə qədər “Günəş qatarı” (1981), “Duzlu uşaqlar” (1983), “Yoluma çıx” (1985), “Nar və gilənar” (1988), “Ömrümün göy qurşağı” (1998), “Həqiqət günəşi” (1998), “Ömrüm-günüm mənim” (1999), “Hərənin öz işi” (1999), “Sevən ömür” (2000) adlı şeir kitabları nəşr edilmişdi. Bu faktları sadalamaqla, demək istəyirik ki, həqiqətən bu illərdə E.Həbib qədər Naxçıvan ədəbi mühitində məhsuldar fəaliyyət göstərən ikinci bir şair diqqəti çəkmir.

Elman Həbibin yaradıcılığı haqqında danışarkən akademik Teymur Kərimli yazır: “Məhsuldar qələmli şairlərimizdən olan Elman Həbib bu kitabında da (“Allah salamı” kitabı nəzərdə tutulur – X.K.) düz sözünü utanmadan deyir, daha çox ictimai lirikaya meyl edərək, xalqımızın uğurları ilə yanaşı ağrı-acılarını, problemlərini də bədii tərənnüm obyektinə seçir, bu problemlərin çözülməsi yollarını axtarır. Bəzən bu yolda səbirsizlik də göstərir, düyün düşmüş Qarabağ kələfini “...bir qılınc zərbəsiylə açmağa çağırır” [1, s. 4]. Elman Həbibin bu illərdə-hətta sonrakı dövr yaradıcılığında yazılan şeirləri mövzu baxımından qruplaşdırarkən aydın oldu ki, həqiqətən şairin yaradıcılığında ictimai-siyasi mövzular aparıcılıq təşkil edir. Onun Qarabağın tarixən başına gələn müsibətlərindən danışan “Qarabağ dahilərinə məktub” şeiri Q.B.Zakirə, Xan qızı Natəvana, Üzeyir bəyə, Bülbülə və Xan Şuşinskiyə, həmçinin, tarixi şəxsiyyətlər olan İbrahim xana və Ağa Məhəmməd şah Qacara ünvanlanmış məktublardan ibarətdir. Tarixi, ictimai, siyasi mahiyyət daşıyan bu şeirdə şair, sanki Qarabağın tarixini vərəqləyir, kimin kim olduğu anlara işıq tutmağa çalışır. Şeir “İbrahim xana və Ağa Məhəmməd şah Qacara məktub” hissəsində şair təəssüf hissi ilə yazır:

“O zaman bilmədik kim haqlı imiş,
Çoxumuz Qacarı nifrətlə andıq.

Dağlar da, daşlar da yaraqlı imiş,
 Biz kimi itirdik, kimi qazandıq.
 “Keçdi pəncəmizə gözəl Qarabağ,
 Öpsün qılıncımı hər qaya, hər dağ”.
 Qacarın səsiydi, Vətən oğluydu,
 İbrahim xan isə özgə quluydu.

Bizcə, nümunə gətirdiyimiz bu bəndlərin geniş təhlilinə o qədər də ehtiyac yoxdur. Çünki tarix gec-tez hər kəsi öz ədalət taxtında oturdur...

E.Həbib yaradıcılığı haqqında danışan filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Əbülfəz Əzimli haqlı olaraq bu qənaətə gələrək yazır: “Elmanın iç dünyasında çox fəryadlar var; Dəmirqapı Dərbənddən Kərkükə, Kərkükdən Ərzuruma, Ərzurumdan İrəvana gedən dərd, qəm karvanına qoşulur. Araz da yanğıları söndürə bilməz. Zəncirlənmiş köpəklər Azərbaycan torpaqlarının canına darasıblar. Şuşadan, Laçından, Zəngəzurdan ağı deyən dillərində qəm düyünləri bağlanıb” [8, s. 240].

Təbii ki, bu kiçik tədqiqat işində E.Həbib yaradıcılığı haqqında da geniş danışmaq imkan xaricində olsa da, gələcəkdə bu səpkili tədqiqatlar və şair haqqında ətraflı bəhs ediləcəkdir.

“Poeziya” geniş anlayışlı ədəbi termindir. Əgər belə demək mümkünsə, poeziya şairi, şairsə poeziyanı yaradır. Poeziya və şair vəhdətinə münasibət bildirən Əməkdar elm xadimi, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Camal Mustafayev yazırdı: “Şair dünyanı ürəklə duyur, ürəyinin səsinə qulaq asır. Yoxsa, varlığın ahəngini duyğuların musiqili dildə səsləndirə bilməzdi. Şəriyyət ağıldan, məntiqdən yaranmış olsaydı, əslində poeziya nümunəsi olmazdı. Ancaq yaradıcı xəyal, sevgi ağıla, məntiqə yad deyil. Yaradıcılığın sirri xəyalla ağılın, məntiqə bədii sevginin uzlaşmasındadır. Bu uzlaşmanın səmərəliliyi yaradıcının müşahidəsindən, təcrübəsindən, biliyindən asılıdır. Əsl sənətkarın xəyalı sevgisi dünyagörüşünün genişliyindən qidalanır, dərinləşir” [6, s. 47].

Bu sitatı verməkdə başlıca məqsəd hər bir şairin öz şeir dünyasını, duyum və idrakı səviyyəsini dəyərləndirməkdir. Bu baxımdan yanaşanda, Naxçıvan ədəbi mühitinə ötən əsrin 80-lərində gələn və öz poetik aurası olan Zeyqəm Vüqarın (1953) yaradıcılığı da maraqlı doğurur.

Hələ Zeyqəm Vüqarın 60 illiyinə yazdığımız “Vətəndaş ziyalı, vətəndaş şair” məqaləmizdə qeyd etmişdik: “Zeyqəm o şairlərdəndir ki, şeirləri ilə həm zahiri, həm də daxili dünyasının şəklini çəkə bilir. Unutmayaq ki, bizim klassik şairlərimizin, demək olar ki, əksəriyyətinin şəkilləri onların yaradıcılığından alınan təəssürat əsasında çəkilmişdir. Çünki hər bir şairin yaradıcılığı elə onun özüdür. Bu da ondan irəli gəlir ki, özünü duymadan, dərk etmədən ədəbiyyata gəlmək olmaz, gələrsə də ədəbiyyatın gur ləngərli çayı gec-tez onu vurub kənara atar. Zeyqəm Vüqar ədəbiyyata əbədi olaraq gəldi” [9, s. 284].

Zeyqəm Vüqarın poeziya aləmi çoxşaxəlidir. Sevgi şeirləri, Vətənə, millətə bağlı olan şeirlər, əxlaqi-didaktik məzmun daşıyan poetik nümunələr, bu şairin fikir və düşüncəsinin əsas qayəsini təşkil edir ki, bunların da hər birinin özünəməxsus ictimai-siyasi qayəsi və çaları var. Şair üçün Vətən anlayışı qeyrət, namus anlayışı qədər müqəddəs və əvəz olunmazdır. Buna görə də o, şeirlərinin bir çoxunda təbii olaraq özünü Vətənə borelu sayır və Vətənin əli silahlı-qələmli bir əsgəri kimi çıxış edir. Onun “Niyə girdi qına bu qeyrət, Allah” şeirində bir vətəndaş-şair kimi narahat dünyasının cizgilərini yaradır:

Bir şirin yuxuya həsrətəm çoxdan,
 Gözümü yumuram, itən çağırır.
 Gəlir qulağıma bir səda haqdan:

“Dur, niyə yatmısan, Vətən çağırır”.

Şairi narahat edən başlıca amil Vətənin çörəyini yeyib, dar gündə Vətəni ciblərinə qurban verib, düşmənlərə satanlardır:

Yuxusu qaçırmı yurd satanların,
Yoxsa yuxuda da qiymət kəsirlər.
Satıb Kəlbəcərdə bu elin malın,
Bir şəhər üstündə sövdələşirlər.

Bu günahların da səbəbini şair özündə və mənsub olduğu pak, təmiz millətin ürək genişliyində görür:

İnanıb sözüne getməyib qana,
Xainə meydanı sən, mən vermişik.
Gizləndə yadlara torpaq satana,
Aldanıb bu boyda Vətən vermişik.

Şairin bu narahatçılığı, dözümsüzlüyü təkcə bu şeirində yox, “Şəhid gətirməsin Vətən yolları”, “Yerində”, “Ağuşundan aralı”, “Öp Vətən eşqini əsgərə göndər” “Qələbə gözləyir Vətən torpağı”, “Günah yiyəsiyəm...” və onlarla bu kimi şeirlərində Zeyqəm Vüqar ictimai-siyasi lirikamızın öncül nümayəndələrindən biri kimi özünü təsdiqləyir.

Zeyqəm Vüqar bir şair kimi ədəbi tənqidin, elmi mühitin diqqət mərkəzindədir. Akademik İsa Həbibbəyli hələ bir neçə il bundan öncə Z. Vüqar haqqında yazdığı “Sevgisi və istedadı gərəkli şair” məqaləsində şairin yaradıcılığının ümumi cəhətlərini araşdıraraq bu qənaətə gələrək yazır: “Şair Zeyqəm Vüqarın lirik şeirlərinin əksəriyyətində ürək odunun hərarətini hiss edirik. Ona görə bu qələm sahibini “ürək şairi”, “ürəkdən yazan şair” adlandırsaq, daha ədalətli olar” [3, s. 290].

Tədqiqata cəlb etdiyimiz bu mövzunun şərhinin Naxçıvan ədəbi mühitinin yetirdiyi bu üç şairin-Hüseyn Razi, Elman Həbib və Zeyqəm Vüqarın yaradıcılıqları fonunda aparılması o demək deyil ki, ədəbi mühitin yetirdiyi digər şairlərin yaradıcılığında bu mövzuya toxunulmamışdır. Biz sadəcə tədqiqatın miqyasını nəzərə alaraq bu üç şairin yaradıcılığı ilə kifayətləndik.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbib E. Allah salamı. Bakı: Sabah. 2002, 564 s.
2. Əliyev H. Qoy ədalət zəfər çalsın. Naxçıvan: Əcəmi, 2007, 48 s.
3. Həbibbəyli İ. Nuhçıxandan Naxçıvana. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 846 s.
4. Razi H. Gözün aydın. Bakı: Azərbaycan, 1996, 228 s.
5. İsmayılov N. Hüseyn Razinin yaradıcılıq yolu. Bakı: Elm, 2003, 248 s.
6. Mustafayev C. İdrakın şəriyyəti. Bakı: Xəzər Universiteti nəşr., 1999, 326 s.
7. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə. II c., Bakı: Öndər, 2004, 320 s.
8. Yusifli V. Şair dünyası: Elman Həbib-60. Bakı: Şirvanəşr, 2009, 244 s.
9. Zeyqəm V. Ömür qatarı: Şeirlər, məqalələr, poemalar. Naxçıvan: Əcəmi, 2020, 336 s.
10. Zeyqəm V. Məhəbbətin bəsimdir. Bakı: Şirvanəşr, 2009, 264 s.

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: xanelikerimli@gmail.com

Xanali Kerimli

**SOCIOPOLITICAL MOTIFS IN NAKHCHIVAN POETRY
(1949-2009, based on the works of Hussein Razi,
Elman Habib and Zeigham Vugar)**

The article considers the development of the scientific and literary milieu of Nakhchivan, which is an integral part of the scientific and literary milieu of Azerbaijan, in 1949-2009. The works of Hussein Razi, Elman Habib and Zeigham Vugar, who has been educated by this milieu, are studied too. The artistic solution of sociopolitical motives, which were widely used in poetry in this historical period, is analyzed in detail. The issue is studied for the first time, the names of many Nakhchivan poets who have their role and place in the development of the literary milieu of Nakhchivan are listed here. Their role in the development of the literary milieu and poetry is discussed here. The creative features of all three poets are studied. Examples from their works are analyzed in the article as a source of their views on life, society and social milieu.

Keywords: *Nakhchivan literary milieu, homeland, poetry, motif, verse, scientific-literary and social milieu, theme, character.*

Ханали Керимли

**СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ МОТИВЫ В НАХЧЫВАНСКОЙ ПОЭЗИИ
(1949-2009 годы, на основе творчества Гусейна Рази,
Эльмана Хабиба и Зейгама Вугара)**

В статье рассказывается о пути развития научно-литературной среды Нахчывана, являющейся неотъемлемой частью научно-литературной среды Азербайджана, в 1949-2009 годах и творчестве Гусейна Рази, Эльмана Хабиба и Зейгама Вугара, которых породила эта среда. Подробно анализируется художественное решение социально-политических мотивов, которые широко использовались в поэзии в этот исторический период. Тема изучается впервые, здесь перечислены имена ряда нахчыванских поэтов, которые имеют свою роль и место в развитии литературной среды Нахчывана. Здесь обсуждается их роль в развитии литературной среды и поэзии.

Исследуются творческие особенности всех трёх поэтов. В статье анализируются примеры из их произведений как источник их взглядов на жизнь, общество и социальную среду.

Ключевые слова: *нахчыванская литературная среда, родина, поэзия, мотив, стихотворение, научно-литературная и социальная среда, тема, характер.*

(Filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

**Daxilolma tarixi: İlkin variant 12.07.2023
Son variant 20.09.2023**

UOT 8

AYNUR BƏDƏLOVA

LEV TOLSTOY QƏHRƏMANLARININ PSIXOLOJİ YAŞANTILARI
MÜHİT VƏ CƏMIYYƏT KONTEKSTİNDƏ

Dahi yazıçı L.N.Tolstoy yaradıcılığında aparıcı metod psixologizmdir. Yazıçı yaradıcılığında psixologizmin müxtəlif estetik imkanlarından istifadə etmişdir ki, onlardan biri də qəhrəmanın daxili aləminin açılması üçün əsas üsul olan mühit və cəmiyyətdir. Tolstoyun qəhrəmanları mühitdə formalaşmış, cəmiyyət içərisində inkişaf etmişlər. Məqalədə yazıçının romanlarında və povestində mühit və cəmiyyətin qəhrəmanların mənəvi aləminə təsirləri göstərilmişdir. Tolstoy qəhrəmanlarının xarakteristikasını və psixoloji yaşantılarını sosial mühitlə əlaqəli şəkildə ifadə etmişdir. Bununla da dahi Tolstoy bir daha sosial mühitin və cəmiyyətin insan psixologiyasında, insanın mənəvi aləminin, daxili dünyasının formalaşmasındakı əvəzsiz rolunu nümayiş etdirmişdir.

Açar sözlər: qəhrəman, daxili aləm, davranış, insan, mühit, cəmiyyət.

Rus ədəbiyyatının dahi və istedadlı yazıçısı Lev Nikolayeviç Tolstoy dünya ədəbiyyatında da tanınmış, özünəməxsus yer tutmuş və ədəbi yaradıcılığı yüksək qiymətləndirilmiş nadir sənətkarlardandır. Onun əsərləri bütün dünyada, bütün dillərdə tanınır, sevilərək oxunur və dəyərləndirilir. Yazıçının yaradıcılığında aparıcı metod psixologizmdir. Həm rus, həm dünya ədəbiyyatşünasları, tənqidçiləri və yazarları yazıçının yaradıcılığını məhz bu aspektdən daha çox tədqiq etmiş və yazıçının yaradıcılığında psixologizm metodunun unikallığını xüsusilə qeyd etmişlər. Onlardan P.Kropotkin, A.B.Yesin, N.Çernişevski, V.Nabokov, A.Çexov, İ.Turgenev, F.Dostoyevski, D.S.Merejkovskiy, V.Xalizev, dünya ədəbiyyatşünas və yazıçılarından T.Mon, E.Zolya, Q.Flober və d. adını çəkmək olar [7].

Yazıçı yaradıcılığında psixologizmin müxtəlif estetik imkanlarından istifadə etmişdir ki, onlardan biri də qəhrəmanın daxili aləminin açılması üçün əsas vasitə olan mühit və cəmiyyətdir. Cəmiyyət insanın xarakterinin, daxili aləminin, hərəkət və davranışlarının formalaşmasına birbaşa təsir göstərir. Xarakterin formalaşması mütləq şəkildə mühitlə əlaqədar olur. Mühitdə baş verənlərin təsiri isə insan daxili aləminə, şüuruna, yaşayışına, gündəlik həyatına birbaşa təsir göstərir. Tolstoyun qəhrəmanları da mühitdə formalaşmış, cəmiyyət içərisində inkişaf etmişlər.

Yazıçı “Uşaqılıq”, “Yeniyyətlik”, “Gənclik” adlı avtobioqrafik trilogiyasında qəhrəmanın (Nikolay) uşaqılıq dövründən başlayaraq həyatını təsvir edir. Mühit və cəmiyyət kontekstində insanın bir şəxs kimi formalaşmasını göstərir. Nikolenka İrtenyev dvoryan ailəsindən olan bir oğlandır. O, müəyyən edilmiş qaydalara uyğun olaraq yaşayır və tərbiyə olunur. O, valideynlərini sevir və onlarla qürur duyur. Lakin Nikolenkanın uşaqılığı ağır keçir. Çünki mühit və cəmiyyətdə öz yerini tapa bilmir. Ətrafdakıların ona qarşı olan münasibətlərindən təəssüf içindədir. Yazıçının qəhrəmanı ətraf mühitin təsirlərinə qarşı çox səylə mübarizə aparır. Buna görə də həmişə həddindən artıq utancaq olur və digərlərinə həsəd aparır. O, başqalarının rahat yaşamasına baxaraq əzab çəkir, onların ətraf mühitdə rahatlıqla ünsiyyət qura bilməsi Nikolenkanı sarsıdır. Cəmiyyətin, ətrafında olan insanların ona qarşı düşüncəsi ona əzab verir. Ona elə gəlir ki, hər zaman səhv edərək mühitin qınağına çevrilir. Tolstoy romanda qəhrəmanı kiçik Nikolenkanın sevimli anasının dəfni zamanı ətrafındakı insanlarda doğru təəssürat yaratmaq üçün nə qədər böyük səy göstərməsini sənətkarlıqla nümayiş etdirir. Beləliklə, Niko-

lenkanın bir xarakter olaraq özünü ifadə etməsində ətraf mühitin qəhrəmanın daxili aləminə təsirlərini görürük. Povestdə cəmiyyətin bir parçası olan insanlara qarşı olan sevgi, rəğbət və səmimilik hissini təsvirinə Tolstoy xüsusi yer vermişdir. Lakin yazıçı eyni zamanda mühitin, insanların qəhrəmanı Nikolenkanın bu duyğularını necə məhv etdiyini də göstərir.

Nikolenka Seryoja İvin adlı oğlana çox bağlanmışdı. Ancaq ona olan sevgisi haqqında danışmağa cəsarət etmirdi, onu gördüyünə sevindiyini ifadə edə bilmirdi. O, Seryojaya Sergey deyə müraciət edirdi. Çünki o, həssas bir uşaq idi. Əgər Seryoja deyə müraciət etsəydi bu artıq onunla dostluq qurmaq anlamına gəlirdi. Böyüdükcə qəhrəman uşaqlıqda dostluğa və yoldaşlığa belə ehtiyatlılıqla və soyuqluqla yanaşmasına çox təəssüflənirdi. Nikolenkanın İlenkaya olan münasibətində onun xarakterindəki başqa bir mənfi xüsusiyyət üzə çıxır. İlenka kasıb ailədən idi. O, Nikolenkanın ətrafında olan oğlanlar tərəfindən lağa qoyulurdu və təhqir edilirdi və bunların hamısında Nikolenka da iştirak edirdi. Ancaq sonra etdiyi hərəkətə görə utanc hissi keçirirdi. Nikolenka tez-tez etdiyi əməllərdən dərin peşmançılıq hissi keçirir və yaşadığı uğursuzluqlardan çox narahat olurdu. Bu onu düşünən, hərəkət və davranışlarını təhlil etməyi bacaran və böyüməkdə olan bir adam kimi xarakterizə edir. On bir yaşlı bu oğlan mehriban, səmimi, həssas bir ürəyə malik, daxil aləmi təəssürlərlə dolu bir qəhrəmandır. Nikolenkanın xarakterinin formalaşması onun əhatə edən mühitin müxtəlif insanları arasında baş verir: valideynləri, nənəsi, qardaşı, tanışları, müəllimi və d. Onların hər biri ilə münasibət qəhrəmanın qəlbində özünəməxsus, təkrarolunmaz bir iz qoyur və Nikolenkanın daxili aləminə, düşüncələrinə və hislərinə təsir göstərir. Həssas və hər şeyə diqqətlə yanaşan bu oğlan nəinki xarici aləmdə baş verən hadisələri həmçinin daxili aləmindəki dəyişikləri diqqətlə izləyirdi. Və bu diqqətlə yanaşma ona bir çox problemlərin öhdəsindən gəlməyə, düzgün nəticə çıxarmağa kömək edir. Və belə hesab etmək olar ki, bu düşüncə və diqqəti ilə Nikolenkadan gələcəkdə xeyirxah, diqqətli, məsuliyyətli və dürüst bir insan yetişəcəkdir.

Tolstoyun “Hərb və sülh” romanının qəhrəmanları Nataşa Rostova, Andrey Bolkonski, Pyer Bezuxovun da daxili aləmi, hiss və yaşantıları, psixoloji sarsıntıları mühitdə yaşanıb və cəmiyyətin içərisində formalaşır. Pyer Bezuxov romanın baş qəhrəmanlarından biridir. O, qraf Bezuxovun qeyri-qanuni oğlu xarici görünüşcə heç də gözəl olmayan kök, eynəkli, qısa kəsilmiş saçları ilə diqqət çəkən lakin xaraktercə sakit, ağıllı, hər şeyə həssaslıqla yanaşan, diqqətli bir gənctir. Roman boyunca Pyerin Andrey Bolkonskilə dostluğu, mason cəmiyyətinə qoşulması, müharibədə iştirak etməsi və Nataşa Rostovaya olan gizli, saf sevgisi onun daxili aləmində müxtəlif hissələrin yaşanmasına (səmimilik, mehribanlıq, inam və cəsarət, təəssüf və peşmançılıq, sevgi və s.) səbəb olur. O, ağıllı, fəlsəfi düşüncəyə malik, mülayim və mehriban, başqalarına şəfqətlə yanaşan, xeyirxahdır. Ən yaxın dostu Andrey Bolkonski Pyeri bütün dünyada yeganə “canlı insan” deyə xarakterizə edir. Romanın əvvəlində həyatının mənasını axtaran Pyer masonluq cəmiyyətinə böyük maraq göstərərək bu birliyə üzv olur. O, masonluqda ehtiraslardan qurtularaq ona əzab verən, onu narahat edən sualların cavabını axtarır: “Yüksək hikmət birdir. Yüksək hikmətin bir elmi var, o elm hər şeyin elmidir, bütün kainatı və insanın orada tutduğu yeri izah edən bir elmdir. Bu elmə yiyələnmək üçün öz daxili aləmini mütləq təmizləməli və təzələməlisən, buna görə bilməkdən əvvəl inanmaq və təkmilləşmək lazımdır” [4, s. 75] fikirlərini irəli sürən bu cəmiyyətin yalanlarını da Pyer tez bir zamanda başa düşür, onlardan uzaqlaşır, bacarıqsızlığı, etibarını və inamını üzündən təəssüf hissi keçirir.

Pyer Napoleonu dünyanın ən böyük insanı hesab edir, lakin tədricən məyus olur, ona nifrət edir və öldürmək arzusuna da çatır. Qəhrəmanın daxili aləmində bu dəyişməyə səbəb

olan müharibə zamanı döyüş və mübarizəyə baxmaq qərarına gələn və xalqın birlik gücünü hələ də başa düşməyən və baş verənlərin mənasını dərk etməyən Pyerin Borodino düşərgəsinə düşməsi olur. Həmin gün əsil həqiqətin sırası əsgərlər olan yerdə olmasını başa düşən knyaz Andreylə sonuncu danışıqları Pyer üçün çox şey ifadə edir. Napoleonu öldürmək üçün yandırılan və boş qalmış Moskvada Pyer insanların üzərinə çökmüş bu bədbəxtliklə mübarizə apararkən əsir düşür və həyatının ən dəhşətli dəqiqələrini əsirlərin cəzalandırılması və əzablara düşar olunması zamanı yaşayır. Pyer bunları unuda bilmir, müharibə mühiti, günahsız insanların əzabları daxilən inandığı hər şey alt-üst olur. Romanın sonunda – epiloqda Pyer xoşbəxt ər və gözəl atadır. Romanın əvvəlində leytenant, sonunda yaxşı karyera qurmuş, mükafatlara layiq görülmüş bir polkovnikdir.

Romanın baş qəhrəmanlarından biri də Andrey Bolkonskidi. Ailəsi çox zəngin, nəcib və hörmətli bir ailədir. Andrey yüksək təhsil və tərbiyə almışdır. Xaraktercə qürurlu, cəsarətli, ədəbli və dürüstdür. Romanın əvvəlində yaşadığı mühitdən və cəmiyyətdən narazı olan Andrey hərbi xidmətə, orduya gedir. Müharibə mühiti qəhrəmanın cəsarətli olduğunu nümayiş etdirir. Əsgərlər onu güclü, cəsarətli və tələbkar bir zabit kimi səciyyələndirirlər. Onun üçün şərəf, vəzifə və ədalət birinci yerdədir. Austerlis düşərgəsində baş verən döyüş zamanı Andrey Bolkonski üçün əsas missiya dövlətə xidmət etmək və qəhrəmanlıq göstərməkdir. Lakin döyüş zamanı yaralandığında o başa düşür ki, o daha çox sakitlikdə, ailə ortamında yaşamaq istəyir. Andreyin ailə mühiti də onu xoşbəxt etmir. Liza ilə evliliyi zamanı o, özünü bədbəxt hiss edir. Arvadının ölümü Andreyə olduqca böyük psixoloji sarsıntı yaşadır. O, uzun müddət özünə gələ bilmir. Qəhrəmanın daxili aləmində canlanma Rostovgilə qonaq gedərkən baş qaldırır. Nataşanın aylı gecəyə heyran olduğunu eşidərək həyatın gözəl olduğunu və sevginin, saf məhəbbətin mövcud olduğunu anlayır. Nataşanın onu Anatolla aldatmasından sonra hər şeyi unutmaq üçün Andrey yenidən müharibə mühitinə düşür. Borodino döyüşündə ölümcül yaralanan Andrey Moskvanı Rostov karvanında tərk edir. Nataşanı yenidən görəndə Andrey onu bağışlayır və sevginin gücünün əsl mənasını anlayır, amma sevgilisi ilə xoşbəxtliyi uzun sürmür. Andrey Bolkonski ölür.

Romanda yazıçının sevə-sevə təsvir etdiyi obrazlardan biri də Nataşa Rostovadır. Müəllifin qəhrəmanın xüsusi bir qayğı və sevgi ilə yanaşmasını oxucu da hiss edir. Nataşanın psixoloji aləmi, hiss və yaşantıları sevinci və kədəri mühitin və cəmiyyətin təsiri ilə açılır. Nataşa emosional və həssas, şıltaq və mehriban idi. O, xeyirxah əməllər etməyə qadir, digərlərinin fikir və arzularını öz arzularından üstün tutmağı bacaran bir qız idi. Müharibə zamanı o, ailəsini arabalarla yaralıları Moskvadan çıxarmağa səsləyir. Bu çətin vəziyyətə xalqına dəstək olmağa çalışır. Petyanın müharibədə həlak olmasından sonra anasına qayğı göstərir, ona dəstək olmağa çalışır. Nataşa xoşbəxtlik və sevgi mühitində böyüyür. Bu mühit onu gözəl qəlbli, sevgilə dolu, səmimi və mehriban bir qızı kimi yetişdirir. Nataşanın həyatı Andrey Bolkonski ilə görüşdən sonra dəyişir. Andreyi aldatdıqdan sonra böyük üzüntü və sarsıntı keçirən Nataşa həyatının ən çətin və əzablı günlərini yaşayır. Nataşanın yenidən həyata tutunması Andreyin onu bağışlaması ilə baş verir. Lakin əsil sevgini Nataşa Pyere qarşı hiss edir. Onlar bir-birini çox gözəl başa düşür və Nataşa gözəl həyat yoldaşı və layiqli ana olur.

Tolstoy qəhrəmanlarının formalaşması və dəyişməsi oxucunun gözü qarşısında baş verir. Müəllif “Dirilmə” romanında da qəhrəmanların mühitin və insanların onlara qarşı olan münasibəti zəminində formalaşmasını və eyni zamanda dəyişməsinə sənətkarlıqla nümayiş etdirmişdir. Katyuşa Nexlyudovu on altı yaşında ikən o, bibilərini görməyə gələndə görür və aşiq

olur. O zaman onların hisslərində olan saflıq və təmizlik sonrakı görüşləri zamanı heç də eynilə davam etmir. Qızın sevgisindən istifadə edən Nexlyudov onu aldadaraq tərək edir. Tolstoy yazır: “Aradan iki il keçdikdən sonra həmin bu qardaşoğlu müharibəyə gedərkən, yolüstü bibilərinin yanına gəlib, dörd gün orada qaldı və getməyinə bir gün qalmış, Katyuşanı yoldan çıxardı, axırncı gün ovucuna bir yüzlük basıb çıxıb getdi” [2, s. 12]. Bundan sonra Katyuşanın taleyində əzablı günlər başlayır. Evdən qovulan və uşağını itirən Katyuşa başqa-başqa insanların evində xidmətçilik edərək alçaldılır və artıq həyatın hər üzünü görmüş yazıq qızcığaz pis yollara düşür. Tolstoy cəmiyyətin insanın xarakterinə və daxili aləminə təsirlərini ustalıqla ifadə etmiş saf, nikbin və gözəl bir qızın necə çirkinləşməsinə, mühitin təsirindən əzilərək azğın yollara düşməsinə göstərir. Romanın “Dirilmə” adlandırılması təsadüfi deyildir. Yazıçı romanda qəhrəmanın ruhi əzablarını, daxili mübarizəsini sənətkarlıqla ifadə etmişdir və gənc qəhrəmanın məhv edilmiş daxili aləminin yenidən dirilməsini ustalıqla nümayiş etdirmişdir. Bu dirilmə prosesində iştirak edən əsas obyekt mühit və insanlardır. Həbsxana mühiti və tanış olduğu yeni insanlarla ünsiyyət quran Katyuşa həyata yenidən inanır, yaxşılığın və insanlığın ölmədiyini başa düşür, və beləliklə həyata tutunur, insanlara qarşı olan inam hissi yenidən baş qaldırır. Katyuşanın yaşadıkları – insan və qadın ləyaqətinin ən dəhşətli təhqirləri belə onu həyatdan zövq almaq, insanlara yazığı gəlmək və sevmək qabiliyyətindən məhrum etmədi. Katyuşa hər zaman insanlara yaxşılıq etməyə hazırdır. Səmimiyyət, xüsusi diqqət qəhrəmanın simasında, danışığında və münasibətində hər zaman özünü göstərməkdədir. Katyuşa onun yanına həbsxanaya gələn Nexlyudovdan heç vaxt özü üçün nə isə etməsini istəmir. O, həbsxanada əzablı və çətin günlər yaşayan yoldaşları üçün Nexlyudovdan kömək istəyir, çünki Katyuşanın xarakterindəki ən gözəl cəhət insanlara qarşı olan səmimiyyət, sevgi və şəfqət hissləridir. Həbsxanada və Sibirə gedən yolda müdiriyyətin məbuslara qarşı olan qəddar və amansız münasibətini Katyuşa əzabla qəbul edirdi və dərin təəssüf hissi keçirirdi. Katyuşa danışarkən indi tanıdığı bu gözəl, mehriban insanların həyatda olmasını təəvvürünə gətirə bilmədiyini Nexlyudova söyləyir. Onlarla ünsiyyət Katyuşa üçün həyatın heç bir anlayışı olmayan maraqlı tərəflərini açıb göstərdi. Onların səmimiyyəti qarşısında Katyuşa həyata inam, yaxşılıq və xoşbəxt olmaq ehtimalına yenidən qovuşur.

Romanın digər baş qəhrəmanı Nexlyudovdur. Nexlyudov xarakteri gərgin mənəvi axtarışlar, mənəvi özünüinkışaf etdirmək istəyi, özünə və ətraf mühitə qarşı məsuliyyət, vicdan əzabı və sorumluluq kimi xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Nexlyudov Katyuşanı ilk gördüyündə düzgün, vicdanlı, fədakar, hər zaman yaxşılıq etməyə hazır bir gənc idi. Katyuşaya qarşı etdiyi rəzilliyin səbəbi sevgi deyildi. Çünki, Tolstoya görə sevgi pak və təmiz bir hissdir. Günahsız bu gənc Katyuşanı təmiz ürəklə sevir. Nexlyudovu korlayan Peterburqdakı mühit və cəmiyyəti, hərbi xidmət oldu. Tolstoy Nexlyudovun öz vicdanını və şəxsi fikrini deyil digərlərinə qulaq asıb, onlar kimi olmağa çalışmaqda səhvə yol verməsini ifadə edir. Katyuşanı aldadaraq Nexlyudov onun qarşısında günahını hiss etmir yalnız onu narahat edən başqalarının onun davranışı haqqında nə düşüncəsidir. Onun fikrincə əgər hər kəs bunu edirsə demək belə də olmalıdır. Məhkəmə zamanı da O, Katyuşanı tanıyaraq onun qarşısında öz günahını başa düşür lakin onu əsas qorxub çəkdiyini Katyuşanın onu tanıması və insanların qarşısında rəzil olmasıdır. Bir qızcığazın həyatını məhv etməsini Nexlyudov anlayır və bu zaman da Nexlyudov Katyuşaya olan münasibətinin ətraf mühitdəki insanların fikir və düşüncələrinə nə qədər zidd olduğunu da dərk etmiş olur. Beləliklə, Nexlyudovun düşüncələri ilə cəmiyyətin fikirləri arasındakı təzad bu dəfə onun davranışlarına təsir göstərmir. O, hətta səhvini düzəltmək üçün

Katyuşa ilə evlənməyə də razı olur. Romanın əvvəlində Nexlyudov hər kəsin etdiyi kimi rəftar etdi, lakin sonra ictimai rəyə zidd hərəkət etməyə başladı. Nexlyudovun dirilişi insan həyatının əsas qanununun cəmiyyətin sevgisindən ibarət olmasına gətirib çıxarır. İnsanlar bir-birinə qarşı sevgiyə, hörmət və qayğı ilə yanaşmalıdırlar. Tolstoy romanda diriliş fəlsəfəsinə yönələn Nexlyudovun hisslərini belə ifadə edir: “Nexlyudov yeni, məchul və gözəl bir dünyanı kəşf etmiş bir səyyahın hiss etdiyi sevinc hissi duyurdu” [3, s. 196]. Beləliklə, Tolstoyun qəhrəmanı hamı kimi adi, normal bir insandır, hətta çoxlarından yaxşıdır çünki dirilmə işığına yaxındır, həqiqətin yolundadır.

Tolstoyun ən uğurlu romanlarından biri “Anna Karenina” romanıdır. Romanda qəhrəmanların psixoloji yaşantıları cəmiyyət içərisində yaşanır. Roman boyunca Anna tək-cə özü ilə deyil mühitlə, cəmiyyətlə mübarizə aparır. Onun psixoloji vəziyyətinin dərinləşməsinin səbəblərindən biri də mühit, onu qınayan insanlardır. Anna varlı, ağıllı, gözəl bir qadındır. O, sevgiyə inanır. Lakin sevgi onun üçün romantik, ay işığı altında gözəl bir görüşlə kifayətlənmir. Annanın sevgisi xoşbəxt ailə, dostluqdan ibarətdir. Məhz saf sevgiyə olan meyllilik və özünə qarşı dürüstlük onun yaşadığı cəmiyyətdən uzaqlaşdırır. Onsuzda Karenina yüksək cəmiyyətin xanımlarına bənzəmir. O, sadəlik və səmimiyyətlə dolu bir qadın olaraq istənilən xırda bir yalandan da uzaq olmağa çalışırdı. O, ailə qurmuşdu. Lakin xoşbəxt deyildi, hər zaman özünü tənha hiss edirdi. Həyat yoldaşı Alekseyi Anna sevmirdi və bütün sevgisini və diqqətini oğlu Seryojaya yönəltdi. Və o inanır ki, möhkəm bir ailə üçün fədakarlıq etməyə dəyər. Lakin Annanın xarakterindəki bir sıra cəhətlər bir-birinə zidd idi. O eyni zamanda hesab edir ki, sevgi hər şeydən, hər bir vəzifədən üstündür. Ona görə də evliliklərinin ən böhranlı vəziyyətində Aleksey Kareninin cəmiyyətə güclü sarsılmaz bir nikah nümayiş etdirmək təklifində imtina edərək onu tərək edir. Anna Vronskiyə etiraf edir: “Dünən Aleksey Aleksandroviçlə bərabər evə qayıdarkən mən hamısını açıb ona söylədim. Dedim ki, mən artıq onun arvadı ola bilmərəm” [1, s. 418]. Beləliklə, Annanın həyatdakı yeganə dayağı Vronskiyə qarşı olan sevgisi olur və bu sevgi əslində Annanın ən böyük fəlakətinə çevrilir. Anna evdən getsə də oğluna hər zaman sadıq qalır. Və məhz buna görə də kiçik oğlunun ad gününü təbrik etmək üçün Anna öz keçmiş evinə gizli şəkildə girir. Annanın Vronski ilə həyatı da o qədər ürəkaçan deyil. Vronskinin daxili aləmində baş verən dəyişikliklərin səbəbini Anna özündə axtarır, Vronskinin onu daha sevmədiyini və ona məcbur olduğu üçün onunla yaşadığını düşünür. Eyni zamanda Anna yüksək cəmiyyətdən də qovulmuş bir vəziyyətdədir. Onun yüksək cəmiyyətdə hər hansı bir görüntüsü qınağa, hörmətsizliyə və təhqirə səbəb olur. Bu cəmiyyət gizli xəyanəti az da olsa qəbul edə bilirdisə açıq-aşkar sevgi münasibətlərini tamamilə rədd edir və qəbul etmirdi. Anna Arkadyevnanın həyatı daxili gərginliklərlə və həyata keçməmiş müstəqillik arzuları ilə dolu idi. O, hər şey ilə, hamı ilə, hətta, öz həyatı ilə mübarizə aparır. Onun özünə qəsd etməsini bir çox tərəfdən müzakirə etmək olar. Bəziləri üçün bu qəhrəmanın ruhunun zəifliyidirsə bəziləri üçün güclü olmasıdır. Anna cəmiyyətin, zamanının qəbul edilmiş qanunlarına, təməllərinə qarşı mübarizə aparır. Romanın baş qəhrəmanlarından biri də Vronskidir. Tolstoyun digər qəhrəmanları kimi Vronski də mürəkkəb, psixoloji cəhətdən qeyri-sabit və dəyişkəndir. Və onun bu psixoloji yaşantıları onun əhatə edən mühit və cəmiyyətdə baş verirdi. Bu gənc, yaraşlıq oğlan kəskin və nəzərəcarpacaq şəkildə dəyişir. Romanın əvvəlində yaraşlıq, özündən razı, baxımlı bir gənci romanın mərkəzinə çatarkən dəyişdiyini görürük. Və deyərdim ki, heç də yaxşı tərəfə dəyişmişir. Anna ilə yaşamağa başlayarkən üzərinə düşən məsuliyyətdən, yüksək cəmiyyətə çıxışları azaldığı üçün o, yavaş-yavaş solğunlaşmağa

başlayır. Tolstoy artıq onu əvvəlki kimi cəlbədedici, baxımlı və xoşbəxt təsvir etmir. Müəllif yəqin ki, vurğulamaq istəyir ki, Vronskinin Anna ilə münasibəti yüksək cəmiyyətin yüngül, gündəlik əlaqəsindən daha ciddi bir yükün altına girməsinə, psixoloji cəhətdən mürəkkəb bir sevgi əlaqəsinə çevrilməsinə o, mənəvi cəhətdən hazır deyildi. Annanın əzablarını da artıran bu idi. O, Vronskinin vəziyyətini, mənəvi dəyişkənliyini hiss edirdi və bunu tamamilə səhv şəkildə, Vronskinin onu daha sevməməsi ilə əlaqləndirirdi. “Anna Karenina”nın son səhifələrində Vronski yorğun, qocalmış, üzgün bir vəziyyətdədir. Onun gözləri daha əvvəlki kimi gülmür və əzablarla doludur. Əlbəttə ki, gənc, yüngül həyat tərzini keçirən bir hərbiçi üçün həqiqi bir dram yaşamaq çox çətin idi. O, tamam başqa cür tərbiyə almışdı və belə vəziyyətlərə heç də hazır deyildi. Vronski xarakterini birmənalı qiymətləndirmək olmaz. Vronskinin başqasının arvadına qarşı olan çılğın sevgisi olmasaydı o, həyatda çox şey əldə edə bilirdi. İlk növbədə o, parlaq bir hərbiçi idi. Karyerasında çox qabağa gedə bilirdi və ya İtaliyada olarkən çox gözəl əsərlər çəkmişdi. Rəssamlıqla da məşğul ola bilirdi. Lakin müəllif qəhrəmanının xarakteristikasını ifadə edərkən onun mənəvi cəhətdən bütöv bir insan olmadığını ifadə edir. Bəli, o, qabiliyyətli, bacarıqlı və yaraşlıq idi amma onun mənfi cəhəti bir şeyə tam olaraq təslim ola bilməməsidir. O, başladığı hər işi yarımçıq qoyur. Onun istər ailə və sevgi münasibətləri istərsə də ictimai fəaliyyəti dərin, tam və güvənli deyildir. Digər məsələlərdə Vronski günahsızdır, hətta Annanın intiharını da belə. Çünki o, Annanın mənəvi dünyasının dərinliklərini anlama bilməmişdi. Sevgilisinin belə bir addım ata biləcəyini ağına belə gətirə bilməzdi. Bu mənada Annanın əri Aleksey onu daha yaxşı tanıyırdı nəinki Vronski. Beləliklə, Vronski Annanı bütün qəlbi ilə sevirdi. Onun üçün hər şeydən keçməyə hazır idi. Amma yenə də Annanın ona verdiyi böyük məhəbbətə layiq deyildi.

Tolstoy qəhrəmanlarının xarakteristikasını və psixoloji yaşantılarını sosial mühitlə əlaqəli şəkildə ifadə edir. Belə ki, Anna Karenina və Vronski onları əhatə edən mühit və yüksək cəmiyyət tərəfindən təhqir və qınaqla qarşılanmasaydılar Anna çatdığı psixoloji intihar dərəcəsinə yaşamaya da bilirdi və ya Vronski üçün Anna ilə birgə həyat o qədər də mürəkkəb və əzablı olmaya da bilirdi. Əlbəttə, Annaya bir tərəfdən əzab və psixoloji sarsıntı yaşadan məsələ oğlu Seryojadan ayrı qalması idi. Lakin yenə də cəmiyyətin anlayışlı yanaşması və Annaya qarşı əri Aleksey Kareninin insafı və güzəştli münasibəti, Annanı oğlundan ayırmaq niyyəti hadisələrin başqa cür inkişaf etməsinə gətirib çıxarırdı. Beləliklə, Annanın mənəvi cəhətdən ruhu sakitlik tapardı. Onun yaşadığı onun üçün bu qədər əzablı və utandırıcı olmazdı. Beləliklə, dahi Tolstoy bir daha sosial mühitin və cəmiyyətin bir hissəsi olan insanların bir-birinə qarşı olan münasibətinin insan psixologiyasında, insanın mənəvi aləminin, daxili dünyasının formalaşmasındakı əvəzsiz rolunu nümayiş etdirdi. Qəhrəmanlarının psixoloji yaşantılarında mühit və cəmiyyəti günahlandırmaqda Tolstoyun məqsədi insanları bir-birinə qarşı daha anlayışlı, səmimi, insafı yanaşmasını təbliğ etməkdir. Çünki bir insanın böyüməsində, inkişafında, bir şəxs olaraq formalaşmasında, taleyinin yaşanmasında sorumluluq yalnız insanın öz üzərinə düşür. İnsan sosial mühitdə formalaşır, inkişaf edir, cəmiyyət tərəfində pis və yaxşı şəkildə qəbul edilir. Məhz sosial mühit insan psixologiyasının formalaşması üçün əsas, zəruri və dəyişməz bir amildir. Tolstoy da insan amilini dərinlən anlayan psixoloq olduğu üçün əsərlərində qəhrəmanlarının daxili aləminin açılmasında, mənəvi cəhətdən dəyişməsində, pis və ya yaxşı tərəfə inkişaf etməsində mühit və cəmiyyəti əsas amil kimi şərtləndirmiş olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Tolstoy L.N. Anna Karenina. VIII c., Bakı, 1980, 579 s.
2. Tolstoy L.N. Dirilmə. XII c., Bakı, 1983, 224 s.
3. Tolstoy L.N. Dirilmə. XIII c., Bakı, 1983, 295 s.
4. Tolstoy L.N. Hərb və sülh. II c., Bakı, 2016, 392 s.
5. Agamirzayev A. The place of russian migration literature in the teaching of “world literature” (ideological and political directions of migration literature and “world literature”) // Norwegian Journal of Development of the International Science, 2022, v. 82, pp. 47-51.
6. Aghamirzayev A.C. Historical and cultural formation, evolution and ideological direction of Russian emigration literature // Technium Soc. Sci. J., 2021, v. 23, p. 755.
7. <https://www.literaturus.ru/2018/01/kritika-lev-tolstoj-otzyvy-sovremennikov.html>.

Azərbaycan Dövlət Pedagoqika Universiteti
E-mail: baku_2007@mail.ru

Aynur Badalova

PSYCHOLOGICAL EXPERIENCES OF LEO TOLSTOY'S CHARACTERS IN THE CONTEXT OF MILIEU AND SOCIETY

Psychologism is the leading technique in the creativity of the great writer Leo Tolstoy. In his creativity, the writer used various aesthetic possibilities of psychologism, one of which is the milieu and society, which is the main way of revealing the inner world of the protagonist. Tolstoy's heroes were formed in a milieu and developed in society. The article shows the influence of the milieu and society on the spiritual world of the heroes in the novels and in the author's story. Tolstoy described the characteristics of the characters and their psychological experiences in relation to the social milieu. Thus, the great Tolstoy once again demonstrated the irreplaceable role of the social milieu and society in human psychology, in the formation of the spiritual world and the inner world of a person.

Keywords: *hero, inner world, behavior, person, milieu, society.*

Айнур Бадалова

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ОПЫТ ПЕРСОНАЖЕЙ ЛЬВА ТОЛСТОГО В КОНТЕКСТЕ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ И ОБЩЕСТВА

Ведущий прием в творчестве великого писателя Л.Н.Толстого – психологизм. В своем творчестве писатель использовал различные эстетические возможности психологизма, одна из которых – среда и общество, являющаяся основным способом раскрытия внутреннего мира главного героя. Герои Толстого формировались в среде и развивались в обществе. В статье показано влияние окружающей среды и общества на

духовный мир героев в романах и повестях автора. Толстой выразил характеристики героев и их психологические переживания в связи с социальной средой. Таким образом, великий Толстой еще раз продемонстрировал незаменимую роль социальной среды и общества в психологии человека, в формировании его духовного и внутреннего мира.

Ключевые слова: *герой, внутренний мир, поведение, человек, среда, общество.*

(Akademik Muxtar İmanov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 12.07.2023

Son variant 31.07.2023

UOT 82.02

SƏBİNƏ DÜNYAMALIYEVƏ

HÜSEYN CAVIDİN “İBLİS” DRAMINDA FREYDİZMİN İZLƏRİ

XIX və XX əsrlər Şərq və Qərb mədəniyyətində, ədəbiyyatında, fəlsəfəsində bir çox nəzəriyyələrin, cərəyanların yarandığı dövrdür. XX əsrdə yaranan nəzəriyyələrdən biri freydzizm nəzəriyyəsidir. İnsana fərd kimi yanaşan freydzizm insanın şüuraltı proseslərinin səbəb olduğu davranış dəyişikliklərini analiz edən metapsixoloji nəzəriyyədir. Bu nəzəriyyənin təzahürlərinə bədii ədəbiyyatda da rast gəlirik. Hüseyn Cavidin “İblis” dramında bəşəri ideyalar üçün mübarizə aparan Arif surətindəki mənəvi tənəzzülü freydzimin əlaməti – libidoların təsiri kimi təhlil etmək mümkündür. İblis obrazı məqalədə Arifin təhtəşüurunun bir hissəsi olan “O” kimi təqdim edilmişdir. İblis Arifin ruhunun dərinliklərindən gələn arxetipin reallığıdır. Freyd insanın təhtəşüurunda “O” və “Mən” arasında daima mübarizə getdiyini göstərərəkən, şəxsiyyət və ictimai mühit arasındakı münasibətlərə nəzər yetirməmişdir. Buna görə də, “arifləşmə” üçün mübarizə aparan, lakin şəxsiyyət kimi tam formalaşmayan Arif İblisə məğlub olur. İblis – Arifin təhtəşüurunun bir hissəsi olan “O” intiqam hissində olan enerji çoxluğu vasitəsilə Arifin həqiqət uğrunda mübarizəsində məğlub olmasına səbəb olmuşdur. Fərd və ictimai mühit arasındakı münasibəti əsas götürən freydzizm nəzəriyyəsinə tənqidi münasibət Arif obrazının təhlilində hərtərəfli göstərilmişdir. Birinci Dünya Müharibəsi dövründə yazılan “İblis” əsərində Cavid müharibə, cinayətlər kimi ağır faciələrə səbəb olan hadisələrin əsas səbəbini insan düşüncələri ilə bağlayır, iradənin gücünü nəzərə almayan freydzizm nəzəriyyəsinə tənqidi yöndən yanaşır.

Məqalədə freydzimin ilkin qaynaqları da araşdırılmış və bu nəzəriyyənin kökünün Şərq bədii-fəlsəfi təlimlərdən, həmçinin Səlahəddin Xəlilovun araşdırmalarına əsaslanaraq, Ş.Sührəvərdinin “İşraqilik” fəlsəfəsindən də qaynaqlandığı diqqətə çatdırılmışdır; eyni zamanda freydzimin ilkin kökləri – sufilik və zərdüşt dini-fəlsəfi təlimlər arasındakı oxşar və fərqli məqamlara da nəzər yetirilmişdir.

Açar sözlər: freydzizm, Hüseyn Cavid, libido, “İblis” faciəsi, Arif.

XIX əsrdə elmi tərəqqinin inkişafı, təbiət elmlərindəki yeniliklər elmdə, cəmiyyətdə insanların davranışlarına baxış prizmasında ziddiyyətli fikirlər yaratdı. Bu ziddiyyətli fikirlər XIX və XX əsrlərdə Şərq və Qərb ədəbiyyatında, fəlsəfəsində bir çox yeni nəzəriyyələrin, cərəyanların yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə nəzəriyyələrdən biri XX əsrdə yaranan freydzizm nəzəriyyəsidir. Freydzizm elmi ədəbiyyatlarda metapsixoloji nəzəriyyə kimi öyrənilsə də, bu nəzəriyyənin ədəbiyyatda təzahürlərinə də rast gəlirik. Bədii ədəbiyyatda freydzizm obrazların ziddiyyətli davranışlarında, onların fərdi istəkləri və idealları arasında qaldıqları psixoloji vəziyyətlərində nümayiş etdirilirdi. Ədəbiyyatın ideyaca zənginləşdiyi XX əsrdə yaşamış mütəfəkkir fikir sahibi Hüseyn Cavidin “İblis” dramında freydzimin izləri ilə qarşılaşırıq. Bu faciə 1918-ci ildə – Birinci Cahan Müharibəsi dövründə müharibə əleyhinə yazılmış adı bir əsər deyildir. Bizim fikrimizcə, faciədə Cavid insan psixologiyasındakı ziddiyyətləri, dəyişiklikləri freydzimin tənqidi kimi diqqətə çatdırırdı.

Alman filosofu Ziqmund Freydin freydzizm nəzəriyyəsinin mərkəzində insanın şüuraltı psixi prosesləri – təhtəşüur hadisəsi dayanır. Freyd təhtəşüuru 3 hissəyə bölür: “O” yaxud “JD”, “Super eqo” və “Mən”. “O” – həzz, zövq, “libido”, həvəslərin məkanı, qeyri-şüuri davranışlar; “Super eqo” – vicdan, cəmiyyət qaydaları, kütlə psixologiyası; “Mən” – özünü-qoruma, reallıq, məntiq. “Mən” “O” və “Super eqo” arasında tarazlığı qoruyur.

Freydzizm nəzəriyyəsi elm aləminə Ziqmund Freydin (1856-1939) adı ilə düşməsinə baxmayaraq, onun bir çox parametrləri Freyddən əvvəl Şərq ədəbiyyatında, fəlsəfəsində – zərdüşt, sufilik fəlsəfəsində, Ş.Sührəvərdi əsərlərində fərqli yanaşmalarla nəzərə çatdırılmışdır.

Kainat ikiləşmədən ibarətdir. Canlılar və cansızlar, işıq və qaranlıq təbiətin yaratdığı ikiləşmədir. Qaranlıq işığın olmamasından yarandığı kimi, şərdə xeyrin olmamasından, ya da məhv edilməsindən yaranmışdır. Xeyirlə şərin mübarizəsi həm fəlsəfənin, həm dinin, həm də bədii əsərlərin əsas mövzu sütunlarından biridir. Zərdüşt fəlsəfəsində daima nur və zülmətin mübarizəsi verilirdi; Şərq fəlsəfəsi mənəvi saflığın – nurun qalibiyyətinə çalışırdı. Bu fəlsəfədə insanın kamillik zirvəsinə çatmağında 3 amilin vacibliyi vurğulanır: təmiz bədən, təmiz söz, təmiz əməl [2, s. 202]. Zərdüşt fəlsəfəsinə dini və mifoloji təlim kimi yanaşıldığında xeyir allahı Hörmüzd (Ahuramazda), şəh allahı Əhrimən (Anqramanyu) obrazları ilə göstərilir və bu tanrılar bir-biri ilə mübarizədə təsvir edilirlər. “Şəh, zülmət insan qəlbinə çökəndə dözülməzdir, şəh işlərin başlanğıcıdır, onu elə bətdəcə “məğlub etmək”, boğmaq gərəklidir ki, fitnəkarlıq törənməsin” [2, s. 190]. Elməddin Əlibəyzadənin Avestanın təəənnüm etdiyi fikirlərdən bəhs edərəkən yazdığı bu fikirlər freydizm nəzəriyyəsində metapsixoloji formada öz əksini tapmışdır.

Şərq fəlsəfəsinin əsas ideya sütunlarından biri olan sufilik təlimində isə insanın ikili mahiyyəti ilə qarşılaşırıq. Bu fəlsəfi və poetik hadisədə İblis və Mələyin insanda yaratdığı ikilikdən bəhs edilir. “Həqiqi varlığı əks etdirən” təəəvvüf fəlsəfəsinə görə, insan mənəvi cəhətdən təmizlənmək, kamilləşmək üçün daima sınağa çəkilir. Kamil insan daxilindəki nəfs, tamah kimi mənfi emosiyalara qalib gəlib, ikilikdən qurtulub təkliyə – cisimdən xilasa çatır. Şimali Karolina Universitetinin dosenti Laura Mckinney yazırdı: “Əldə etdiyimiz ən maraqlı psixanalitik təkliflər arasında Zigmund Freyding metapsixologiyası, insan zəhninin necə qurulduğu və işlədiyi barədə zəngin bir təkliflər toplusu, lakin bunun təəəvvüfdən sui-istifadə etdiyini və qaranlıq olduğunu söyləmək olar” [12].

Səlahəddin Xəlilov “Fəlsəfə: tarix və müasirlik (fəlsəfi komparativistika)” kitabında qeyd edirdi ki, freydizm nəzəriyyəsini əsas əlamətləri Freyddən əvvəl XII əsrdə yaşamış Şihabəddin Yəhya Sührəvərdinin əsərlərində verilmişdir. Sührəvərdinin “İşraqilik” fəlsəfəsində Freyding elm ələminə təqdim etdiyi insanın şüüraltı proseslərinin bir çox parametrləri göstərilmişdir. “Ş. Sührəvərdi Z. Freyddən səkkiz əsr əvvəl yazırdı: “Bütün hərəkətverici və dərkedici qüvvələrin daşıyıcısı heyvani ruhdur... Hilmi Ziya Ülken yazır ki, Sührəvərdiyə görə, müşahidə və duyğular sayəsində insan aldana bilər” [7, s. 127]. Bu faktlar sübut edir ki, Şərq sivilizasiyasının Qərb sivilizasiyasına təsiri freydizm nəzəriyyəsini yaranmasına yol açmışdır.

Hər iki təlim – sufilik və zərdüşt fəlsəfəsi insandakı ruhun əhəmiyyətini vurğulayaraq insana şəxsiyyət kimi yanaşır. Amma insana fərd kimi yanaşan freydizm insanı ideallaşdırmır və insanların müəyyən psixik məqamlarda qeyri-şüuri davranışlar nümayiş etdirməyinin mümkünliyünü də göstərirdi. O həm bəzi fiziki xəstəliklərin (iflic), həm də insanlarda davranış dəyişimlərinin səbəbini insanın sinir sistemi ilə deyil, onun şüuri, psixi vəziyyəti ilə bağlı olduğunu sübut etməyə çalışırdı. Freydizm nəzəriyyəsi şəxsiyyət və ictimai mühiti yox, fərd və ictimai mühiti qarşılaşdırən metapsixoloji nəzəriyyədir; eyni zamanda bu nəzəriyyə insanın impulsiv xarakter daşıyan davranışlarını göstərərəkən, ali, mürəkkəb psixi prosesi – ağıl və iradənin birliyi konsepsiyasını nəzərə almırdı. “At least in the popular understanding of Freud’s views, this further discredited even the ideal of rationality in human affairs by interpreting anything people might say as being mere surface manifestations of soma unavowed and unconscious motive” [13]. (Ən azından Freyding fikirlərinin məşhur anlayışında bu, insanların deyə biləcəyi hər şeyi hansısa açıqlanmayan və şüursuz motivin sadəcə səthi təzahürləri kimi şərh etməklə, insan işlərində rasionallıq idealını da gözdən saldı).

Hüseyn Cavid 1918-ci ildə “İblis” faciəsini yazdı. Bir çox dəyərlı alimlərimiz bu surəti tarixi tip kimi (Abdulla Şaiq), mifoloji obraz kimi, həmçinin demonizmin ifadəsi kimi təhlil

etmişlər. Məsələn, Əjdər Tağıoğlu “Dünya romantizm ənənələri və Hüseyn Cavid” monoqrafiyasında İblisi müsbət obraz kimi təhlil edərək onda demonizm fəlsəfəsinin əlamətlərini görür, bu surəti Devuşun – Divin aynası kimi – Allahın inkarı formasında təhlil edirdi. Əsərdəki mifoloji obrazlar “şəxsiyyət və cəmiyyət” probleminin qarşılığı kimi verilirdi.

Məsud Əlioğlu “İblis”i təzadlı ideyalar üzərində qurulan bir əsər kimi qiymətləndirərək yazırdı: “İblis” haqqında faciə başdan-başa bədii simvollar, rəmzi işarələr, təzadlı ideyalar üzərində qurulmuşdur... Təfəkkürün istiqamətini fənalığa və xudbinliyə, inamsızlığa və inkarçılığa sövq edən mövhumu qüvvədir. O, insan təbiətini öyrənmək və araşdırmaq məqsədi ilə ciddi axtarışlar aparır, və sübuta yetirməyə çalışır ki, bir-biri ilə uyuşmayan, təzad təşkil edən eybəcər və təmiz ehtirasların mənbəyi “sırlı” bir varlıq olan insanın öz xislətidir” [3, s. 145].

İblis obrazında dərin mənəvi məzmun var. Çünki Cavidin İstanbulda oxuyarkən aldığı təhsil, oxuduğu Şərq və Qərb filosoflarının, ədiblərinin – Zərdüşt, Aristotel, İbn Sina, Nitsşe, Rza Tofiq, Tofiq Fikrət, Namiq Kamal, Əbdülhəqq Hamid və başqalarının fəlsəfi və ədəbi əsərləri Cavid təxəyyülündə insana cisim və ruh kimi yanaşmada fərqli baxış bucaqları yaratmışdı. Əsərdə vahid zaman və məkan anlayışı yoxdur. Birinci pərdə “Bağdad civarında” bir meşəlikdə baş versə də, Məmməd Cəfər doğru qeyd edirdi ki, Cavid zaman-məkan məsələsinə bir o qədər önəm verməmişdir [8, s. 115]. Çünki Cavid əsərdə insanların daxili aləmini, şüuraltı ruhi çəkişmələrini göz önündə cəmləşdirirdi. Abdulla Şaiq 1925-ci ildə “Maarif və mədəniyyət” məcmuəsində yazırdı ki, “Cavidin İblisi bildiyimiz əsatiri iblis deyildir. O, “atəşli müəmma”, insanlara hər cürə fənalığı yandıran, vəhşətlərə sürükləyən maddi ehtirasın simvoludur” [10, s. 130]. Freyd ehtiras, zövq kimi duyğuları libidoların tərkib hissəsi kimi təqdim edərək, bu hisslərin intuitiv xarakter daşdığını diqqətə çatdırırdı.

İblis Arifin ruhunun dərinliklərindən gələn arxetipin reallığıdır. Əsərdəki dialoqlara, re-markalara diqqət etsək görərik ki, əslində burada obraz olaraq göstərilən surətlər bir insanın daxili aləmidir. Cavid demək istəmirdi ki, insan iblisdir, şair demək istəyirdi ki, insanda mənəvi ikiləşmə var və kamil insan içərisindəki şəh hissləri öldürməyi bacarandır. “...İblis xəyali-fantastik və mövhumu qüvvə kimi mücərrəd bir aləmdən –“qeybdən nazil” olmamışdır. O, insanın ikinci dünyasından – ruhi aləmindən baş qaldırmışdır” [3, s. 151]. Bu ruhi aləm libidoları özündə birləşdirən “O” təhtəşüur hadisəsidir.

XIX əsrdə yaşamış alman filosofu Hegel (1770-1831) deyirdi ki, “Şərqli həmişə gerçəkliyi təxəyyülün qüvvəsiylə bəzəyir. O, hər bir predmeti obraza bürüyür” [4, s. 16]. Belə obrazlardan biri də Cavidin İblis obrazıdır. “Baxtı yazırdı ki, sözün əsl yaşam vəziyyəti dialoqdur. Məhz dialoqda söz öz gizli həqiqətini bürüzə verir. Cavid də dialoqların köməkliyi ilə Arifin təhtəşüurundakı “O”-nun güzgüsü kimi İblisi yaradır. İblis deyir:

Dəryələrə hökm etmədə tufan
Səhraları sarsıtmada vulkan,
Sellər kibi aqmaqda qızıl qan,
Canlar yaqar, evlər yıqar insan... [5, s. 7].

Bu insan, iblis Yunqun kölgə effektinə də uyğun gələn insandakı “O” təhtəşüur prosesidir. Ancaq insanlara ədəbiyyat, din bu “JD”ni “Mən”in köməkliyi ilə idarə etməyi, insana öz ruhunu daima təkmilləşdirməyi təbliğ etmişdir.

Dramın ilk pərdəsində inandığı ideyalar arxasınca gedən, vicdanı özünə rəhbər tutan Arif vicdana əsaslanmayan fəlsəfəni vəlvələ adlandırır, kamilliyin – irfanın yalnız vicdanla mümkünlüyünü bildirirdi.

Hər fəlsəfə bir vəlvələ, hətə tatlı xəyalat,

Yoq rəhbəri-viddan;
Sənsiz doğamaz qəlbimə, viddanıma, heyhat,
Bir şö'leyi-irfan [5, s. 9].

Əsərin əvvəlində nəfs düşkünü olan, haqsızlığın, zülmün tüğyan etdiyi cəmiyyətlə, insanlarla yaşaya bilməyən Arif üsyan edir, “Yar beynimi, aç qəlbimi! Eyvah, açamazsın” [5, s. 10] deyərək, düşüncələrindəki həyatla yaşadığı həyat arasındakı əksliyi qəbul edə bilmirdi. Arif “JD”ni hərəkətə keçirən zaman, məkan, səbəbiyyət üçkəninin insanda yarada biləcəyi enerji ağırlığının skeptik düşüncələrdə olan, tam şəkildə “arif” olmayan şəxsdə davranış dəyişikliklərinə səbəb ola biləcəyini dərk edə bilmirdi; eyni zamanda, insanı bir bütün kimi – rasionel və irrasionallığın vəhdəti kimi də qəbul etmirdi.

İblis son pərdədə deyir:
Bir zamanlar cəbərut aləminə
Həp ucar, həp öyünürdün də, bu nə?
Vurulub bir qıza pəbus oldun,
Xırsəz oldun, meyə mənus oldun.
Haqqı, vicdanı bıraqdın, getdin.

(İxtiyar getdiyi tərəfə işarətlə)

O səfilin qızını məhv etdin.
Dökülən qanlara həp düşman ikən,
Oldun öz qardaşının qatili sən [5, s. 101].

Bu misralardan aydın olur ki, “O” qalib gələndə İblis bəşəriyyətə hakim olur. İblis – Arifin təhtəşüurunun bir hissəsi olan “O” intiqam hissində olan enerji çoxluğu vasitəsilə Arifin həqiqət uğrunda mübarizəsində məğlub olmasına səbəb olmuşdur. “Vəhşiliklərə qarşı üsyanı bütün dünyaya, Allaha qarşı etiraza çevrilən Arif, hər şeyin məhvinə tələb edir. Bu çılgın üsyanıyla da o, Tanrıya yox, İblisə yaxınlaşır. Ənənəvi Arif obrazı Hüseyn Cavidin yaradıcılığında zamanın sınağına dözmür” [9, s. 45]. Qəhrəmanın adından da göründüyü kimi, Cavid Arifi zamanın sınağından çıxarmaq istəmişdir, ancaq Arif şəxsi istəklərinə yenilərək fərd kimi hərəkət etmişdir. Professor Səlahəddin Xəlilov yazırdı: “Mühit nə qədər eybəcər olursa olsun, insan öz şəxsi-mənəvi dünyasında zəiflik göstərməsə, səhvə yol verməsə, məğlub olmaz. İblisə yol açan belə səhvlərdən biri müəyyən bir fərdi hissənin mütləqləşməsidir” [6, s. 112]. Arif özünün daxili libidolarını nəzərə almadan və şəxsiyyət kimi formalaşmadan cəmiyyətdəki haqsızlıqlarla — simvolik olaraq İblislə mübarizə aparmağa çalışırdı. Buna görə də, onun fərdi hissləri ümumbəşəri həqiqətlərə məğlub oldu. Pərvanə İsayeva “İblis” obrazı ilə bağlı yazır: “İblis obrazı insanın təbiətindəki dəyişkənliyin, ikiləşmənin rəmzidir. Fəciədə özündən və onu əhatə edən aləmdən baş çıxarmağa çalışan Arif İblisin qarşısında acizdir. Çünki İblis onun şüurunun alt qatında gizlənən duyğularından xəbərdardır... İblislə qarşılaşan Arif Tanrıyla deyil, öz daxilindəki, şübhə və ikiləşmə ilə savaşıır” [1, s. 24]. Böyük ideallar üçün yaşayan, cisim və ruhdan ibarət Arif libidolarının əsirinə çevrilir.

Bütün yuxarıda deyilənlər, aparılan nəzəri ümumiləşdirmələr freydizmin köklərinin Şərqdən gəlməsinə, həmçinin aparılan araşdırmalar “İblis” dramında Arif surətindəki mənəvi tənəzzülün onun şüuraltı prosesləri ilə bağlı olması və fikrimizcə, bunun da freydizmlə əlaqələnməsinə, freydizmin izlərini daşmasına bir sübutdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəkirqızı P. “Bədii mətnin mifopoetik aspekti (Hüseyn Cavidin “İblis” dramı) // Poetika. izm: Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, 2022, № 2, s. 18-26.
2. Əlibəyzadə E. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi. Bakı: Gənclik, 1998, 521 s.
3. Əlioğlu M. Hüseyn Cavidin romantizmi. Bakı: Azərbaycan, 1975, 215 s.
4. Əsgərzadə L. Hüseyn Cavid və Şərq. Naxçıvan: Əcəmi, 2005, 204 s.
5. Hüseyn C. Əsərləri / Tərtib edəni: Turan Cavid: 5 cildə. III c., Bakı: Lider, 2005, 304 s.
6. Xəlilov S. Cavid fəlsəfəsi. I kitab: İblisdə fəlsəfi motivlər, Bakı: Qanun, 1996, 112 s.
7. Xəlilov S. Fəlsəfə: tarix və müasirlik (fəlsəfi komparativistika). Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2006, 408 s.
8. Məmməd C. Hüseyn Cavid. Bakı: Azərbaycan, 1960, 262 s.
9. Məmməd T. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası. Bakı: Elm, 1999, 208 s.
10. Şaiq A. Cavidin “İblis” nam hailəsi haqqında duyğularım / Cavidə xatırlarkən. Bakı: Nəşriyyat, 1925, s. 124-137.
11. Tağıoğlu Ə. Hüseyn Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm ənənəsi. Bakı: Elm-Təhsil, 2015, 294 s.
12. McKinney L. Metapsixologiya nədir və Ziqmund Freyd bunu necə müəyyənləşdirmişdir? / <https://az.youthministryinitiative.org/metapsychology-what-it-is-and-how-sigmund-freud-defined-it-622>.
13. Modern science and the demotion of mind / <https://www.britannica.com/topic/philosophical-anthropology/Modern-science-and-the-demotion-of-mind>.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: eliyevalparlan@gmail.com

Sabina Dunyamaliyeva

TRACES OF FREUDISM IN HUSSEIN JAVID'S “IBLIS” DRAMA

The 19th and 20th centuries were the period of birth of many theories and currents in Eastern and Western culture, literature and philosophy. One of the theories that emerged in the 20th century is Freud's theory. Considering a person as an individual, Freudism is a metapsychological theory that analyzes behavioral changes caused by the subconscious processes of a person. We also meet manifestations of this theory in fiction. The moral degradation of Arif, who fights for human ideas in Hussein Javid's drama “Iblis”, can be analyzed as a sign of Freudism – the influence of libido. The image of Iblis is presented in the article as “It”, part of Arif's subconscious. Iblis is the reality of the archetype, coming from the depths of Arif's soul. When Freud showed that there is a constant struggle between “It” and “I” in the subconscious of a person, he did not consider the relationship between the personality and the social environment. Therefore, Arif, fighting for “enlightenment”, but not yet fully formed as a person, is defeated by Iblis. Iblis is “It”, a part of Arif's subconscious, caused Arif's defeat in his struggle for truth due to an excess of vengeful energy. A critical attitude to Freud's theory, which is based on the relationship between personality and social environment, is comprehensively shown when analyzing Arif's character. In the work “Iblis”, written during the First World War, Javid connects the main cause of events leading to serious tragedies, such as

wars and crimes, with human thoughts. He is critical of Freud's theory, which does not consider the power of will.

The article also examines the origins of Freudism, and based on the research of Salahaddin Khalilov, it is shown that the roots of this theory go back to Eastern artistic and philosophical teachings, as well as to Sh.Suhraverdi's "Ishraqilik" philosophy. At the same time, the similarity, and difference between the original sources of Freudism, Sufism and Zoroastrian religious and philosophical teachings are considered.

Keywords: *Freudism, Hussein Javid, libido, "Iblis" tragedy, Arif.*

Сабина Дунямалиева

СЛЕДЫ ФРЕЙДИЗМА В ДРАМЕ ГУСЕЙНА ДЖАВИДА «ИБЛИС»

XIX и XX века – период рождения многих теорий и течений в восточной и западной культуре, литературе и философии. Одной из теорий, возникших в 20 веке, является теория Фрейда. Рассматривая человека как индивидуальность, фрейдизм представляет собой метапсихологическую теорию, анализирующую поведенческие изменения, вызванные подсознательными процессами человека. С проявлениями этой теории мы встречаемся также в художественной литературе. Нравственную деградацию Арифа, борющегося за человеческие идеи в драме Гусейна Джавида «Иблис», можно анализировать как признак фрейдизма – влияние либидо. Образ Иблиса представлен в статье как «Оно», часть подсознания Арифа. Иблис есть реальность архетипа, идущего из глубины души Арифа. Когда Фрейд показывал, что в подсознании человека идет постоянная борьба между «Оно» и «Я», он не рассматривал отношения между личностью и социальной средой. Поэтому Ариф, борющийся за «просветление», но еще не полностью сформировавшийся как личность, терпит поражение от Иблиса. Иблис – «Оно», часть подсознания Арифа, из-за избытка мстительной энергии стал причиной поражения Арифа в его борьбе за правду. Критическое отношение к теории Фрейда, в основе которой лежит взаимосвязь между личностью и социальной средой, всесторонне показано при анализе характера Арифа. В произведении «Иблис», написанном в годы Первой мировой войны, Джавид связывает главную причину событий, приводящих к тяжелым трагедиям, таким как войны и преступления, с человеческими мыслями, критически относится к теории Фрейда, не учитывающей силу воли.

В статье также исследованы первоисточники фрейдизма и на основе исследований Салахаддина Халилова показано, что корни этой теории восходят к восточным художественно-философским учениям, а также к философии «Ишракилик» Ш.Сухраверди; при этом рассмотрено сходство и различие между первоисточниками фрейдизма – суфизмом и зороастрийскими религиозно-философскими учениями.

Ключевые слова: *фрейдизм, Гусейн Джавид, либидо, трагедия «Иблис», Ариф.*

Daxilolma tarixi: İlkin variant 27.07.2023

Son variant 19.09.2023

(Filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 82-1; 398; 801.8; 82:801.6; 82-1/-9

ELXAN MƏMMƏDOV

İSLAM SƏFƏRLİ YARADICILIĞINDA XALQ POEZİYASINDAN DOĞAN OBRAZLAR

Şifahi xalq ədəbiyyatı yazılı ədəbiyyat nümayəndələrinin hər birinin şüuraltına təsir etmişdir. Bunun nəticəsidir ki, istənilən yaradıcı şəxsin ortaya qoyduğu bədii əsərlərdə şifahi xalq ədəbiyyatından gələn təsir özünü göstərir.

Azərbaycan poeziyasında şeirlərinə ən çox musiqi bəstələnən şairlərdən biri olan, 2023-cü ildə anadan olmasının 100 illiyini qeyd etdiyimiz İslam Səfərlinin yaradıcılığında da folklordan gələn təsiri duymaq mümkündür. İstər ayrı-ayrı folklor janrlarına müraciət, istər dastan və nağul qəhrəmanlarının şeirdə istifadəsi, istərsə də müxtəlif əfsanələrin bədii dillə nəzmə çəkilməsini buna misal göstərə bilərik. Bunlardan əlavə xalq poeziyasında ulu əcdadlarımızın ortaya qoyduğu obraz yaradıcılığını da biz İslam Səfərli şeirlərində kifayət qədər müşahidə etdik.

Məqalədə də məhz xalq poeziyasında yer alan obrazların şairin şeirlərində istifadəsindən, həmçinin onların yeri və rolundan söz açacağıq.

Açar sözlər: *İslam Səfərli, şair, folklor, poeziya, obraz.*

Azərbaycan poeziyasında öz imzası ilə sayılıb-seçilən şairlərdən biri də İslam Səfərlidir. Ötən əsrin ortalarında bədii yaradıcılıqla məşğul olan, yarım əsr bir ömür yaşayan İslam Səfərli Naxçıvanda doğulub boya-başa çatsa da yaradıcılığındakı uğurları ilə ümumazərbaycan səviyyəsində şöhrət qazandı, oxundu, sevildi. Xüsusilə şeirlərinə ən çox mahnı bəstələnən şairlərdən biri kimi İslam Səfərli musiqisevərlərin də könlündə taxt qurmağı bacardı.

Mənsub olduğun xalqın yaddaşında yaşamağın bir çox üsulu vardır ki, şair və yazıçılar üçün əsas olan xalqın öz dilində danışmağı bacarmaq, sözlərinin ruhunda xalqın zəngin yaradıcılıq xəzinəsindən bəhrələnməkdir. İslam Səfərlinin şeirlərini oxuduqca da görürsən ki, şifahi xalq ədəbiyyatımızın əksər janrları onun şeirlərində, poemalarında mahnılarında göy qurşağının rəngləri kimi ahəngdar nizam yaradıb.

Bütün bunlar isə böyük şairin yaradıcılığında folklordan istifadə, folklorla münasibət, xalq yaradıcılığına təsir imkanları barədə geniş fikir mübadiləsi aparmağa imkan verir. Gündəlik danışığımızda işlətdiyimiz bir çox atalar sözləri, məsəllər, qısa, ibrətamiz rəvayət və hekayətlər şairin yaradıcılığında poetik bir müstəvidə oxucuya təqdim olunur.

Görkəmli şairin zəngin poeziyasını təkrar-təkrar oxuduqca yeni folklor izləriylə qarşılaşırsan. Bunun başlıca səbəblərindən biri də şairin doğulduğu torpaqda, əhatəsində olduğu, istər ailə, istər cəmiyyət mühitində insanların xalq ruhunda böyümələri, yaşamaları, eləcə də xalq danışığı tərzindən istifadə etmələridir. Bunun nəticəsidir ki, İslam Səfərli daim öz xalqının ağrısıyla ağrıyıb, sevinciylə sevinib, dərdinə ortaq olub. Təbii ki, belə bir söz sərrafının şeirlərində nəbzi xalqının nəbziylə bir vuran, ruhu xalqının sözləriylə mayalanmış fikirlər, ifadələr zəngin olacaqdı.

Bunlarla bərabər İslam Səfərli yaradıcılığında şifahi xalq ədəbiyyatının nəzm nümunələrində istifadə edilən obrazlara da bol-bol rast gəlirik. Xalq şeirində qarşılaşdığımız, yar, gül, oğlan, bülbül, bala və sair kimi obrazlar xalq lirikasını zənginləşdirdiyi, şeirin məzmununda və mətləbində deyilmək istənilən fikrin çatdırılmasında rol oynadığı kimi həmin obrazları

İslam Səfərli poeziyasında da eyni xarakterdə görə bilirik. Ümumiyyətlə şairlərin şeirlərindəki obrazlar, lirik qəhrəman şeirə bir canlılıq gətirməklə birlikdə müəllifin hiss və duyğularının ifadəsində də rol oynayır. Bu baxımdan İslam Səfərli barədə deməsə belə xalq yazıçısı Elçinin bu sözlərini birbaşa ona da aid edə bilərik: “Şairin lirik qəhrəmanının ifadə etdiyi kədərini bədii-estetik səviyyəsi göstərir ki, həmin qəhrəman obrazlar dünyasının sakinidir, o, özünü-ifadəsi ilə özünü orijinal bədii surət səviyyəsinə qaldıra bilir və çox təmtəraqlı olmasaydı deyərdim ki, oxucunun qəlbinə yol tapır” [2, s. 11]. Oxucu qəlbini oxşayan belə şeirlərindən biri “Bahar nəğməsi” gəraylısıdır. Xalq lirikasında daim qarşılaşdığımız bənövşə, yazın müj-dəçisi qaranquş obrazları bu şeirin ilk misralarından qarşımıza çıxır:

Ətlas geyib gülür meşə,
Qoyun-quzu çıxır döşə.
Qaranquşla tər bənövşə,
Salamlayır ilk baharı [10, s. 13].

Təbii ki, obraz yaradıcılığında onun bir canlı kimi, istər insan, istərsə də insan xarakterləri köçürülmüş alleqorik surət olması əsas məsələdir. Burada da biz qaranquşla bənövşənin ilk baharı salamladığını görürük ki, bunların hər ikisi daha çox şifahi xalq şeirində ulu əcdadlarımızın təfəkküründən çıxaraq obrazlılıq qazanmış, sonrakı dövrdə də yazılı ədəbiyyat nümayəndələrimizin əsərlərinə yol almışdır. Yuxarıdan bir bəndi nümunə gətirdiyimiz gəraylısının ruhu, eləcə də məqaləmiz boyu nümunə gətirəcəyimiz qoşmalarını oxuduqca akademik İsa Həbibbəylinin bu fikirləri ilə razılaşmalı olursan ki, “qoşma və gəraylı formasında yazılmış şeirlər İslam Səfərlinin şeirlərində xəlqilik düşüncəsini daha dərinləşdirmişdir. Folklordan yaradıcı istifadə onun şeirlərinin xalq ədəbiyyatı ənənələri ilə qaynayıb-qarışmasına daha geniş imkan yaratmışdır” [4, s. 24].

Folklorumuzdakı obrazlar arasında küləyi, sünbülü də müxtəlif xalq şeiri növlərində müşahidə etmişik. Xüsusilə aşıq yaradıcılığında külək, səba aşıqların və həm də aşıqların ən çox üz tutduğu obrazlardan olublar. Həmçinin sünbül obrazı da bayatılarımızda qarşılaşdığımız obrazlardandır. “Sevgi valsı” şeirinin bir bəndində hər iki obrazı görə bilirik:

Səyyarələr tökülsün
Üstümüzdə gül kimi.
Saçlarını oxşasın
Küləklər sünbül kimi.

Oxuyaq, ey sevgilim,
Nəğməmiz həyat olsun.
Daim ucalmaq üçün
Eşqimiz qanad olsun [10, s. 15].

Saçları oxşaya bilməsi küləklərə obrazlılıq qazandırdığı kimi küləklərin də bu hərəkəti sünbüllər kimi yerinə yetirməsi şair təxəyyülündən doğan və xalq şeirindən gələn obrazların bədiiliyi kimi diqqəti çəkir. Həmçinin şeirin son bəndində sevgili obrazına müraciət də folklor yaddaşımızı oyadır. Nəğmələrdə biz sevgili obrazına kifayət qədər rast gəlmişik ki, şair də həmin ənənədən yararlanır.

İslam Səfərlinin şeirlərinin çoxuna mahnı bəstələndiyini girişdə qeyd etmişdik. Bu mənada onun bir çoxumuzun əzbər bildiyi “Aylı gecələr” [10, s. 17] mahnısının sözlərində də xalq şeiri obrazları dilə gətirilmişdir. Quzum, sevgilim, gülüm kimi müraciətlərlə obrazlaşan bu məfhumları şifahi xalq ədəbiyyatının nəzm nümunələrində də bol-bol görürük. Xüsu-

silə laylalarda qız övladlarına quzum deyə müraciət edilməsi, gülüm və sevgilim kimi obrazların zənginliyi bu mənada qeyd olunmalıdır.

Folklorun layla janrı nümunələri körpələrin uyudulması zamanı anaların çox köməyinə yararır. Təbii ki, burda ilk növbədə janrın sənətkarlığından doğan melodikliyin, musiqi yatımlılığının körpə zehmində oyatdığı rahatlıq məqamını da qeyd etmək lazımdır. Laylalarda daha çox rast gəlinən obrazlar körpənin birbaşa özü olsa da, ona müraciətdə fərqli adlar ortaya çıxır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, övlada qız və ya oğlan olmasına görə quzum, gülüm, çiçəyim, igid, bala və sair kimi adlar qoşulur. Laylalardakı həmin obrazları şairin “Dan ulduzu, bir də mən” şeirində açıq aydın görürük. Bu şeir özü mahnıya çevrilsə də gecənin bir vaxtı evində övladını yatırtmağa çalışan bir ananın dilindən yazılmış şeirdir. Nümunədə İslam Səfərli həm layla ruhunu qoruyub saxlamış, həm də obraz yaradıcılığı baxımından da uğurlu nümunə ortaya qoymuşdur:

Gecə əriyib keçir,
Yat, quzum, beşiyində.
Dan ulduzu, bir də mən,
Durmuşuq keşiyində [10, s. 20].

Şairin bu ruhda olan başqa bir şeiri də var ki, o, birbaşa “Layla” adlanır. Mahniyə çevrilmiş bu şeirin özündə də kifayət qədər xalq şeiri obrazına rast gəlirik. Hətta şeirin özü belə heca sayını çıxmaq şərti ilə digər xüsusiyyətləri baxımından xalqın yaratdığı laylalardan seçilmir. Beş misrası 11 heca olan şeirin sonradan gələn nəqarət hissəsindəki iki misra birbaşa layla janrında olduğu kimi 7 hecadan ibarətdir. Bu da şairin xalqilik keyfiyyətlərinin nə dərəcədə mükəmməl olduğunu deməyə əsas verir. Nümunəyə baxmaqla daha aydın təsəvvür yaratmaq mümkündür:

Üfüqlərdən ay nur səpir gümüşü,
Nə parlaqdır dodağının gülüşü!
Gül üzünə bir ay baxır, bir də mən.
O göylərdə layla çalır, yerdə mən.
Sülh laylamlı xumar-xumar yat, bala,
Boya-başa çat, bala,
Qənd bala, nabat bala.

Ana qəlbi bulaq suyu kimidir,
Ana səsi ürəklərin simidir.
Son beşiyim, ey ömrümün son barı,
Sənsən ana həyatımın baharı,
Sülh laylamlı xumar-xumar yat, bala,
Boya-başa çat, bala,
Qənd bala, nabat bala [10, s. 28].

Bu şeirdən sonra folkloradakı layla nümunəsinə baxaq. Hansı ki, həmin laylaları oxuyanda məhz İslam Səfərlinin hansı səviyyədə xalq şeirindən, onun obraz yaradıcılığından bəhrələndiyini anlamaq çətin olmayacaq:

Laylay dedim yat, bala,
Boya-başa çat, bala.
Ömrümün noğul payı,
Şipşirin nabat bala [6, s. 316].

Şairin layla janrına müraciəti başqa bir şeirində də diqqəti cəlb edir. Və yuxarıdakı iki şeirdən fərqli olaraq indi nümunə təqdim edəcəyim “Laylay” şeirində şair birbaşa xalq dilində danışır, xalq lirikasındakı obrazları poetik dillə təqdim edir:

Göydə bulud lal keçər,
Axar sular dayanar.
Oxuma, şeyda bülbül,
Ceyran qızım oyanar,
Laylay, beşiyim, laylay,
Evim, eşiyim laylay.

Qayalarda sürünür
Yenə səhər dumanı,
Şirin yuxu yat, qızım,
Olum gözün qurbanı.
Laylay, beşiyim, laylay,
Evim, eşiyim laylay [9, s. 41].

Bu şeirdən sonra istənilən laylanı nümunə gətirsək, şairin şeiri ilə həmahəng səslənəcəkdir.

Yuxarıdakı şeirlə mənə yaxınlığı təşkil edən “Oğluma” şeirində yenə “bala” obrazı ilə dilə gələn İslam Səfərli bu dəfə bizi oxşama janrının çərçivəsindən baxmağa sövq edir. Adını çəkdiyimiz şeir birbaşa oxşama janrının sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə xalq şeirinin və bu şeirlərdəki obrazların İslam Səfərliyə təsirini bir daha ortaya qoyur:

Ayaq tutub gəzdikcə sən,
Qəlbim gülür sevincindən.
Səni basıb bağrıma mən,
Deyirəm ki, oyna, bala,
Qurbanam boyuna, bala [9, s. 92].

İslam Səfərlinin ayrı-ayrı şeirlərində folklor janrlarının, nəzmlə yaradılmış nümunələrdə istifadə edilən obrazlarla qarşılaşırıq. “Ey sevgilim, sən ətirli gülsən” [9, s. 22], “Şeyda bülbül olaydım” [9, s. 23], “Bənövşətək boynunu burma da, gəl” [9, s. 25], “Ay gülüm, sən gəl barı könlümü dindir”, “Muradım sənsən, gülüm” [9, s. 29], “Nərgizlər boylanıb baxır göz-gözə” [10, s. 46] və bu kimi onlarla misralarda xalq şeiri obrazlarından yaradıcı bəhrələnməni qeyd etmək olar.

Şifahi xalq ədəbiyyatında ən çox nəzm nümunəsi olan janr bayatılardır. Bayatılarda bu mənada xalqımızın yaratdığı bütün obrazlarla qarşılaşmaq olar. Hətta belə deyərdim ki, bayatılar xalq lirikasında obraz yaradıcılığının ən çox nümayiş olduğu müstəvidir. Xüsusilə sevgi mövzulu bayatılarda biz yar, sevgili, aşiq və sair kimi obrazları görürük. İslam Səfərli də bu mənada xalq lirikasının təsirindən kənarda qalmayıb. Onun sovet quruculuğu prosesinə ithaf etsə də mövzusu, məzmunu, hətta dili etibariylə xalqilik təsiri bağışlayan “Bizim sovxozda” adlı şeirində bayatı yaradıcılığına müraciət edilmişdir ki, bu nümunələr xalq bayatılardan heç də fərqlənmir. Həmin bayatının birində birbaşa yar obrazını şeirə gətirən şair öz daxili duyğularını xalq şeiri janrında xalq ruhuna uyğun formada xalqın lirik obrazına müraciətlə ifadə edir:

Ağacları göz ol, yar,
Əhdimizə düz ol, yar.

Qızlar bulağa enmiş,
Aç qəlbini, tez ol, yar [10, s. 31].

Xalqımızın ən çox istifadə etdiyi obrazlardan biri də bülbül obrazıdır. Şifahi xalq ədəbiyyatında sevən aşığı simvolizə edən bülbül xalq şeirində ən çox rast gəlinən obrazlardandır. İslam Səfərli şeirlərində də biz bülbül obrazına ayrı-ayrı məqamlarda rast gəldik. Folklorda bülbül daha çox hicran çəkən aşiq obrazı kimi yadımızda qalsa da, şairin şeirlərində şən əhval-ruhiyyəli ovqatda qarşımıza çıxır. “Bir olanda” şeirində şair yazır:

Süzüldükcə ayna bulaq,
Şəhdən sırğa taxır yarpaq,
Büsat qurar hər baxça-bağ,
Bülbüllə gül bir olanda [9, s. 16].

Başqa bir şeirində – “Könül mahnısı”nda yenə şair güllə bülbülü birlikdə bədiiləşdirir:

Təzə eşqə düşən könlüm,
Mizrab götür, teli dindir.
Çəmənə çıx, seyrana gəl,
Bülbül olub gülü dindir [9, s. 18].

“Şəhla gözlüm” şeirində də bülbül obrazı dilə gətirilir:

“Saf eşqimiz bir bahardır,
Mən bülbüləm, sən də çiçək
Qızarır gül yanaqların
Dan yerinin şəfəqi tək” [9, s. 23].

Xalq şeirində daha çox istifadə edilən “gülüm”, “yar” kimi obrazlar da İslam Səfərli təxəyyülündən keçərək bədii nümunələrinə yol tapmışdır. “İlk xatirələr” şeirinin bir bəndində hər iki obrazla qarşılaşırıq:

Yanağa meh qonar,
Gülə şəh qonar.
Səbrim tükəndi, gülüm,
Hardasan, ey yar! [9, s. 67].

Şairin yaradıcılığında “Qızlar bulağı” şeirində “lalə”, “Səməni” şeirində “bənövşə”, “nərgiz”, “Leylək əfsanəsi” poemasında “bahar” kimi obrazları görməyimiz onu deməyə əsas verir ki, İslam Səfərli obrazları xalq şeiri ənənələrindən qaynaqlanaraq yaradılmışdır.

Xalq lirikasında ən çox müraciət edilən obrazlardan biri də dağlardır. Dağlar həm bayatılarda, həm ağılarda, həm aşiq yaradıcılığında rastlaşdığımız obraz kimi daha çox diqqətimizi cəlb edir. Bu mənada İslam Səfərli də xalq düşüncəsindən yola çıxaraq öz fikirlərini bəzi məqamlarda dağlara müraciətlə dilə gətirmişdir. Hətta deyərdim ki, İslam Səfərlinin “Dağlar” şeiri Aşiq Ələsgər başda olmaqla əksər aşıqlarımızın müraciət etdiyi qoşmalarla ruh yaxınlığı ilə seçilir. Böyük xalq şairimiz Səməd Vurğunun xatırladığı bu şeirdən də hiss olunur ki, İslam Səfərli öz həmkarının “Dağlar” şeirindən təsirlənərək bunu yazmışdır. Buna baxmayaraq xalq şeirindəki obraz kimi dağları biz bu dəfə İslam Səfərlinin təqdimatında izləyirik:

Vurğun ellər dedi, elləri seçdi,
Mahir ovçu kimi çölləri seçdi.
Çoban sərnəcindən dələmə içdi,
Fəqət dodağını büzmədi, dağlar [9, s. 93].

Bəhs etdiyimiz məqamlara nəzər salanda tənqidçi-ədəbiyyatşünas Elnarə Akimovanın “Lirik qəhrəman hansısa ideyanın daşıyıcısı kimi meydana çıxır, hansısa ruhi vəziyyətin, fikir

və həyəcanların ifadəçisi olaraq qəbul edilir” [1, s. 249] fikrinin nə qədər doğru müşahidə olduğunu görə bilərsiniz.

Xalq lirikasında, daha çox isə aşiq yaradıcılığında rast gəlinən obrazlardan biri də durnadır. Ayrılığın, həmçinin qərib ölkədəki doğmalara namə “aparıb gətirən”, yardan yara “xəbər salan” qasidın simvolu durna İslam Səfərli üçün də obraz yaradıcılığında dada çatır. Lakin xalq şeirlərindən fərqli olaraq müəllif nümunəsində durna yalqızlıq, xəstə Vidadi tərənnümü aurasından çıxaraq gur işıqlar içində üzən bir şəhərin – Bakının üzərindən süzən xarakterdədir:

Uçun, uçun,
Gözü büllur durnalar.
Qəlbi coşğun,
Lələyi nur durnalar [11, s. 7].

Xalq əfsanələrimizdən olan “Xan çoban”da bəzi şeir parçaları var ki, bu zaman Arpaçay, Xan çoban, Sara kimi obrazları görürük. Xalq nəğmələri arasında da “Arpaçayı aşdı-daşdı, sel Saranı aldı qaçdı” misralarıyla başlayan nəğməni hər birimiz eşitmişik. Həmin əfsanədə yer alan adıçəkilən obrazları bu dəfə İslam Səfərlinin “Qız qala”, “Oğlan qala” poemasında müşahidə edirik. Poemanın əvvəllərində Arpaçayı dilə gəlir:

Çay dinmədi, çay axdı,
Cilovunu buraxdı...
– Yox, – dedim, – Arpa çayam,
Axıtmasam Saranı,
Ağlatmasam aranı
Heç olarmı mən doyam? [8, s. 212].

Bunun sonrasında şeirin ayır-ayrı yerlərində Saranı da, Xan çobanı da, hətta Ağrıdağ, göyərçini də obraz kimi görürük. “Xəbər apar göyərçin, Qoy yansın için-için” [8, s. 217], “Baxır Ağrı dağı zirvəsində qar” [8, s. 221] misralarında qeyd etdiyimiz məfhumlar obrazlaşır.

Onu da qeyd etməyə ehtiyac var ki, İslam Səfərli bu cür folklordan yararlanmanı məqsədli şəkildə etmir. Görünür şeirin yaranma prosesi zamanı folklor məqamının özü şeirdə yerini tutur. Professor Kamran Əliyevin bir fikrini xatırlatmaq istədim: “Mənsub olduğu bədii metodundan asılı olmayaraq, hər hansı bir sənətkarın yaradıcılıq sirlərini açan onun əsərlərinin janrında, vəznində, qafiyəsində deyil, folklor qaynağındadır. Folklor elementləri şair və yazıçıların ədəbi irsinə təhtəşüür olaraq daxil olur. Folklordan istifadə etmək məqsəd və vəzifəyə çevriləndə, folklor naminə olanda yaradıcılığın süni və saxta məqamları cücərməyə başlayır [3, s. 22-23]. İslam Səfərli şeirlərində bu mənada süni və saxta cücərmələri görmədiyimiz üçün əminliklə deyə bilərik ki, onun folklordan yaranması təhtəşüür məsələsidir.

Mərasim folklorumuzda da bəzən şeir parçalarına rast gəlirik. Xüsusilə Novruzla bağlı, xalq təqviminin ayır-ayrı əlamətdar günləri ilə bağlı olan mərasimlərdə xalqımız nəğmələr söyləyər, mahnılar oxuyarmışlar. Belə mərasimlərə Novruz bayramını, ondan əvvəlki mərhələdə çillələri aid edə bilərik. Novruz da, böyük və kiçik çillələr də xalq mərasimindəki şeir parçalarında obraz kimi gözə dəyirlər. Bu məqam İslam Səfərliyə də təsir etmişdir ki, o özünün bir şeirində həm Novruzunu, həm də çilləni obraz kimi təqdim edərək şeirə xəlqilik ruhu qatır:

Yer süpürür kiçik çillə,
Yaz nəfəsli Novruz gəlir [8, s. 51].

Yol, bayatılarda həm folklor yaradıcısının, həm də ayır-ayrı qəhrəmanların gah sirdaşı, gah dərddəşi, gah mənzili, gah seyrə çıxdığı güzərgahı olur. Bu məqam İslam Səfərlinin “Mənə

qalan bu olacaq” şeirində diqqətimizi çəkir. Buradakı yolun xalq lirikasındakı yolla elə də fərqi yoxdur. Folklor yaradıcısı şairlə yazılı ədəbiyyat nümayəndəsi şairin düşüncələri bir-birinin eyniliyi ilə, bənzərliyi ilə həmahəng səsləşir. Hər ikisində obraz funksiyası yerinə yetirən yol bədii mətnə çevrilərək ədəbi düşüncəni cilalayır:

Bir bələdçim ol, ay yollar,
Daşlı yollar, qolay yollar,
Dolay yollar, dolay yollar,
Xoş xəbərli “Sağsağandağ”,
Mənə qalan bu olacaq [8, s. 56].

Məqalə boyu tədqiqata cəlb etdiyimiz nümunələrdə təkcə İslam Səfərli şeirlərindəki obrazları görmürük, həm də xalq şeirindəki obrazlar qalereyasına da nəzər salmış oluruq. Ümumiyyətlə xalq yaradıcılığından bəhrələnməyən, kökü şifahi xalq ədəbiyyatından qaynaqlanmayan yazılı ədəbiyyat nümunələri xəlqilik baxımından kəsad olar ki, bu da həmin şairin, yazıçının öz xalqı tərəfindən sevilməsində çətinliklər yaratmış olar. Bu mənada İslam Səfərli özünün xalq dili, xalq danışığı üslubu, xalq poetikliyi ilə diqqəti cəlb etmişdir. Bunun bir cəhəti də məhz xalq şeirlərində rast gəldiyimiz obrazlardan öz bədii düşüncəsini ortaya qoyarkən yaradıcı istifadədir. Heç də təsadüfi deyil ki, bu dəfə İslam Səfərlinin özü xalq şeirlərində rast gəldiyimiz ulu ozanımız Dədə Qorqud obrazında dilə gəlir. Şairin özünü biz Dədə Qorqud görkəmində görürük. Daha doğrusu şair özünü bizə ulu ozan kimi nişan verir:

Mən Dədə Qorqudam ozan şairəm,
Eşqini göylərə yazan şairəm [8, s. 104].

“İnsan nə qədər elmi tərəqqiyə nail olsa da, şeirin materialı keçmişdən günümüze yol alan, folklor kitablarında cəmlənib dədə-nənələrimizin ruhunu özündə yaşadan sehrlili sözlərdir... Bədii mətnə gərək dilin zənginliyinin verdiyi imkandan məqamında yararlanılasa biləsən” [5, s. 30-31] fikirlərinə dayanaraq İslam Səfərlinin məhz dilin zənginliyinin verdiyi imkandan yararlanaraq sehrlili sözlərdən istifadə etdiyinə əmin olursan.

Nəticə olaraq onu demək olar ki, xalq şeirlərində qarşımıza çıxan obrazların İslam Səfərli yaradıcılığında əks olunması heç də təsadüfi deyildir. Bu, bir mənada şairin milli kökə bağlılığından, gündəlik danışığı üslubundan, bir çox hallarda isə xalq yaddaşının şüuraltına təsirindən doğan məqamlarda təzahür etməsi səbəbindən müraciətdir. Beləliklə də İslam Səfərlinin şeirləri oxunaqlı tərzə çevrilir. Özünü oxucu yaddaşında əbədi imza kimi möhkəmlədir.

Ulu dədələrimizin, ağbirçək nənələrimizin şifahi xalq ədəbiyyatının nəzm janrlarında yaratdığı obrazlardan yaradıcı istifadə ilə ortaya qoyulan şeirlər İslam Səfərlini xalqa daha da yaxınlaşdırmağa nail olur. Apardığımız tədqiqatlar “şairin yaratdığı obrazların başlanğıcını, mənşəyini öyrənmək baxımından lazımlı və əhəmiyyətlidir. Obrazların arxasında isə yaddaşın – təkcə şairin deyil, etnik yaddaşın tarixi dayanır” [7, s. 14-15]. İslam Səfərli də Məti Osmanoglundun dediyi kimi etnik yaddaşdan yola çıxaraq obraz yaradıcılığı ilə diqqəti cəlb edir. Xalq lirikasının obrazları şairin şeirlərində də bədiilikləri ilə seçilir və bir növ şair həmin obrazları özünü küləşdirməyi bacarır. Bununla da xalqdan olanı şeirlərində qoruyaraq xalqın gələcək nümayəndələrinə əmanət erməyən kimi daşımağa nail olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Akimova E. Çağdaş poeziya və ədəbi təmayüllər. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 312 s.
2. Elçin. Məsuliyyətimizi nə üçün janrın boynuna atırıq? "525-ci qəzet", 2019, 8 mart, s. 10-12.
3. Əliyev K. Nəsimi və mif. "Ədəbiyyat qəzeti", 2019, 13 aprel, s. 22-23.
4. Həbibbəyli İ. Romantik pafosdan lirizmə // "Naxçıvan" jurnalı, Naxçıvan, 2013, № 26, s. 8-32.
5. Qəhrəman İ. Şeir günəşin dalınca qaçmaqdır. "Ədəbiyyat qəzeti", 2020, 16 may, s. 30-31.
6. Naxçıvan folklor antologiyası: 3 cildə. II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2011, 496 s.
7. Osmanoglu Məti. İnancla iman işığında. "Ədəbiyyat qəz.", 2021, 28 may, s. 14-153.
8. Səfərli İ. Adsız zirvə. Bakı: Yazıçı, 1986, 232 s.
9. Səfərli İ. Dan ulduzu, bir də mən. Bakı: Gənclik, 1974, 132 s.
10. Səfərli İ. Pıçıltaşın ləpələr. Bakı: Azərənşr, 1956, 96 s.
11. Səfərli İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənşr, 1973, 272 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: elxan.yurdoglu@yahoo.com

Elkhan Mammadov**IMAGES OF FOLK POETRY USED IN THE WORKS OF ISLAM SAFARLI**

Folklore literature influenced the subconscious of each of the representatives of written literature. As a result, the influence of oral folk literature can be seen in the artistic works of any creative person.

You can feel the influence of folklore in the work of Islam Safarli, one of the most famous poets-songwriters of Azerbaijan, whose 100th anniversary will be celebrated in 2023. As an example, it is possible to refer to various folklore genres, as well as the use of epic and fairy-tale heroes in poetry, the recitation of various legends in artistic language. In addition, in the poems of Islam Safarli, we see enough images created and revealed by our great ancestors in folk poetry.

The article talks about the use of images of folk poetry in the poet's poems, as well as their place and role.

Keywords: *Islam Safarli, folklore, poet, poetry, image.*

Эльхан Мамедов**ОБРАЗЫ ИЗ НАРОДНОЙ ПОЭЗИИ В ТВОРЧЕСТВЕ ИСЛАМА САФАРЛИ**

Устная народная литература повлияла на подсознание каждого из представителей письменной литературы. Вследствие этого влияние устной народной литературы можно увидеть в художественных произведениях любого творческого человека.

Ощутить влияние фольклора можно в творчестве Ислама Сафарли, одного из наиболее известных поэтов-песенников Азербайджана, чье 100-летие отмечается в 2023

году. В качестве примера можно привести как обращение к разным фольклорным жанрам, так и использование в поэзии былинных и сказочных героев, декламацию различных легенд художественным языком. Кроме того, в стихотворениях Ислама Сафарли мы видим достаточно образов, созданных и раскрытых нашими великими предками в народной поэзии.

В статье речь идет об использовании образов народной поэзии в стихотворениях поэта, а также об их месте и роли.

Ключевые слова: *Ислам Сафарли, фольклор, поэт, поэзия, образ.*

(Akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 12.07.2023

Son variant 20.09.2023

UOT 388:801.6; 398:82.0; 801.8

AYTƏN CƏFƏROVA

ZƏNGƏZUR BAYATILARINDA MİLLİ-ETNİK YADDAŞ

Azərbaycan türkləri hər zaman qədim təfəkkürdən qaynaqlanan mənəvi-əxlaqi dəyərlərini həm sözlü, həm də hərəkətli-göstərişli ifadə etməyi özlərinə şərəf və qürur bilmişlər. Sözlü ifadə xalqın şifahi yaradıcılıq örnəkləridir ki, məhz bu qiymətli örnəklərlə xalqımız köklü mədəniyyətini sözə çox asan şəkildə çevirməyi bacarmışdır. Çünki bu örnəklər xalqın öz ruhunun ifadəsidir, qədim etnik mədəniyyətinin təzahürüdür. Göstərişli mədəniyyətimiz də elə bir o qədər aktivdir. Belə ki, xalq tamaşa və oyunları, qədim etnik mərasim faktlarını ifadə edən ayin-rituallar, xalq rəqsləri də xalqımıza məxsus qədim etnik düşüncəni aydın şəkildə əks etdirməkdədir. Elə bir o qədər də lirik növün janrı olan bayatılar etnik mədəniyyət və düşüncənin poetik ifadəçisidir. Bu örnəklərdə qədim tarixi, coğrafi, etnoqrafik və s. faktlar özünün saflığını qorumaqdadır. Onların yaradıcısı olan xalq da bu örnəkləri ifadə edən zamanda da özünəməxsusluğu, milli koloriti mütləq şəkildə mühafizə edir. Məqalədə qədim Zəngəzur ərazisindən toplanmış bayatı janrının spesifikliyindən, onları mənimsəyərək dəyişməyə, özünü-küləşdirməyə çalışan yadelli təsirlərdən söz açılır.

Açar sözlər: *Zəngəzur bayatıları, mədəniyyət, Azərbaycan türkləri, örnəklər, xalq, tamaşa və oyunlar, şifahi yaradıcılıq.*

Zaman-zaman istər sözlü mədəniyyət faktlarımız, istərsə də göstərişli mədəni örnəklərimiz yadelli xalqların mədəniyyətlərinə də öz böyük təsirini göstərmişdir. Bu məqamı olduqca təbii qəbul etməliyik. Çünki qədim və köklü mədəniyyətlər sonradan yaranmış mədəniyyətlərə öz güclü təsirini göstərməyə qadirdir. Və ya bəsit mədəniyyət daşıyıcısı olan xalqlar öz mədəniyyətlərini zənginləşdirmək məqsədilə qonşu, əsasən də qədim köklü mədəniyyət daşıyıcısı olan xalqların mədəniyyətlərinə istinad edirlər. Lakin bu məqam, təəssüflər olsun ki, heç də həmişə istinad olaraq həyata keçirilmir, hətta çox zaman mənimsənilməyə çalışılır. Və Azərbaycan türklərinin mənəvi və maddi mədəni dəyərləri hər zaman yadelli xalqları özünə cəlb etmişdir. Və bu dəyərlərdən sui-istifadə edib, özünü-küləşdirməyə çalışanlar da olmuşdur. Məhz erməni tayfalarının Azərbaycan xalqının köklü, qədim mədəni dəyərlərinə göz dikdiyi kimi...

XX əsrin əvvəllərində erməni musiqişünas Soqomonyan Komitas indiki Ermənistan ərazisində, İrəvanda azərbaycanlıların yasadığı kəndləri gəzərək yüzlərlə Azərbaycan və Türk mahnısını nota alır. Ona görə də erməni xalq mahnıları və havalarının ən azı doxsan faizi Azərbaycan xalq mahnı və rəqslərinə əsaslanır. Ermənilər qədim Azərbaycan nəğmələrini toplayaraq öz arxivlərinə əlavə ediblər. Məhz bu baxımdan Komitas erməni musiqisinin banisi yox, gələcəkdəki erməni plagiatının əsasını qoyan şəxsdir. 1925-ci ildə İrəvanda Elm və İncəsənət İnstitutu yanında xalq musiqisi və folklorunun toplanılması bölməsi yaradılır. Buna Komitasın şagirdi Spiridon Məlikyan rəhbərlik edir. Bu qurumun işi Azərbaycan folklor örnəklərini toplayıb, onları erməni folklorunun nümunəsi kimi təqdim etmək idi. Azərbaycan xalq yaradıcılığı örnəklərini toplayaraq öz örnəkləri kimi təqdim etməyə çalışan ermənilər bununla özlərinə qədim tarix və qədim soy-kök yaratmaq xülyasında olublar. Amma bu mümkün deyil. Ona görə ki, ruhu onu yaradan xalqa bağlı olan dəyərlər həmin xalqa məxsusdur. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, ermənilərin mənimsədikləri və öz örnəkləri kimi təqdim etdikləri örnəklər də var. Aşağıdakı örnək onlardan biridir. Mətni erməni mənbəyindən olduğu kimi təqdim edirik:

Bülbül, sən mənim bağıma gəl,
Yarıma nəğmə oxu.
Öz nəğməndə mənim salamımı
Yarın evinə çatdır.

Ah, sən bağçada böyüdün,
Özün də şamama kimi idin.
Gecə və gündüz – sənin haqqında
Mənim nəğmələrimdə alqışlanırsan.

Sən, Araz, məni anla,
Danış, dilimi qəbul et.
Mehribanlıqla dua et: “Tezliklə
Sən məni öz evinə al!” [3, s. 100].

Qeyd edək ki, “Can, gülüm”, “Gülüm, hey” rədifli nəğmələr Azərbaycan türklərinin məişət və mövsüm mərasimi nəğmələrinə məxsusdur. Ermənilərin dəyişərək özününküləşdirmək istədikləri, lakin pərakəndə bir mətn yaratdıqları bu nümunədəki sözlərin hansıların Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə aid sözlərin olduğu aydındır: can, yar, şamama, Araz... Ermənilər tarixən torpaqlarımıza göz dikdikləri kimi, mədəniyyətimizə, dəyərlərimizə, dilimizə də göz dikiblər. Amma həmin pərakəndə şeir mətnindən də göründüyü kimi, mənim-sənİLƏN, özününkü olmayanı heç bir səmimiyyətlə təqdim edə bilməzsən! Azərbaycanı iki yerə bölən Araz bayatılarımızda o zamandan etibarən giley-güzar obyektinə kimi qəbul olunub, qarğış, hətta yeri gələndə nifrət obyektinə də olub. Erməni nəğməsində isə Araza müraciətdə yalvarış ifadə olunur və bu yalvarış yadellinin, Araza toxunan yad nəfəs sahibinin, ona Arazın qucaq açmaq istəyinin yalvarışıdır.

Yurddaşlarımızın öz tarixi torpaqlarından köçkün düşdükləri zamandan etibarən yaranmış sözlü yaradıcılıq örnəkləri isə milli ruhun əsl ifadəçisidir. Bu baxımdan bayatı örnəklərimiz daha aktivdir:

Mən aşığam, dam qaldı,
Damlar yeri nəm qaldı.
Qaşdı elim-obam,
Bir quruca dam qaldı [1, s. 316].

Bayatılar insanın yaranandan dünyadan köçdüüyü zamanadək yaşadığı həyatının poetik ifadəçisidir. Bu zəngin və çoxşaxəli xalq yaradıcılığı örnəyindəki misraların sayının məhdudluğuna baxmayaraq yüksək poetik dəyər və zəngin tarixi və etnoqrafik cizgilər daşımaqdadır. Bayatıların qədim əxlaqi-mənəvi dəyərlərin formalaşması və təkmilləşməsində çox böyük rolu vardır. Və qədim türk torpağı olan Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yaşayan azərbaycanlılar da hər zaman milli təfəkkür və düşüncədən qaynaqlanan dünyagörüşlərindəki məqamları sözlü yaradıcılıq məhsulu olan poetik örnəklərdən ən aktivində – bayatılarda real xalq dili ilə daxili arzu və düşüncələrini, ağrı və acılarını, xiffət və nisgillərini aydınca ifadə etmişdilər. Əgər müxtəlif zamanlarda yaranmış bayatı örnəklərində sevinc, sevgi və bu kimi xoşbəxt məqamlar öz ifadəsini tapırdısa, Qərbi Azərbaycandan, öz yurd-yuvalarından köçkün düşmüş həmvətənlərimiz yurd həsrətlərini və unudulmayacaq ağrılarını bayatılarla ifadə ediblər. Vətən həsrəti bu bayatıların əsasını təşkil edir. Vətənpərvərlik hisslərinin sözə çevrilməsi, poetikləşməsi bu örnəklərdə gerçəkləşir:

Xoş gördük, dərə, səni
 Xoşnişin dərə səni.
 Xoş o kəsdərin halına ki, Zəngilan,
 Bir də gələ, görə səni [1, s. 316].

Məlum məqamdır ki, bayatların son üçüncü və dördüncü misraları əsas fikrin ifadəsini tam təmin edir. Və örnək verilən bayatıda da üçüncü və dördüncü misralardan aydınca görünməkdədir ki, bayatının yaradıcısı olan naməlum müəllif – xalq məhz həsrət obyektinə olan Zəngilandan köçkün düşən ərəfədə bu bayatını ərəsəyə gətirib, yaddaşlara ötürübdür.

Ay gedən, səninənəm,
 Getmə dur, səninənəm.
 Bülbül gülnən oynasa da, Zəngilan,
 Mən elə səninənəm [1, s. 316].

Hər iki bayatı örnəyinin sabit qafiyə ölçüsü pozulmuş üçüncü misraları köçkünlük həyatını, vətən nisgilini aydınca qabardır. Və üçüncü misranın qafiyə şəklini pozan “Zəngilan” toponimi də məhz həmin ağır və nisgilin əsl səbəbi və səbəbkarıdır. Məhz belə ağır-acı hayqıran misraların müəllifi əsl yerli sakinlər olduğunu bu qəbildən olan örnəklərlə bir daha sübut edirlər. Köçkün düşüb vətən nisgili yaşayan xalq məskunlaşdığı ən gözəl məkanı da qürbət sayır. Baxmayaraq ki, hamısı Vətən torpağıdır, amma ona doğulub-böyüdüyü, əsil-nəcabətinin kök saldığı, təkə düşüncəsi ilə deyil, soyu, bütün ruhu ilə bağlı olduğu öz məkanı – öz vətəni lazımdır:

Zəngilannan yel əsdi,
 Ürəyim tel-tel əsdi.
 Sağ gözün Vətənə qurban,
 Sol gözüm mənə bəsdı.

Sözlü ədəbiyyatın bir çox örnəkləri kimi, bayatılar da (bəlkə də daha çox) insanın real durumunu ifadə etməkdə, necə deyirlər, mahirdir. Belə ki, hər bir örnəkdə onun yaradanın ağır-acısı və sevinci, ümumiyyətlə bütün psixoloji ruh halı öz ifadəsini tapır. Eləcə də Qərbi Azərbaycandan toplanmış sözügedən örnəklərdə bu məqam olduqca aydındır. Köçkünlükdə həyatını cəhənnəm əzabından seçməyən insan təkə öz halını deyil, övladsız, təmiz nəfəssiz, ruhsuz qalmış Vətən torpağının da halına fəryad edir, göz yaşını tökür:

Zəngilanın bucağında,
 Od yanmır ocağında.
 Baş qoyum dizin üsdə,
 Can verim torpağında [2, s. 174].

Vətən həsrəti, el-oba yangısı yurddaşlarımızın qəlbini hələ də göynətməkdədir. Onlar həsrətlə gözləyirlər ki, öz doğma el-obalarına geri dönüb, doğma yurdlarına yenidən qovuşsunlar. Bu istək, arzu onlarda qaçqın düşdükləri gündən etibarən mövcuddur. Əgər soydaşlarımız o ağır günlərdə – doğma yurd-yuvalarından ayrı düşdükləri zamanda Vətəndən onları ayrı salanı lənətləyir, ona nifrət bəsləyirdilərsə, nə zamansa Vətən torpağının onları öz doğma ağışına alacağına da inanırdılar. Məskunlaşdıqları məkanlardan doğma yurda baxmağı da özünə qənimət bilən insanın ağır-acısı bayatılarda görün necə poetikləşir:

Gün getdi sarı qaldı,
 Getdikcən sarı qaldı.
 Vətən, sənə baxmaxdan,
 Gözümdə sarı qaldı [2, s. 177].

“Bu qədər Vətən həsrəti çəkənə gərəkdir ki, Vətən öz qucağını geniş açsın” – deyən düşünən soydaşımız bu ayrılıqda Vətəni də günahlandırır. Çünki məkrli nəfəsi müqəddəs Vətən torpağı gərək qəbul etməyə, düşmən nəfəsinə qənim kəsilə bu torpaq. Məhz belə düşün-cələrlə öz ümidlərini ölməyə qoymayan soydaşımız Vətəndən də gileylidir:

Bı dağ o dağa baxar,
Altınnan bılax axar.
Heyf qaşqın gözdərim,
Bevəfa Vətənə baxar [1, s. 319].

Vətən torpağı ilə, eləcə də Zəngəzurla bağlı bayatı örnəklərini müşahidə edərkən bir daha aydın olur ki, vətən sevgisi, yurd həsrəti bu örnəklərin əsas mayasıdır. Onların ərsəyə gəlməsini məhz həmin müqəddəs duyğular şərtləndirir. Nə qədər yadelli bu örnəkləri mənimsəməyə çalışsa da alınmaz, mümkün deyildir, çünki mayası xalq ruhundan yoğurulan bu örnəklər xalqın qədim tarixi ilə bərabər yaranıb və yaşamaqdadır. Və onlar heç zaman yad dilinə, yad nəfəsinə uyğunlaşa bilməz.

ƏDƏBİYYAT

1. Zəngəzur folklor örnəkləri. I c., Bakı: Elm və Təhsil, 2021, 356 s.
2. Zəngəzur folklor örnəkləri. II c., Bakı: Elm və Təhsil, 2022, 432 s.
3. Поэзия Армении с древнейших времен до наших дней. Ереван: Изд-во Московского Армянского Комитета, 1987, 528 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ceferli_ayten@mail.ru

Aytan Jafarova

NATIONAL-ETHNIC MEMORY IN THE ZANGAZUR BAYATY

Azerbaijani Turks have always considered it an honor and pride to express their spiritual and moral values, which go back to ancient thinking, both in words and in deed. Verbal expressions are examples of the verbal creativity of the people, and thanks to these valuable examples, our people were able to effortlessly translate their deep-rooted culture into words. Because these examples are an expression of the people's own spirit, a manifestation of its ancient ethnic culture. Our modern culture is still active. Thus, folk performances and games, rites and rituals that reflect the facts of ancient ethnic rites, folk dances vividly reflect the ancient ethnic thought of our nation. Bayaty, a genre of lyrical type, is a poetic expression of ethnic culture and thought. In these examples, ancient historical, geographical, ethnographic, etc. facts preserve their purity. The nation, their creator, performing these samples, also necessarily preserves its identity and national color. The article discusses the specifics of the stale genre, collected on the territory of ancient Zangazur. There is talk of foreign influence trying to change and appropriate them.

Keywords: *Zangazur bayaty, culture, Azerbaijani Turks, examples, people, performances and games, folklore.*

Айтен Джафарова

НАЦИОНАЛЬНО-ЭТНИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ В ЗАНГЕЗУРСКИХ БАЯТАХ

Азербайджанские тюрки всегда считали честью и гордостью выражать свои духовно-нравственные ценности, восходящие к древнему мышлению, как на словах, так и на деле. Вербальные выражения являются примерами словесного творчества народа, и с помощью этих ценных примеров наш народ сумел очень легко перевести свою глубоко укоренившуюся культуру в слова. Потому что эти примеры являются выражением собственного духа народа, проявлением его древней этнической культуры. Наша современная культура столь же активна. Таким образом, народные представления и игры, обряды и ритуалы, отражающие факты древних этнических обрядов, народные танцы ярко отражают древнюю этническую мысль нашего народа. Баяты, жанр лирического типа, являются поэтическим выражением этнической культуры и мысли. В этих примерах сохраняют свою чистоту древние исторические, географические, этнографические и др. факты. Народ, который является их создателем, исполняя эти образцы, также обязательно сохраняет свою самобытность и национальный колорит. В статье говорится о специфике жанра баяты, собранного на территории древнего Зангезура. Говорится об иностранном влиянии, пытающемся изменить и присвоить их.

Ключевые слова: зангезурские баяты, культура, азербайджанские тюрки, образцы, народ, представления и игры, устное творчество.

(Akademik Muxtar İmanov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 26.07.2023

Son variant 01.09.2023

İNCƏSƏNƏT

UOT 792.03

Naxçıvan Teatrı ~ 140

ƏLƏKBƏR QASIMOV

MÜHARİBƏ MÖVZULU PYESLƏR NAXÇIVAN TEATRİNİN SƏHNƏSİNDƏ (1918-2023)

Məqalədə Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycanın qədim sənət ocaqlarından biri olan Naxçıvan Teatrının inkişafı və çiçəklənməsindən geniş bəhs edilir.

Burada eyni zamanda 1918-ci ildə Naxçıvanda olan Türk Ordusunun əfsanəvi komandanı Kazım Qarabəkir paşanın yerli teatra qarşı marağı və qayğısı, onun yaradıcı heyətilə sıx əməkdaşlığı, o illərdə Hüseyn Cavidin də Naxçıvan Teatrı ilə yaradıcılıq əlaqələri də hərtərəfli işıqlandırılır.

Daha sonra Böyük Vətən Müharibəsi dövründə və qələbədən sonrakı dinc quruculuq illərində bu mövzuda sovet dramaturgiyasının nümunələri əsasında səhnəyə qoyulan tamaşalar, onların yaradıcı heyətləri haqqında ətraflı məlumat verilir.

Məqalədə həmçinin müstəqillik dövründə də müharibə mövzusunda hazırlanmış tamaşalardan da söhbət açılır.

Açar sözlər: Naxçıvan Teatrı, Böyük Vətən Müharibəsi, tamaşa, səhnə, rejissor, rəssam, rol.

1918-ci il Azərbaycanın tarixinə qara və qırmızı rəqəmlərlə yazıldı. Həmin ilin əvvəllərində Bakıda və Azərbaycanın digər bölgələrində, o cümlədən Naxçıvanda ermənilərin və rusların daşnak-bolşevik birləşmələri tərəfindən həyata keçirilən soyqırım, talan və dağıntılar, qarət və yanğınlar nəticəsində xalq görülməmiş dəhşətlərlə, faciələrlə üzləşdi. 1918-ci ilin iyununda daşnak Andronikin başçılığı ilə erməni quldurlarının Naxçıvan torpaqlarına vəhşicəsinə hücumları başlandı. Onlarla kəndi dağıdıb talan edən, yandıraraq viranə qoyan daşnaklar görünməmiş vəhşiliklə qadınlara, qızlara, körpələrə və südəmərlərə belə acımadan bütün kənd əhalisini qılıncdan keçirir, güllələyir, diri-diri yandırırıldı.

Belə bir vəziyyətdə Naxçıvan şəhərində də normal həyat pozuldu və şübhəsiz ki, bir sıra təşkilatlar kimi, teatr da öz fəaliyyətini dayandırmaq məcburiyyətində qaldı. Naxçıvan Milli Komitəsi Türkiyə ilə əlaqələri daha da genişləndirməyə qərar verdi. Demək olar ki, Şərurdan Ordubadadək bütün Naxçıvan ərazisinin işğala, əhalinin isə kütləvi soyqırıma məruz qalması təhlükəsi yaranmışdı. Yerli camaatın qəhrəmancasına müqavimətinin tükənmək üzrə olduğu bir məqamda komandan Kazım Qarabəkir paşanın başçılığı altında şanlı Türk Ordusu sərhədi keçərək Naxçıvan əhalisinə yardıma yetişdi. Xilaskar ordu qısa bir zamanda quldur daşnak dəstələrini darmadağın edərək Naxçıvan ərazisini onlardan təmizlədi. Xalq rahat nəfəs aldı və öz dinc yaşayışını bərpa etdi.

O zaman Bakıda yaşayan və burada müəllimlik edən Hüseyn Cavid 1918-ci ilin məlum mart hadisələri zamanı daşnaklar tərəfindən həbs edilmiş və bir müddətdən sonra xoşbəxt bir təsadüf nəticəsində azad olunub, İrandan keçərək Naxçıvana gəlmişdi. Yerli ziyalılar arasında böyük nüfuza malik olan və artıq görkəmli şair və dramaturq kimi tanınan Hüseyn Cavidin doğma şəhərinə gəlişi xüsusilə Naxçıvan Teatrının və "Rüşdiyyə Məktəbi"nin kollektivləri tərəfindən böyük sevinclə qarşılandı.

Bacarıqlı bir sərkərdə və təşkilatçı olmaqla yanaşı istedadlı bir şair, skripkaçı və rəssam olan K.Qarabəkir paşa Naxçıvanda teatr olduğunu bilən kimi Hüseyn Cavidin bilavasitə yardımını ilə yenidən fəaliyyətini bərpa eləyən “El güzgüsü”nün üzvlərilə tanış olur. Buradakı növbəti ədəbi yığıncaqda Kazım bəy tərəfindən Naxçıvan Teatrının fəaliyyətini yenidən canlandırmaq təklifi irəli sürülür. Bu təklif böyük sevinc və rəğbətlə qarşılır. “K.Qarabəkir paşa türk ordusunun tarixi qəhrəmanlığından bəhs edən Namiq Kamalın “Vətən və ya Silistrə” əsərinin tamaşaya qoyulmasını tövsiyə edir və teatrın rejissoru Rza Təhmasibdən, rəssamı Bəhrüz Kəngərliyə razılıq alaraq həmin tamaşanın hazırlanmasına köməkliliyi öz öhdəsinə götürür. Tamaşanın ərsəyə gəlməsində Hüseyn Cavid də yaxından iştirak edir.

XIX əsrdə Krım müharibəsi zamanı Türkiyə üçün mühüm strateji əhəmiyyət daşıyan Silistrə qalasının qəhrəmancasına müdafiəsini əks etdirən bu tamaşa ilk dəfə Naxçıvan Teatrında 1918-ci il sentyabrın 25-də nümayiş etdirilir” [3, s. 11]

Tamaşadan əvvəl Rza Təhmasib pərdə önünə çıxaraq Naxçıvanın xilasını, burada maarif və mədəniyyətin dirçəlişi, xüsusilə də Naxçıvan Teatrının bərpası üçün Kazım Qarabəkir paşaya bütün naxçıvanlılar adından dərin minnətdarlığını bildirmiş “Vətən və ya Silistrə” tamaşasının ərsəyə gəlməsində paşanın yorulmaz fəaliyyətindən söhbət açmışdır. Sonra “Vətən və ya Silistrə” tamaşası göstərilmişdir. Çox uğurla keçən ilk tamaşa dəfələrlə alqışlanmış, tamaşaçılar böyük ruh yüksəkliyi və xoş təəssüratla teatrdan ayrılmışlar. İlk tamaşada əsas rolları Həsən Səfərlı, Mirhəsən Mirişli, Rza İsfəndiyarlı, Əli Xəlilov ifa etmişlər. Yaradıcı heyəti böyük sevincə təbrik edən Hüseyn Cavid “Vətən və ya Silistrə” tamaşasının gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsində böyük əhəmiyyət daşıyacağını qeyd etmişdir.

Müvəffəqiyyətlə keçən ilk tamaşadan sonra teatrın bütün kollektivinin, Hüseyn Cavid başda olmaqla ziyalıların və teatrsevər gənclərin də iştirak etdikləri müzakirə zamanı K.Qarabəkir paşa çıxış edərək bildirmişdir ki, bir hərbiçi kimi o, müharibənin nə demək olduğunu çox gözəl bilir və müharibələrə kəskin nifrət bəsləyir, eyni zamanda müharibə əleyhinə yeni-yeni əsərlərin yazılmasını və imkan daxilində səhnəyə qoyulmasını istəyir. Paşa burada qeyd etmişdir ki, Cavid əfəndi hazırda bu mövzuda “İblis” adlı yeni pyes üzərində işləyir və bu mənzum əsərin bəzi parçaları ilə müəllif onu tanış etmişdir. Kazım bəy bu əsərə tezliklə səhnə həyatı verilməsi arzusunda olduğunu da bildirib öz köməyini əsirgəməyəcəyini açıqlamışdır.

Bu tamaşadan sonra yenə də K.Qarabəkir paşanın təşəbbüsü ilə Namiq Kamalın “Zavallı çocuq” əsəri tamaşaya qoyulmuşdur. Qısa müddət sonra isə Naxçıvan Teatrında Hüseyn Cavidin tövsiyəsilə Əbdülhaqq Hamidin “Əşbər” adlı mənzum əsəri tamaşaya hazırlanır. Əsərdə Hindistanın Pəncab vilayətinin hökmdarı olan Əşbərin öz xalqı ilə birgə Makedoniyalı İskəndərin işğalçı yürüşünə qarşı apardığı müharibədən bəhs edilir [3, s. 8].

Birinci Dünya Müharibəsindən sonra imzalanmış “Mudros müqaviləsi”nin şərtlərinə əsasən ölkədən kənarda olan Türkiyə qoşunlarının geri çağırılması səbəbindən Kazım Qarabəkir paşanın da İstanbula getmək məcburiyyətində qalması onun Naxçıvan Teatrında gələcək planlarının gerçəkləşməsinə imkan vermədi. 1918-ci il noyabrın 1-də bütün Naxçıvan əhli, o cümlədən teatrın kollektivi böyük türk oğlunu, görkəmli sərkərdə və ziyalı Şəhər Dəmiryol Vağzalından böyük bir məhəbbət və nisgillə yola saldı. Qatar onu həmişəlik olaraq Naxçıvandan aparsa da, Kazım bəy ömrünün sonuna kimi bu torpağı daim xoş xatirələrlə anmışdır.

1919-cu ilin yayında hamının intizarla gözlədiyi “İblis” pyesini yenidən tamamlayan H.Cavid əsərin ilk oxunuşunu Naxçıvan Teatrında keçirir. Kollektiv tərəfindən böyük ruh yüksəkliyi və rəğbətlə qarşılanan bu pyesin müzakirəsindən sonra Hüseyn Cavid əsər üzərində bir daha işləyəcəyini, bəzi əlavə və düzəlişlər edərək onu yenidən məhz bu kollektivə təqdim

edəcəyini bildirmiş, pyesə ilk səhnə həyatının da Naxçıvanda verilməsini arzulamışdır.

Lakin qeyd etmək yerinə düşər ki, 1920-ci ilin aprelində baş vermiş siyasi hadisələr – hakimiyyət dəyişikliyi səbəbindən əsərin ilk dəfə tamaşaya qoyulması Azərbaycanda deyil, həmin ilin payızında Aşqabadda gerçəkləşmişdir [1, s. 19].

1920-ci ilin əvvəlindən başlayan ictimai-siyasi proseslər nəticəsində “...1920-ci ilin fevralında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin nümayəndələri Naxçıvanı tərk etməyə məcbur oldular. Naxçıvanda hərbi-siyasi vəziyyət xeyli mürəkkəbləşdi. Naxçıvan əhalisinin misilsiz qəhrəmanlığı sayəsində Şərur, Ordubad, Naxçıvan (şəhər – Ə.Q.) torpaqları 1920-ci ilin ortalarına doğru tamamilə erməni daşnaklarından təmizləndi” [2, s. 15].

1920-ci ilin iyulunda Naxçıvan diyarında sovet hakimiyyəti bərqərar oldu. 1923-cü ildə Naxçıvan Teatrına “dövlət” statusu verilməklə bu qədim sənət ocağı Dövlət Dram Teatrı adlandı. Lakin 1920-ci ildən 30-cu illərin sonunadək müharibə mövzulu pyeslər deyil, xalq qəhrəmanlarından, xalq hərəkətindən bəhs edən, eyni zamanda vətənpərvərlik ruhu aşılayan əsərlər repertuarda əsas yer tutmuşdur.

1939-cu ildə Naxçıvan Teatrı Şeynin və Tur qardaşlarının “Üzləşdirmə” əsərinə müraciət edir. Teatrın aktyoru Əli İmanovun tərcümə etdiyi pyesdə iki dünyanın – sosializm və faşizmin üz-üzə gəlməsindən və ikincinin mütləq məhvə doğru sürüklənəcəyindən bəhs olunurdu. Aviazavodun direktoru, əslində isə Hitler Almaniyasının casusu İvanov rolunu İsa Musayev, həkim Veranı Rüksarə Ağayeva, müstəntiq Lartsevi Rza Məmmədzadə, Paveletskini Mirhəsən Mirişli, Lavrenkonu Əli İmanov, doktoru Rza İsfəndiyarlı, Xartanovu Abbas Quluyev məharətlə ifa etmişlər. Tamaşanın quruluşunu Səməd Mövləvi, səhnə tərtibatını Şamil Qaziyev vermişdi [4, s. 77].

1940-1941-ci il mövsümündə teatrın repertuarını əsasən Yusif Yulduz, Həsən Ağayev, Səməd Mövləvi, İbrahim Həmzəyev, İsa Musayevin quruluş verdikləri tamaşalar təşkil edirdi. Bu dövrdə teatrın baş rəssamı Şamil Qaziyev idi.

1941-ci ilin iyununda başlanan Böyük Vətən Müharibəsi bütün ölkədə və respublikada olduğu kimi Naxçıvanda da dinc həyatı pozdu. Bu dəhşətli müharibə dörd il Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının da yaradıcı fəaliyyətinə öz mənfi təsirini göstərmişdir. Müharibənin ilk günlərindən teatrın əsas və yardımçı tərkibinin aktyorlarından Rza Bacıoğlu (Məmmədov), Firudin Sultanov, Abbas Quluyev, Tələt Nəcəfov, Ağabala Məmmədov, Mirələsgər Seyidov və başqaları, eləcə də texniki heyətdən bir neçə nəfər, ümumiyyətlə, 15-ə qədər işçi cəbhəyə getdi.

Teatrda qalan yaradıcı heyət və kollektivin digər qismi arxa cəbhədə – doğma səhnədə, həmçinin yerli hərbi hissələrdə, hospitallardakı döyüşçülər qarşısında, istehsalat müəssisələrinin və kənd təsərrüfatının zəhmətkeşləri qarşısında özlərinin fədakar fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Müharibənin ilk aylarında teatrın truppası əsasən arxa cəbhənin möhkəmləndirilməsinə, düşmənin – alman faşistlərinin ifşa olunmasına, qələbəyə inama və yüksək vətənpərvərlik hissələrinin aşılmasına həsr olunmuş səhnəciklər, Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq tarixini, döyüşkənlik ruhunu əks etdirən tamaşalardan parçalar hazırlayıb göstərirdi.

1941-ci ilin dekabrında Mir İbrahim Həmzəyev Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının direktoru və baş rejissoru təyin edildi. Keçmiş SSRİ məkanında olan bütün teatrlar kimi Naxçıvan Teatrı da bu dövrdə müəyyən çətinliklərlə, çıxılmaz vəziyyətlərlə üzləşsə də, Vətən qarşısında, xalq qarşısında vəzifəsini namusla, şərəflə yerinə yetirmək üçün daha böyük fədakarlıqla işləməyə başladı. Teatrda qalanlar, zamanın tələbinə uyğun, briqadalara bölünərək hərbi xəstəxanalarda, çağırış və təşviqat məntəqələrində, döyüşçülər arasında, eləcə də əmək adamları

qarşısında çıxış etməyə başladılar. 1942-ci ildə teatrın nəzdində yaradılmış üç bədii təşviqat briqadasına Səməd Mövləvi, Mirhəsən Mirişli və Firuzə Əlixanova başçılıq edirdilər.

Bir qədər sonra milli dramaturgiyamızda yaranan müharibə mövzulu pyeslər – Abdulla Şaiqin “Vətən”, Zeynal Xəlilin “İntiqam”, Məmməd Hüseyin Təhmasibin “Aslan yatağı”, Rəsul Rzanın “Vəfa”, Qurban Musayevin “Şərqi qalası” (“Arsenal”) kimi qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik ideyalı əsərləri teatrın repertuarına daxil oldu. Kollektiv fədakarcasına, cəfəkeşliklə çalışırdı.

Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 17 iyun 1943-cü il tarixli Fərmanı ilə hərbi hissələrdə bədii xidmət işini yaxşı təşkil etdiklərinə və Azərbaycan incəsənətinin inkişafında xidmətlərinə görə bir qrup sənətkarla birlikdə Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının aktyorlarından Mir İbrahim Həməzəyev, Səməd Mövləvi, İsa Musayev, Əyyub Haqverdiyev Azərbaycan SSR əməkdar artisti fəxri adına layiq görüldülər.

1944-cü ildə isə məhsuldar fəaliyyətinə görə isə teatrın baş rəssamı Şamil Qaziyevə Naxçıvan MSSR əməkdar incəsənət xadimi, döyüşçülər qarşısında səmərəli çıxışları nəzərə alınaraq teatrın aktyoru Mirhəsən Mirişliyə Naxçıvan MSSR əməkdar artisti fəxri adı verildi. Elə həmin il fevralın 5-də Azərbaycan KP Naxçıvan Vilayət Komitəsi və Naxçıvan MSSR Xalq Komissarları Soveti M.F.Axundov adına Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının 60 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Teatrın yubileyilə əlaqədar 1944-cü ilin mayında istifadəyə verilmiş 500 yerlik Yay Teatrına Cəlil Məmmədquluzadənin adı verildi.

Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının aktyoru kimi cəbhəyə yollanan Abbas Quluyev 1944-cü ildə göstərdiyi igidliyə görə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüş və qələbədən sonra Naxçıvana qayıdan kimi doğma teatrının direktoru vəzifəsinə təyin olunmuşdu.

Qələbə ərəfəsində – 1945-ci ilin aprel ayından teatrdə Nağı Nağıyevin “Polad” pyesi üzərində gərgin məşqlərə başlandı. “Nağı Nağıyev müharibədən əvvəl Naxçıvan Teatrında rəssam işləyib. Pyes müharibə mövzusunda həsr olunmuşdu. Müharibədə iştirak etdiyi üçün müəllifin əsərdəki bədii təsvirləri, qurduğu süjet xətti, yaratdığı obrazlar real alınmışdı” [6, s. 144].

Quruluşçu rejissoru İ.Musayev, rəssamları Ş.Qaziyev və Əyyub Hüseyinov, musiqi tərtibçisi Ənvər Hüseyinov olan tamaşada rolları Ə.Məmmədov (Polad), A.Əliyev (Alman kapitanı), X.Qaziyeva (Şəfqət bacısı), Ə.Abbasov (Qüdrət), K.Hüseyinov (Alman mayoru), R.Tumbullu (Vasili), F.Əlixanova (Xoşqədən), A.Əliyev (Rəsul), Ə.Əhmədov (Saleh), R.İsfəndiyarlı (Qoca) ifa etmişdilər. “Polad” tamaşasının premyerası mayın 8-də olmuş və böyük rəğbətlə qarşılanmışdı.

Bu illərdə hazırlanan tamaşalar arasında K.Simonovun pyesləri daha çox uğur qazanmış və uzun müddət Naxçıvan Teatrının repertuarında olmuşdur. Müharibə yenicə qurtarsa da, dirçəliş dövründə bu mövzu bütün teatrlar üçün, həmçinin ədəbiyyatda, kinoda, təsviri sənətdə və musiqidə ən aktual mövzu olaraq qalırdı. Məhz bu baxımdan tamaşalarında habelə rus dramaturgiyasından Konstantin Simonovun “Praqanın şabalıd ağacları altında” və “Rus məsələsi” A.Surkovun “Stalinqraddan uzaqlarda” böyük rəğbətlə qarşılanaraq Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının növbəti yaradıcılıq uğuru hesab olundu.

“Teatrın kollektivi 1946-cı ildə “Praqanın şabalıd ağacları altında” tamaşasını Moskva səfəri üçün hazırlamışdı. Əsərdə hadisələr Böyük Vətən Müharibəsinin son illərində, Çexoslovakiyada baş verir. Burada həmin vaxt sovet döyüşçülərinə Avropa xalqları tərəfindən bəslənən məhəbbət, hörmət və etimad təsvir olunurdu. Tamaşada Z.Həməzəyeva (Bejenna), S.Mövləvi (Paraxaska), M.Mirişli (Pantyuxin), X.Qaziyeva (Maşa), K.Hüseyinov (Hofman) rollarında çıxış edirdilər. Quruluşçu rejissor İ.Musayev eyni zamanda polkovnik Petrov rolunu

ifa edirdi. Lakin naməlum səbəblərdən Moskva səfəri təxirə salınır. Buna baxmayaraq naxçıvanlı aktyorların ifasında həmin tamaşa demək olar ki, Azərbaycanın əksər bölgələrində uğurla nümayiş etdirilir.

Müharibədən sonra dünyada yaranmış iki sistem arasındakı qarşıdurma K.Simonovun digər əsərinin əsas mövzunu təşkil edir. Eyniadlı pyes əsasında Bakıdan dəvət olunan rejissor Səftər Turabovun quruluş verdiyi “Rus məsələsi” tamaşasında əsas obrazlar olan Makfersonu S.Mövləvi, Smiti Ə.Məmmədov, Cessini Z.Həmzəyeva, Morfini Ə.Haqverdiyev, Haldini M.Mirişli, Quldu rol K.Hüseynov, Qessleri Y.Haqverdiyev ifa etmişlər. Tamaşa haqqında “Şərq qapısı” qəzetində dərc olunmuş resenziyada belə bir qeyd də vardır: “Qüvvətli yaradıcı heyətə malik olan Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının hər hansı bir mürəkkəb əsərin öhdəsindən gəlməsi üçün hər cür imkanı və şəraiti vardır” [5, s. 50-51].

1951-ci ildə teatr Böyük Vətən Müharibəsi mövzusunda daha bir əsərə – Novruz Gəncəlinin “Düşmənlər cəbhəsində” (“Düşmənlər içində”) adlı pyesinə müraciət etdi. Quruluşçu rejissoru Səməd Mövləvi, rəssamı Şəmil Mustafayev, musiqi tərtibçisi Məmməd Ələkbərov olan tamaşanın premyerası dekabrın 17-də olmuşdur.

Düz iki il sonra daha bir eyniməzmunlu əsər – Vadim Sobkonun “İkinci cəbhə” adlı pyesi Ənvər Məmmədخانının tərcüməsində, yenə də Səməd Mövləvinin quruluşunda hazırlandı. Premyerası 1953-cü il dekabrın 27-də olan tamaşanın rəssamı Mustafa Məmmədov, musiqi tərtibçisi Məmməd Ələkbərov olmuşdur.

1964-cü il Naxçıvan Teatrının tarixində çox mühüm və əlamətdar bir hadisə olur. Teatr həmin ilin oktyabr ayında şəhərin mərkəzində inşa olunmuş yeni, üçmərtəbəli, əzəmətli binaya köçürülür. Demək olar ki, 1964-cü ilin yanvar ayından Naxçıvan Teatrının profili rəsmi surətdə dəyişdirilmiş və ona “musiqili dram teatri” adı verilmişdi. Yeni binaya köçürüldükdən sonra isə teatr Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatri adlandırıldı.

1967-ci ildə, bir il əvvəl təyinatla gəlmiş və teatrda ilk naxçıvanlı ali ixtisas təhsilli rejissor olan gənc Vəli Babayev eston dramaturqu Raymond Kauqverin “Ağır cəza” dramına quruluş verir. Gözəl aktyor ansamblı ilə çox uğurlu alınmış bu tamaşanın iyun ayının 29-da verilən premyerasında V.Babayev bildirmişdi ki, müharibə və insan problemini bəşəri rəqursdan işıqlandırmağa və bir növ tarixi danışdırmağa çalışmışdır. Bu tamaşanın quruluşu Naxçıvan Teatrında eksperimental quruluşlardan biri idi. Belə ki, tamaşa epik teatr üslubu ilə – (səhnədə heç bir pərdə olmadan) kulislərsiz hazırlanmışdı.

1972-ci ildə müharibə mövzulu daha bir tamaşa Belorusiyanın xalq yazıçısı Andrey Makayonokun “Tribunal” tragikomediyası oldu. Böyük Vətən Müharibəsinin ilk illərində belorus xalqının alman fəşistlərinə qarşı apardığı aşkar və gizli mübarizədən bəhs edən bu pyesi N.Gəncəli dilimizə çevirmişdi. Premyerası martın 22-də olmuş tamaşa bir neçə gün anlaşıqla davam etmişdi.

Tamaşanın rejissoru Vəli Babayev, rəssamı Məmməd Qasimov, bəstəkarı Rəşid Məmmədov idi. “... Teatrın aparıcı və görkəmli aktyorlarının Firuzə Əlixanovanın (Polina), İbrahim Həmzəyevin (komendant), Məmməd Quluyevin (Sirodeyev), Sofya Hüseynovanın (Nadya), Zemfira Əliyevanın (Qalya), eyni zamanda gənc aktyorlardan Münəvvər Əliyevanın (Zina), Rövşən Hüseynovun (Volodko) oyunları təsirli və maraqlı idi; tamaşaçılar tərəfindən diqqətlə baxılırdı.

Əsərin qəhrəmanı isə on iki övlad atası Tereşkodur. O, kəndlərinin yaxınlığında gizli fəaliyyət göstərən partizan təşkilatının xüsusi tapşırığı ilə fəşistlərin təklifini qəbul edərək kəndxuda təyin olunmağa razılıq verir. Kənd əhalisi və bütün ailə üzvləri – arvadı Polina,

gəlini Nadya, qızları Qalya və Zina, oğlu Volodko Tereşkodan üz döndərərək onu satqınlıqda ittiham edirlər. Tereşkonu zorla kisəyə basıb ailə tribunalının qərarı ilə hava qaralan kimi onu buzlu çayda batırmaq qərarına gəlirlər. Axırının çatdığını hiss edən və tapşırığın iflasa uğradığını görən Tereşko gizli sirri arvadına açaraq onu partizanların yanına göndərir. Hava qaralanda özünü evə çatdıran Polina sevincində Tereşkonu kisədən azad etmək əmri verir. Qızlar Tereşkonun əl-ayağını açdıqları zaman dəhşətli partlayış eşidilir. Heç kim bir şey anlamasa da bir az əvvəl oğlunun təklidə ittihamlarına qulaq asan Tereşko, onun üstünə qumbaraları bağlayaraq alman komendantlığına girdiyini anlayır və “Volodko!” deyərək fəryad edir. Tamaşa belə bir faciəvi sonluqla bitirdi” [5, s. 89-90].

Teatrda bu mövzuda səhnəyə qoyulan, lakin zəif məzmunlu pyeslər sırasında daha birini qeyd etmək olar. Premyerası 1974-cü il martın 30-da olmuş Əliyər Yusiflinin “Gözüm yollarda qaldı” tamaşası repertuarda cəmi bir il qala bilmişdi.

1975-ci ilin əvvəllərində Naxçıvan Teatrı yenidən Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, Lenin və Dövlət mükafatları laureatı Konstantin Simonov dramaturgiyasına, onun müharibə mövzusunda olan “Dördüncü” psixoloji dramına müraciət etdi. Bu dəfə Baxşı Qələndərli həmin əsəri “Onlar dörd nəfər idilər” adı ilə tamaşaya qoydu.

“Pyesin əsas süjet xətti belədir: Ya faşizmi və müharibəni müdafiə etmək, yaxud nəyin bahasına olursa olsun, onlara qarşı barışmaz və qəti mübarizə aparmaq. Müəllif tərəfindən “O” adlandırılan naməlum şəxs baş qəhrəmandır. O, faşizmlə müharibə zamanı əsir düşmüş, sonradan isə əsirlikdəki üç dostunun köməkliliylə oradan qaçmışdır. Müharibədən neçə illər keçsə də, O ləkəli vicdanla yaşamaqdadır. İndi Onun qarşısında müharibə əleyhinə xeyirxah işlər görmək vəzifəsi dayanır. Bu fəaliyyət isə ona mötəbər bir vəzifəsinin itirilməsi bahasına başa gələ bilər. Belə bir anda Onun daxili monoloqu eşidilir və əsirlikdən qaçdıqdan sonrakı həyatını əks etdirən hadisələr səhnədə canlanır. O, xilas yolunda özlərini fəda etmiş üç dostunun ittihamları altında yavaş-yavaş daxilən təmizlənir və müharibəyə qarşı mübarizəyə qəti qərar verir.

İki hissədən ibarət olan bu dramı görkəmli teatrşünas Cabir Səfərov tərcümə etmişdi. Tamaşanın quruluşçu rəssamı M.Qasımov, musiqi tərtibçisi Ə.Məmmədov idi. Tamaşada İ.Musayev Teddi Frank, M.Quluyev Səs, R.Hüseynov Bondar, Ə.Məmmədov Vandekker, V.Babayev Qviççardi, S.Hüseynova Ketrin, Ə.Qardaşbəyov Cek Ueller, R.Cəfərxanova Qadın, İ.Bənəniyarlı İkinci pilot, Q.Ələkbərov Çarlz Hovard, İ.Abdullayev Şturman, V.Əsədov Dik, E.Şeyxov Ben rollarında çıxış etmişdilər.

Baş rol – O obrazını respublikanın əməkdar artisti (sonralar xalq artisti) Aydın Şahsuvarov böyük məharətlə yarada bilmişdi. Məhz bu uğurlu roluna görə Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyi görkəmli aktyoru 1975-ci ilin avqust ayında Moskvaya – 10 günlük yaradıcılıq ezamiyyətinə göndərmişdi. Obrazda daxilən yaşamağı bacaran bu səhnə ustası teatr sənəti barədə müəyyən biliyə malik idi. Dünyaca məşhur teatr islahatçısı K.S.Stanislavskinin “Gərək aktyorun təbiəti – təkcə psixoloji deyil, həm də fiziki təbiəti bütünlüklə rolun ixtiyarına verilsin” fikrinə haqq qazandıran Aydın Şahsuvarov yaratdığı dolğun səhnə obrazları ilə yaddaşlara həkk olundu, Naxçıvan Teatrının tarixində öz mövqeyini müəyyənləşdirdi” [5, s. 96-97].

Alman faşizmi üzərində qələbənin 30 illiyinə həsr olunmuş “Onlar dörd nəfər idilər” tamaşasının premyerası 1975-ci il martın 19-da olmuşdu. Bu tamaşa haqqında “Şərq qapısı” qəzetindəki reseenziyasında filologiya elmləri namizədi (sonralar elmlər doktoru, professor) Yavuz Axundov belə yazmışdı: “K.Simonovun “Dördüncü” əsərinin quruluşunu B.Qələndərli

verərkən tamaşanın ideyasının daha aydın olması üçün dolğun mizanlar, mənalı səhnələr yaratmışdır. Onun (rejissorun – Ə.Q.) ustalığı ondadır ki, belə mürəkkəb hadisələri bir şəxsın taleyilə bağlı şəkildə, yığcam süjet daxilində həll edə bilmişdir” [7].

Teatr 1976-cı ildə müharibə mövzusunda yeni bir pyesi – Həsən Elsevərin (Fətullayevin) “Alınmaz qala” əsərini repertuara daxil etdi. Bu tamaşa ilə yaradıcı heyət müasir gənclərə vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, humanizm duyğularını aşılamaq istəmişdi. Müharibə illərində Belorusiyanın təsvir olunduğu tamaşada bir neçə döyüş səhnələri də mövcud idi. “Alınmaz qala”da yaşlı və xarakterli obrazları aktyorlar təbii və inandırıcı boyalarla əks etdirməyə çalışmışdılar.

Quruluşçu rejissoru B.Qələndərli, rejissoru V.Əsədov, quruluşçu rəssamı Y.Məmmədov, bəstəkarı R.Məmmədov olan tamaşada əsas rolları V.Əsədov, S.Hüseynova, Z.Əliyeva, digər rolları M.Quliyev, Ə.Məmmədov, A.Şahsuvarov, Q.Ələkbərov, K.Hüseynov, İ.Abdullayev, T.Mövləvi, R.Hüseynov, Ə.Qardaşbəyov və başqaları ifa etmişlər. İlk tamaşa dekabrın 25-də olmuşdur.

Eyni mövzuda olan, lakin teatrın repertuarında çox az müddət yaşaya bilən digər tamaşa 1978-ci ildə Süleyman Rəşidinin (Əliyev) “Canlı heykəl” pyesi əsasında hazırlandı. Onun da quruluşçu rejissoru B.Qələndərli idi. Quruluşçu rəssam M.Qasimov, musiqi tərtibçisi M.Ələkbərov olmuşdur. Mart ayının 15-də premyerası olan tamaşada əsas rollarda Z.Həmzəyeva (Anna İvanovna), N.Həmzəyev (Mahir), S.Hüseynova (Validə), S.Mirzəyeva (Valya) çıxış edirdilər. “Şərq qapısı” qəzetində C.Vəzirov və A.Haqverdiyevin müəllifləri olduqları resenziyada “Canlı heykəl” tamaşasında aktyor ifasının maraqla baxılması, səmimi, təsiredici olması xüsusi vurğulanmışdı [8].

Naxçıvan DMD Teatrının Böyük Vətən Müharibəsi mövzusunda son müraciəti 1984-cü ildə Ə.Naibovun eyniadlı əsəri əsasında hazırlanmış “Mənim nəğməkar bibim” tamaşası oldu. Quruluşçu rejissoru V.Əsədov, rəssamı Y.Məmmədov, bəstəkarı R.Mirişli olan tamaşada baş rolu Z.Əliyeva (Mədinə), əsas rolları H.Ağasoy (Sadıq), O.Əsədov (Sadığın uşaqlığı), Y.Ramazanova, digər rolları M.Quluyev, Ə.Qardaşbəyov, T.Mövləvi, P.Məmmədova, R.Hüseynov, R.Cəfərxanova, N.Xudiyeva, M.Səfərov, K.Quluyev, Ş.Abutalıbov və digərləri ifa etmişdilər.

Premyerası avqustun 24-də olan bu tamaşa 1985-ci ildə İrəvanda keçirilmiş “Böyük Vətən Müharibəsində qələbənin 40 illiyinə həsr olunmuş Ümumittifaq Teatr Festivalı”nda mükafatalı yerlərdən birini tutmuşdu.

Təəssüf hissilə qeyd olunmalıdır ki, müstəqillik illərində bu qocaman sənət ocağında Böyük Vətən Müharibəsi mövzusunda əsaslı surətdə müraciət olunmayıb. Hətta alman faşizmi üzərində qələbənin yubiley illərində – tərəqqipərvər bəşəriyyət tərəfindən böyük təntənə ilə qeyd olunan 50, 55, 60, 65, 70 və 75 illikdə belə buna cəhd edilməyib.

Lakin müharibə mövzulu əsərlərə Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında müstəqillik dövründə də müraciət hər zaman davam etdirilmişdir. 2000-ci ilin repertuarında H.Cavidin “Topal Teymur” pyesi özünə yer tapa bildi. Bu əsər Naxçıvan Teatrının səhnəsində ilk dəfə tamaşaya qoyuldu.

Əsas yaradıcı heyəti Kamran Quliyevdən (quruluşçu rejissor), Səyyad Bayramovdan (quruluşçu rəssam), Şəmsəddin Qasimovdan (bəstəkar) ibarət olan tamaşanın premyerası həmin il dekabrın 30-da oldu. Rollarda K.Quliyev (Teymur), N.Xuduyeva (Dilşad), S.Canbaxşiyev (Orxan), E.Kərimova (Almaz), V.Rzayev (Şair Kirmani), S.Abbasova (Olqa), V.Rəcəbli (Sabutay), D.Xəlilov (İldırım Bəyazid), Y.Ramazanova (Meliça), Ş.Abutalıbov (Cücə) və başqaları çıxış etmişlər.

2002-ci ildə N.Həsənzadənin “Pompeyin Qafqaza yürüşü” dramı quruluşçu rejissorlar Mərahim Fərzəlibəyov və Kamran Quliyev tərəfindən tamaşaya qoyuldu. Rəssamı Ə.Axundov,

musiqi tərtibçisi V.Əliyev olan tamaşanın premyerası aprelin 16-da oldu. Əsas rollarda R.Xudiyev (Çar Uruz), R.Cəfərxanova (Məlik Aydan) və K.Quliyev (Qney Pompey) iştirak etmişlər.

2003-cü ildə isə teatrın baş rejissoru Kamran Quliyev “İblis” faciəsini tamaşaya qoydu. Quruluşçu rəssam Əbülfəz Axundov, bəstəkar Şəmsəddin Qasımov idi. Əsas rolları H.Ağasoy (İblis), X.Hüseynov (İxtiyar şeyx), G.Qurbanova (Xavər), R.Xuduyev (Arif), E.Kərimova (Rəna), K.Quliyev (Elxan), Y.Allahverdiyev (İbn Yəmin) ifa etdikləri tamaşanın premyerası iyulun 10-da olmuşdur.

2017-ci ildə, H.Cavidin 135 illik yubileyi münasibətilə teatr “İblis” faciəsini yeni quruluşda tamaşaçılara təqdim etdi. Quruluşçu rejissoru K.Quliyev, rejissor H.Cavanşirqızı, quruluşçu rəssam Ə.Axundov, musiqi tərtibçisi İ.Əhmədov olan bu tamaşada xalq artisti Rza Xudiyev özünəməxsus İblis ifa edir. Arif rolunda gənc aktyor Səyyad Məmmədov çıxış edir. Tamaşa bu gün də teatrın repertuarındadır.

2021-ci ildə teatr gənc rejissor Həcərhanım Məmmədovanın quruluşunda çex dramaturqu Karel Çapekin “Ana” pyesinə müraciət etdi. İkinci Dünya Müharibəsi zamanı baş verən hadisələri əks etdirən bu tamaşanın quruluşçu rəssamı S.Bayramov, musiqi tərtibçisi quruluşçu rejissorun özü olmuşdur. Baş rolu Zəminə Məmmədova, əsas rolları Nurlan Sultanlı, Vidadi Rəcəbli, Səyyad Məmmədov, Məmməd Mehdiyev, Ələsgər Quliyev, Uğur Nəsirli ifa edirlər. İlk tamaşa 2022-ci il yanvarın 18-də teatrsevərlərə təqdim edilmişdir. Həmin il martın 10-da Türkiyənin Ərzurum şəhərində səfərdə olan kollektiv “Ana” tamaşası ilə Milli Teatr Gününü burada qeyd etmiş və tamaşa böyük rəğbətlə qarşılanmışdır.

2022-ci ildə H.Cavidin 140 illiyi münasibətilə “Topal Teymur” K.Quliyevin yeni quruluşunda səhnəyə qoyuldu. Tamaşanın quruluşçu rəssamı S.Bayramov, musiqi tərtibçisi İ.Əhmədovdur. Baş rolda xalq artisti Rza Xudiyev, digər rollarda Ə.Əliyev, S.Məmmədov, M.Nəbiyeva, S.Canbaxşiyev, V.Rəcəbli, R.Hüseynov, G.Qurbanova və başqaları çıxış edirlər. Tamaşanın premyerası oktyabrın 24-də olmuşdur.

“Ana” və “Topal Teymur” tamaşaları 2022-2023-cü il mövsümü ərzində muxtar respublikanın rayon mərkəzlərində də uğurla nümayiş etdirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan teatrının salnaməsi. İkinci hissə (1920-1930) / Tərtibçi Q.Məmmədli. Bakı: Yazıçı, 1983, 299 s.
2. Hacıyev İ.M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili və xarici siyasətində Naxçıvan // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2017, № 3.
3. Hüseynzadə L.T. Naxçıvan Teatrı tarixindən. Bakı: Qarant, 2003, 64 s.
4. Xəlilov Ə.T. Naxçıvan Teatrının tarixi. Bakı: Azərbaycan Teatr Cəmiyyəti, 1964, 93 s.
5. Qasımov Ə.M. Naxçıvan Teatrında tərcümə əsərlərinin tamaşaları (1883-2013). Bakı: AFpoliqrAF, 2016, 176 s.
6. Rəhimli İ., Vəzirov C. Naxçıvan Teatrı (1883-2008). Bakı: AspoliqrAF, 2008, 352 s.
7. “Şərq qapısı” qəz., 1975, 19 aprel.
8. “Şərq qapısı” qəz., 1978, 31 mart.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: elekber.qasimov@mail.ru

Alakbar Gasimov

**PLAYS ON A MILITARY THEME ON THE STAGE OF THE
NAKHCHIVAN THEATER (1918-2023)**

The article tells about the development and prosperity of the Nakhchivan Theater, one of the oldest centers of art in Azerbaijan, during the Democratic Republic.

At the same time, the interest, and care of the legendary commander of the Turkish army in Nakhchivan in 1918, Kazim Garabakir Pasha, to the local theater, his close cooperation with the creative team, and the creative connections of Hussein Javid with the Nakhchivan theater in those years are also comprehensively covered.

Then there is given detailed information about the performances staged during the Great Patriotic War and during the peace building after the Victory, based on the examples of Soviet dramaturgy and its creative teams.

The article also discusses performances on the military theme, prepared during the years of independence.

Keywords: *Nakhchivan theater, Great Patriotic War, play, scene, director, artist, role.*

Алекбер Гасымов

**ПЬЕСЫ НА ВОЕННУЮ ТЕМУ НА СЦЕНЕ НАХЧЫВАНСКОГО
ТЕАТРА (1918-2023)**

В статье рассказывается о развитии и процветании Нахчыванского театра, одного из древнейших очагов искусства Азербайджана, в период Демократической Республики.

В то же время интерес и забота легендарного командующего турецкой армией в Нахчыване в 1918 году Кязима Гарабекир-паши к местному театру, его тесное сотрудничество с творческим коллективом и творческие связи Гусейна Джавида с Нахчыванским театром в те годы также всесторонне освещены.

Затем дается подробная информация о спектаклях, поставленных на сцене в годы Великой Отечественной войны и в годы мирного строительства после Победы, на примерах советской драматургии и ее творческих коллективов.

В статье говорится также о спектаклях на военную тему, подготовленных в годы независимости.

Ключевые слова: *Нахчыванский театр, Великая Отечественная война, спектакль, сцена, режиссер, художник, роль.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ərtegin Salamzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 11.07.2023

Son variant 31.07.2023

UOT 78

İNARA MƏHƏRRƏMOVA

MİLLİ BƏSTƏKARLARIMIZIN YARADICILIĞINDA NAXÇIVAN MÖVZUSU

Azərbaycan mədəniyyətinin müxtəlif sahələrində Naxçıvan mövzusu hər zaman özünün bədii təcəssümünü tapmışdır. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında Naxçıvan toponimlərinə geniş yer verilməsi buna parlaq nümunədir. Naxçıvan mövzusu, Naxçıvan ənənələri və motivləri, bu diyara xas olan səciyyəvi keyfiyyətlər, yerli insanların, o cümlədən burada doğulan ictimai-siyasi xadimlərin obrazları, həmçinin şair, yazıçı və dramaturqların əsərləri, digər sahələrdə olduğu kimi, bəstəkar yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır.

Görkəmli Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında naxçıvanlı şair və dramaturqların əsərləri əsasında yazdıqları irihəcmli opera, operetta, balet, simfonik lövhələr, süitlər, kantata və oratoriyalar, eyni zamanda kiçikhəcmli mahnı və romanslar xüsusi yer tutur. Təqdim olunan məqalədə Azərbaycanın görkəmli bəstəkarlarından F.Əmirov, C.Cahangirov, V.Adıgözəlov, X.Mirzəzadənin, eyni zamanda Naxçıvanda fəaliyyət göstərən bəstəkarlar – K.Əhmədov və Y.Xəlilovun naxçıvanlı müəlliflərin əsərlərinə yazdıqları müxtəlif janrlı əsərlər haqqında məlumatlar verilir. Həmçinin bu əsərlərin bəzi səciyyəvi xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir.

Məqalədə qeyd olunur ki, musiqi incəsənətində Naxçıvan, onun rəngarəng siması daha çox mahnı janrında yazılmış əsərlər vasitəsilə özünün bədii ifadəsini tapmışdır. Çünki mahnı janrı geniş dinləyici auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur və dinləyici tərəfindən daha asanlıqla qavranılır. Azərbaycan bəstəkarları naxçıvanlı şairlərin şeirlərinə yazdıqları mahnılarda müxtəlif xarakterli obrazlar yaratmışlar. A.Məlikov, T.Quliyev, N.Əliverdiyev, Z.Bağirov, S.Rüstəmov, Ş.Axundova, S.Ələsgərov, T.Bakıxanov, R.Mirişli, S.İbrahimova, O.Rəcəbov, F.Sücaəddinov, E.Mansurov, M.Babayev və digər milli müəlliflərimizin İ.Səfərli, V.Hüseynova və A.Babayevin şeirlərinə bəstələdikləri mahnılar görkəmli müğənnilərimizin repertuarında xüsusi yer tutur.

Naxçıvan mövzusu müxtəlif janrlı, müxtəlif xarakterli musiqi əsərlərində özünün dərin ifadəsini tapmış və bəstəkarlarımız bu motivlərə müraciət edərək zəngin obrazlarla fərqlənən maraqlı, yaddaqalan əsərlər yaratmışlar. Bu isə Naxçıvanın əbədiyaşar simasını müəyyən edən cəhətlərdəndir.

Açar sözlər: *Naxçıvan mövzusu, bəstəkar, janr xüsusiyyətləri, opera, mahnı, romans.*

Mədəniyyət və incəsənətin müxtəlif sahələrində dahi mütəfəkkirlərin vətəni olan Naxçıvan özünün tarixi nailiyyətləri ilə milli mədəniyyətimizin inkişafına xüsusi töhfələr bəxş etmişdir.

Naxçıvan motivləri bu qədim torpağa aid rəngarəng lövhələrilə hər zaman ədəbiyyat və incəsənət sahələrində özünün bədii təcəssümünü tapmışdır. “Kitabi Dədə Qorqud”da Naxçıvan toponimlərindən istifadə forklor janrlarından olan dastanlarda Naxçıvanın tərənnümünə aid bir sübutdur.

Qədim dövrlərdən Naxçıvanda məskunlaşan əhalinin məişətində incəsənətin xüsusi yeri olmuşdur. Ordubad rayonunda yerləşən Gəmiqaya ərəzindəki qayalar üzərində rəqs edən insan təsvirləri buna parlaq nümunədir.

Naxçıvan ənənələri, bu diyara xas olan dəyərlər, burada doğulan ictimai-siyasi xadimlərin obrazı, həmçinin şair, yazıçı və dramaturqların əsərləri digər incəsənət sahələrində olduğu kimi, bəstəkar yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır. Bu da təbii ki, bəstəkarlarımızın Naxçıvan ənənələrinə, ümumiyyətlə, Naxçıvan mövzusunə olan marağından irəli gəlir.

Bəstəkarlar üçün müraciət etdikləri mövzuların bədii keyfiyyəti olduqca böyük əhəmiyyət daşıyır. Ədəbi əsərlərdə təsvir olunan hadisələrin aktuallığı və bədii dəyəri yazıçı-dramaturqlar və şairlər qədər bəstəkarların da fəlsəfi baxışlarının ifadəçisinə çevrilir. C.Məmmədquluzadənin və H.Cavidin əsərləri, bu mənada, bəstəkar yaradıcılığı üçün hər

zaman zəngin bir mənəbə olmuşdur. Q.Qarayevin “Ölülər” (C.Məmmədquluzadə), F.Əmirovun “Şeyx Sənan” (H.Cavid), İ.Dadaşovun “Anamın kitabı” (C.Məmmədquluzadə), C.Cahangirovun “Dəli yığıncağı” (C.Məmmədquluzadə), “Xəyyam” (H.Cavid), R.Həsənovanın “Maral” (H.Cavid), S.Kəriminin “Afət” (H.Cavid), A.Əzimovun “İblis” (H.Cavid) və digər bəstəkarların naxçıvanlı yazıçı və dramaturqların bir çox pyeslərinə yazdıqları musiqi bu qəbildəndir.

Musiqi əsərlərində Hüseyn Cavid poeziyasının özünəməxsus təcəssümü şairin yaradıcılığına bəstəkarlarımızın fərdi yanaşması ilə izah olunur. Bu baxımdan F.Əmirovun H.Cavidin “Şeyx Sənan” dramına bəstələdiyi musiqi və həmin tamaşadan “Kor ərəbin mahnısı”-nı xüsusi qeyd etmək lazımdır.

“Kor ərəbin mahnısı” ilk dəfə 1961-ci ildə “Korun mahnısı” adlı qısametrajlı filmə Məmmədli Əliyevin ifasında müstəqil mahnı kimi səslənmişdir. Mahnı H.Cavidin “Nə eşq olaydı, nə aşiq, nə nazlı afət olaydı!” qəzəli əsasında yazılmış və “Bayatı-kürd” məqamının intonasiyaları üzərində səslənir.

“Kor ərəbin mahnısı” adi mahnılardan və ənənəvi romanslardan əsaslı şəkildə fərqlənir. Bəstəkar mahnıda muğam rəçitəsinə, ona xas olan ekspressiv ifadə tonu vasitəsilə özünəməxsus incə tərzdə, ustalıqla tətbiq edir. Məhəbbət, həyat və ölüm, tale, ədalətlik və ədalətsizlik mövzuları ərəbin mahnısını adi mahnılardan fərqləndirərək çox yüksəklərə qaldırır. Müəllif burada (poetik mətnin ardınca gedərək) mahnının əsasını təşkil edən mövzunu mənəvi etik və bədii problemlər kontekstində təqdim edir.

Nümunə:

Coşğun-həyəcanlı melodiya və “c” və “g” ladlarını göstərən ritmik ostinatlı boğuc akkordlar mahnının faciəli çalarını əks etdirir. Vokal partiyasının həzin başlanğıcı fortepiano partiyasında, bir növ canlanır və sonradan bütün formanı özündə birləşdirərək mahnıda konstruktiv rol oynayır.

“Kor ərəbin mahnısı” uzun illər Azərbaycanın görkəmli müğənnilərinin – Ş.Ələkbərova, Z.Xanlarova, R.Behbudovun repertuarında xüsusi yer tutmuşdur. Mahnı bu gün də A.Qasimov, M.İbrahimov, B.Niftəliyev və digər xanəndələrin ifasında özünün maraqlı interpretasiyaları ilə böyük maraq doğurur.

H.Cavid poeziyasına müraciət edən bəstəkarlardan biri də C.Cahangirovdur. C.Cahangirovun yaradıcılığında şairin əsərləri ilə yanaşı, həmçinin şəxsi portreti də əsas mövzu olmuşdur. Bəstəkar vokal və simfonik orkestr üçün “Oratoriya-59” əsərində H.Cavidin əzəmətli obrazını yaradır. Oratoriyada şairin həyat faciəsi onun “Xəyyam”, “Şeyx Sənan” və “İblis” dramlarından monoloqlar vasitəsilə daha dolğun şəkildə ifadə olunur. Əsərin bədii mətnində olduğu kimi, oratoriyada da Xeyir və Şər mövzusu ön planda təqdim edilir. Bu, İblisin solo-sunda daha qabarıq şəkildə müşahidə olunur. Finalda isə xorun möhtəşəm səslənməsilə dahi H.Cavidin obrazı əbədilik qazanır.

C.Cahangirovun H.Cavid yaradıcılığına daha bir müraciəti 1984-cü ildə “Xəyyam” dramına bəstələdiyi musiqi ilə nəticələndi. Tamaşaya yazılmış musiqidə, ümumilikdə H.Cavid

yaradıcılığına xas olan təzadlar vasitəsilə dramaturgiyanı dərinləşdirmək prinsipi özünü hiss etdirir. Beş pərdəli tamaşanın girişinin musiqisində bu təzadların zəngin ifadə vasitələri ilə diqqətə çatdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Girişdə bəstəkar bütün tamaşa boyu keçən dramatik xətti ziddiyyətli elementlərlə zənginləşdirir.

Qeyd olunduğu kimi, Cavidin əsərləri ilə yanaşı bəstəkarlarımızın C.Məmmədquluzadə yaradıcılığına da çoxsaylı müraciətləri olmuşdur. Bunlardan biri V.Adıgözəlovun C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” dramı əsasında yazdığı eyniadlı operadır.

Maraqlıdır ki, “Ölülər” sadəcə Naxçıvanda doğulub böyüyən bir mütəfəkkirin əsəri deyil, onun personajları da Naxçıvanda yaşayan insanların prototipidir. Bunu C.Məmmədquluzadənin həyat yoldaşı Həmidə xanım Məmmədquluzadə öz xatirələrində qeyd edir [2].

Librettosu A.Aslanov və F.Mehdiyevə aid olan “Ölülər” operasının premyerası 1963-cü ildə Azərbaycan Dövlət opera və balet teatrında keçirilmiş, tamaşaya Niyazi dirijorluq etmişdir. “Ölülər” Azərbaycanda ilk satirik operadır. Bu operanı V.Adıgözəlov əvvəlcə Azərbaycan televiziya və radio şirkətinin sifarişi ilə teleopera kimi bəstələmiş, sonradan onu yenidən işləyərək Azərbaycan Dövlət opera və balet teatrının kollektivinə təqdim etmişdir. Operada parlaq ariya və ariozolar, duet, ansambl, xor səhnələri diqqəti cəlb edir. Əsərdə bəstəkar Ü.Hacıbəylinin yaradıcılıq üsullarından, M.Musorqskinin melodeklamasiya üslubundan, N.Rimski-Korsakovun, S.Prokofyevin ənənələrindən faydalanmışdır.

Solo, ansambl, xor nömrələrinin əsas rol oynadığı operada İsgəndər obrazı xüsusi diqqət cəlb edir. Bu obraz əsərin sonuna qədər inkişaf etdirilir. İsgəndərə aid olan hər yeni musiqi nömrəsi obrazın inkişafının növbəti mərhələsini təşkil edir. Baş qəhrəmanın təqdimatında kinayəli ifadə tərzini xüsusi məharətlə ifadə olunur. İsgəndər operada “mənfi qüvvələr”in nümayəndəsi Şeyx Nəsrullaha qarşı duran obrazdır. Dramın məğzini müəyyən edən bu xətt operada da həmçinin dramaturgiyanın əsasını təşkil edir. II pərdədə İsgəndər ariya və recitativlə ilə xalqı qəflət yuxusundan oyanmağa çağırır, qəhrəmanın finalda səslənən partiyasında isə dramatik düyün açılır. Xarakter etibarilə gərgin olan bu nömrə “Gör mənim yerlilərim nə günə qalıblar” ariozosudur.

“Ölülər” operası obraz dairəsinə görə rəngarəngdir. Mirbağır ağa, Hacı Baxşəli, Kərbəlayi Vəli, Hacı Həsən, Şeyx Nəsrullah obrazlarının hər biri operada özünəməxsus xarakterə malikdir. Personajların xarakteri onların musiqili ifadəsində emosionallıqla təsvir olunur.

Əsərdə, həmçinin xor nömrələrinin əhəmiyyətini də qeyd etmək lazımdır. Xorlar hekayənin təsvirində daha fəal mövqedən çıxış edir. I pərdədən “Kərim Allah birdir”, “Kəblə Fətullah dadaş dirilibdir”, “Əziz Şeyxəna, dincəl daha”, II pərdədən “Ölü də dirilərmimi?” xorları ümumi inkişafı təmin edərək əsərin dramaturji məzmununu açır. Xor nömrələrində bəstəkar polifonik elementlərdən ustalıqla istifadə edir.

“Ölülər” operası musiqili səhnədə C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının özünəməxsus canlı ifadəsidir. Bu haqda İ.Əfəndiyeva yazır: “Operanın parlaq, dinamik və nəbzli musiqisi “Ölülər” pyesinin ideya-məğzini dərinləndirən ifadə edir və bəstəkarın dahi dramaturq Cəlil Məmmədquluzadənin ölməz əsərinə əsl yaradıcı və fərdi münasibətinin bariz təəcəssümüdür” [1, s. 525].

Naxçıvanlı şair və dramaturqların əsərləri Azərbaycan bəstəkarlarının yalnız musiqili-səhnə əsərləri üçün mövzu olmamışdır. Bu əsərlər simfonik janrda yazılmış monumental əsərlərdə də bəstəkar fikrinin ifadəçisi rolunda çıxış etmişdir. Belə ki, bədii mövzulardan öz simfonik əsərlərində istifadə edən bəstəkarlarımız bu vasitə ilə əsərlərinə proqramlıq xüsu-

siyyəti qazandırmış, eyni zamanda musiqi dili vasitəsilə bədii əsərlərin ideya-məzmununu dolğunluqla təcəssüm etdirməyi bacarmış, həmçinin də fərdi bəstəkarlıq üslubuna xas olan səciyyəvi cəhətlərini nümayiş etdirməyə cəhd göstərmişlər.

Bəstəkar Xəyyam Mirzəzadənin “Mirzənin söylədikləri” simfonik lövhələri belə əsərlərdəndir. Simfonik lövhələr X.Mirzəzadənin C.Məmmədquluzadə yaradıcılığına ilk müraciəti deyil. Bəstəkar hələ 1999-cu ildə rejissor H.Atakişiyevin quruluşunda “Ölülər” dramına musiqi bəstələmişdi. “Mirzənin söylədikləri” simfonik lövhələrinin əsasını da bu tamaşaya yazılan musiqi təşkil edir.

Əsər 2004-cü ildə bəstələnmişdir. Musiqili lövhələrin ardıcılığını təmin etmək üçün bəstəkar əsərdə süitalıq prinsipindən istifadə edir. 6 lövhədən ibarət olan simfonik əsər “Başlanğıc” adlanan girişlə başlayır. Digər lövhələr isə “Kənd səhnəsi”, “Cavanlar”, “Şeyx Nəsrullahın duası”, “İsgəndərin söylədikləri”, “Qonaqlar” proqram başlıqları altında təqdim olunur. Hər bir hissə özünəməxsus obraz dairəsinə malikdir. II, III, VI lövhələrdə məişət səhnəsi, IV və V lövhələrdə isə bir-birinə qarşı qoyulmuş iki obraz – İsgəndər və Seyx Nəsrullahın simasında mədəni inkişaf cəhətin qarşılıqlı əks olunur. Bəstəkar vahid kompozisiyada müxtəlif çalarlı nüanslar kəşf edərək fərdi dünyagörüşünün fərqli tərəflərini canlandırır.

“Mirzənin söylədikləri” simfonik lövhələrində X.Mirzəzadə Azərbaycan xalqının məişətinə xas olan rəngarəng lövhələri xüsusi məharətlə təqdim etmişdir. Girişdə simfonik lövhələrin məzmunu açılır. Burada əsərin ümumi kompozisiyasının mahiyyəti diqqətə çatdırılır. “Kənd səhnəsi” (II), “Cavanlar” (III) və “Qonaqlar” (VI) lövhələri kütləvi səhnelərlə zəngindir. Bu, musiqili-səhnə dramlarının bəzi xüsusiyyətləri ilə assosiasiya yaradan mühüm cəhətdir. Orkestr musiqisi təfəkkürünə uyğun olaraq əsərdə kütləvilik hər hansı bir xor nömrəsi və ya səhnə hərəkətlərilə gerçəkləşdirilmir, musiqinin ifadəli dili dinləyicini həmin istiqamətə yönəldir.

“Mirzənin söylədikləri” simfonik lövhələrində xalq musiqisi və muğam elementlərindən, muğam intonasiyalarından geniş istifadə harmonik ifadənin orijinal təqdim olunmasına imkan yaradır. Burada bəstəkar Segah məqamının intonasiyalarından bəhrələnir, fərdi bəstəkarlıq üslubu ilə musiqili ifadədə millilik xüsusiyyətlərini nümayiş etdirir. C.Məmmədquluzadənin cəmiyyətdəki cəhəlat, mədəni inkişafdan geri qalma kimi problemlər haqqında düşüncələri və onlarla mübarizənin əhəmiyyəti aydın və parlaq fakturaya malik olan simfonik lövhələrdə musiqi dili vasitəsilə bir daha vurğulanır.

Naxçıvanda fəaliyyət göstərən yaradıcı insanlar buranın tarixini, əhalisinin həyat tərzini, əsrarəngiz təbiətini tərənnüm edən sənət nümunələri yaratmış, Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənətinin, demək olar ki, bütün sahələrinin inkişafında böyük xidmətlər göstərmişlər. Hal-hazırda da bu ənənə orta və gənc nəslin nümayəndələri tərəfindən davam etdirilir. Belə ki, naxçıvanlı bəstəkar, ifaçı, rəssam və aktyorlar milli mədəniyyətimizi artıq Azərbaycanın hüdudlarından kənar da tanıdılar. Belə sənətkarlardan biri musiqinin müxtəlif janrlarında özünəməxsus dəst-xətt ilə tanınan bəstəkar, Naxçıvan Muxtar Respublikasının əməkdar incəsənət xadimi Yaşar Xəlilovdur.

Yaşar Xəlilov yaradıcılığında Naxçıvan mövzusunda müraciət edərək çox sayda maraqlı əsərlər yazmışdır. Bəstəkarın klassik balet janrında yazdığı “Əshabi-Kəhf” əsəri yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Baletin mövzusu dini mənbədən götürülərək milli ornamentlərlə zəngin olan kompozisiya şəklində təqdim olunmuşur.

“Əshabi-Kəhf” baleti Naxçıvan mühitində həmin janrda yazılmış ilk əsərdir. Baletdə

bəstəkar tərəfindən daha əvvəllər bəstələnmiş “Kərbəla” simfoniyasında izlənilən yaradıcılıq təfəkkürü öz inkişafının növbəti mərhələsinə keçir. Maraqlıdır ki, baletin librettosunu da bəstəkarın özü yazmışdır. Libretto müqəddəs Qurandan “Əshabi-Kəhf”lə bağlı 9-26-cı surələrə əsaslanır. Baletin qəhrəmanları “Əshabi-Kəhf” mağarasına sığınan 7 “imanlı gənc”dir. Burada ənənəvi balet əsərlərindən fərqli olaraq qadın obrazlarına təsadüf olunmur. Baletin əsas mahiyyəti “İlahi sevgi”dir. 3 akt, 18 şəkildən ibarət olan baletdə nömrələr “Qüdrət”, “Hidayət”, “Şəhadət”, “Qüvvət”, “Dəlil”, “Zülm”, “Tərk”, “Rəhmət”, “Dua”, “Pərdə”, “Möcüzə”, “Əsrlərin yuxusu”, “Oyanış”, “Göndəriş”, “Ehtiyat”, “Mübahisə”, “Məad”, “Tövhid” ardıcılığı ilə bir-birini əvəz edir. Göründüyü kimi, başlanğıc inkişaf tədricən kulminasiyaya yüksəlir, daha sonra düynünün açılması ilə “İlahi sevgi”yə qovuşaraq möhtəşəm sonluğa çatır.

Vokal janrında yazdığı əsərlərində Y.Xəlilov H.Cavidin sözlərinə “Ağlaram”, “Ay qız” romanslarını, “Bizim ellər”, “Gövərçinim” mahnılarını bəstələmişdir.

Y.Xəlilovun yaradıcılığında Ərtəğrol Cavidin “Naxçıvan lövhələri” pyesi və “Səninlə olaydım” romansına yazdığı simfonik orkestr üçün işləmələri böyük əhəmiyyət daşıyır.

Milli musiqi mədəniyyətimizin inkişafında özünəməxsus yaradıcılıq fəaliyyəti ilə diqqət cəlb edən bəstəkarlardan biri də Naxçıvan Muxtar Respublikasının əməkdar incəsənət xadimi Kamal Əhmədovdur.

Kamal Əhmədov yaradıcılığında Naxçıvan mövzusunda tez-tez müraciət edir və bu mövzuya böyük həssaslıqla yanaşır. Naxçıvan motivləri K.Əhmədovun yerli müəlliflərin sözlərinə yazdığı irihəcmli kantata (“Əbədi məşəl” söz: X.Kərimli) və odalarda (“Ömrün Heydər Zirvəsi” söz: Z.Yaqub, “Azərbaycan bayrağı” söz: X.Kərimli), həmçinin kiçikhəcmli mahnı (M.Nəsirlinin “Qızlar bulağı”, Y.Şirinoğlunun “Saçlarıma qar da yağdı”, “Naxçıvanım”, “Marş irəli”, E.Maqsudovun “Rekviyem”, “Zəfər marşı”, “Anacan”, İ.Fərəməzoğlunun “Gülüm”, “Sənsizəm”, “Şəhidlik nəğməsi”, “Nazlanan söyüdlər”, M.Qasımzadənin “Heyran olum”, H.Valehin “Qoşa çinar”, C.Fədainin “Səssiz-səmirsiz”, S.Gültəkinin “Mələk anam”, “Doğma yurdum”, R.Əhmədin “Milli Ordumuz”, T.Maqsudovanın “Bənövşə”, T.Əhmədovun “Güney Qışlaq”, “Mənim millətimindir”, Q.Hüseynovanın “Qədim Naxçıvan”), romans (X.Kərimlinin sözlərinə “Mən səni sevmişəm”, E.Maqsudovun sözlərinə “Vətəndir”) və duetlərində (“Məzəli mahnı” (söz: A.Qədimov), “Adını de” (söz: M.Qasımzadə), “Öyrət mənə sevməyi” (söz: İ.Fərəməzoğlu), “Yar ola” (söz: E.Maqsudov)) daha parlaq şəkildə ifadə olunmuşdur. Bəstəkarın bu və digər əsərlərində, əsasən Vətən, qəhrəmanlıq, mübariz insan, təbiət obrazları poetik musiqi dili ilə vəsf edilir, şeirlə musiqinin ecazkar vəhdəti yaradılır.

K.Əhmədov Naxçıvan motivlərini, həmçinin simfonik janrlı əsərlərində obrazlı şəkildə ifadə edir. Onun “Naxçıvan lövhələri” süitası, “Gəmiqaya” və “Cavid” simfoniya belə əsərlərdəndir.

“Gəmiqaya” simfoniya bir qədər əfsanəvi məzmunla malikdir. Əsərdə polifonik forma digər klassik formalarla vahid kompozisiyada işlənmişdir. I hissə fuqa, II hissə sonata, III hissə isə mürəkkəb üçhissəli formadadır. Bu, “Gəmiqaya” simfoniyasını ənənəvi simfoniyalardan fərqləndirən mühüm cəhətdir. Polifonik xüsusiyyətlər simfoniya təsvirçilik xüsusiyyəti daşıyır. Bu vasitə ilə bəstəkar tufanda məhv olan gəmi obrazı yaradır. Xalq musiqisi və muğam elementlərindən istifadə ənənəsinə sadıq qalan K.Əhmədov simfoniya xalqın mərd, mübariz obrazını təcəssüm etdirə bilmək üçün “Heyratı” ritmik muğamına müraciət etmişdir. II, III hissələr məişət xarakterinə görə I hissənin mifoloji xüsusiyyətindən fərqlənir. Burada Azərbaycan xalqının obrazı, onun məişəti ilə bağlı rəngarəng səhnələr canlandırılır.

“Cavid” simfoniyası bəstəkarın yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Birhissəli simfoniyada H.Cavidin mütəfəkkir obrazı, onun faciəli taleyi təsvir olunur. Simfoniya *sonata-allegro* formasında yazılmışdır. Proloqda polifonik inkişafa məruz qalan və simli alətlərə həvalə olunan mövzu sonrakı inkişafda orqan punktu və tremololarla daha da dramatikləşdirilir. Əsas mövzuya doğru azalan dinamika *Allegro* tempində Cavidin üzləşəcəyi dramatik hadisələrdən xəbər verir. Köməkçi mövzu isə geniş, dinamikdir. Bu mövzu, adətən II hissəyə xas olan xüsusiyyətlərin təəssüratını yaradır. İşlənmə bölməsində təzadlıq ziddiyyətli elementlərin qarşıdurmasına gətirib çıxarır. Repriza dinamik güzgülü forması ilə yadda qalır. Əsas və köməkçi mövzu polifonik elementlərlə qovuşdurularaq ümumi ahəngi təmin edir. Kodada *maestoso* gələcəyə inamı, Cavid irsinə ehtiramı ifadə edir.

Musiqi incəsənətində Naxçıvan, onun rəngarəng siması daha çox mahnı janrında yazılmış əsərlər vasitəsilə özünün bədii ifadəsini tapmışdır. Bunun səbəbi mahnı janrının insanların qəlbinə daha yaxın olmasıdır.

Milli bəstəkarlarımız naxçıvanlı müəlliflərin şeirlərinə yazdıqları mahnılarda müxtəlif mövzular və obrazlar yaratmışlar. Belə əsərlərdən F.Əmirovun M.S.Ordubadinin sözlərinə bəstələdiyi “Gülərəm gülsən” mahnısını qeyd etmək olar. Mahnının yaranmasından uzun illər keçsə də əsər müxtəlif müğənnilərin repertuarında bu gün də əhəmiyyətli yer tutur.

“Gülərəm gülsən” mahnısı lirik mədhiyyədir. Müəllifin özü tərəfindən müəyyən edilən incə vals (*tempo di valse, agitato*) şüştər ladında səslənərək ladın dayaq tonlarının ətrafında gəzişmə prinsipinə əsaslanır. Bəstəkar mahnıda konkret yol deyil, əksinə, eyni musiqi frazasının dəfələrlə təkrarlanması sayəsində ümumiləşdirilmiş yolu seçmişdir.

Nümunə:

The image shows a musical score for the song "Gülərəm gülsən". It consists of two systems of music. Each system has a vocal line (soprano) and a piano accompaniment (piano). The lyrics are written in both Azerbaijani and Russian. The first system of lyrics is: "Безла жу ол ду глаз, сач ко рач са бој тво я." The second system is: "- ну ма для ко маңд ол ду кан. для на я для ме ня ар кан." The score includes dynamic markings such as *mf* and *mp*.

Bununla yanaşı, şeirin interpretasiyası ifadə vasitələrinin daha çox qənaətcilliyi ilə nəzərə çarpır. Bu baxımdan, mahnının melodik təşkili xüsusi diqqətə malikdir. Onun forması (bənd-nəqərat) əslində bir neçə kiçik lad oxumalarının kombinasiyasından yaranmışdır.

Mahnının digər mühüm səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri kimi, onun strukturuna refrenlik əlaməti gətirən və mahnı dramaturgiyasında olan melodik dönmələri (*ais-h-cis*) qeyd etmək olar. Kiçik oxumaların əvvəlki bütün variantlarını lad-intonasiya baxımından cəmləşdirən

əsas variantı daha əhəmiyyətlidir. O, poetik mənalı kulminasiya (“Ağlasan ağlaram”) ilə üst-üstə düşür:

Nümunə:

Mahnının ikinci hissəsinin “*meno*” izahı ilə təqdim olunan nəqəratı onun mərkəzi kulminasiyasıdır. Əsas intonasiyanın ifadəli mənası da formanın birinci bölməsi ilə müqayisədə bir qədər fərqli olaraq, məhz buradan irəli gəlir.

Nümunə:

Azərbaycan bəstəkarlarının mahnı janrında yazdıqları əsərlərdə ən çox müraciət olunan şairlər arasında İ.Səfərlinin adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. İ.Səfərlinin şeirlərinə C.Çahangirov “Aylı gecələr”, “Zəriflik”, “Zərif gülüşüm”, “Ana”, “Lay-lay”, “Ağ şanı, qara şanı”, A.Məlikov “Qonaq gəl bizə”, S.Rüstəmov “Haralısan?”, “Həkim qız”, R.Mirişli “Dalğalar”, “Bir könül sındırmışam”, Emin Sabitoğlu “Bakı, sabahın xeyir”, Niyazi “Arzu”, T.Quliyev “Badamlı”, N.Məmmədov “Naxçıvan” və s. mahnılarını bəstələmişlər. Bütün bu əsərlər Naxçıvan və ona aid ən gözəl ənənələrin milli musiqi mədəniyyətində özünəməxsus şəkildə ifadə olunmasına bariz nümunədir.

Bunlarla yanaşı, Naxçıvanda doğulan lirik şairlər – Validə Hüseynova və Adil Babayevin şeirlərini qeyd etmək olar. Təsadüfi deyil ki, S.Rüstəmov, Ş.Axundova, S.Ələsgərov, T.Bakıxanov, R.Mirişli, S.İbrahimova, O.Rəcəbov, F.Süccədinov, E.Mansurov və başqaları Adil Babayevin sözlərinə 200-dən artıq mahnı bəstələmişlər.

Naxçıvanda peşəkarlarla yanaşı, bəstəkarlıq sənəti ilə məşğul olan qeyri-peşəkar, lakin xüsusi istedadla malik insanların fəaliyyəti də qeyd olunmalıdır. Bu baxımdan Naxçıvan Dövlət

Universiteti İncəsənət fakültəsinin baş müəllimi, Azərbaycan Respublikasının əməkdar mədəniyyət işçisi, fleyta ifaçısı Nazilə Qardaşbəyovanın Naxçıvanla bağlı yazdığı musiqi əsərləri diqqətəlayiqdir. Onun Naxçıvan MR-in yaranmasının 95 illiyi münasibətilə bəstələdiyi “Naxçıvanım”, H.Əliyevə həsr etdiyi və sözləri də müəllifin özünə məxsus olan “Dahi rəhbərim”, Z.Vedilinin sözlərinə “Ana” mahnıları dinləyicilər tərəfindən xüsusi rəğbət qazanmışdır. Nazilə Qardaşbəyovanın mahnılarının ifaçıları IV Televiziya Muğam müsabiqəsinin qalibi, *Azərbaycan Dövlət Televiziyasının solisti* Sərxan Bünyadzadə, beynəlxalq müsabiqələr laureatı, Azərbaycan Dövlət xor kapellasının solisti Nurlana Abdullazadə, istedadlı vokalçı İlkin Abdullayev və başqalarıdır. “Zəfər günü” ilə əlaqədar 8 noyabr 2021-ci ildə Naxçıvan şəhəri Heydər Əliyev adına sarayda simfonik orkestr və solistlərin ifasında səslənən “Musiqi xəzinəsi Azərbaycanım” əsərinin musiqisi və sözləri də məhz Nazilə xanıma məxsusdur.

Göründüyü kimi, Naxçıvan mövzusu müxtəlif janrlı, müxtəlif xarakterli musiqi əsərlərində özünün dərin ifadəsini tapmış və milli bəstəkarlarımız bu motivlərə müraciət edərək zəngin obrazlarla fərqlənən maraqlı, yaddaqalan əsərlər yaratmışlar. Bu isə Naxçıvan mövzusunun aktuallığını, əhəmiyyətini və Naxçıvanın əbədiyaşar simasını müəyyən edən cəhətlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan musiqi tarixi. IV c., Bakı, 2019, 824 s.
2. Həmidə xanım Cavanşir. Xatirələrim. II nəşr, Bakı, 2012, 204 s.
3. Hüseynov R. Vaxtdan uca. Bakı: İşıq, 1987, 364 s.
4. Sabitoğlu C. Fikrət Əmirovun mahnılarında söz ilə musiqinin qarşılıqlı əlaqəsinin bəzi məqamları haqqında // Musiqi dünyası, 2001, № 3-4 (9), s. 24-25.

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: inaramaharramova@mail.ru

Inara Maharramova

THE THEME OF NAKHCHIVAN IN THE WORKS OF NATIONAL COMPOSERS

The theme of Nakhchivan has always found its artistic embodiment in various spheres of Azerbaijani culture. A vivid example of this is the use of the toponyms of Nakhchivan in the epic “Kitabi-Dada Gorgud”. The theme of Nakhchivan, Nakhchivan’s traditions and motifs, the specific qualities of this land, the images of residents, including public and political figures born here, as well as the works of poets, writers and playwrights, are reflected in the work of our composers.

A special place takes in the work of outstanding Azerbaijani composers large-scale works – operas, ballets, symphonic engravings, suites, cantatas and oratorios, as well as many songs and romances based on the works of Nakhchivan poets and playwrights.

The article provides information about works of different genres by Azerbaijani composers – F.Emirov, V.Adigezalov, Kh.Mirzazade, K.Ahmedov, Y.Khalilov, based on the works of Nakhchivan writers, poets and playwrights, as well as some peculiar features of these works.

The article notes that Nakhchivan, with its colorful appearance, found its artistic embodiment in works written mainly in the song genre. Since the song is designed for the general public and is perceived by listeners more easily than other genres. Azerbaijani composers created various images in songs written to the verses of Nakhchivan poets.

Songs composed by composers A.Melikov, T.Guliyev, S.Rustamov, N.Aliverdibeyov, Z.Bagirov, S.Rustamov, Sh.Akhundova, S.Alasgarov, T.Bakikhanov, R.Mirishli, S.Ibrahimoğlu, O.Radjabov, F.Sujaddinov, E.Mansurov, M.Babayev on the poems of Nakhchivan authors I.Safarli, V.Husseinova and A.Babayev takes a special place in the repertoire of our outstanding singers. Thus, it should be noted that the study of large-scale works, as well as songs and romances composed by Azerbaijani composers to the works of Nakhchivan poets and playwrights, makes it possible to identify the directions that determine the relevance and significance of the Nakhchivan theme in the national musical culture.

Keywords: *theme of Nakhchivan, composer, genre features, opera, song, romance.*

Инара Магеррамова

ТЕМА НАХЧЫВАНА В ТВОРЧЕСТВЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ КОМПОЗИТОРОВ

Тема Нахчывана всегда находила свое художественное воплощение в различных сферах азербайджанской национальной культуры. Ярким примером этому является использование топонимов Нахчывана в эпосе «Китаби-Деде Горгуд». Тема Нахчывана, нахчыванские традиции и мотивы, характерные особенности этой земли, образы местных жителей, в том числе родившихся здесь общественно-политических деятелей, а также произведения поэтов, писателей и драматургов нашли свое отражение в творчестве наших композиторов.

Особое место в творчестве выдающихся азербайджанских композиторов занимают произведения крупной формы – оперы, оперетты, балеты, симфонические картины, сюиты, кантаты и оратории, а также множество песен и романсов, написанных на основе произведений нахчыванских поэтов и драматургов. В статье представлена информация о разножанровых произведениях азербайджанских композиторов – Ф.Амирова, Дж.Джахангирова, В.Адигезалова, Х.Мирзаде, К.Ахмедова, Я.Халилова, сочиненных на основе произведений нахчыванских писателей, поэтов и драматургов, а также рассмотрены некоторые характерные особенности этих произведений.

В статье отмечается, что Нахчыван с его красочным обликом нашел свое художественное воплощение в произведениях, написанных преимущественно в песенном жанре. Поскольку песня рассчитана на широкую публику и воспринимается слушателями легче, чем остальные жанры. Азербайджанские композиторы создали различные образы в песнях, написанных на стихи нахчыванских поэтов. Песни, сочиненные композиторами – А.Меликовым, Т.Кулиевым, С.Рустамовым, Н.Аливердибековым, З.Багировым, С.Рустамовым, Ш.Ахундовой, С.Алескеровым, Т.Бакихановым, Р.Миришли, С.Ибрагимовой, О.Раджабовым, Ф.Суджадиновым, Э.Мансуровым, М.Бабаевым на стихи нахчыванских авторов – И.Сафарли, В.Гусейновой и А.Бабаева занимают особое место в репертуаре наших выдающихся певцов.

Таким образом, следует отметить, что исследование произведений крупной формы, а также песен и романсов, сочиненных азербайджанскими композиторами на основе стихов, пьес нахчыванских поэтов и драматургов, позволяет выявить направления, определяющие актуальность и значимость нахчыванской темы в национальной музыкальной культуре.

Ключевые слова: *тема Нахчывана, композитор, жанровые особенности, опера, песня, романс.*

(Sənətşünaslıq elmləri doktoru, professor Tariyel Məmmədov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 24.07.2023

Son variant 01.09.2023

UOT 792.03

ƏLİ QƏHRƏMANOV

TƏBRİZ TEATRİNİN İNKİŞAFINDA NAXÇIVAN TEATRI
SƏNƏTKARLARININ ROLU

Məqalədə Təbriz teatrının yaranması və inkişafına qısa nəzər salınmaqla, onun keçdiyi tarixi yol haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Həmçinin teatrın yaranması və inkişafında Azərbaycan teatrı sənətkarlarının fəaliyyətindən söz açılmışdır. Naxçıvan teatrının yetirməsi olan Böyükxan Naxçıvanskiyə Təbriz teatrının inkişafındakı fəaliyyəti geniş işıqlandırılmaqla, onun tamaşaya qoyduğu əsərlərin uğuru tarixi faktlar əsasında vurğulanmışdır. Məqalədə Böyükxan Naxçıvanskiyə Təbrizdə fəaliyyəti, onun "Şiri-Xurşid" medalı ilə təltif edilməsi, göstərdiyi müxtəlif teatr cəmiyyətlərindəki fəaliyyəti diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Tədqiqat zamanı yeni tarixi faktlar əldə edilərək məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Təbriz teatrı, Böyükxan Naxçıvanski, səhnə, quruluş, rejissor, aktyor.

Azərbaycanda xalqımızın həyat tərzi ilə bağlı çox sayda qədim ayinlər, oyunlar, teatr ünsürləri, mərasimləri olmuşdur. Zaman keçdikcə bu ünsürlər xalqın həyatı ilə bağlı yeni məzmun ifadə edərək xalq teatr tamaşalarının yaranmasının özülünü təşkil etmişdir. Sonralar xalq teatrı ilə yanaşı, dini tamaşalar meydana gəlmişdir. Meydan tamaşalarının bu növü həm öz dramaturgiyası, həm də öz "aktyoru" ilə Azərbaycan peşəkar teatrının doğuluşuna təsir göstərmiş, Azərbaycan teatrı üçün səmərəli mənbə rolunu oynamışdır. Bu işlərin gerçəkləşməsində Azərbaycan ziyalıları mühüm fəaliyyət göstərmişlər.

Adlarını mədəniyyət tariximizə pozulmaz qızılı naxışlarla həkk etdirən insanların yaradıcılığını araşdıranda məlum olur ki, həqiqətən də tariximizin, mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın, musiqi və elmimizin elə bir sahəsi yoxdur ki, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda doğulub pərvazlaşan şəxsiyyətlər orada öz sözlərini deməmiş olsunlar. Maraqlısı da budur ki, bu qədim diyarda doğulan insanların çoxu sənətin sıra nəfəri yox, korifey, görkəmli nümayəndəsi olub. Elə sahələr də var ki, onların yaradıcısı da məhz naxçıvanlılardır. Bunun da səbəbi bu torpaqda doğulan insanların vətənə bağlılığıdır. Onlar harada çalışmadığından, işləməyindən asılı olmayaraq Azərbaycan mədəniyyətinin, incəsənətinin, elminin, dövlətçiliyinin inkişafında, təşəkkülündə fədakarlıq göstərirlər. Xalqımızın, millətimizin təəssübünü, qeyrətini çəkmək onların həyat və fəaliyyətinin aparıcı xəttini təşkil edib. Görünür bu məsələ zamanın tələbindən irəli gəlib. Məhz buna görə də onların həyat və yaradıcılıqlarını araşdırıb, tədqiq etməyə ehtiyac duyulur.

Yarandığı gündən xalqın mədəni intibahı, milli oyanışı və maarifçilik düşüncəsinin geniş dairədə yayılmasında xüsusi rolunu oynayan Naxçıvan teatrı da yüksək hazırlığa malik kadrları ilə ölkəmizdə teatr ənənələrinin zənginləşməsində yaxından iştirak etməklə, mədəniyyətimizin ümumi tərəqqisi naminə önəmli rol oynamışdır. Doğrudur, həmin sənətkarların çoxu nə mükəmməl təhsil almış, nə də geniş şöhrət qazanan teatrların səhnəsində çıxış etmişlər. Onlar yalnız öz istedad və bacarıqları, səhnə sənətinə olan tükənməz məhəbbətləri ilə bu yolda böyük fədakarlıq göstərmişlər. Belə adamlardan biri də Naxçıvan teatrının inkişafında mühüm xidmətləri olan və Təbrizdə milli teatrın yaranmasında və təşəkkül tapmasında xüsusi əmək sərf edən, teatr fədaisi, həmyerlimiz Böyükxan (Nəzərəlixan) Abbasqulu xan oğlu Naxçıvanskiyədir.

1871-ci ilin aprel ayının 2-də qədim Naxçıvan şəhərində məşhur Abbasqulu xanın

ailəsində bir körpə dünyaya göz açır. Abbasqulu xan da el qaydasınca şənlik düzəldib adqoyması eləyir. Valideynləri Abbasqulu xanın atasının-Nəzərəli xanın adını həmin uşağa qoyurlar. Lakin uşaqlıqdan Nəzərəlixana həmyaşıdları, ailəsi, bütün qohumları babası Nəzərəli xanın şərəfinə Böyükxan dediklərinə görə həmin dövrün bir çox sənədlərində Böyükxan yazılmış və mötərizədə o, Nəzərəlixandır göstərilmişdir. Buna görə də yazımızda Nəzərəlixan deyil, Böyükxan adı ilə müraciət edəcəyik.

Böyükxan Naxçıvanski ev təhsili almışdır. O, 35 yaşında, 1906-cı ilin may ayının 26-da Naxçıvan şəhər məktəbində imtahan verərək şəhadətnamə alır. Böyükxan müxtəlif illərdə Naxçıvan qəza polis idarəsində dəftərxana xidmətçisi, Naxçıvan qəzasının 2-ci polis şöbəsinin pristavı, 1912-ci ildən 1917-ci ilin fevral ayına kimi isə Naxçıvan şəhər başçısı vəzifəsində işləmişdir [3, s. 48].

Bir haşiyə çıxmaq istəyirəm. Naxçıvanskilərin altı generalları olmuşdur: Ehsan xan, İsmayıl xan, II Kalbalı xan, Hüseyn xan, III Kalbalı xan, Cəmşid xan Naxçıvanskilər. Naxçıvanskilər doğma yurda çox bağlı şəxsiyyətlər olmuşlar. Bu çox gözəl keyfiyyətdir. Amma indiki zamanda görək Vətən anlayışını bir qədər geniş götürəsən. Vətən deyəndə o taylı, bu taylı Azərbaycanı nəzərdə tutmaq lazımdır.

Təqdirəlayiq cəhət budur ki, XIX yüzilliyin sonu, XX yüzilliyin əvvəllərində Naxçıvanın qabaqcıl, savadlı, tərəqqipərvər ziyalıları Böyükxan Naxçıvanski ilə birlikdə maarif və mədəniyyət ocaqlarının açılmasına çalışır, öz ideyalarına sadıq qalaraq bu sahədə yorulmadan mübarizə aparır, xalqın maariflənməsində, mədəni tərəqqisində, siyasi oyanışında teatr tamaşalarına xüsusi üstünlük verir, teatr sənətini ideya və məfkurə silahına çevirib cəmiyyətdəki çatışmazlıqlara qarşı çıxır, insanları yeni amallar uğrunda mübarizəyə səsləyirdilər.

Böyükxan Naxçıvanski Naxçıvan teatrının inkişafında mühüm rol oynayan şəxslərdən biri idi. O, 1901-cü ildən etibarən Naxçıvanda göstərilən tamaşalarda bir aktyor, 1904-cü ildən 1919-cü ilin avqust ayınadək Naxçıvanda tamaşaya qoyulan əsərlərə rejissorluq etmişdir. O, eyni zamanda həmin tamaşalarda aktyor kimi də çıxış etmişdir.

1905-1906-cı illərdə olduğu kimi, erməni daşnakları 1917-ci ildə də İrəvan Quberniyasında və eləcə də Naxçıvan Qəzasında ermənilərlə müsəlmanlar arasında ədavət toxumu səpirlər. Təxminən iki ildən artıq davam edən qanlı toqquşmalarda İrəvan quberniyasında, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad qəzalarında yüzlərlə kənd erməni daşnakları tərəfindən talan edilir və yandırılır. 1918-ci ildə ermənilərlə azərbaycanlılar arasında olan ədavəti yatırtmaq üçün Naxçıvan Müsəlman Milli Komitəsi yaradılır. Böyükxan Naxçıvanski də həmin komitənin üzvü seçilir [11, s. 41]. Akademik İsmayıl Hacıyev yazır: “Vəziyyətdən çıxmaq, Naxçıvanı qorumaq üçün Naxçıvan Milli Komitəsinin üzvləri bu ərazidə Araz-Türk Respublikasını yaratdılar. 1919-cu ilin mart ayına kimi fəaliyyət göstərmiş həmin respublika bölgənin ermənilərin əlinə keçməsinin qarşısını aldı, AXC-nin bütövlüyünü təmin etdi. 1919-cu ilin fevralın sonunda Naxçıvan general-qubernatorluğu yaradıldı” [7, s. 116]. 1920-ci ilin aprelində XI Qızıl Ordunun Azərbaycanı işğal etdiyi zaman Azərbaycanın bir çox yazıçıları, şairləri, dövlət xadimləri sovet quruluşunun əleyhinə çıxdıqlarına görə illərlə həbsxanalara salınırlar, bəziləri isə işğal və işgəncəyə etiraz əlaməti olaraq qürbətdə mühacir həyatı yaşamağa məcbur olurlar. Bolşeviklərin bu qəddar hərəkətlərindən xəbərdar olan Naxçıvanın böyük nüfuza malik olan ziyalıları, o cümlədən Naxçıvan Müsəlman Milli Komitəsinin bir sıra üzvləri bolşeviklərin Naxçıvana gəlməməsi üçün onların əleyhinə çalışırdılar. Onlardan biri də Böyükxan idi. Bütün bu cəhdlərə baxmayaraq Naxçıvan 1920-ci ildə bolşeviklər

tərəfindən işğal olundu. Bolşeviklərin gəlməsi və bilavasitə Naxçıvanda idarəetmə qurulması dövründə bolşeviklər əleyhinə çalışmış keçmiş Naxçıvan rəhbərlərinin vəziyyəti təhlükəli idi. Onlar da bu təhlükəni bildiklərindən Naxçıvanı tərk etmişdilər. Naxçıvanda qalan, bolşevikləri dəstəkləməyən nüfuzlu şəxsləri həbs etməyə başladılar. Həbs olunanlar içərisində böyük nüfuz malik olan Cəfərqulu xan və qardaşı Rəhim xan da var idi. Həbs olunanlar Bakıya göndərilirdi. Cəfərqulu xan və Rəhim xan Bakıdan Şuşa həbsxanasına göndərilmiş və onlar 1943-cü ildə orada ölmüşdülər [11, s. 361]. Cənubi Azərbaycana gedən Böyükxan Naxçıvanski isə bir daha Naxçıvana qayıtmamış və ömrünün sonunadək (1941) ailəsi ilə birlikdə Təbrizdə yaşamışdır.

Böyükxan Naxçıvanski hələ iyirminci yüzilliyin ilk çərçivəsində Naxçıvanda yaşayış fəaliyyət göstərdiyi dövrdə öz truppası ilə Təbrizə qastrola getdiyi zaman böyük müvəffəqiyyət qazanmışdı. O zaman Təbrizdə teatr hərəkatının fəaliyyəti onun səyi nəticəsində qüvvətli bir mədəni hərəkat səviyyəsinə yüksəlmişdir. Hüseyn Ümid yazır: “Qafqazdan yenidən gəlmiş Böyükxan Naxçıvanınin təşkil etdiyi teatr heyəti Azərbaycan teatr tamaşalarını çox mühüm inkişaf səviyyəsinə çatdırdı. Bu cəmiyyətin təşəbbüsü ilə 1918-ci ildə Təbrizdə incəsənət məktəbi, uşaq bağçası təşkil olundu. Burada nümayiş etdirilən pyeslər, adətən, Azərbaycan dilində ifa edilirdi” [9, s. 114].

Onu da qeyd etmək ki, Cənubi Azərbaycanda teatr Qərb mədəniyyətinin təsiri nəticəsində XIX əsrin 70-80-ci illərində “maarifpərvər” Nəsrəddin şahın Avropaya səfərindən sonra yaranmış və Darülfün müdavimlərinin qüvvəsi ilə saray əyanları üçün vaxtaşırı tamaşalar təşkil edilmişdir. Buna baxmayaraq, əyanlar üçün təşkil olunan bu ilk teatr tamaşaları İranda, o cümlədən də, Cənubi Azərbaycanda teatrın inkişafına o qədər də təsir göstərə bilməmişdir.

Dramaturgiyaya və teatra olan baxış Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığının bilavasitə təsiri altında Azərbaycanda (İranda da) formalaşmışdı [1, s. 419]. 1870-1874-cü illərdə Mirzə Cəfər Qaracadağı tərəfindən M.F.Axundzadənin pyesləri fars dilinə tərcümə olunduqdan sonra İranda ilk orijinal dram əsərləri yaratmaq təşəbbüsü meydana çıxdı və ilk dəfə dram əsərləri yazıldı. Bu təşəbbüsün ilk müdafiəçisi Mirzəğa Təbrizi idi. O bir neçə pyes yazdı. Lakin onun əsərlərinin məzmunu, ideya və bədii dəyəri dövrün tələbinə uyğun olmadığı üçün səhnəyə qoyulmadı. Lakin, Zeynalabdin Marağayinin “İbrahim bəyin səyahətnaməsi”, Ə.Talıbovun “Pak adamların məsləkləri” əsərləri 1905-1911-ci illər İran inqilabının ideoloji və siyasi cəhətdən hazırlanmasında mühüm rol oynadı. XX əsrin əvvəllərində ictimai-siyasi publisistika – “Molla Nəsrəddinçi nəsr” ədəbiyyatın aparıcı janrlarından biri kimi geniş vüsət aldı. Bu səpkidə yazılan əsərlər içərisində öncə Əbülziya Şəbüstəri və Seyid Hüseyn Ədalətin “İrane-nou”, “Ana dili”, “Ədalət” qəzetlərindəki felyetonlarını, Cəmsid Ərdəşir Əfşarın pamflet və ədəbi-fəlsəfi esse xarakterli yazılarını qeyd etmək olar [2, s. 638].

Şimali Azərbaycanda mədəniyyət Rusiyanın təsiri ilə Avropa dəyərlərinə qovuşduğu halda, Cənubi Azərbaycanda mədəniyyət İran hakimiyyətinin təsiri altında farsçılığa, islama daha çox bağlı idi. Şimali Azərbaycanla əməkdaşlıq, xüsusilə, Cənubi Azərbaycanda, ilk növbədə, Təbrizdə daha geniş vüsət alır. İran Azərbaycanında Xiyabaninin rəhbərliyi altında baş verən inqilabi hadisələr Təbriz şəhərində mədəniyyət sahəsində də özünü göstərdi. Lakin, Cənubi Azərbaycanda mədəni həyatın bu sahəsində ilk əhəmiyyətli addımlar da 1905-1911-ci illər inqilabı dövründə atıldı [15]. Bu işdə Şimali Azərbaycanın mədəniyyət xadimlərinin köməyi, şəxsi iştirakı və təşəbbüsü mühüm rol oynayırdı. Çünki Təbriz şəhərinin bir çox ziyalıları və qabaqcıl, fəal gəncləri də baş verən ictimai və mədəni hadisələrlə yaxından tanış idilər [10, s. 111].

1908-1916-cı illər ərzində Azərbaycanın görkəmli aktyorları Hüseyn Ərəblinski, Sıdqi Ruhulla, Abbas Mirzə Şərifzadənin rəhbərliyi ilə Bakı teatr truppaları dəfələrlə İrana gəlmiş, Tehranda, Təbrizdə, Rəştə, Qəzvində, İsfahanda və digər şəhərlərdə tamaşalar göstərmişlər. Onların repertuarı, əsasən, Ə.Haqqverdiyev, N.Vəzirov, Ü.Hacıbəyov və N.Nərimanovun, həmçinin, Qərb dramaturqlarının əsərlərindən ibarət olmaqla, mədəni mühitdə ilk mühüm addımlar atılmışdır. Beləliklə, Cənubi Azərbaycanda qısa müddətdə milli teatr yaradılması prosesinin təməli qoyuldu [1, s. 638]. 1916-cı ildə Təbrizdə ilk teatr binası tikildi [12, s. 586-587]. Teatr tamaşaları ana dilində oynanıldığından, xalq tərəfindən tamaşanın məzmununu tez qavranılırdı. Bu da, teatr vasitəsilə Azərbaycan dilinin, eyni zamanda ədəbi dilin xalq arasında təbliğində, inkişafında əhəmiyyətli vasitə idi.

Böyükxan Naxçıvanski Cənubi Azərbaycanda yaşayarkən Naxçıvanski soyadını yox, Naxçıvani soyadını daşıyır. O, Cənubi Azərbaycanda yaşadığı illərdə Təbrizdə teatr hərəkatının yayılmasına və inkişafına nail olmuşdu. “Böyükxan Təbrizə köçdükdən sonra o, əvvəlcə orada fəaliyyət göstərən “İslah və tərəqqi” cəmiyyətində tamaşaların hazırlanmasında yaxından iştirak etmiş, sonra “Şiri-Xurşid”, “Aktorale-Azərbaycan” (“Azərbaycan aktyorları heyəti”) adlı müstəqil teatr cəmiyyətlərini yaradır” [8, s. 357]. Bu cəmiyyətlərdə Təbriz ziyalıları fəaliyyət göstərirdilər. Onlar öz mütərəqqi fikirlərini kütlələrə çatdırmaq üçün ən güclü vasitələrdən biri olan teatr cəmiyyətlərindən istifadə edirdilər. Böyükxan “İslah və tərəqqi” cəmiyyətində tamaşaların hazırlanmasında yaxından iştirak etmiş, sonra “Aktorale-Azərbaycan” (“Azərbaycan aktyorları heyəti”) adlı müstəqil teatr cəmiyyətini yaradır. Bu cəmiyyət Təbrizin mədəni həyatında mühüm rol oynayır.

1920-ci ilin sentyabr ayının əvvəlində Təbrizə gedən Cəlil Məmmədquluzadə burada tərəqqipərvər adamları, o cümlədən orada fəaliyyət göstərən mühacir artistləri “Molla Nəsrəddin” jurnalının çıxarılması işinə cəlb etdi. Bu işdə Böyükxan Naxçıvani ilə yanaşı mühacirətdə olan Naxçıvan teatrının aktyorları – Əkbər Abbasov, Hacı Nəsirov, Əkbər Namazov, Cabbar Əmirov, Teymur Kəngərli fəal iştirak edir. Onlara yerli teatr həvəskarları da yaxından köməklik göstərirlər. Jurnalın çıxarılmasına vəsait toplamaq üçün “Ölülər” əsəri tamaşaya hazırlanır. “Cəmiyyəti-xeyriyyə” təşkilatı ilə danışıq aparılır. Əsərin tamaşaya qoyulması çox da asan olmur. Bir tərəfdən Təbrizdə böyük nüfuz və səlahiyyətləri olan ruhanilər, digər tərəfdən hökmranlıq edən şah mütləqiyyəti bu tamaşanın oynanılmasının əleyhinə idi. Cəlil Məmmədquluzadənin böyük fəaliyyəti, Hacı Məhəmməd Naxçıvaninin (Hacı Məhəmməd Naxçıvani Cənubi Azərbaycanın tanınmış ziyalılarından idi) köməkliyi ilə əsərin tamaşaya qoyulmasına icazə alınır. Hacı Məhəmməd Naxçıvani tamaşanın təhlükəsiz başa çatması üçün böyük səy göstərir. C.Məmmədquluzadənin razılığı ilə rollar bölünür. Məşq üç həftə ərzində C.Məmmədquluzadənin yaşadığı mənzildə aparılır. Tamaşaya rejissorluğu böyük dramaturqun özü edirdi. Tamaşa Əkbər Abbasovun kirayə götürdüyü teatr binasında 1 may 1921-ci ildə göstərildi. Təbrizdə “Ölülər” əsəri tamaşaya qoyularkən biletlər siyahı üzrə müəssisələrə və şəhərin görkəmli xadimlərinə Əsgərhan Qasımsadə tərəfindən verilirdi. Tamaşada ölülər dünyasının ittihatçısı olan İsgəndər surətini Böyükxan Naxçıvanski, Şeyx Nəsrullah surətini təbrizli ziyalı Əli Azəri, Hacı Baxşəli surətini təbrizli gənc Səməd Mövləvi, Kərbəlayı Fatma surətini Liza, Nazlı surətini Teymur Kəngərli, Məşədi Oruc surətini Cabbar Əmirov, Cəlil surətini Midhət Məmmədquluyev (Cəlil Məmmədquluzadənin oğlu – Ə.Q.) oynayır [14, s. 97-98].

Cəlil Məmmədquluzadə Ensiklopediyasında tamaşa haqqında yazılır: “1921-ci il mayın 21-də “Ölülər” pyesinin ilk dəfə Təbrizdə tamaşaya qoyulması Cənubi Azərbaycan mədəniy-

yəti tarixində mühüm hadisə olmuşdu. Bu barədə Həmidə xanım, Münəvvər Məmmədquluzadə, Səməd Mövləvi, Əli Azəri, Qulam Məmmədli və b. Müəlliflərin xatirələrində və məqalələrində məlumat verilir. Mirzə Cəlilin tanışı, naxçıvanlı ziyalı Əkbər Abbasov Təbriz teatrında “Ölülər” tamaşasını göstərmək üçün binanı 200 qrana kirayə etmişdi. Rejissor Mirzə Cəlil özü idi. Tamaşa zamanı üçüncü pərdədən sonra səhnəyə çıxan ədib gurultulu alqışlanmışdır. Xoşa gəlməz hadisə bu olmuşdu ki, polis Şeyx Nəsurullah rolunu oynayan Əli Azərini tutmaq istəmişdi. Məşhur ədəbiyyatşünas, maarifçi Hacı Məhəmməd Naxçıvani onu teatrın dal qapısından qaçırıb evinə aparmışdı” [4, s. 233].

İrənlı tədqiqatçı Mahmud Rəncbər Faqiri Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərinin Təbrizdə tamaşaya qoyulması barədə yazır: “Əsgər xan biletləri Təbrizin bəzi məşhur adamlarına verirdi. Tamaşa yaxşı keçdiyi üçün həmin adamların hərəsi 10-15 tımən sonradan yolladılar. Müxbiri Səltənə 100 tımən pul verdi ki, aktyorlara paylasın. Münəvvər (Mirzə Cəlilin qızı) tamaşaya baxmaq üçün teatra getmək istəyirdi. Lakin o zaman Təbrizdə heç bir qadının teatra gedib tamaşaya baxmadığından o da mənzillərinə qayıtdı. Tamaşanın sakit keçməyini təsəvvür etməyən aktyorlar hətta özləri ilə tapança da götürmüşdülər. Tamaşa oynanılan zalı əvvəlcədən bir aylıq kirayə etmişdilər” [13, s. 586-587].

Böyükxan Naxçıvanski Təbrizdə müxtəlif teatr cəmiyyətlərində fəaliyyət göstərmiş və həmin cəmiyyətlərdə tamaşaya qoyulan əsərlərə rejissorluq etmiş və tamaşalarda müxtəlif rollarda oynamışdır. Böyükxan Naxçıvanskiyə 1923-cü ildə Təbrizdə “Arin Teatr Cəmiyyəti” yaradılır. Cəmiyyətin 19 nəfərdən ibarət üzvü seçilir... Cəmiyyətin fəaliyyət göstərməsi üçün 1923-cü ilin dekabr ayının 9-da Zat Qərin Əşrəf Mülikanənin imzası ilə Tehranda “Arin Teatr Cəmiyyəti”nin fəaliyyətinə izin verilir. Cəmiyyətin 19 nəfərdən ibarət üzvü seçilir. “Arin Teatr Cəmiyyəti”nin bir nömrəli bileti də Böyükxan Naxçıvanskiyə təqdim olunur [13, s. 121].

Böyükxan həmin tarixdən başlayaraq öz təşəbbüsü ilə yaradılan “Arin Teatr Cəmiyyəti”ndə, eyni zamanda fəaliyyət göstərən müxtəlif teatr dəstələrində rejissorluq fəaliyyətini davam etdirir. O, “Arin Teatr Cəmiyyəti”ndə 58 tamaşaya quruluş vermişdir. Böyükxan Naxçıvanskiyənin vəfatından iki il sonra onun müəllifi olduğu “Hacı oğlu Yağbəstili” əsəri 1943-cü ildə “İran” teatr dəstəsində Məhəmmədəli Rəşdinin quruluşunda tamaşaya qoyulur.

Almanlar tərəfindən Təbrizdə şəms tarixi ilə 1305-1306-cı ildə (1925-1926) “Şiri Xurşid Teatr Cəmiyyəti”nin Ərk teatri (Şiri Xurşid tamaşa zalı) müasir üsulda tikilir. Mənbələrdə zalın görünüşünün çox gözəl – ana salonun 30 metr uzunluğunda, 10 metr enində olduğu, 800 tamaşaçıya xidmət etdiyi göstərilməklə, salonun ən önəmli özəlliyinin səs gücləndirmədən istifadə edilmədən ilk sırasında oturan seyriyələrin səsi necə eşidirdilərsə, son sırada oturanlar da onlar kimi eşitdikləri vurğulanır. 1927-ci ilin fevral ayında Rza şah Təbrizə gələndə “Şiri Xurşid tamaşa zalı” tam hazır vəziyyətdə idi. Həmin vaxt Rza şahın iştirakı ilə “Şiri Xurşid tamaşa zalı”nın açılışı olur. Açılış zamanı Böyükxan “İranda elm və mədəniyyətin yüksəlməsi” barədə geniş nitq edir. “Şiri Xurşid tamaşa zalı”nın açılışında Böyükxanın rejissorluğu ilə hazırlanan “Ana və vətəni” yaxud “İran səadətini doğuluşu” əsəri göstərilir. Rza şah da tamaşaya baxır. Həmin vaxt Böyükxanın təklifi ilə Azərbaycanda teatr sənətinin sürətli inkişafı üçün komissiya yaradılır və təcrübəli teatr xadimləri: Mehdixan Şəfizadə, Hacıxan Çələbi, İsmayıl Rizvan (Vəkili), Əbülfəz Moeyri, Hüseynqulu Kərimzadə, doktor Rəhim xan Pezeşki, Əkbər Bəradəri, Böyükxan Naxçıvani, Bağır Hacızadə və digərləri komissiyaya cəlb edilir. O cümlədən rejissor və rəhbərlik də müəyyən edilir. Təbriz şəhər rəhbərliyinin göstərişi ilə

Böyükxan tamaşa zalına rejissor təyin olunur. Komissiyanın işinə ümumi nəzarət Məhəmməd-xan Dərgahiyə həvalə olunur. İranın Daxili İşlər Nazirliyi “Şiri Xurşid tamaşa zalı”nı 1927-ci ilin fevral ayında qeydiyyatdan keçirir. Tamaşaların bayram, şənbə və bazar günlərində göstərilməsinə icazə verilir [13, s. 89].

“Şiri Xurşid tamaşa zalı”nda göstərilən ikinci tamaşa Molyerin “İcbari təbib” əsəri idi. Əsər Böyükxanın rejissorluğu ilə hazırlanmış və tamaşaya qoyulmuşdu. Göstərilən tamaşalar “Təbriz” qəzetində işıqlandırılmışdı. Lakin 1979-cu ildə İran İslam Dövləti qurulduqdan sonra Ərk teatri dağıdılır, xarabalığa çevrilir.

Yaxın Şərqdə ilk mənzum dramaturgiyanın əsasını qoyan Hüseyn Cavid pyesləri də Təbrizdə tamaşaya qoyulmuşdu. Qüdrətli dramaturqun İranda-Təbriz səhnəsində oynanılan ilk əsəri “Şeyx Sənan” faciəsidir. Əsər 1928-ci ilin payızında böyük uğurla tamaşaya qoyulmuşdur. Tamaşanı istedadlı aktyor Mirzə Bağır Hacızadə hazırlamış, özü də Şeyx Sənan rolunu ifa etmişdir. Elə həmin il (1928) şair Yusif Ziya “Şeyx Sənan” pyesini fars dilinə tərcümə etmiş və təbrizlilərin xahişi və təkidi ilə tamaşa 6 ay sonra yenidən oynanılmışdı.

1936 ildə Təbrizin “Arin Teatr Cəmiyyəti”ndə Böyükxan Naxçıvanının rejissorluğu ilə “İblis” faciəsi yeni quruluşda tamaşaçılara təqdim olundu. İblis rolunu Hüseyn Ərəboğlu ifa edirdi. Tamaşa “İttihad” məktəbinin yoxsul şagirdlərinin nəfinə göstərilir.

Ümumiyyətlə, Böyükxan Naxçıvanının istər Naxçıvanda, istərsə də Təbrizdə quruluş verdiyi tamaşaların və oynadığı obrazların əsas məqsəd və qayəsi maarifçilik ideyalarının xalq arasında təbliği olmuş, mövzusunun və janrından, təsvir etdiyi dövrdən asılı olmayaraq, zamanın aktual problemlərinə toxunmuş, teatrın ideya, məzmun, üslub, həm də təşkilatca möhkəmləndirilməsinə çalışmışdır. Böyükxan Təbrizdə teatr həvəskarlarını müxtəlif cəmiyyətlərdə birləşdirməklə, onların peşəkarlığının artırılması üçün böyük səy göstərmişdir. Maarif, mədəniyyət və azadlıq carçısı olan Böyükxan Naxçıvanskinin Təbrizdə maarif və mədəniyyət sahəsində gördükləri işlər fərəh doğurucudur. O, Təbrizdə teatrın dövlət səviyyəsində status qazanmasına da var gücü ilə çalışmışdır. Böyükxanın Təbrizdə maarif və mədəniyyət sahəsindəki, xüsusilə teatrın inkişafı yolundakı xidmətləri o dövrdə İran hakim dairəsi tərəfindən yüksək qiymətləndirilərək “Şiri Xurşid” medalı ilə təltif edilmişdir. “Şiri Xurşid” medalının verilməsi münasibəti ilə Ümumi İran Təhlükəsizliyi Təşkilatının Ərkan mərkəzi Tehran müvəkkilliyi Böyükxan Naxçıvanskiyə göndərdiyi 6/9/19, 30 №-li təbrik bəyanatında (sənəddə) göstərilir: “Cənab ağayi Böyükxan Naxçıvani!

Son vaxtlar mədəniyyət, teatr sahəsindəki fəal iştirak etdiyiniz üçün Şərəfli Yadigar Medalı Heyəti tərəfindən tac qoyma mərasimində mərhəmət göstərərək sizə “Şiri Xurşid” medalının verilməsi münasibəti ilə təbrik bəyanatı göndərir. Həmişə Pəhləvi məmləkətində iftixar etmənizi xudavəndi aləmdən arzu edirik” [13, s. 195].

Amansız ölüm 1941-ci ildə Böyükxanın teatr sahəsindəki istəklərini ürəyində qoydu. O, həyatla vidalaşmış əbədiyyətə qovuşandan sonra sənət aləmində saldıdığı yola yeni izlər düşdü. Onun məslək yoldaşları Böyükxanın arzusunun həqiqətə çevrildiyinin şahidi oldular. 1946-cü ildə Təbrizdə Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı yaradıldı.

Sərvətlər içərisində insan ömründən qiymətli xəzinə yoxdur. Hər kəs bir ömür yaşayır. Kimi ağ gün görür, kimi qara gün. Ulu babalarımız “igid ölür, adı qalar, müxənnətin nəyi qalar?” hikmətli sorgusunu əbəs yerə söyləməyiblər ki! Ölümündən sonra insan yaşadığı ömrü, əməli ilə yaxşı ad qoyubsa, deməli, ömrü hədəf getməyib. Gərdaşın dürlü-dürlü işləkləri də olur: sağlığında ölməzlik ömrü qazananlar heç zaman unudulmur.

Müstəqillik dövrünün bahar nəfəsli ab-havası olmasaydı, maarif və mədəniyyət cəfəkeşi, teatr sənətinin böyük ağsaqqalı Böyükxan (Nəzərəli xan) Abbasqulu oğlu Naxçıvanskiyə də adı yaddaşlara ötəri yazıla bilərdi. Ötəri deyirəm ona görə ki, Böyükxan Naxçıvanski haqqında az məlumat var idi. Yığcam şəkildə “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası”na və “Naxçıvan Ensiklopediyası”na daxil edilmişdir. Kimin ağına gəlirdi ki, mənalı ömür yaşayan Böyükxan Naxçıvanski Təbriz teatrının inkişafına uzun illər xidmət etmiş və onun formalaşmasında misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Naxçıvan və Təbriz teatrlarının tarixində mühüm izlər qoymuş sənətkarların, o cümlədən Böyükxan Naxçıvanskiyə xatirəsi heç bir zaman unudulmayacaq, əbədi sevgi ilə yad ediləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə. IV c., Bakı, 1980, 698 s.
2. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1994, 687 s.
3. Cəfərov F. Böyükxan və Nəzərəlixan Naxçıvanski: bir vaxt o, Naxçıvan teatrının rejissoru və aktyoru olmuşdur // Yeni mədəni-maarif jurnalı, 2008, № 2.
4. Cəlil Məmmədquluzadə Ensiklopediyası. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 320 s.
5. Cənubi Azərbaycan tarixi очерkləri. Bakı: Elm, 1985, 412 s.
6. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası: 3 cildə. I c., Bakı: Elm, 1981, 384 s.
7. Hacıyev İ. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərəzi iddiaları və qanlı cinayətləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 190 s.
8. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı: Azərənşr, 1997, 682 s.
9. Ümid H. Tarix-e fərhəng-e Azərbaycan: 2 cildə. I c., Təbriz, 1953, 430 s.
10. Hüseynzadə L. Naxçıvan teatrının tarixindən // İncəsənət, Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1950, 3 c., № 3.
11. Atnur. İbrahim Etnəm Osmanlı idarəçiliyindən sovet idarəçiliyinə qədər Naxçıvan (1918-1921). Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 338 s.
12. Qəhrəmanov Ə. Təbriz teatri və Böyükxan Naxçıvanski. Naxçıvan: Əcəmi, 2019, 224 s.
13. Fakiri M.R. Təbriz teatri. Tehran, 2005, 736 s.
14. Məmmədquluzadə C. Məqalələr, xatirələr. Bakı: Elm, 1967, 460 s.
15. Öməröv V. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda mədəniyyətin inkişaf xüsusiyyətləri. “Səs” qəz., 2012, 29 oktyabr.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: aliqehreman@yahoo.com

Ali Gəhrəmanov

ROLE OF NAKCHIVAN THEATER ARTISTS IN THE DEVELOPMENT OF THE TABRIZ THEATER

The article presents detailed information about the historical path of the Tabriz theater, with a brief overview of its creation and development. The activity of Azerbaijani theater figures in the process of creation and development of this theater is also considered. Here the

activity of Boyukhan Nakhchivanski, a pupil of the Nakhchivan theater, in the development of the Tabriz theater is widely covered, and the success of his plays is emphasized based on historical facts. The article focuses on the activities of Boyukkhan Nakhchivanski in Tabriz, his awarding of the “Shiri-Khurshid” medal and participation in various theater societies. During the research, new historical facts were obtained and reflected in the article.

Keywords: *Tabriz theater, Boyukkhan Nakhchivanski, stage, staging, director, actor.*

Али Гахраманов

**РОЛЬ НАХЧЫВАНСКИХ ТЕАТРАЛЬНЫХ АРТИСТОВ
В РАЗВИТИИ ТЕБРИЗСКОГО ТЕАТРА**

В статье представлена подробная информация об историческом пути Тебризского театра с кратким обзором его создания и развития. Рассмотрена также деятельность азербайджанских театральных деятелей в процессе создания и развития этого театра. Здесь широко освещена деятельность Боюкхана Нахчыванского, воспитанника Нахчыванского театра, в развитии Тебризского театра, и на основе исторических фактов подчеркивается успех его пьес. В статье в центре внимания находится деятельность Боюкхана Нахчыванского в Тебризе, награждение его медалью «Шири-Хуршид» и участие в различных театральных обществах. В ходе исследования были получены и отражены в статье новые исторические факты.

Ключевые слова: *Тебризский театр, Боюкхан Нахчыванский, сцена, постановка, режиссер, актер.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ərtegin Salamzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

**Daxilolma tarixi: İlkin variant 03.07.2023
Son variant 18.07.2023**

UOT 72

GÜLNARƏ QƏNBƏROVA

ORTA ƏSRLƏR NAXÇIVAN MEMARLIĞINDA AĞACIŞLƏMƏ SƏNƏTİ

Qədim dövrlərdən başlayaraq ağacışləmə sənəti Türk xalqının ev, təsərrüfat həyatının bütün sahələrində olduğu kimi sənət və memarlığına da təsir etmişdir. Türk sənətində ağac üzərində naxış açmaq, ağacdan müxtəlif fiqurlar düzəltməklə başlanan bu sənət artıq orta əsrlərdə memarlıqda zəngin ağac bəzəklərinin yaradılmasına gətirib çıxarmışdır. Orta əsrlərdə Azərbaycanda, eləcədə onun ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvanda ağacışləmə sənətinin inkişafı ərazidə bir sıra xüsusi ağac növlərinin (qoz, armud, qaraağac, tut və s.) və ağac üzərində texniki əməliyyatların aparılmasının nisbi asanlıığı ilə əlaqədar idisə, digər yandan bərpa, inşaat və strukturlaşdırma tədqiqatlarının geniş əhatə dairəsi ilə bağlı idi. Bütün bu xüsusiyyətlər orta əsrlərdə Naxçıvan memarlığında ağacışləmə sənətinin yeni istiqamətdə inkişafına töhfə verdi. Naxçıvan ərazisində aparılan arxeoloji və araşdırma tədqiqatları sırasında xeyli miqdarda ağacdan düzəldilmiş yaşayış evlərinin qalıqları (alaçıqlar), ev əşyaları ilə birlikdə, memarlıqda gəc bəzəklərin vurulmasında istifadə olunan dairəvi formalı qəliblər, inşaatda divar hörgüsündə, saray və yaşayış evlərinin daxili məkanlarının və xarici divarlarının, eyvan bəzəklərinin, camelərin günbəz, minarə və minbərlərinin, qapı və pəncərələrinin ağacdan tikilmiş və müxtəlif naxışlarla bəzədilməsi nümunələrinə rast gəlinmişdir. Naxçıvanda ağacışləmə sənətinin inkişaf etmiş bir növü də şəbəkəçilik sənətidir. Bu sənət orta əsrlərdə özünün ən böyük zirvəsinə çatmışdır. Məqalədə orta əsrlərdə Naxçıvanda inkişaf edən ağacışləmə sənəti haqqında məlumat verilməklə yanaşı, bu sənətin memarlıqda geniş tətbiqindən də bəhs ediləcəkdir.

Açar sözlər: Ağacışləmə sənəti, memarlıq, ağac üzərində oyma, yonma, şəbəkə sənəti, eyvan bəzəkləri.

Qədim dövrlərdən başlayaraq ağacışləmə sənəti Türk xalqının ev, təsərrüfat həyatının bütün sahələrində olduğu kimi sənət və memarlığına da təsir etmişdir. Türk sənətində ağac üzərində naxış açmaq, ağacdan müxtəlif fiqurlar düzəltməklə başlanan bu sənət orta əsrlər memarlığında zəngin bəzəklərin yaradılmasına gətirib çıxarmışdır [6, s. 3].

Orta əsrlərdə Azərbaycanda, eləcədə onun ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvanda ağacışləmə sənəti geniş yayılmışdır. Bu sənətin inkişafı ərazidə bir sıra xüsusi ağac növlərinin (qoz, armud, qaraağac, tut və s.) və ağac üzərində texniki əməliyyatların aparılmasının nisbi asanlıığı ilə əlaqədar idisə, digər yandan bərpa, inşaat və strukturlaşdırma tədqiqatlarının geniş əhatə dairəsi ilə bağlı idi. Bütün bu xüsusiyyətlər orta əsrlərdə Naxçıvan memarlığında ağacışləmə sənətinin yeni istiqamətdə inkişafına töhfə verdi.

Arxeoloji qazıntılar və araşdırmalar zamanı Naxçıvan şəhər ərazisindən tarixi orta əsrlərə aid olan məhəllələrdə tapılmış maddi mədəniyyət nümunələri vaxtilə ərazidə sənətkar və tacir məhəllələrinin də formalaşdığından xəbər verir. Burada yerli əhalilə yanaşı, ərəblər, Orta Asiyadan gəlmə sənətkar, tacirlərdə yaşayırdı. Müxtəlif adət-ənənələrə sahib olan gəlmələrin inşa etdikləri yaşayış evlərinin memarlığında zehinlərində gətirdikləri təsvirlərli yanaşı, yerli ənənələri əks etdirən elementlərdə yer alırdı [3, s. 190]. Naxçıvanda sənətkarlıq məhəllələrinin formalaşması yeni sənət növlərinin də meydana çıxmasında çox böyük rol oynamışdır. İbn Fadlan bu dövrdə sənətkarların hazırladıqları məşhur məmulatların Beynəlxalq bazarlarda satıldığını və Naxçıvanın şöhrətini təmsil etdiyini bildirir. Naxçıvandan xələc ağacından qayırılmış fincan və boşqabların aparılaraq satıldığını və aparılan malların zəngin çeşidə malik olmasını və istehsalçıların yüksək sənətkarlığını göstərdiyini bildirir [1, s. 106].

“Əcaib-əd dünya” əsərinin müəllifi də Naxçıvanın bədii oyma sənətindən söhbət açır, ağacdan, xüsusilə də əl-xələnd ağacından müxtəlif əşyaların və qabların hazırlanmasında

sənətkarların mahir olmasından və həmin əşyaların müxtəlif ölkələrə ixrac olmasını da bildirir [2, s. 32].

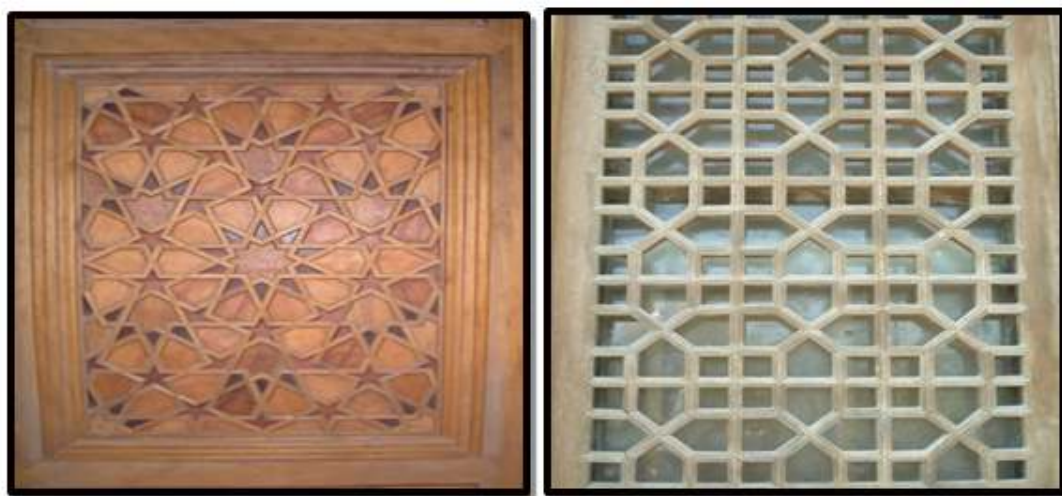
Tarixçi alim R.Məmmədov yazır ki, orta əsrlər dövrü Naxçıvan ustaları tərəfindən ağacdan hazırlanmış naxışlı və rəngli qəşəng məmulatlar – kasa, tabaq, təknə, qaşiq və s. dünyanın bir çox ölkələrinə töhfə olaraq aparılmışdır. Belə məmulatlar, həmçinin, məharətlə hazırlanmış bir incəsənət nümunəsi idi. Naxçıvan sonrakı zamanlarda da ağac məmulatı istehsalında öz üstünlüyünü itirməmişdir [4, s. 106].

Ağac, orta əsrlərdə İslam sənətinin bütün dövrlərində sevilərək işlənən bir material olmuşdur. Bəzən tikilinin bütövü, bəzən də örtük və tavanı, tavanı saxlayan sütunlar da ağac ilə inşa edilmişdir. Naxçıvan ərazisində aparılan arxeoloji və araşdırmalar sırasında xeyli miqdarda ağacdan düzəldilmiş yaşayış evlərinin qalıqları (alaçıqlar), ev əşyaları ilə birlikdə, memarlıqda gəc bəzəklərin vurulmasında istifadə olunan dairəvi formalı qəliblər, inşaatda divar hörgüsündə, saray və yaşayış evlərinin daxili məkanlarının və xarici divarlarının, eyvan bəzəklərinin, camelərin günbəz, minarə və minbərlərinin, qapı və pəncərələrinin ağacdan tikilmiş və müxtəlif naxışlarla bəzədilməsi nümunələrinə rast gəlinmişdir. Naxçıvanda ağacışləmə sənətinin inkişaf etmiş bir növü də şəbəkəçilik sənətidir. Bu sənət orta əsrlərdə özünün ən böyük zirvəsinə çatmışdır.

Şəkil 1. Məişətdə işlədilən ağac məmulatları. Mətbəx əşyaları, daraq və cəhrə.

Ağac məmulatlarının az halda rast gəlinməsi təbii ki, bu məmulatın çürüməyə meyilli olması ilə əlaqədardır. Ağacdan düzəldilən məmulatlar ilk əvvəl oyma və dülgər işçiliyi ilə yerinə yetirilmişdir. Bu texnikadan türklər arasında geniş istifadə edilmiş və uzun zamandan bəri yaşamaqdadır.

Şəkil 2. Ağac üzərində oyma və şəbəkə işçiliyi (məscid qapı və pəncərəsi).

Məişət əşyaları və əmək alətləri hazırlandığı zaman hər bir usta öz zövqünə uyğun olaraq, ona orijinal bəzəklər vururdu. Ağac işləmə sənətkarlığında bunun xüsusi yeri var. Ağac məmulatları üzərində işlənən bəzəklər öz texnoloji üsullarına görə üç hissəyə ayrılırdı. Bunlar oyma, şəbəkə və xəttmərkəzlərdən ibarət idi. Oyma üsulunun iki növü vardır: birüzlü və ikiüzlü oyma. Oyma sənətinin birinci növündə (şəkil 1) ağacın yalnız bir üzündə oyma işi aparılırdı [1, s. 85]. Bu cür oyma üsullu yaşayış evlərinin daxili məkanlarında qurulmuş rəflərin, güzgülərin, qapı və tavanların, sütunların bəzədilməsində geniş istifadə olunmuşdur. Oyma sənətinin ikinci üsulunda bəzəklər taxta materialının hər iki üzündə açılırdı. İkiüzlü oyma üsulu ilə işlənmiş əşyalar zərif olurdu. Bu üsuldən camələrin pəncərələrində, minarələrin şərəfəsində, yaşayış evlərinin eyvanlarında geniş tətbiq edilmişdir. Hər iki üsulda həndəsi, nəbatəti naxışlarla yanaşı, buta naxışları da geniş yer alır.

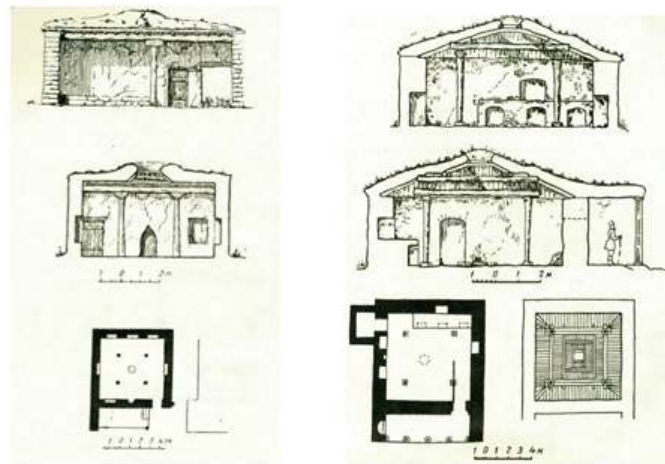
Şəkil 3. Qara dam. Maili formalı ağacdan dam örtüyü. Naxçıvan, Babək rayonu.

Şəkil 4. Orta əsr yaşayış evi. Ağacdən işlənmiş eyvan. Ağacdən həyəət qapısı.

Naxçıvanda ağacışləmə sənətinin başqa bir geniş yayılmış növü şəbəkəçilikdir. Bu sənət sahəsində məişət əşyalarının, eləcə də memarlıq abidələrinin bəzədilməsində istifadə edilmişdir. Ümumiyyətlə, şəbəkəçilik Azərbaycan milli incəsənətinin ən gözəl nümunələrindəndir. Bu orijinal sənət ustaları öz bacarıqlarını, qabiliyyətlərini və zövqlərini bilavasitə ağac üzərində etdirməyə müvəffəq ola bildilər. Şəbəkəçilik əsrdən əsrə öz ənənəvi xarakterini dəyişdirməsə də, onun ornament motivləri xeyli dərəcədə mürəkkəbləşmişdir. Belə ornament kompozisiyalarından biri “şəmsi” adı ilə tanınır. Bu cür bəzək əşyalarına xan saraylarının qapı və pəncərələrində, məscidlərin ağac məmulatlarında, ayrı-ayrı varlı sahib karların evlərinin bəzədilməsində təsadüf olunur. Şəbəkə sənətinin başlıca xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, müxtəlif kompozisiyalar yaradan ustalar heç bir mismar və yapışqandan istifadə etmirdilər. Şəbəkənin istənilən forması burada müxtəlif ağac hissələrinin girinti və çıxıntıların bir-birinə kəp geydirilməsi yolu ilə alınır [1, s. 85]. Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində günümüzədək gəlib çatan bir sıra memarlıq abidələrində şəbəkə sənətinin izlərini görməmək mümkün deyil. Naxçıvanda inkişaf edən şəbəkəçilik sənəti üzrə məşhur ustalar Naxçıvanlı Mehdi Mehdiyev, Şahbuzdan Abuzər Bədəlov el içində böyük şöhrət qazanmışdır.

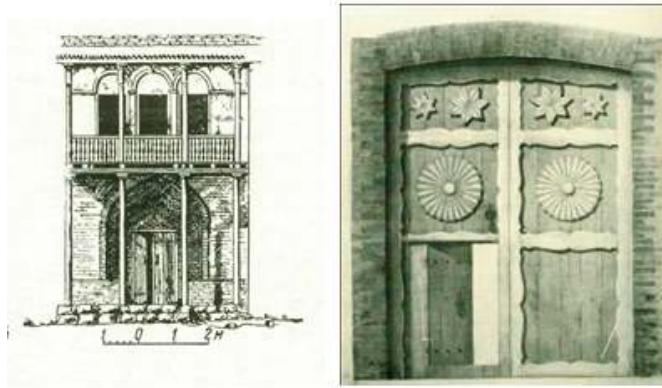

Rəsm 1. Naxçıvanın yaşayış evlərinin konstruksiyasında işlədilən ağac materialı.

Ağacışləmə sənətinin ən qədim və daha geniş yayılmış üsullarından biri də xatəmkarlıqdır. Əvvəlki iki üsuldən fərqli olaraq, burada bəzək ustaları qızıl, gümüş, sədəf, fil sümüyü,

kəhrəba və digər qiymətli daş-qaşlardan istifadə edərək müxtəlif məişət əşyalarının və musiqi alətlərini bəzəyir, əsasən də saray memarlığında geniş işlənmişdir. Xatəmkarlığa başqa sözlə “rizakarlıq” da deyirdilər. Burada usta yalnız ağac bəzəklərlə işləyir: yəni ağacların öz təbii rənglərindən istifadə edərək müxtəlif mənzərələr, portretlər yaradır. Azərbaycan sənətkarları tərəfindən bu üsulla bəzədilmiş tar, kamança, saz, mücrü və bu kimi sənət əsərləri dünyanın bir çox muzeylərində nümayiş etdirilir [1, s. 85].

Rəsm 2. Yaşayış evinin ağacdan qurulmuş eyvan bəzəkləri. Ağacdan yonma üsulu ilə düzəldilmiş həyəətə giriş qapısı. Ordubad şəhəri.

Naxçıvanda təbii sərvətlərin bolluğu, xammal ehtiyatlarına malik olması bura da sənətkarlığın inkişafına şərait yaratmışdır. İlk dövrlərdə insanların məişətində onların ehtiyacından doğan sənətkarlıq məmulatları zamanla da onların yaşadıkları məkanların, dini və mülki binaların inşasında yer almaqla böyük tələbat mənbələrinə çevrilmişdir. Bu sənətkarlıq məhsulları zamanla da Azərbaycan sərhədlərinin dən kənara çıxaraq Avropa və Asiya alıcılarının da tələbatını ödəyirdi.

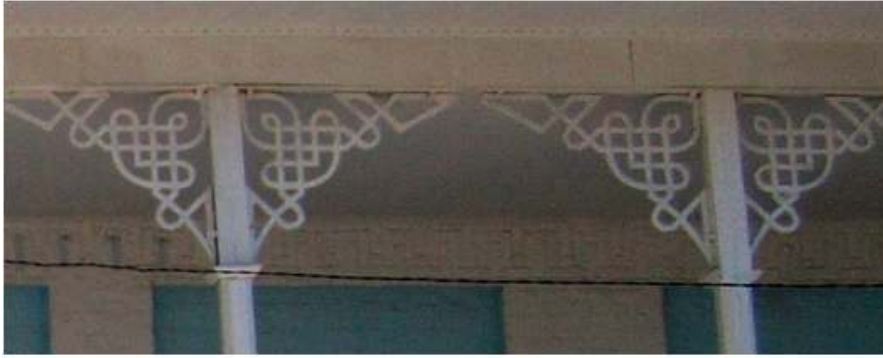
Tikinti materialının seçilməsində, yerli material, iqtisadi şərait, ənənə və ustalar təməl təyinedici olaraq qəbul edilir. Naxçıvan ərazisində iqlimdən dolayı ağac materialı təməl materialı kimi deyil, tikintidə divarların qalınlığının artması ilə əlaqədar olaraq, antiseysmik tədbir kimi, hər divara 3-5 sıradan bir antiseysmik üsul palıd taxta qurşaqlar vurulurdu [5, s. 127]. Eyni zamanda “qara damlar”ın dam örtüklərində ağac materialı istifadə edilmişdir. Qara damların tavanları maili qurulurdu və yağış, qar sularına davamlılığını artırmaq üçün üzəri gilli məhlulla, çimənlə bərkidilirdi. Böyük məsafəli evlərin daxildən tavanlarının ağırlığını saxlanılması üçün ağac dayaqlar vurulurdu.

Şəkil 5. Yaşayış evinin eyvan bəzəkləri. Oyma üsulu ilə. Naxçıvan şəhəri, Pirqəmiş məhəlləsi.

Zamanla yaşayış evlərinin memarlığı insanların yaşam tərzi, yeni konstruksiyaların və tikinti materiallarının yaranması ilə dəyişikliyə uğrasa da, xalq memarlığının izləri, ağac üzərində oyma, yonma, şəbəkəçilik sənətinin texnikası dəyişməz olaraq qalır.

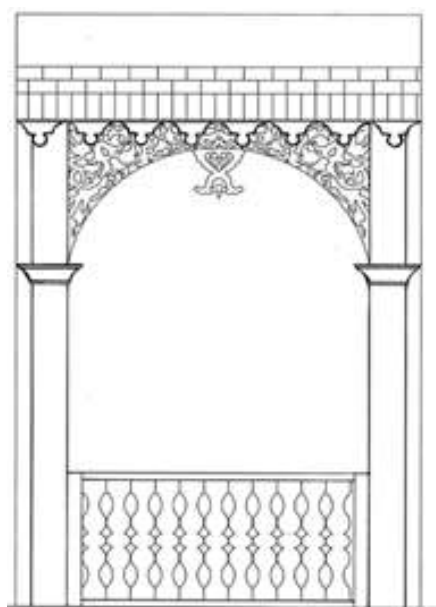
Günümüzdə Naxçıvan ərazisində XVII-XVIII əsrlərə aid yaşayış evləri, came və pirlər qalmışdır. Bu tikililərin kürsülükləri daşdan, divarları isə kərpicdən inşa edilmişdir. Ağac materialı bu tikililərin örtük konstruksiyasında, qapı və pəncərə tağlarında işlədilmişdir. Şəbəkə sənətinin ən nadir nümunələri came və yaşayış evlərinin pəncərə bəzəklərində qalmışdır. Pəncərə şəbəkələri həndəsi formalı naxışlarla bəzədilirdi. Oyma üsulu ilə nəbati naxışların ən geniş işləndiyi Naxçıvanın yaşayış evlərinin eyvanlarıdır. Evlərin qapalı həyətlərinə açılan bu eyvanlar məhəccər, sütun, başlıq, friz naxışlarından qurulmuşdur. 200 illik tarixə malik olan bu naxışlar Naxçıvanda ağac üzərində oyma, yonma və şəbəkəçilik sənətinin ən nadir nümunələridir.

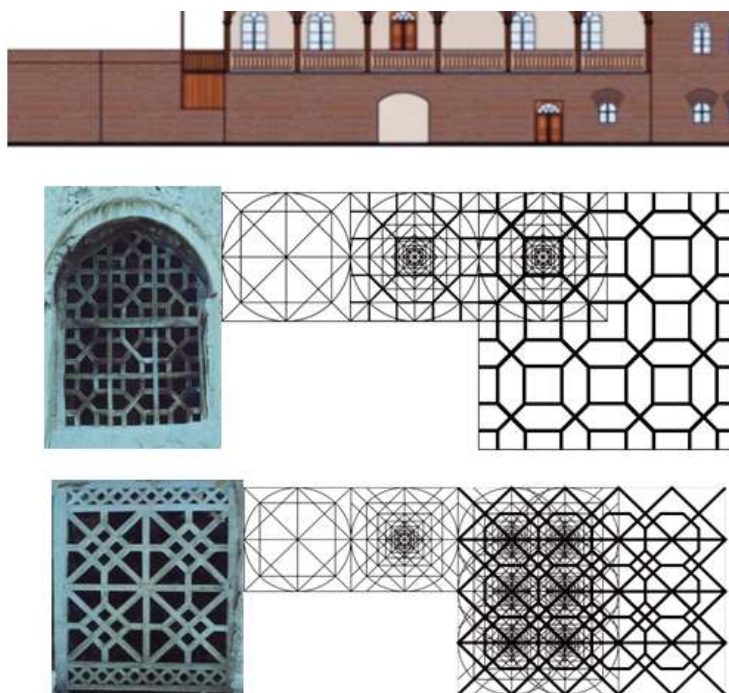
Şəkil 6. Yaşayış evinin oyma üsulu ilə işlənmiş eyvan başlıqları, frizlər.
Naxçıvan şəh., Pirqəmiş m.

Şəkil 7. Yaşayış evinin eyvan bəzəkləri. Oyma üsulu ilə.
Naxçıvan şəhəri, Şahab məhəlləsi.

Rəsm 3. Naxçıvan yaşayış evinin ağac materialından oyma üsulu ilə inşa edilmiş eyvan bəzəkləri. Sütun, məhəccər, başlıq və friz (Bərpa eskizi G.Qənbərova).

Şəkil 8. Yaşayış evinin bərpa eskizi. Yaşayış evinin pəncərə və eyvan şəbəkələri. Həndəsi formalı şəbəkələrin qurulma üsulları.

Naxçıvan MR. Ordubad rayonu Əylis kəndi (Bərpa eskizi G.Qənbərova).

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadov T. Azərbaycan etnoqrafiyası. I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 544 s.
2. Qiyası C. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı: İşıq, 1991, 264 s.
3. Qənbərova G. Naxçıvanda məskunlaşma və şəhərsalmanın inkişafı. Bakı: AFPoliqrAF, 2018, 304 s.
4. Hacıyeva S. Naxçıvanda sənətkarlıq. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 184 s.
5. Məmmədzadə K. Azərbaycanda inşaat sənəti. Bakı: Elm, 1978, 207 s.
6. Türk. Tarix türklərdən başlar // Pazırık Kurqanları, 2011, 9 may; www.google.com.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: gūlnare_qenberova65@yahoo.com

Gulnara Ganbarova

WOODWORKING ART IN THE ARCHITECTURE OF NAKHCHIVAN IN THE MIDDLE AGES

Since ancient times, the art of woodworking has influenced the art and architecture of the Turkic people, as well as all spheres of domestic and economic life. This art, which began in Turkic art with the creation of patterns on wood, the production of various figures, led to the creation of rich ornaments already in the architecture of the Middle Ages. In the Middle Ages, the development of woodworking in Azerbaijan, as well as in Nakhchivan as its integral part, was connected with the relative ease of performing technical operations on a number of

special tree species (walnut, pear, elm, mulberry, etc.) in this region, as well as with a wide range of studies in the field of restoration, construction and structuring. All these features contributed to the development of the woodworking art in a new direction in the architecture of Nakhchivan in the Middle Ages. During archaeological and scientific research conducted in Nakhchivan's region, numerous remains of houses made of wood (logs), household items, as well as round forms used for the manufacture of stucco decorations in architecture were found. Examples of interior and exterior walls of palaces and residential houses, decoration of balconies, domes, minarets, and minbars of mosques, doors, and windows made of wood and decorated with various patterns have been revealed in the field of construction. One of the types of woodworking in Nakhchivan is carved art (shebeke). This art reached its peak in the Middle Ages. The article presents information about the art of mesh, which developed in Nakhchivan in the Middle Ages, and also considers the wide application of this art in architecture.

Keywords: *woodworking art, architecture, wood carving, engraving, mesh art, balcony decoration.*

Гюльнара Ганбарова

ИСКУССТВО ДЕРЕВООБРАБОТКИ В АРХИТЕКТУРЕ НАХЧЫВАНА СРЕДНИХ ВЕКОВ

С древних времен искусство деревообработки оказывало влияние на искусство и архитектуру тюркского народа, а также на все сферы бытовой и хозяйственной жизни. Это искусство, начавшееся в тюркском искусстве с создания узоров на дереве, изготовления различных фигурок, привело к созданию богатых орнаментов уже в архитектуре средневековья. В средние века развитие деревообработки в Азербайджане, а также в Нахчыване, являющемся его неотъемлемой частью, было связано как с относительной легкостью выполнения технических операций на ряде особых пород деревьев (орех, груша, вяз, шелковица и т. д.) в этом районе, так и с широким диапазоном исследований в области реставрации, строительства и структурирования. Все эти особенности способствовали развитию искусства деревообработки в новом направлении в архитектуре Нахчывана в средние века. В ходе археологических и научных исследований, проведенных на территории Нахчывана, обнаружено большое количество остатков домов из дерева (бревен), предметов быта, а также круглых форм, используемых для изготовления лепных украшений в архитектуре, в строительстве встречались образцы внутренних и наружных стен дворцов и жилых домов, отделки балконов, куполов, минаретов и минбаров мечетей, дверей и окон, выполненных из дерева и украшенных различными узорами. Одним из видов деревообработки в Нахчыване является резное искусство (шебеке). Своего наибольшего расцвета это искусство достигло в средние века. В статье представлена информация об искусстве шебеке, которое развивалось в Нахчыване в средние века, а также рассказывается о широком применении этого искусства в архитектуре.

Ключевые слова: *искусство деревообработки, архитектура, резьба по дереву, гравировка, искусство шебеке, украшение балконов.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Cəfər Qiyasi tərəfindən təqdim edilmişdir)

**Daxilolma tarixi: İlkin variant 18.07.2023
Son variant 08.09.2023**

UOT 72.01

BRİLYANT CƏFƏRLİ

YAXIN ŞƏRQ ÖLKƏLƏRİNİN MEMARLIĞINDA
ORNAMENTASİYA

Məqalə Yaxın Şərq ölkələrindən olan Misirin, Assuriya-Babilistanın, İranın, Ərəbistanın, Türkiyənin qədim memarlığından başlayaraq günümüzədək istifadə olunan ornamentlərə həsr olunmuşdur. Göstərilir ki, dünya memarlığının tarixi qədim Misirə dayanır. Misirdə inşa olunan memarlıq abidələri üzərində həkk olunan ornamentlər həmin abidələrə əsrarəngiz bir gözəllik vermişdir. Sadə, amma bir o qədər də sirli formada istifadə olunan ornamentlər sonrakı dövrlərdə inkişaf etmiş və Yaxın Şərq ölkələrinə, eləcə də dünyaya yayılmışdır. Abidələr üzərində həndəsi, nəbati və animalistik ornamentlərin müxtəlif formaları həkk olunmuşdur. Məqalədə Yaxın Şərq ölkələrinin memarlıq abidələri üzərində işlənən ornamentlərdən geniş şəkildə bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: memarlıq, abidə, ornament, həndəsi, nəbati.

Dünya memarlığının başlanğıcı Qədim Misir memarlığına dayanır. Belə ki, ən erkən memarlıq nümunələrinə Qədim Misir tarixində rast gəlinir. Dünyada ilkin memarlıq formaları Qədim Misirdə yaradılmışdır. Misirin ilkin dövrü olan Sülaləyə qədərki dövrdə, yəni b.e.ə IV minillikdə Misir memarlığının əsası qoyulmuşdur. Bu dövrdə əsas tikinti materialı çiy kərpic idi. Daş materialından isə (əsasən əhəng daşından) nadir monumental sənət əsərləri ucaldılırdı. Həmçinin tikinti materiallarından qum daşı və qranit də istifadə olunurdu. Çiy kərpic ilə saraylar, qalalar, məbədələr, daş materialı ilə isə məqbərələr inşa olunurdu. Sonrakı dövrlərdə, yəni b.e.ə XXX-XXIII əsrlərdə ehramlar, piramidalar salınmağa başladı. Bu memarlıq abidələrinin gözəllik simvolu onların üzərində həkk olunan ornamentlər idilər. Ornamentlərin ilkin formaları olan həndəsi naxışlar da elə Misir incəsənətinə aid edilir. Misirin ən qədim memarlıq abidələri üzərində işlənmiş ilkin ornament nümunələri abstrakt, yəni sadə, inkişaf etməmiş, mücərrəd formalarda olmuşdur. Misirlilər sadə həndəsi ornamentlərdən olan nöqtələrdən, düz xətlərdən, sınıq xətlərdən, dalğavarı xətlərdən istifadə edirdilər. Sonralar bu sadə formalar damalı ornamentlərə, mürəkkəb şəbəkələrə çevrilmişdir. Tədricən sadə həndəsi ornamentlərdən realistik nəbati (bitki) ornamentlər yaranmağa başladı. Misirin ilkin ornament formaları üçün abstrakt həndəsi, realistik bitki və animalistik (heyvani-zoomorf) ornament növləri səciyyəvi idi. Bitki ornamentlərindən lotus (şanagüllə, nilufər) çiçəyinin, aloyenin, papirusun, qamışın, zanbağın, xurma və hind qozu palmalarının, sikomora (xar tut), akasiya, yulğun, göyəm və perseyə (Osiris) ağaclarının təsviri xüsusi rol oynayırdı [3, s. 33]. Bu bitki ornamentləri daş sütunların üzərində oyma üsulu ilə işlənirdi. Sütunlar daşdan yonulurdu. Sütunların başlıqları papirus bitkisinə bənzər bitki motivli formalarla bəzədilirdi. Lotus çiçəyini günəşlə, ləçəklərini isə günəş şüaları ilə təsvir edirdilər. Dekorda yarpaqlar, üzüm tənəkləri, xurma salxımları, ağac qabığının qırıntıları istifadə edilirdi. Animalistik ornamentlərə şahin quşu, qaz, antilop, meymun, balıq, cücə, skarabey (müqəddəs böcək), ilan təsvirləri aid idi [5]. Qədim padşahlıq dövründə (b. e. ə XXX-XXIII əsrlərdə) fantastik varlıqlardan insan başlı, şir bədənlili sfinks ornamentləri təsvir olunurdu. Bunlara antropomorf ornamentlər də deyilir. Epiqrafik (yazı) ornamentlərə heroqlif yazılarının təsvirləri aid idi. Xarici və daxili divarlar, sütunlar, dayaqlar heroqlif və şəkilli freskalarla, parlaq rənglərə boyanmış oymalarla örtülürdü. Misirlilər heroqlif yazı sistemini zolaqvarı ornament forması şəklində birləşdirmişdilər [7, s. 100]. Minilliklər

boyu Qərb dünyasının xristian xaçı deyərək mənimsədiyi xaç ornamentinin mənşəyi əslində Qədim Misir mədəniyyətində Anx xaçı adlanan ornamentə dayanır. Abidələr üzərində diz çökmüş fiqurun təsviri isə Xex adlanırdı. Misir mədəniyyətində həndəsi ornamentlər doymuş kontrastlı tonlarla, nəbati ornamentlər isə zərif bitkili tonlarla təsvir edilirdi. E. ə. 3000-1500-cü illərdə misirlilər fironların qəbirlərinin tavanlarını bəzəmək üçün spiral ornamentlərdən istifadə edirdilər. Onların bəziləri şəbəkə, bəziləri isə haşiyə əmələ gətirirdilər. E. ə. II minillikdə Qədim Misirdə bənövşəyi rəngdə sadə vitrajlar hazırlanmışdır. Orta padşahlıq dövründə, yəni b. e. ə XXI şüştə istehsalı daha da inkişaf etdi. Əhəng daşı isə artıq üzləmələrdə də istifadə olunurdu [2, s. 20-22].

Assur-Babil memarlığında böyük saraylar, zikkuratlar (məbədlər) kimi tikililər xarakterik idi. Tikinti materialı olaraq çiy kərpicdən istifadə edilirdi. Babilistanda daş azlığı problemi var idi. Ona görə də daş materialından tək cə üzləmələrdə istifadə olunurdu. Assuriyada hətta daş ölkənin təbii tikinti materialı olduğu dövrlərdə də saraylar və məbədlər kərpicdən inşa edilirdi. Sonrakı dövrlərdə Assur-Babil memarlığında daş materiallarından ancaq monumental abidələr inşa edilməyə başladı. Tikililərin divarları alebastr, bişmiş kərpic və ya istiliyi hər tərəfə ötürən plitələrdən (emaye plitələrdən) yaranan qalın gil təbəqəsi ilə üzlənirdi. Kərpicdən istifadə pilyastr və sütunun, freska və emaye plitələrin erkən inkişafına səbəb oldu. Xarici divarlar oyma relyeflərlə (qabartmalarla) və polixrom (çoxrəngli) kərpiclərlə bəzədilirdi [4, s. 163]. Misir ornamentləri təkamül edərək Assur-Babil ornamentlərinin yaranmasına böyük təsir göstərmişdir. Təsvir olunan ornamentlər bu divarlarda parapet (çıxıntı) formasında işlənirdi. Assuriya memarlığında divarlarda barelyeflər və rəngli daş lövhələr işlənirdi. Babilistanda isə barelyeflər əvəzinə dairələr içərisində üçölçülü fiqurlar istifadə olunurdu. Qapılar yarım dairəvi tağlarla (arkalarla) əhatə olunurdu. Belə tağlar şirli kərpiclərdən qurulurdu. Qapı tağlarının ətrafındakı arxivoltların üzərində də ornamentlər işlənirdi. Tikililərin giriş hissələrinin əsas bəzəkləri öküz bədənli, qartal qanadlı, dəhşətli sifəti olan insan başlı nəhəng canavarlar idilər. Oyma üsulu ilə işlənmiş bu fantastik varlıqlara portal (giriş) keşikçiləri deyilirdi. Bu ornamentlərin hər bir detalı – baş geyimi, saqqalı, lələyi, buruq saçları çox böyük incəliklə işlənirdi. İnteryerdə (daxili məkanda) incə sütunlar üstünlük təşkil edirdi. Bu sütunların altlıqları (bazaları) hündür qəliblənmiş olurdu. Sütun səthi yivli vallar (millər, yarım dairələr) formasında olurdu. Sütunların kapitelləri (başlıqları) isə təkrarlanan şaquli vərəqlərin düzülüşü ilə qurulurdu. Assur-Babil ornamentasiyasının erkən vaxtlarında hörüyə bənzər simvolik ornament (gilyoş) və ilbizşəkilli ornamentlər hökmranlıq edirdi. Assur və Babilistanın memarlığında həndəsi ornamentlərdən rozetkalar, ulduzlar, üçbucaqlar, romblar, ziqzaqlar, şəvronlar (V və ya digər şəkildə fərqləndirici işarələr), dama ornamentləri, dairələr, dalğavari xətlər üstünlük təşkil edirdi. Həndəsi ornamentlərlə yanaşı bitki və emblemətik ornamentlər də istifadə olunurdu. Bitki ornamentlərindən piniya qozalarının, narın, ananasın, palmetin, lotus çiçəyinin təsvirləri xarakterik idi. Palmet ornamentləri öz formasını Misir ornament forması olan lotus çiçəyindən götürsə də, Assuriyanın palmet ornamentinin forması daha çox xurma palmasının formasına oxşar idi. Emblemətik ornamentlərə fantastik məxluqlardan insan başlı qanadlı öküz fiquru aid idi. Fantastik ornamentlərə həmçinin qanadlı aslanlar da daxil idi. Tikililərin ən üst hissələrinin dirsək (mötərizə) formaları əkiz öküz başları ilə verilirdi. Bu memarlıq elementləri dam örtüklərini dəstəkləmək üçün tikililərdə geniş şəkildə istifadə olunurdu. E. ə. IV minillikdə animalistik ornamentlərdən dəyirmi əyilmiş böyük buynuzlu dağ qoçlarının təsvirləri istifadə edildi. E. ə. III minillikdə isə sadə tağlar, mərkəzdə rozetkalar

olan konsentrik çevrələr, həmçinin balıq, həyat ağacının (müqəddəs ağacın) ətrafında dayanan qoşa dağ keçilərinin təsvirləri istifadə olunurdu. Süjet xətlə ornamentlərdən əjdahaları ram edən qəhrəman təsviri xüsusilə yayılmışdı. Nəhəng qamışlıqlar süjet xətlə ornamentləri bəzəyən motiv idi. En geniş yayılmış ornamentlər qırmızı-qara rəngli zolağın ağ fonunda təsvir edilən ornamentlər və ağ, qara, göy, narıncı rəngli ikiqat hörülmüş qaytan formalı ornamentlərin təsvirləri idi. Memarlıq tikililərində ov səhnələri (əsasən şir ovu), mifoloji, ritual, hərbi səhnələr (döyüşlər), heyvanlar, bitkilər, ağaclar, həndəsi fiqurlar təsvir olunurdu. Binaların fasadında, relyeflərdə parlaq, təzadlı rənglərdən ağ, qara, qırmızı, oxra, narıncı rənglər istifadə olunurdu. Fasadı bəzəmək üçün konusvari formalı, rəngli daşlardan, terrakota (bişmiş torpaqdan hazırlanan keramika məmulatı) panellərindən istifadə edilirdi. Boyalı və konus şəkilli terrakotalar əsasən məşəllərin qurulmasında istifadə olunurdu. Bişmiş keramikada göy rəng əsas fon rəngi idi. Bu fonda ağ rəngli relyef təsvirləri çəkilirdi. Mənzərə ornamentlərində ağ, qara, qırmızı, göy rənglərə üstünlük verilirdi. Assuriya memarlığına hətta günbəzli (qübbəli) tikililər də məlum idi. Günbəzlər yarımküre (sferonik) formasında olurdu [10, s. 16].

Fars memarlığında eradan əvvəlki dövrdə kiçik tikilər (kəndli daxmaları) olmamışdır. Əksinə iri, əzəmətli tikilər (məscidlər, məqbərələr, saraylar, bazarlar, körpülər) hökmranlıq etmişdir. Fars memarlığının ən qədim xüsusiyyətləri qülləvari tikililərin geniş yayılmasıdır. Bağ evləri, köşklər, karvansaralar əzəmətli görkəmi ilə yanaşı ornamentlərin işlənmə nəcibliyi ilə də seçilirdi. Fars memarlığının əsas tikinti materialı bərk gil, mümkün qədər möhkəm sıxılmış və qurudulmuş palçıq qəlibləri idi. Torpaq ilə əhəng məhlulunun birləşməsindən əmələ gələn qarışım kərpicdən istifadəni asanlaşdırdı [6, s. 9, 10, 266]. Memarlıq abidələrinin inşasında forma və miqyas əhəngdar şəkildə birləşirdi. Memarlıq formaları dekorasiya ilə birləşərək möhtəşəm sənət əsərlərinin yaranmasına gətirib çıxartdı. Fars memarlığında günbəzlərin fərqli şəkildə rəngarəng (7 rəngli kaşı ilə) bəzədilməsi əsas üstün cəhətlərdən biri oldu. Tikililərə günəş işığı daxil olan bu günbəzlər kənardan parıldayan firuzəyi daş kimi görünürdü [15, s. 18-19]. Fars ornamentasiyasının əsas xüsusiyyəti həndəsi xətlərin, üslublaşmış rənglərin və hərəkətdə olan heyvanların bir-birinə dolaşması idi. Həndəsi ornamentlərdən müqarna istifadə olunurdu. Müqarna stalaktitli tağın həndəsi formasıdır. Fars memarlığında tikililərin səthi bəzədilməsində çevrə daxilinə və ya xaricinə çəkilmiş çoxbucaqlılar, dairə və kvadrat torların içərisinə yerləşdirilmiş romblar, altıbucaqlılar, səkkizbucaqlılar da istifadə olunurdu və bu mürəkkəb həndəsi naxışlar “giriş” adlanırdı. “Giriş” sözünün farsca mənası “düyün” deməkdir. Bu ornamentin düyün adlandırılmasının səbəbi odur ki, belə mürəkkəb həndəsi naxışlar yaranarkən dairələr, çoxbucaqlılar, ulduzlar bir-birinə qarışmış formada, yəni düyünlü formada görünür [12, s. 16]. Nəbati naxışlardan üslublaşdırılmış şanagüllə, palmetta, qərənfil, anemone (əsmə çiçəyi), itburnu, süsən, nərgiz və çöl çiçəklərinin müxtəlif növləri çox geniş istifadə edilirdi. Animalistik ornamentlərdən şirin, bəbirin, dağ keçisinin, ahunun (ceyran), dəvənin, filin, qabanın, xoruzun, həyat ağacının hər iki tərəfində simmetrik yerləşdirilmiş qartalların, oğlaqların təsvirləri üstünlük təşkil edirdi. E. ə. VI-IV əsrlərdə mövcud olmuş Əhəmənilər dövlətində memarlıq daha da inkişaf etdi. Böyük ərazilərdə şəhərlər salınırdı. Şəhərlərdə geniş parklar inşa edilirdi. Bu geniş parklarda körpülər, bağlar, sütunlu saraylar, üstüaçıq sütunlu pavilyonlar tikilirdi. Pilləkənlərdə relyefli heykəltəraşlıq nümunələri işlənirdi. Bu nümunələrdə imperiya sərhədinin geniş əraziləri təsvir olunurdu. Sütunların başlıqları (kapitelləri) dirsək formasında olurdu [16, s. 590, 617]. İlk zamanlar kaşı keramikasında əsas rənglər ağ, yaşıl, göy rənglər idi. Rənglər arasında əlaqə və rəsmin tamlığı

xarakterik xüsusiyyətlərdən idi. İran sənətkarları əsasən üç rənglə kifayətlənirdilər. Daha sonralar farsların üstünlük verdiyi rənglər tünd-göy fonda qızılı, ağ və firuzəyi rənglər oldu. Ən sevilən rənglər akvamarin rəngi (göyümtül və ya yaşılımtıl rəngli qiymətli daş rəngi), çalarlı göy rəng, solğun çəhrayı rəng, solğun göyümtül rəng, oxra, yaşılımtıl, bişirilmiş sarı və ya qırmızı gil (terrakota) çalarlı boğuş qırmızı rəng idi. Fantastik ornamentlərdən oxatanların yürüşləri, qoşa qanadlıq sfinkslər, qanadlı öküzlər, qanadlı atlar, qrifonlar, it və tovuz quşunun birləşməsindən yaranan simurq quşu təsvir olunurdu. Dairənin daxilinə çəkilmiş boynunu arxaya çevirən buynuzlu və qanadlı şir motivi tez-tez istifadə olunurdu. Fars memarlığında əsasən dairə və kvadrat formalarından istifadə olunurdu [11, s. 173-176]. Bizim eranın 226-651-ci illərində mövcud olmuş Sasanilərin memarlığında monolit (nəhəng, möhkəm) çəllək formasında olan tağlı otaqlar, möhkəm daş hörgülü günbəzlər və hündür sütunlar xarakterik idi. Tikililərin səthləri həndəsi və nəbati motivli naxışlarla, şirli kaşlarla, kalliqrafik (xəttatlıq) nümunələrlə, naxışlı kərpiclərlə zəngin şəkildə bəzədildi. Daxili səthlərə oyma stükko (daxili suvaq) vurulurdu. Əsasən məscidlər xəttatlıq işləriylə, stükko ilə, mozaikalarla, arabeska (islami) naxışları ilə, aynalı (şüşəli) əl işləri ilə (vitrajla) bəzədilirdi [14, s. 22, 37]. Ornamentasiyada həmçinin hökmdarların mədhi (həddən artıq qabardılmış tərif) əks olunmuş süjet xətləri təsvir olunurdu. Şahlar ov səhnələrində soyuqqanlı, özündənrazı, təkəbbürlü, heyvanlar isə onlardan qorxmış bir şəkildə qaçarkən təsvir edilirdilər. Rəqs edən və ya sovqat gətirən qadınların təsvirləri relyefli (qabarıq) formada verilir. Öncədən kəsilib vurulmuş və ya oyma üsulu ilə həkk edilmiş medalyonlarla bəzədilmiş butulkalar, xonçalarla doldurulmuş dairələr üzərində real və fantastik heyvan rəsmləri əks olunurdu. Ağac və ya palmettaların yanlarında simmetrik şəkildə düzülmiş atlılar təsvir olunan ov səhnələri verilir. Bu motivlər nöqtəvi haşiyə ilə çərçivələnmiş dairələr içərisində işlənirdi. Memarlıqda istifadə edilən ornamentlərdə göy rəngli fon üzərində ağ güllər və yaşıl yarpaqlar işlənirdi [9, s. 96].

Ərəb xilafəti dövründə ərəblər müxtəlif əraziləri işğal edərək onların bir çox sahələrdəki nailiyyətlərini mənimsəmiş və bu sahələri daha da inkişaf etdirmişdir. Ərəb incəsənətində ən çox inkişaf edən sahə memarlıq idi. Memarlar xəlifələr üçün saraylar, məscidlər, türbələr, qalalar tikirdilər. Tikililər üçün əsas memarlıq xüsusiyyətləri dizaynda həndəsi ornamentlərin işlənmə formaları, uclu (çatma) tağlardan və müxtəlif formalı günbəzlərdə istifadə idi. Məscid binaları dördkünc olurdu və onların üzəri günbəzlə örtülürdü. Məscidlərin içində çoxlu sütunlar qoyulurdu. Onların ətrafında minarələr – hündür qüllələr ucaldılırdı. Tikililərdə ornamentlərin çoxu kaşı mozaikaları ilə stükko kimi hazırlanırdı. Bəzən isə daş üzərində oyma naxışlar da işlənirdi. Divarlar və döşəmələr mozaikalarla bəzədilirdi. Tikililərin ornamentalistikasında erkən dövrlərdə insan və heyvan fiqurlarının təsvir edilməsinə qadağa qoyulduğuna görə ornamentlər həndəsi və nəbati olaraq iki növə ayrılırdı. Həndəsi ornamentlərdən girih, nəbati ornamentlərdən islami naxışları istifadə olunurdu. Girih ornamentlərinin ahəngdar şəkildə birləşməsi şəbəkələri yaratmışdır. Şəbəkələr daha çox pəncərələrdə işlənirdi. Bu şəbəkələr məşrabıyyə adlanırdı. Ərəblər memarlıqda arabeska ornamentini, kalliqrafıyanı dizaynın əsas diqqət mərkəzində saxlayırdı [12, s. 15]. Arabesk ornamentlərinə kanonlaşdırılmış (ölçüləri böyüdülmüş və gözəlləşdirilmiş) şriflərdən kufi (kvadrat formalı ərəb yazı növü) və kursiv yazı növləri əlavə olunurdu. Həndəsi ornamentlər işlənmiş fon nəbati naxışlarla doldurulurdu. XI-XII əsrlərdə ərəb sənətkarları ornamentləri əsərlərində ya mücərrəd varlıqlar şəklində, ya da fantastik heyvanların təsvirləri ilə əks etdirirdilər. Həndəsi və nəbati ornamentlərin kəşifməsindən (sintezindən) bəzi memarlıq formaları və naxışlar əmələ gəlirdi. Bunlar fiqurlu tağ-

lar, medalyonlar (xonçalar), baftalar, madoksillər (soldan sağa təkrarlanan laləni, üçbucağı, üçyarpağı, qönçəni xatırladan islam naxış növü – madoxil) idilər [13, s. 226, 227]. Bunlardan başqa zoomorf, mifoloji, astral ornamentlər də istifadə olunurdu. Mifik mənalı ornamentlərə qanadlı heyvanların təsvirləri daxil idi. Ayı, günəşi, ulduzları ifadə edən astral ornamentlər təsvir olunurdu. Süjet xətlili ornamentlərdən ov səhnələri xarakterik idi. Bitki motivlərindən müqəddəs həyat ağacı təsvir olunurdu. Ornamental epiqrafik yazıların təsvirlərində qırmızı və mavi rənglər ağ və qızılı rənglərlə ahəngdar şəkildə işlənirdi. Bundan başqa oxra-sarı və yaşıl rəngdən də istifadə edilirdi. Ərəb memarlığında mühüm memarlıq elementlərindən biri də tağ (arka) idi. Ərəblər əsasən dörd növ tağ formasından istifadə edirdilər. Geniş istifadə edilən tağlardan biri də stalaktitli tağ idi. Bu tağlar damcı-damcı sızılmış çıxıntı formasında təsvir edilirdi. Stalaktitli tağın müqarnada adlanan həndəsi ornamentləri ərəb memarlığında da istifadə olunurdu. Stalaktitlər memarlıq abidələrində tağçalarla çevrələnirdi. Onlar gipsdən, terrakotadan (bişmiş torpaqdan hazırlanan keramika məmulatı) hazırlanırdı və işıq-kölgə effekti yaradırdı. Taxtadan hazırlanmış mebellərin ayaqlarında, söykənəcəklərində, dirsəkçiklərində maili çatma tağlar işlənirdi.

Türk memarlığında ornamentalistikanın müxtəlif qolları mövcuddur. Memarlıq abidələri üzərində işlənən ornamentlər üç ayrı dövrə bölünür: Orta Asiya, Səlcuqlu və Osmanlı dövrlərinə aid ornamentlər. Ornamentlər əsas memarlıq elementlərindən olan tağların, sütunların, qədim zamanlarda ağac evlərdə konsolların altına aralı şəkildə qoyulan dirsəklərin, qarqoyulların, qum saati formalı künc sütuncuqlarının (plyastraların), tağçaların, müqarnaların üzərində işlənirdi. Orta Asiya memarlığında ən qədim türklər köçəri həyat tərzini yaşadıklarına görə müxtəlif formalı çadırlar qururdular. Ornamentlər həmin çadırların üzərindəki parçalarda işlənirdi. Sonralar Orta Asiya dövrünün memarlığında tikinti materialı olaraq çiy kərpicdən istifadə edildi. Bu dövrün ornamentlərinə rombşəkilli həndəsi ornament, dairəvi ornamentlər, üslublaşdırılmış nəbati ornamentlər (hatayi) daxildir. Sonralar dövrə vuran rozetka ornamentləri (rozetlər) işlənməyə başladı. Bu ornamentlərlə yanaşı arabeska ornamentləri də işlənirdi. Animalistik ornamentlər üslublaşdırılmış heyvan üzvlərinin təsvirləri idi. Belə ki, heyvan təsvirli ornamentlərin istifadəsində daha çox maralların, keçilərin, qoyunların buynuzları çəkilirdi. Zaman keçdikcə çiçək və quş təsvirləri daha da artdı. Səlcuqlu memarlığında tikinti materialı kimi daşdan və gipsdən istifadə olunurdu. Ornamentlər daşı oyma üsulu ilə işlənirdi. Daş üzərində işlənən bu ornamentlər relyefli və şəbəkəli ornamentlər idilər. Bunlardan əlavə daşı oyma üsulu ilə müqarnada ornamentləri də işlənirdi. Səlcuqlu ornamentləri arasında arabeska (rumi, islami) ornamentləri də vardır. Osmanlı dövrü memarlığında günbəz və tağların qurulmasında kərpic və gips birgə işlənmişdir. Pəncərələr sadə vitrajlı olurdu. Osmanlı dövrünün ornamentalistikasına nəzər salsaq görərik ki, memarlıq abidələrinin səthləri üzərində türk ornamentləri bilərəkdən tam işlənməmişdir. Abidələrin səthləri üzərində yalnız bir nöqtədə balaca bir gülə və ya ulduza rast gəlinirdi. Bəzən isə tikililərin karniz hissəsinin təkə küncələrində bir ədəd yarpaq təsvir edilirdi. Məscid divarları, qapıların ətrafı sadə şəkildə bəzədilirdi. Sonralar Osmanlı dövrü memarlığında yaşıl və sarı rəngli (şirli) kaşılardan istifadə olunmağa başladı. Bu dövrdə freskalar da istifadə olundu. Osmanlı dövrü ornamentlərinə bulud motivli ornamentlər, lotos çiçəyinin, palmetin təsvirləri, islami (rumi) daxil idi [1, s. 18]. Türk ornamentalistikasında qəhrəmanın obrazı (prototip) təbii formada verilmirdi. Bitki motivli ornamentlər dekorativ və sərbəst formada çəkilirdi. Nəbati ornamentlərdən noxudun, lobyanın, balqabağın yarpaqları təsvir olunurdu. XVI-XVII əsrlərdə iki qrup rəsm mövcud idi. İznikdə

mövcud olan birinci qrup rəsm əsərində yaşıl və göy rənglərlə birlikdə mərcan-qırmızı rəng də üstünlük təşkil edirdi. Naxışlar səth üzərində yüngül qabarıq (relyefli) şəkildə işlənirdi. Dəbdəbəli dəstlər şəkildə verilmiş nəbati ornamentlərlə yanaşı heyvan və insan motivləri də təsvir olunurdu. İznik ornamentasiyasının özünəməxsus motivi çər yelkənli üzən qayıq təsviri idi. Dəməşqdə əmələ gələn ikinci qrup rəsm əsərlərində göy rəngin tonları ilə lalələr, qərənfillər, süsənlər, nar çiçəyi, meyvələrdən üzüm dəstələr şəkildə işlənirdi. Lalələr, qərənfillər, sünbüllər iri formada təsvir olunurdu. Bu bitki motivli ornamentlərə hatayi deyilirdi. Hatayi adlanan ornamentin mənşəyi yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Orta Asiyaya dayanır. Epiqrafik ornamentlərdən islam kalliqrafiyasının kufi xətlə yazıları istifadə olunurdu. Bu yazılarla bərabər gül, çiçək nəbati ornamentləri, mozaikalar da işlənirdi. Rəngli ornamentlərin işlənməsində dərin qırmızı rəngli fon üzərində qızılı və gümüşü rəngli naxışlar verilirdi. Türk ornamentalistikasına aid daha bir naxışın adı da gerdes düyünüdür [8].

Tədqiqatlarımızdan belə nəticəyə gəlirik ki, Yaxın Şərq ölkələrinin memarlığında hündəsi, nəbati və aminimalistik (heyvan) ornamentlərin bir çox formaları işlənmişdir. Hündəsi ornamentlərdən olan nöqtələrdən, düz və əyri xətlərdən müxtəlif çoxbucaqlılar əmələ gəlmişdir. Ornamentasiyada müxtəlif nəbati ornamentlərdən ağaclar, onların yarpaqları, meyvələri, müxtəlif cür güllər təsvir edilmişdir. Animalistik ornamentlərdən isə real və fantastik heyvan təsvirləri əks olunmuşdur. Bu ornamentlər həm tək işlənmiş, həm də birgə işlənmişdir. Ən qədim dövrlərdən günümüzə qədər yuxarıda bəhs etdiyimiz Yaxın Şərq ölkələrinin tikililərində, memarlıq abidələrində istifadə olunan hər üç növ ornamentin kontaminasiyasından gözəlliyi ilə göz oxşayan, ecazkar sənət əsərləri yaranmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə P.S. Azərbaycan və Türkiyə dekorativ sənətində nəbati motivlərin tətbiqi xüsusiyyətləri (XIV-XVI əsrlər): Sənət. üzr. fəl. dok. ... diss. avtoref. Bakı, 2015, 31 s.
2. Məmmədova S.K. Mədəniyyətşünaslıq: Dərslik. Bakı: Kooperaasiya, 2001, 202 s.
3. Mir-Bağırzadə S.A. İncəsənət tarixi: Dərslik. Bakı: MSA, 2012, 116 s.
4. Yusifov Y. Qədim Şərq tarixi: Dərslik. Bakı: Çıraq, 2005, 543 s.
5. Arnold D., 2005, pp. 204ff.
6. Pope A.U. Persian Architecture. New York: George Braziller, 1965, 288 p.
7. Blakemore R.G. History of Interior Design and Furniture: From Ancient Egypt to Nineteenth-Century Europe. John Wiley and Sons, 1996, 440 s.
8. Arseven C.E. Türk sanatında tezyinat // Hayât mecmuasi, Ankara: Nisan, 1927, c. 1, s. 20, s. 389-394.
9. Hattstein M., Delius P. Islam Art and Architecture. 2000, 640 p. ISBN 3-8290-2558-0.
10. Pittman H., Harper P.O., Crawford V.E. Assyrian reliefs and ivories in the Metropolitan Museum of Art: Palace reliefs of Assurnasirpal II and ivory carvings from Nimrud / Metropolitan Museum of Art. New York, 2012, 48 p. ISBN 0300193068, ISBN13 9780300193060.
11. Jayyusi S.K., Holod R., Petruccioli A., Raymond A. The City in the Islamic World. V. 94/1 & 94/2, Leiden: Brill, 1493 p., pp. 173-176. ISBN 9789004162402.
12. Shafiq J. Architectural Elements in Islamic Ornamentation: New Vision in Contemporary Islamic Art // Arts and Design Studies, 2014, v. 21, pp. 11-21, ISSN 2224-6061 (Paper), ISSN 2225-059X (Online).

13. Kayimova Sh.Sh. Amaliy san'at darslarida naqsh va uning turlarini tahlil qilish orqali ta labalarning ijodiy faoliyatini rivojlantirish texnologiyasi // Journal of Advanced Research and Stability, pp. 224-230, ISSN: 2181-2608.
14. Konel E. Islamic Art. Tehran: Toos press, 2009.
15. Zəki M.H. Fünune-İran fi əsre İslami. Tehran: İqbal Nəşriyyatı, 1984.
16. Noghreh Kar A. Introduction to Islamic identity in architecture and urbanism. Department of Housing and Urban Development. First edition, Tehran, 2009.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: brilliant1cefer@hotmail.com

Brilliant Jafarli

ORNAMENTATION IN THE ARCHITECTURE OF THE MIDDLE EASTERN COUNTRIES

The article is devoted to the ornaments used in the countries of the Middle East, starting with the ancient architecture of Egypt, Assyria-Babylonia, Iran, Arabia, and Turkey. It is shown that the history of world architecture dates back to Ancient Egypt. The ornaments engraved on the architectural monuments built in Egypt gave these monuments a mysterious beauty. Ornaments, used in a simple, but equally mysterious form, were developed in later times and spread to the countries of the Middle East, as well as around the world. Different forms of geometric, botanical and animalistic ornaments are engraved on the monuments. Ornaments used in architectural monuments of Middle Eastern countries are considered in detail in the article.

Keywords: *architecture, monument, ornament, geometric, botanical.*

Бриллиант Джафарли

ОРНАМЕНТАЦИЯ В АРХИТЕКТУРЕ БЛИЖНЕВОСТОЧНЫХ СТРАН

Статья посвящена орнаментам, использовавшимся в странах Ближнего Востока, начиная с древней архитектуры Египта, Ассирии-Вавилонии, Ирана, Аравии и Турции. Показано, что история мировой архитектуры восходит к Древнему Египту. Орнаменты, выгравированные на памятниках архитектуры, построенных в Египте, придавали этим памятникам загадочную красоту. Орнаменты, используемые в простой, но столь же загадочной форме, были разработаны в более поздние времена и распространились по странам Ближнего Востока, а также по всему миру. На памятниках выгравированы различные формы геометрических, ботанических и анималистических орнаментов. В статье подробно рассмотрены орнаменты, используемые в архитектурных памятниках стран Ближнего Востока.

Ключевые слова: *архитектура, памятник, орнамент, геометрический, ботанический.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ərtegin Salamzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 26.07.2023

Son variant 01.09.2023

UOT 7

XALİDƏ MƏRDANOVA

HACI XANMƏMMƏDOVUN KONSERT JANRINDA YAZDIĞI
ƏSƏRLƏRDƏ MİLLİ XÜSUSİYYƏTLƏR

Azərbaycan musiqi mədəniyyəti özünəməxsus rəngli xüsusiyyətlərə malik uzun inkişaf yolu qət etmişdir. XX əsrin ilk onilliklərində Ü.Hacıbəyli tərəfindən ilk notlu musiqi əsərlərinin yazılması yeni mərhələ olub, milli bəstəkarlıq məktəbinin təşəkkülünə və janrlarda yazılmış əsərlərlə milli mədəniyyətinin zənginləşməsinə şərait yaranmışdır. Ü.Hacıbəyli tərəfindən formalaşdırılmış ənənələrin uğuru yazılan əsərlərin ilk başda zəngin milli zəminə əsaslanması ilə izah olunur. Orta əsrlərdə və daha sonrakı dövrlərdə S.Urməvi, Ə.Marağai, M.M.Növvab kimi azərbaycanlı musiqişünas alimlərin musiqinin elmi nəzəri əsaslarının izah etməyə çalışması, XX əsrin 20-40-cı illərində Ü.Hacıbəylinin milli lad-məqamların quruluşu, inkişaf xüsusiyyətləri, istifadə imkanlarını araşdırması bəstəkar yaradıcılığında milli zəminin formalaşmasına imkan yaratmışdır. Təqdim olunan məqalədə bu cəhət xüsusi vurğulanır, görkəmli bəstəkar H.Xanməmmədovun yaradıcılığında milli üslub xüsusiyyətlərinin özünəməxsus tərəfləri izah olunmağa çalışılır.

H.Xanməmmədov xalq çalğı alətləri, xüsusilə tar və kamançanın ifa imkanları ilə simfonik təfəkkürü qovuşdurən ilk bəstəkar kimi musiqi mədəniyyəti tarixinə düşübdür. Buna görə də onun xüsusilə konsert janrında yazmış olduğu əsərlərinin musiqi dili, dramaturgiyası ilk başda ona görə əhəmiyyətlidir ki, bu əsərlərdə bəstəkar xalq çalğı alətlərinin ifa xüsusiyyətlərindən, milli lad-məqam ünsürləri, muğam elementlərindən yaradıcı şəkildə bəhrələnmişdir. Məqalədə bəstəkarın konsert janrında yazdığı əsərlərə bu istiqamətdən yanaşılır. Onlardakı milli üslub xüsusiyyətləri, xalq musiqisi, muğam intonasionalarından istifadə imkanları araşdırılır. Belə bir nəticəyə gəlinir ki, bəstəkar tərəfindən xalq musiqisi qanunauyğunluqlarının dərin mənimsənilməsi, Avropa klassik musiqisi janrında xalq çalğı alətlərinin texniki imkanlarının nümayiş olunması, xalq musiqisi nümunələrinin işlənilməsi və hər iki mədəni nailiyyətin sintezinə nail olunması H.Xanməmmədovun ümumilikdə yaradıcılıq üslubunu müəyyən edir. Məqalədə eyni zamanda vurğulanır ki, bu, H.Xanməmmədovun yaradıcılığında milli üslub xüsusiyyətlərinin təzahürüdür.

Açar sözlər: konsert, janr, muğam, milli, lad, tar, kamança, bəstəkar, yaradıcılıq.

Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixində konsert janrının özünəməxsus cəhətlərinin formalaşması öz başlanğıcını görkəmli bəstəkar F.Əmirovun bu janrda yazmış olduğu əsərlərdən götürür. Konsert janrının Azərbaycanda milli aspektdən işlənərək orijinal forma xüsusiyyətləri qazanması dahi Ü.Hacıbəylinin bəstəkarlıq məktəbinin hər bir nümayəndəsinin qarşısına məqsəd olaraq qoyduğu yaradıcılıq probleminin həlli idi. Bu istiqamətdən hərəkət edən bəstəkarlarımız yazmış olduqları dərin məzmunlu, milli elementlərlə zəngin əsərlərlə Azərbaycan musiqi mədəniyyətinə əvəzsiz töhfələr bəxş etmişlər.

Konsert instrumental musiqinin əhəmiyyətli janrlarından biri olaraq Avropa musiqisində uzun illəri əhatə edən inkişaf mərhələsi yaşamışdır. Konsert solo və çox sayda alətlərin “deyişməsi”nə əsaslanan olduqca maraqlı janrlardan biridir. Burada solo alətlə alətlər qrupunun qarşdırması musiqi materialının tematik relyefliyi, səslənmənin rəngi, alətlərin bütün imkanlarının üzə çıxarılması sayəsində təmin edilir. Konsert janrı bir neçə alətin solosuna əsaslandığı kimi, bu janrın bir tək alət və orkestr partiyasını özündə birləşdirən nümunələri də geniş yayılmışdır. Xüsusilə bəstəkarlar XVIII əsrin sonundan etibarən solo alət və orkestr üçün çox sayda konsert yazmışlar. Instrumental musiqinin inkişafı nəticəsində həmin dövrdə konsert janrının klassik tipi meydana gəlmiş, sonata-allegro formasının özünü təsdiqləməsi ilə də musiqili təfsirdə ziddiyyətli qarşdırma vasitəsilə maraqlı obrazlar dairəsinin təqdimi mümkün

olmuşdur. Konsert janrında yazılmış əsərlər adətən üç hissədən ibarət olur. Bu tip əsərləri iri həcmli simfonik silsilələrdən fərqləndirən mühüm cəhətlərdən biri onlarda III hissə kimi verilən menuet daha sonra isə skerso bölməsinin olmamağı idi. Lakin sonralar bəstəkar yaradıcılığında bu janrın dörd hissədən ibarət nümunələri də ortaya çıxır, S.Prokofyev, D.Şostakoviç, A. Litolf, İ.Brams yazdıqları dörd hissəli konsertlərlə janrın inkişafını yeni mərhələyə daşımağa nail olurlar.

Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixində konsert janrının ilk nümunələrini bu sahədə aparılan yaradıcılıq axtarışlarının nəticələri kimi xarakterizə etmək olar. Lakin bu xüsusilə vurğulanmalıdır ki, Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin hər bir nümayəndəsinin bu janrda yazmış olduğu əsərlərdə milli lad-məqam ünsürləri, xalq musiqisi, muğam elementləri ilə özünəməxsus cəhətlərlə seçilən maraqlı inkişaf xətti yaradılmışdır.

H.Xanməmmədov Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin qeyri-adi yaradıcılıq üslubuna malik görkəmli nümayəndələrindən biridir. Onun yaradıcılığının əsasını milli təfəkkürə arxalanaraq zəngin obrazlar aləmi yaratmaq ideyası təşkil edir. Buna görə də bəstəkarın yazmış olduğu əsərlərdə bütün mövzular ilk növbədə Azərbaycan xalq musiqisinə xas incəliklə, lad-məqam xüsusiyyətlərinin rəng çalarlarının düzgün və orijinal şəkildə işlənməsi ilə diqqət cəlb edir. Bəstəkarın xalq çalğı alətlərinin rəngli səs temblərinin simfonik təfəkkürlə uzlaşdırması onun yaradıcılığının əhəmiyyətinin bir daha vurğulanmasına səbəb olur. Təsədüfi deyil ki, H.Xanməmmədov milli musiqi alətlər olan tar və kamançanın səslənmə xüsusiyyətlərini simfonik orkestr imkanları ilə qovuşduran ilk bəstəkar kimi tanınır. Bu haqda Ü.Talıbzadə yazır: “Şərq musiqisi tarixində H.Xanməmmədov hər şeydən əvvəl xalq çalğı aləti olan tar ilə simfonik orkestr üçün ilk konsertin yaradıcısı kimi şöhrət tapmışdır. Bir novator olaraq bəstəkar, qədim xalq çalğı alətləri olan tarın, kamançanın səslənməsini müasir simfonik orkestrin əzəmətli qatları ilə uzlaşdırmış, konsert janrının yeni fərqli növünü yaratmışdır” [2, s. 641].

H.Xanməmmədovun konsert janrında da yazmış olduğu əsərlərin xalq musiqisi nümunələri, milli-lad məqam ünsürləri ilə dolğunlaşdırılması bəstəkarın xalq musiqisi və onun qanunauyğunluqlarını mükəmməl şəkildə mənimsəməsi nəticəsində mümkün olmuşdur. Onun bu sahədə ilk ibtidai təsəvvürləri ailə mühitində formalaşmış, daha sonra isə konservatoriyada oxuduğu illərdə Azərbaycan xalq musiqisinin əsaslarını dahi Ü.Hacıbəylidən, muğam sənətinin incəliklərini isə Mirzə Mahmud Mansurovdan öyrənmişdir. Uzun illər Azərbaycan televiziyası və radiosunun xalq çalğı alətləri orkestri ilə işləməsi, xalq musiqisi nümunələri və xalq mahnılarını toplayaraq nota salması bəstəkarın xalq musiqisi sahəsində biliklərini təkmilləşdirmiş, bu da onun yazmış olduğu əsərlərdə maraqlı inkişaf xətti izləməyi və ecazkar musiqili obrazlar yaratmağı ilə nəticələnmişdir. Onun konsertləri də bu baxımdan əhəmiyyətlidir.

H.Xanməmmədovun 1952-ci ildə konservatoriyanı bitirərkən diplom işi olaraq təqdim etdiyi əsər konsert olmuşdur. Bəstəkarlıq sənətinin sirlərini öyrəndiyi müəllimi görkəmli sənətkar Q.Qarayevin rəhbərliyi ilə ərsəyə gələn konsert tar kimi özünəxas ifa xüsusiyyətləri olan xalq çalğı aləti ilə simfonik orkestr imkanlarını qovuşduran ilk əsər kimi milli musiqi mədəniyyəti tarixinə düşür.

Dərin məzmunlu əsərlər yaratmaq və onları milli təfəkkür, xalq musiqisi intonasiyaları ilə işləmək imkanlarını genişləndirmək sahəsində H.Xanməmmədovun apardığı yaradıcılıq axtarışları konsert janrında bir sıra əhəmiyyətli əsərlərin meydana gəlməsini şərtləndirir ki, o, bu janrda ilk əsərinin uğurundan sonra eyni tərkib üçün yazdığı daha dörd, kamança və arfa alətləri ilə simfonik orkestr üçün 2 əsərlə öz yaradıcılıq potensialının sərhədlərini

müəyyən edir. H.Xanməmmədovun ümumilikdə yaradıcılığının əsasını təşkil edən lirik təxəyyül onun konsertlərinin də dramaturgiyasında əhəmiyyətli yer almış və bəstəkar bu mənada orijinal sənət nümunələri yazmışdır.

H.Xanməmmədov tar və orkestr üçün 5 və kamança ilə orkestr üçün yazdığı bir konserti ilə xalq çalğı alətlərinin tembr, ifa imkanlarının mükəmməlliyini diqqətə çatdırmış, onları simfonik təfəkkürə uyğunlaşdıraraq yaratdığı obrazlar dairəsini peşəkar formada təqdim etməyə nail olmuşdur. Bəstəkarın konsertləri zəngin ideya məzmununa malik olub, dramaturgiyada ifadə olunan fikirlərin kompaktlığı ilə yadda qalır. H. Xanməmmədova uğur qazandıran bu əsərlər üçhissəli kompozisiyada nadir tapıntıları özündə ehtiva edir. Belə ki, bəstəkar ifadə etmək istədiyi ideyanı musiqi alətlərinin ecazkar səs tembrləri, lad-məqam əsası, xalq musiqisi intonasiyalarının klassik prinsiplərlə uzlaşdırılması vasitəsilə təfsir edir. Onun konsertlərində xalq yaradıcılığı, folklor janrları ilə sıx əlaqə mütləq şəkildə özünü hiss etdirir. Bəstəkar əsərinin milli mənsubluğunu vurğulamaq üçün xalq musiqisi, muğam elementləri, milli lad-məqamların inkişaf imkanlarından məharətlə bəhrələnir. Həm də bunu kortəbii olaraq etmir, onun təqdim etdiyi mövzularda xalq musiqisi, muğam intonasiyaları, milli lad-məqam ünsürləri düşünülmüş və məntiqli şəkildə özünün inikasını tapır. H.Xanməmmədov bütün konsertlərində xalq musiqisinin ecazkar elementlərini klassik janr xüsusiyyətləri ilə üzvi şəkildə qovuşdurmuşdur. Bu kimi yaradıcılıq təfəkkürü öz başlanğıcını onun tar və orkestr üçün I konsertindən götürür. İlk ifaçısı məşhur tarzən Əhsən Dadaşov olan əsərin üç hissəsinin hər biri milli üslub xüsusiyyətləri ilə dolğun ecazkar melodiylar zəncirini özündə birləşdirir. Bu mövzular xalq musiqisi, onun qanunauyğunluqları ilə yoğurulur.

H.Xanməmmədovun tar və orkestr üçün I konsertinin I hissəsinin əsasını “Şur” məqamı təşkil edir. “Şur” Azərbaycan məqamları arasında özünəməxsus cəhətlərə malik ən maraqlı məqamlardandır. Ü.Hacıbəyli bu məqamı xarakterizə edərkən onun insan mənəviyyatında lirik əhval-ruhiyyə oyandırdığını qeyd edir. Lakin bu lirikanın özündə incə kədər də hökm sürməkdədir. Bu xüsusiyyət isə müxtəlif xarakterli obrazların yaradılmasında bu məqamdan istifadə edilməsi imkanlarını artırır. H.Xanməmmədov “Şur” məqamına bu istiqamətdən də yanaşmış, onun vasitəsilə konsertdə mövzular dairəsini zəngin elementlərlə dolğunlaşdırmışdır. Burada Avropa musiqisinin major-minor sistemi ilə milli lad-məqam ünsürlərinin üzvi şəkildə qovuşdurulması bəstəkarın Ü.Hacıbəylinin formalaşdırdığı və milli musiqidə öz inkişafını davam etdirən ənənələrə sadiqliyindən xəbər verir. Əsərdə milli xüsusiyyətlər metro-ritmik cəhətdən də özünü nümayiş etdirir. Burada xalq musiqisi üçün səciyyəvi olan üçtədqili metrik ölçülərdən istifadə olunur, 6/8 və 3/4 ölçüləri melodiyların əsasını təşkil edir. Konsertin mövzularında parlaq və aydın ifadə tərzii hökm sürməkdədir. Bu onlara əsl xalq ruhu aşılayır. Bu haqda Ü.Talıbzadə qeyd edir: “Konsert xalq rəqsləri və mahnıları ruhunda yazılmış, rəngarəng melizmatika ilə aşılanmış zəngin melodik dilə malikdir. Ayrı-ayrı mövzuların parlaq janr əsası konsertin milliliyinə dəlalət edir” [2, s. 656].

H.Xanməmmədovun I konsertinin solo alət partiyası ecazkarıdır. Bu, həmin partiyanın əsasında xalq çalğı alətinin imkanlarının peşəkarcasına işlənməsi ilə əldə edilir. Xüsusilə kadensiya bölməsində tar alətinin ifa imkanları, diapazonunun sərhədləri, zəngin səs tembrii yüksək səviyyədə müəyyən edilir. Kadensiya bölməsi tar alətində virtuoz ifa tərzii nümayiş etdirilməsi baxımından mükəmməl texniki imkanları ilə də yadda qalır. Tar alətinin bu planda təqdim edilməsi eyni zamanda klassik musiqi janrında milli xüsusiyyətin özünəməxsus şəkildə təzahürüdür.

Konsertin II hissəsinin mövzusu “Segah” məqamına əsaslanır. İnsanda məhəbbət hissi oyadan bu qədim lad H.Xanməmmədovun yaradıcılıq potensialı ilə özünün xarakterini növbəti dəfə təsdiq edir. II hissədə xalq mahnılarından istifadə olunmasını əsərdə milli xüsusiyyətin yenidən qabardılması kimi də səciyyələndirmək olar. Burada bəstəkar “Kəklik” xalq mahnısının intonasiyalarına müraciət edir. III hissədə isə mərdlik, gümrahlıq ifadə edən “Rast” məqamı və qəhrəmanı xarakterli “Qaytağı” rəqsi ilə dramaturgiyanın inkişafında sanki xalqın mərd, sarsılmaz obrazının təsviri verilir. Bu da mühüm cəhət olaraq Azərbaycan xalqının malik olduğu mənəvi keyfiyyətlərin musiqili təfsirdə canlandırılması kimi xarakterizə oluna bilər.

H.Xanməmmədovun 1956-cı ildə yazdığı tar və orkestr üçün II konsertinin solo partiyasının ilk ifaçısı tarzən Hacı Məmmədov olmuşdur. Bu əsərdə ilk konsertdə əldə etdiyi təcrübələri-xalq musiqisi, muğam intonasiyaları, milli lad-məqam ünsürlərinin klassik prinsiplərlə uzlaşdırmaq imkanlarını daha da konkretləşdirən bəstəkar zəngin milli çalarlara malik mükəmməl dramaturji inkişaf yaratmışdır. Lirik obrazlı II konsertdə milli xüsusiyyətlər məhz bu istiqamətdən vurğulanır ki, milli musiqinin özünəməxsus imkanları əsərdə inkişafın əsasını təşkil edir. Burada da xalq çalğı aləti olan tarın partiyası bütün virtuoz imkanlarla işlənir, klassik sonata-simfonik silsilənin qanunauyğunluqları əsərin 3 hissəsində milli musiqinin ecazkarlığı ilə yoğurulur, hər bir element bu musiqiyə xas incəliklərlə nəfəs alır. Konsertin I hissəsi aydın lirik təfəkkürlü emosional inkişafı ilə yadda qalır. Allegro olan bu hissə lya minor tonallığında, sonata-allegro formasında yazılıb. Ona zəngin xüsusiyyətlər qazandırmaq üçün bəstəkar melodiyanı müxtəlif melizmlərlə bəzəyir. I hissə “Şur” məqamının “Bərdaşt”ı vasitəsilə çağırış xarakterli başlanğıcla diqqət cəlb edir. Tar partiyasının özünəməxsusluğu da öz başlanğıcını bu bölmədən götürür. Sadə ikihissəli formada olan əsas mövzu dinamik inkişafa məruz qalır. Köməkçi mövzuda tonallıq və lad dəyişilir. Bu hissə fa minorda yazılaraq, “Bayatı-Şiraz” məqamına əsaslanır. Üç bölmədən ibarət olan bu mövzunun orta bölməsinin gərgin xarakter almasında “Şikəsteyi-fars” mühüm rol oynayır. I hissənin işlənmə bölməsi isə sol mayəli “Bayatı-Şiraz” üzərində qurulub.

II hissə Grave do minor tonallığında ağır xarakterlidir. O, üçhissəli formada yazılıb. III hissə isə gərgindir. Rondo formasında təqdim edilən bu hissə allegrodur. Beləliklə, hər üç hissə müxtəlif affektlər yaradaraq fərqli baxışları ifadə edir. II konsertində I konsertdə izlədiyi yaradıcılıq yolunun davamını gətirən H.Xanməmmədov əsərin milli üslubunu xalq musiqisi intonasiyalarından yaradıcı şəkildə istifadə etməklə vurğulayır. Bu haqda Ü.Talıbzadə qeyd edir: “Əsərin milli qaynaqlar zəminində yaradılması özünü xalq melodiyaalarına yaxın musiqi mövzularının, xalq musiqisinə xas olan lad-məqam, metroritm, musiqi materialının inkişaf prinsiplərinin istifadəsində göstərir” [2, s. 660].

H.Xanməmmədovun 1973-cü ildə yazılmış tar ilə orkestr üçün III konsertinin ilk ifaçısı da Ə.Dadaşov olmuşdur. Burada yenə virtuoz milli alət tarın ifa imkanlarını simfonik təfəkkürlə qovuşduran bəstəkar bütün dramaturji inkişafda musiqinin ifadə vasitələrinin köməyi ilə hər iki partiyanın gah qarşılıqlı deyişməsinə, gah da bir-birini izləyərək maraqlı dialoq qurmaq imkanlarını dinləyiciyə təqdim edir. Əsərin sonata-allegro formasında yazılmış I hissəsi emosional inkişaf xətti ilə xalq şənliyini yaradır. Adajio olan II hissə bir qədər dərin düşüncələr ifadə edir və insan mənəviyyatının qarışıq duyğularını lirik planda təfsir edir. III hissə I hissə kimi iti olub, başlanğıc mövzuların sona doğru ehtişamını yaradır. O, ehtiraslı xalq şənliyidir. Bu əhval-ruhiyyə isə qəhrəmanı xarakterli “Çəngi” rəqsinin intonasiyaları ilə verilir. Bu əsərin

ümumi konsepsiyasını I konsertlə yaxınlaşdırır. Beləliklə hər iki konsertdə obraz mərd, ehtiraslı tonlarla canlandırılır. III hissədə milli lad-məqam əsasında əlavə xalq musiqisi nümunələrindən də məharətlə bəhrələnən bəstəkar “Sonaxanım” xalq mahnısına müraciət edir. Əsərdə çoxsəsli polifonik layların meydana gəlməsində milli lad-məqamları əhəmiyyətli rol oynayır. Bu da bəstəkara xalq çalğı aləti və simfonik orkestrin qarşılıqlı dialoqunda çoxşaxəli inkişaf yaratmaq imkanı qazandırır.

H.Xanməmmədov XX əsrin 80-ci illərində bəstələdiyi tar və orkestr üçün IV konsertini müəllimi Q. Qarayevə həsr edir. Bu ilk növbədə əsərin melodiylarında özünü hiss etdirir. Belə ki, bəstəkar burada Q.Qarayevin “Leyli və Məcnun” simfonik poeması və “Yeddi gözəl” baletinin musiqisindən bəzi intonasiyaları öz yaradıcılıq təfəkkürü ilə işləyir. Əsərin ilk ifaçısı tarzən R.Quliyev isə orijinal ifa üslubu ilə onu geniş dinləyici auditoriyasına təqdim edir. Xarakter və obrazların rəngarəngliyi baxımından digər konsertlərlə oxşar xüsusiyyətlərə malik IV konsertin zəngin melodik inkişafının əsasında xalq musiqisinin intonasiyaları, milli lad-məqam ünsürləri dayanır. Burada da finalın möhtəşəm bayram əhval-ruhiyyəsi “Çəngi” xalq rəqsinin intonasiyaları ilə verilir. Bu bəstəkar tərəfindən simfonik təfəkkürdə milli xüsusiyyətin növbəti dəfə ifadəsi deməkdir.

H.Xanməmmədovun tar və orkestr üçün sonuncu olan V konsertinin ilk ifaçısı Ağasəlim Abdullayev olmuşdur. Əsərin ümumi dramaturgiyasında dahi Q.Qarayevin yaradıcılıq irsinin izləri mövcuddur. Fakturada polifonik yazı texnikası ilə zəngin nüanslar əldə edən bəstəkar yenə milli lad-məqamların özünəməxsus inkişaf imkanlarından bəhrələnir. I hissənin mövzuları “Şur” məqamına əsaslanır. Xalq musiqisi üçün səciyyəvi olan sekvensiyavari inkişaf burada dramaturji inkişafın davamlılığını təmin edən mühüm vasitələrdən biridir. II hissə isə “Bayatı-Şiraz” məqamı əsasında qurulmuşdur. Həmin məqam üçün xarakterik olan qəmgin əhval-ruhiyyə hissənin ümumi ahəngini təmin edir. V konserti ilk dörd konsertdən fərqləndirən ən mühüm cəhət kodada tar partiyasının rolunun, bu qədim milli alətin virtuoz imkanlarının tamamilə üzə çıxarılması, eyni zamanda orkestr partiyasının əhəmiyyətinin böyüdülməsidir. Bu onu göstərir ki, bəstəkar tar aləti və onun ifa imkanlarının simfonik səslənmədə nə kimi dəyişikliklərə məruz qalması və inkişaf edərək, daha əzəmətli xarakter alması problemi üzərində mütəmadi olaraq işləmiş, milli lad-məqam elementləri, xalq musiqisi, muğam intonasiyasından konsert kimi mürəkkəb janrdə istifadə etmək imkanlarını təcrübədə sınımış, bu problemin həllini yaradıcılığının əsasına çevirərək fərdi bəstəkarlıq üslubunun milli mahiyyətini nümayiş etdirmişdir. O, bu kimi yaradıcılıq konsepsiyasının davamını kamança və orkestr üçün bəstələdiyi konsertində gətirir. Əsər bəstəkar tərəfindən 1991-ci ildə yazılmışdır. Kamança və orkestr üçün konsertində öz yaradıcılıq üslubunun nailiyyətlərini yeni planda təqdim etməyə çalışan H.Xanməmmədov bu dəfə kamança alətinin virtuoz imkanları, səslənmədə əldə olunan rəngli tembr xüsusiyyətlərini simfonik təfəkkürlə uyğunlaşdırır. Əsərdə ümumilikdə bəstəkarın yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan lirik təxəyyül geniş planda işlənir. Pünhan və kədərli nüansları ehtiva edən bu lirika xüsusilə II hissənin ecazkar mövzularında özünü hiss etdirir.

H.Xanməmmədovun kamança və orkestr üçün konsertinin I hissəsi alle breve tempində təqdim olunan Allegro moderatodur. O, giriş mahiyyətli bölmə ilə başlayır. Girişin mövzusu “Şüştər” və “Çahargah” kimi xarakterik milli ladlara əsaslanır. Bu inkişafın sonrakı dramatik xəttinin təqdimatına çevrilən haray motivli intonasiyalardır. Ekspozisiyanın əsas partiyası lya mayəli “Çahargah” üzərində qurulub. Onun təqdimatı kamança partiyasında keçir. Əsas partiyanın özəyini təşkil edən melodik xətdə punktir ritmli notlar, triollarla inkişaf təmin edilir.

Fortepiano ilə solo alətin qarşılıqlı dialoqunda isə polifonik ünsürlər özünü hiss etdirir.

Ekspozisiyanın köməkçi mövzusu fa diyez minor tonallığındadır. O, “Şur” məqamına əsaslanır. Əsas partiyadan sonra bu mövzu nəغمəvarı əhval-ruhiyyədə səslənir. İşləmə bölməsində bəstəkar müxtəlif məqamlara modulyasiyalar edərək ümumi ahəngdə gərginlik əldə edir. Mövzuların qarşılıqlı dialoqu, solo alət ilə orkestrin qarşılıqlı dialoqu bu modulyasiyalar vasitəsilə daha emosional xarakter alır. Burada “Şüştər”, “Rast”, “Şur”, “Segah” məqamlarının intonasiyaları obrazın rəngarəng tonlara bürünməsinə təmin edir. “Şur” məqamının “Sarənc” bölməsi əsasında keçən melodik epizodlar alətlər arasında dialoqda balanslı və düşünülmüş xətt yaradır. Sonra “Bayatı-Şiraz” məqamına keçid ortaya çıxır. Bütün əsər boyu orkestr partiyasında xüsusilə fortepiano alətinin rolu mühümdür. Belə ki, sanki solo alət ilə orkestrin ümumi deyişməsindən əlavə solo alət ilə fortepiano arasında yaranan dialoq ikinci inkişaf xətti formalaşdırır. İlk əvvəl solo kamançada sonra isə fortepianoda keçən “Çahargah” əsaslı intonasiyalar bu baxımdan əhəmiyyətlidir. Bu kimi qarşılıqlı deyişmə koda bölməsinin intonasiyalarının yetişməsinə təmin edir.

H.Xanməmmədov kamança və orkestr üçün konsertinin II hissəsində si mayəli “Bayatı-Şiraz” məqamı əsasında həqiqətən də mükəmməl sənət incisi yaratmışdır. Maraqlıdır ki, bütün əsərdə məhz bu hissə özünün emosional, gözəl, eyni zamanda kədərli lirikası ilə daha əhəmiyyətlidir. O, üçhissəli formada yazılıb. Giriş xarakterli dörd xanəni əhatə edən motivdən sonra solo alət əsas mövzunu ifa edir. II hissənin üçhissəli formasının I hissəsi largo tempindədir. Orta bölmənin gəlişi isə temp dəyişkənliyi ilə ortaya çıxır və bu dəfə Moderato tempi muğam səslənməsinə bənzər elementlərlə inkişafı növbəti son bölməyə ötürür.

III hissə Rondo formasında olub, alle breve tempi ilə mi mayəli “Şüştər” məqamı üzərində qurulub. Onun əvvəlində fortepiano partiyası giriş xarakterli melodik parça təqdim edir. Refren yenə kamança aləti vasitəsilə verilir. Bütün bunlar solo alətin ifa imkanlarının tam mənası ilə açılması üçün əla zəmin hesab edilir. Bir-birini əvəz edən rəngarəng epizodlar finalın maraqlı sonluğunu yetiştirir. Epizodlarda “Segah” ladına edilən keçidlər refren ətrafında kiçik gəzişmələri xatırladır.

H.Xanməmmədov 1990-cı ildə yazdığı kamança və orkestr üçün konsertində bu janrda yazmış olduğu bütün əsərlərdə olduğu kimi yüksək yaradıcılıq potensialı, zəngin bəstəkarlıq təxəyyülü və üslubuna xas milli xüsusiyyətləri bir daha vurğulamışdır. Milli musiqi mədəniyyəti tarixində kamança kimi xarakterik xalq çalğı aləti və orkestr deyişməsinə əsaslanan ilk sənət nümunəsi hesab edilən bu əsər H.Xanməmmədovun yaradıcılığında ən cəsarətli addımlardan biridir. Kamança alətinin diapazonu və ifa imkanlarının orkestr təfəkkürünə tabe etdirərək ecazkar melodiyaları özündə birləşdirən dolğun musiqi əsəri yaratmaqla H.Xanməmmədov həm öz yaradıcılıq imkanlarının genişliyini, həm də milli musiqinin özünəməxsus qüdrətini bir daha gözlər önünə sərmişdir.

Beləliklə yaradıcılığı xalq musiqisinin ecazkar zənginlikləri ilə yoğurulmuş H.Xanməmmədov bu musiqinin, muğamların, milli lad-məqamların özünəməxsus qanunauyğunluqları vasitəsilə olduqca maraqlı musiqili əsərlər yaratmışdır. Onun hələ gənc yaşlarından etibarən xalq musiqisi sahəsində əldə etdiyi biliklər və bəstəkar tərəfindən Azərbaycan xalq musiqisinin əsaslarının tam mənası ilə mənimsənilməsi bu sahədə əhəmiyyətli işlərin zəminini formalaşdırmışdır. Bəstəkar konsert janrında yazmış olduğu rəngarəng obrazlı musiqi əsərlərində hər zaman zəngin mənbə hesab etdiyi xalq musiqisi, muğam intonasiyaları, milli lad – məqamlardan məharətlə, eyni zamanda qənaətlə bəhrələnmiş, onlar vasitəsilə gözəlliyi ilə diqqət çəkən obrazlar dairəsi yatmışdır. Xalq musiqisi nümunələrindən istifadə H.Xanməmmədov

üçün Ü.Hacıbəyli tərəfindən müəyyən edilmiş yaradıcılıq ənənələrinin davam etdirilməsi, bu konsepsiyadan çıxış edərək milli musiqi nailiyyətləri ilə klassik Avropa musiqisi qanunauyğunluqlarının üzvi şəkildə qovuşdurulmasına nail olmaq demək idi. Xalq musiqisi, muğam elementləri, milli lad-məqam ünsürlərindən bəhrələnməklə yaradıcılığının mahiyyətini vurğulayan H.Xanməmmədov bu vasitə ilə əsərlərində milli üslub xüsusiyyətlərini nümayiş etdirmişdir. Məhz bu kimi yaradıcılıq yolunun izlənməsi nəticəsində H.Xanməmmədovun konsert janrında yazmış olduğu əsərləri milli sənət nümunələri kimi Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin əvəzolunmaz irsi hesab edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan musiqi tarixi: 5 cildə. II c., Bakı: Elm, 2017, 584 s.
2. Azərbaycan musiqi tarixi: 5 cildə. III c., Bakı: Elm, 2018, 752 s.
3. Əliyev A. Hacı Xanməmmədovun kamança və simfonik orkestr üçün konsert Ədalət Vəzirovun təfsirində / Konservatoriya, 2021, № 4 (53), 100 s.
4. Hacıbəyli Ü. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2019, 360 s.
5. Kərimov M.Ə. Azərbaycan xalqının musiqi irsi. Bakı: DKE ofse, 2007, 143 s.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: merdanovaxalide8@gmail.com

Khalida Mardanova

NATIONAL FEATURES IN THE CONCERT GENRE WORKS OF HADJI KHANMAMMADOV

Azerbaijani musical culture has come a long way of development with unique colorful features. In the first decades of the 20th century, the writing of the first musical works by U.Hadjibeyli was a new stage; conditions were created for the formation of a national school of composition and the enrichment of national culture with genre works. The success of the traditions formed by U.Hadjibeyli is explained by the fact that his works are based on a rich national background. In the Middle Ages and later periods, Azerbaijani musicologists, such as S.Urmavi, A.Maragai, M.M.Novvab, tried to explain the scientific and theoretical foundations of music, which created the prerequisites for the formation of a national basis in the work of the composer U.Hadjibeyli, who 20-40s of the 20th century studied the structure, development features and possibilities of using national scales. The presented article specifically emphasizes this aspect and makes an attempt to explain the unique features of the national style in the work of the outstanding composer Kh.Khanmammadov.

Kh.Khanmammadov entered the history of musical culture as the first composer to combine symphonic thinking with folk instruments, especially the tar and kamancha. The musical language and dramaturgy of his works, especially in the concert genre, are important primarily because in these works the composer creatively used the performing features of folk instruments, elements of the national lad-magam and mugham. The article from this direction examines works written by the composer in the concert genre. The features of the national style in works, the possibility of using folk music and mugham intonations are explored. It is concluded that the composer deeply mastered the laws of folk music, demonstrated the technical capabilities of folk instruments in the genre of European classical music, developed samples

of folk music, achieved a synthesis of both cultural achievements, which determined the creative style of Kh.Khanmammadov as a whole. At the same time, the article emphasizes that this is a manifestation of national stylistic features in the work of Kh.Khanmammadov.

Keywords: *concert, genre, mugham, folk, mode, tar, kamāncha, composer, creativity.*

Халида Марданова

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ХАДЖИ ХАНМАМЕДОВА, НАПИСАННЫХ В КОНЦЕРТНОМ ЖАНРЕ

Азербайджанская музыкальная культура прошла долгий путь развития с уникальными колоритными чертами. В первые десятилетия XX века написание первых нотных музыкальных произведений У.Гаджибейли явилось новым этапом, были созданы условия для формирования национальной композиторской школы и обогащения национальной культуры жанровыми произведениями. Успех традиций, сформированных У.Гаджибейли, объясняется тем, что в основе его произведений лежит богатый национальный фон. В средние века и более поздние периоды азербайджанские музыковеды, такие как С.Урмави, А.Марагай, М.М.Новваб, пытались объяснить научно-теоретические основы музыки, что создало предпосылки для формирования национальной основы в творчестве композитора У.Гаджибейли, который в 20-40-е годы 20 века изучил структуру, особенности развития и возможности использования национальных гамм. В представленной статье специально подчеркивается этот аспект, делается попытка объяснить своеобразие особенностей национального стиля в творчестве выдающегося композитора Х.Ханмамедова.

Х.Ханмамедов вошел в историю музыкальной культуры как первый композитор, соединивший симфоническое мышление с народными инструментами, особенно таром и кеманчей. Музыкальный язык и драматургия его произведений, особенно в концертном жанре, важны прежде всего потому, что в этих произведениях композитор творчески использовал исполнительские особенности народных инструментов, элементы национального лад-макама и мугама. В статье с этого направления рассматриваются произведения, написанные композитором в концертном жанре. Исследуются особенности национального стиля в произведениях, возможности использования народной музыки и мугамных интонаций. Делается вывод, что композитор глубоко усвоил закономерности народной музыки, продемонстрировал технические возможности народных инструментов в жанре европейской классической музыки, разработал образцы народной музыки, добился синтеза обоих культурных достижений, что и определило творческий стиль Х.Ханмамедова в целом. В то же время в статье подчеркивается, что это проявление национальных стилистических особенностей в творчестве Х.Ханмамедова.

Ключевые слова: *концерт, жанр, мугам, народ, лад, тар, кеманча, композитор, творчество.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ərtegin Salamzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 03.07.2023

Son variant 26.07.2023

UOT 792.03

ELZA FƏRZƏLİYEVƏ

AZƏRBAYCAN SƏHNƏSİNİN İLK QADINLARI

Məqalədə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində hüquqsuz Azərbaycan qadınlarının acımacaqlı vəziyyəti fonunda ilk aktrisalərin səhnəyə gəlişi, eyni zamanda, tamaşaçı qismində teatr prosesində iştirakı problemi araşdırılır. Həmin illərdə tərkibində dram dərnləri olan bir çox xeyriyyə cəmiyyətləri yaradılmışdı. Səhnədə xalqı maarifə səsləyən, cəhalətin gətirdiyi bəlaləri göstərən tamaşalar oynanırdı. Amma ilk dövrlərdə nə səhnədə, nə tamaşaçılar arasında qadın görə bilməzdik. Bu, qadının cəmiyyətdəki mövqeyinin bariz nümunəsi idi.

Müsəlman qadınının ilk dövrdə səhnəyə çıxmasına çoxlu maneələr olsa da, tədricən onların seyrçi qismində tamaşanı izləməkləri üçün qapalı lojalar yaradıldı. Bununla bağlı fərqli fikirlər söylənsə də xarici mətbuatda dərc olunan yazıdan məlum olur ki, Azərbaycan teatrında qapalı lojaların tarixi XIX əsrin sonlarına təsadüf edir.

XX əsrin əvvəllərində müsəlman qadının həyatında dönüş nöqtəsi olan Qız Məktəbi və onun nəzdində fəaliyyət göstərən dram dərnləri qadınların cəmiyyətə inteqrasiyasında böyük rol oynayıb. Qız Məktəbinin keçmiş məzunlarının xatirələrindən müəyyən olur ki, onlar belə mürəkkəb bir zamanda müəllimləri ilə birlikdə bir sıra tamaşalar hazırlayıblar.

Həmçinin, məqalədə milli teatrımızın ilk aktrisaləri hesab edilən Gövhər Qaziyeva, Əzizə Məmmədova, Mərziyə Davudova, Şövkət Məmmədova və b. kimi görkəmli sənətkarların səhnə fəaliyyətindən bəhs olunmuşdur. Məhz belə sənət fədailərinin xidməti sayəsində milli aktyor sənəti təşəkkül tapmış, istedadlı aktyor nəslinin yetişməsində vəsila rolunu oynamışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan teatri, aktrisa, aktyor, qız məktəbi, qadınlar klubu, qadın rolları, qapalı loja.

Ümumilikdə milli teatrımızın tarixinə baxsaq, XIX əsr müsəlman Şərqiində teatr yaratmağın özü çox məşəqqətli iş idi. Yarandığı ilk gündən müəllimlər və şagirdlər tərəfindən oynanılan həvəskar tamaşaları maarifçilik ideyasına xidmət edirdi. Bu tamaşalar eyni zamanda, xeyriyyə məqsədi daşıyırdı. Tamaşa göstərərək xalqı maarifə səsləyən bu irəlidişüncəli həvəskarlar, oradan əldə etdikləri gəliri də yenə xalqın maarifinə həsr edirdilər.

Tez-tez maarif sözünə rast gəlirik bu tarixi vərəqlədikcə. Həqiqətən də XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri mədəniyyətin hər sahəsində maarifçilik öz təsirini göstərirdi. Həmin illərdə tərkibində dram dərnləri olan bir çox xeyriyyə cəmiyyətləri yaradılmışdı. Səhnələrdə xalqı maarifə səsləyən, cəhalətin, avamlığın gətirdiyi bəlaləri göstərən tamaşalar oynanırdı. Amma ilk dövrlərdə biz nə səhnədə, nə tamaşaçılar arasında qadın görə bilərdik. Bu, qadının həyatdakı, cəmiyyətdəki mövqeyinin bariz nümunəsi idi. Şəriətin cahil, avam kölələri heç kəşilərin də səhnədə “oyun çıxarmasını” qəbul edə bilmirdilər. Bu baxımdan, Hüseyn Ərəblinski, Mir-mahmud Kazımovski, Sidqi Ruhulla, Hüseynqulu Sarabski və digər həvəskar aktyorlar ailələri və cəmiyyət tərəfindən təzyiqlərə məruz qalırdılar.

Türk qadınının səhnəyə çıxmasına belə bir mürəkkəb vəziyyət uzun müddət mane olsa da, onların seyrçi qismində tamaşanı izləməkləri üçün bir sıra tədbirlər görülməyə başlandı. Türk qadınlar üçün xüsusi lojalar quruldu – qara tül pərdə ilə qapadılmış lojalardan onların tamaşanı “seyr etmə”lərinə “şərait” yaradıldı. Lakin avam cəmiyyət buna da etirazlar edirdi. İlk türk qadının tamaşaçı qismində teatra gəlməsi ilə bağlı mətbuatda bir-biri ilə uzlaşmayan məlumatlar var. Mənbələrin birində qeyd olunur: “Türk qadını ilk dəfə 1908-ci ildə teatroa gətməyə imkan qazandı. Onda da qadınlar üçün xüsusi örtülü lojalar hazırlanmış olurdu.

Mömün müsəlmanlar tamaşa vaxtı yuxarıdan qadın lojalarına tütün tozu buraxaraq qadınları asqırdırdı. Qadın əxlaq düşkünlərinin bu abstruksiyası adətə teatro müdiriyyətinin lojaya gələrək türk qadınlarından teatrodan çıxıb getmələrini tələb etməsilə nəticələnirdi” [7, s. 13].

Qadınların teatr mühitinə gəlməsində problem yaşansa da, qızların məktəbə gedib maariflənməsi prosesi artıq başlamışdı. Həsən bəy Zərdabi və həyat yoldaşı Hənifə xanım Məlikovanın təşəbbüsü, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maddi dəstəyi ilə 1901-ci il oktyabrın 7-də açılan Qız Məktəbi bu prosesə ən böyük təkan idi. Bu məktəb qızlar üçün mədəni-maarif ocağı rolunu oynayır. Doğrudur, “qapalı loja” kimi cəhdlərə baxmayaraq qadınların səhnəyə çıxması ləngisə də, bu məktəbdə şagird və müəllimlərdən ibarət dram dərnəkləri yaradılmışdı ki, onlar da qadınlar üçün tələbə tamaşaları göstərirdilər.

Bu dram dərnəyinin təşkilində Səkinə Axundzadənin xüsusi rolu olmuşdur. Mətbuatın yazdığına görə, “1904-cü il dekabr ayının 2-də məktəbdə “Elmin səmərəsi” adlı gözəl bir əsər tamaşaya qoyulmuşdu. Tamaşaya bir çox mötəbər xanımlar dəvət edilmişdi” [12, s. 106]. Qeyd olunan “Elmin səmərəsi” əsəri Səkinə Axundzadəyə məxsusdur. Səkinə Axundzadə həm Azərbaycanın ilk qadın müəllimələrindən biri, həm də ilk qadın dramaturqu hesab edilir. O, “Lakme” operası əsasında dram əsəri yazmış və bu əsər “Nicat” truppasında, 1920-ci illərin əvvəllərində isə Milli Dram Teatrında müxtəlif səhnə quruluşlarında tamaşaya qoyulmuşdu.

Qız Məktəbinin dram dərnəyi yarandığı ilk illərdən dayanmadan fəaliyyətini davam etdirirdi. Mətbuatda “1908-ci ildə Azərbaycan-rus qız məktəbində Qurban bayramı günü: N.Vəzirov – “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük”, S.M.Qənizadə – “Axşam səbri xeyir olar” tamaşaları qoyulduğu qeyd edilir” di [12, s. 109].

Bu dram dərnəyinin daha bir tamaşası haqqında məlumat yenicə yaranmış Azərbaycanın ilk qadın qəzeti olan “İşiq”ın 1911-ci ildə dərc edilmiş 11-ci nömrəsində çap edilmişdi: “mart ayının 25-də Tağıyevin qız məktəbində “Elmin mənfəəti” adlı tamaşa göstərilmişdir” [9, s. 4].

Tağıyevin Qız Məktəbinin rolu Azərbaycanın mədəni-maarif həyatında danılmazdır. Sonralar Sara Tağıyeva atasına edilən ittihamlara qarşı qız məktəbinin keçmiş şagirdlərindən götürdüyü müsahibələrdə belə qeyd edirdi: “İzzət Dadaşova – Mən 1908-1913-cü ilədək “Aleksandrinski rus-müsəlman qız məktəbi”ndə oxumuşam. Qızlar ailələrindəki mühtədən və cəmiyyətin münasibətindən asılı olaraq məktəbə həm çadradə, həm də çadrasız gəlirdilər. Kollektiv tədbirlər vaxtı, məsələn, Tağıyev teatrına və ya Tağıyevin evinə ziyarət təşkil edəndə, hamımızı çadrasız aparırdılar. Buna görə qohumlardan qorxan qızlar kollektiv gəzintilərdə iştirak etmirdilər” [5, s. 138].

Məktəb illərini Dostu Səfərova da belə xatırlayır: “Bayramlarda bizi kinoya və Tağıyev Teatrına aparırdılar. Hamımız çadrasız gedirdik. Yuxarı sinif şagirdləri rus qadın gimnaziyasında keçirilən gecələrə gedirdilər (onlar da bizim məktəbə gəlirdilər). Sonra isə 1915-1916-cı illərdə qızları kişi gimnaziyasında, realnı məktəbdə keçirilən gecələrə aparırdılar. Bir dəfə biz Üzeyir Hacıbəyovun “Arşın malalan” pyesini tamaşaya qoyduq və müəllifin özünü dəvət etdik. Əsgər rolunu Reyhan Axundova, Gülçöhrəni Ruqiyyə Abdullayeva, arşınmalçı Xalanı isə mən oynayardım” [5, s. 140].

Qız Məktəbi T.Həşimovanın xatirələrində isə belə qalmışdı: “Məktəbdə böyük zal və yaxşı səhnəsi olan teatr zalı var idi. Biz öz qüvvəmiz hesabına çoxlu tamaşalar qoyurduq. 1917-ci ildə Üzeyir Hacıbəyovun “Arşın malalan” tamaşası göstərilirdi. Biz Sabirin şeirlərini, məsələn, “Oxutmuram, əl çəkin!”, “Xandostu, amandı, qoyma gəldi”ni səhnələşdirirdik. Bizim məktəbimiz qapalı idi və oraya yalnız qadınlar gələ bilirdi. Kişi rollarını qızlar oynayır

(teatr dəstələrinin tam əksi olaraq), bu da məktəb tamaşalarına çadralı qadınların gəlməsinə imkan verirdi” [5, s. 141].

Xatirələrindən aydın olur ki, “şagirdləri “Yevgeni Onegin”, “Demon”, “Otello” və başqa tamaşalara baxmaq üçün faytonda teatra aparırdılar. Tamaşalardan sonra şagirdlər həmin əsərlərin baş qəhrəmanlarını yazılı xarakterizə edirdilər” [5, s. 134].

Bu “şahidlər”in dediklərindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, qız uşaqlarının səhnəyə çıxması, teatrla tanışlığı, qapalı məkanda olsa belə, artıq 20-ci əsrin ilk illərindən başlamışdı.

Milli teatrın səhnəsinə ilk qadının çıxması isə Gövhər (Göyərçin) Qaziyevanın adı ilə əlaqələndirilir. “Tiflis, Yerevan və Bakı mətbuatında tez-tez milli Azərbaycan tamaşalarında qadın rollarının ifaçısı Gövhər və Göyərçin xanım adlarına təsadüf edirlər” [10, s. 30]. Gövhər Qaziyeva Tiflisdə Azərbaycan teatr qrupunda artıq 20-ci əsrin əvvəllərində çalışmağa başlamış, bir çox rolların ifaçısına çevrilmiş, həmçinin, Bakıdan qastrola gedən teatr truppası ilə bir sıra tamaşalarda oynamışdı. Lakin, Mirzəəğa Əliyev ilə evlənib Bakıya köçdükdən sonra böyük təəssüf doğuran və bir o qədər də qəribə hadisə baş vermiş, yoldaşının təkidi ilə səhnədən uzaqlaşmışdı. Ona görə qəribə idi ki, fələyin çarxının çevrilməkdə olduğu bir vaxtda bu qədər əzab-əziyyətlərə qatlaşmış səhnə ustası mübarizə apardığı cəmiyyətin sanki qurbanına çevrilmişdi.

“Bəli, bu gün birinci dəfə idi ki, səhnəmizdə Azərbaycan xanımlarını görürük və bununla da azərbaycanlılar bütün gündoğuşa qarşı fəxr edə bilərlər” [6, s. 215]. Bu sözləri teatr xadimi, dramaturq, eyni zamanda, aktyor-rejissor Cəfər Cabbarlı 1920-ci ildə mətbuatda çap etdirdiyi məqaləsində yazmışdır. Və burda diqqəti çəkən xanım yox, “xanımları” sözüdür ki, bu da özlüyündə sual yaradır. Kim idi həmin xanımlar? Bu cəsarətli xanımlar Qadınlar klubunun üzvləri idi. Qız Məktəbindən fərqli olaraq, artıq Qadınlar klubunda hazırlanan tamaşalara baxan seyrcilər arasında çarşablı qadınlarla yanaşı, əks cinsin nümayəndələri də vardı. Tamaşa başlamazdan öncə Dadaş Bünyadzadə, Şəfiqə Axundzadə, Əliheydər Qarayev, Həmid Sultanov çıxış edərək, bu hadisənin təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Şərq həyatında əhəmiyyətli olduğunu vurğulayaraq qızları təbrik edir. Daha sonra isə klub qadınlarının hazırladığı “Hicranlar”, “Axşam səbri xeyir olar” tamaşaları göstərildi. Bu xanımlar içərisində Əzizə Məmmədova və onun qızı Sona Məmmədova (Hacıyeva) öz ifaları ilə xüsusi diqqət çəkirdi. C.Cabbarlı “Axşam səbri xeyir olar” tamaşasında Əzizə Məmmədova və Sona Məmmədovanın (Hacıyeva) ifaları barədə yazır: ““Axşam səbri xeyir olar”da Məşədi Şaban fəna deyildi. Onun arvadı rolunu ifa edən xanım tərifi fəvqündə gözəl idi. Bu xanım öz hərəkət və danışığı ilə səhnəmizdə birinci olaraq bu vaxta qədər müqtəbər bir Şərq qadını yaradıb göstərə bildi. Hacı Şabanın qızı xüsusən oxuması və oxuyarkən aldığı vəziyyətlə sadə ürəkli bir azərbaycanlı qızın öz evlərində oxuduğunu andırırdı. Bu, o qədər təbii, o qədər gözəl idi ki, insan yerindən qalxıb: “Budur Azərbaycan qızı” deyə sevincindən biixtiyar bağırmaq istəyirdi” [6, s. 216].

1921-ci ildən Əzizə xanım Tənqid-Təbliğ Teatrında işləməyə başlayır. O zamanlar aktrisanın xatirələrində belə qalır: “1921-ci ildə Mirzəəğa Əliyev və Hacıəğa Abbasovun yaxından köməyi ilə Bakıda Tənqid-Təbliğ Teatrı təşkil edildi. Açılışda Dadaş Büntadzadə, Həmid Sultanov və başqaları iştirak edirdilər. Mən həmin gecə çadramı başımdan atdım və səhnəyə çıxdım. Mən səhnəyə gələn ilk azərbaycanlı qız idim” [10, s. 73]. “Proletar teatrosu uğrunda” kitabının müəllifi türk (azərbaycanlı) qadının teatr səhnəsinə gəlişini Tənqid-Təbliğ Teatrının yarandığı tarixlə eyniləşdirərək yazır: “Türk Tənqid-Təbliğ Teatrosunun açılması gündən türk qadınlarının artistliyi tarixi başlanır. Bir zamanlar Tiflis səhnəsində işləmiş olan Gövhər

xanımı hesab etməsək, birinci türk qadını olaraq Əzizə xanım Məmmədova Tənqid-Təbliğ Teatrosuna aktris gəlir və qızı Sona xanımı da bu işə cəlb edir. Türk əfqari-ümmiyyəsi və teatro inkişafı tarixində bu hadisə tam bir inqilab kimi qəbul edilmişdir” [7, s. 25]. Əzizə xanımla birlikdə 13 yaşlı qızı da səhnəyə qədəm qoyur. Bu baxımdan Sona xanım səhnədə həm böyüyür, həm də uğurlu obrazlar yaradırdı. C.Cabbarlı “Səhnədə qadın” məqaləsində Sonanın səhnəyə ilk gəldiyi zamanları belə xatırlayır: “Sona xanım öz anası Əzizə xanımla teatra çocuq ikən gəlmiş və şura səhnəsi 10 il müddətinə vücuda kiçik və zəif olan qızcıqazdan böyük bir aktrisa fiqurası yetişdirmişdir” [3]. Artıq 30-cu illərdə Sona xanım istedadlı aktrisa kimi tanınmış və bir çox tamaşalarda əsas rolun ifaçısı kimi sevilmişdir.

Ömrünü bu məşəqqətli yolda bu sənətə həsr etmiş, eyni məqsədə xidmət edən başqa bir müsəlman qadını Şövkət Məmmədova da öncül sənətkarlardan idi. Şövkət xanımla Fatma Muxtarovanın səhnə fəaliyyətləri demək olar ki, eyni dövrlərə təsadüf edir – müsəlman qadının səhnəyə çıxmağa cəsarət etməyə qorxduğu zamanlara. 1911-ci ildə Milanda təhsil almağa yollanmış Şövkət xanımın təqaüdü kəsildiyi üçün Üzeyir Hacıbəyovun təşəbbüsü ilə qızcıqazın təhsilini davam etməsi naminə xeyriyyə tamaşası təşkil olunur. Mətbuatda tamaşadan əvvəl “Azərbaycanlı qızın bu çıxışı mömin müsəlmanların arvad və qızlarına çox pis təsir edəcəkdir” başlıqlı yazılar dərc edilir. Buna baxmayaraq, tamaşa baş tutur. “Lakin müsəmirənin müvəffəqiyyətinə baxmayaraq, bu gənc qız onu ölümlə hədələyən mürtəcə “ziyalıların” amansız təqibindən xilas olmaq üçün doğma vətəninə tərki etməyə məcbur olmuşdur” [13, s. 72]. “1922-ci ildə o, Bakıda ilk dəfə olaraq Əli Bayramov adına Qadınlar Klubunun üzvləri qarşısında Üzeyir Hacıbəyovun “Arşın mal alan” musiqili komediyasında çıxış edərək Azərbaycan qadınlarını opera sənəti ilə tanış etmişdir” [13, s. 72]. Şövkət xanım özü də xatirələrində o günü belə xatırlayır: “Mən ilk dəfə olaraq Gülçöhrə rolunda çıxış etdim. Bu rolda ilk dəfə bir azərbaycanlı aktrisasının çıxış etməsi Üzeyiri son dərəcə sevindirirdi” [13, s. 73]. Şövkət Məmmədovanın repertuarında “Şahsənəm”, “Lakmə”, “Arşın mal alan”, “Şah İsmayıl”, “Nərgiz” kimi operalar xüsusi yer tutmuşdur. Şövkət xanım ilk opera müğənnilərindən biri olmaqla yanaşı, böyük ictimai xadim kimi də tanınmışdır. Onun musiqi sənətindəki xidmətləri danılmazdır. O, Qliyerin “Şahsənəm” operasının yazılmasında böyük rol oynamış, not nəşriyyatının rəhbəri kimi Azərbaycan musiqi əsərlərinin çap edilməsinə çalışmışdır. Şövkət Məmmədova həmçinin, Azərbaycanda teatr məktəbinin yaranmasının təşəbbüskarlarından biri və 1923-ci ildə açılan Azərbaycan Dövlət Türk Teatr Məktəbinin (texnikumu) ilk direktoru olmuşdur. “Bakı Teatr məktəbi müsəlman şərqində sənətlə bağlı ilk təhsil ocağı oldu” [4, s. 80]. Şövkət xanım teatr sənətinə yeni və təhsilli kadrların gəlməsi üçün əlindən gələni edirdi.

Milli səhnəmizin ilk aktrisaslarından biri də hələ 1917-ci ildə Həştərxanda teatr fəaliyyətinə başlamış Mərziyə Davudovadır. Onun Bakıya gəlməsi və Dövlət Teatrındakı fəaliyyəti 1920-ci illərə təsadüf edir. “Mən inqilabdan əvvəl səhnə fəaliyyətinə başlamışamsa da yaradıcılığımıza sovet dövründə imkan verilmişdir. Mən 1916-cı ildə müəllimlik təhsilini aldıqdan sonra Həştərxanda, məktəbdə dərs verirdim. 1917-ci ildə 1 may bayramında müəllimlərin verdiyi bir tamaşada Əfifə adlı əsas rolda çıxış etdim” [8, s. 8]. 1921-ci ildən biz artıq Mərziyə Davudovanın adını afişalarda baş rol ifaçısı kimi görürük. Mərziyə xanım Dövlət Dram Teatrının ən çox baş rol ifa edən sənətçisi kimi yaddaşlarda iz buraxıb. İfa etdiyi obrazlar içərisində “Sevil” obrazı həm aktrisanın, həm də Azərbaycan xalqının yaddaşında əbədi həkk olunub. C.Cabbarlının “Sevil” əsəri ideyası və məzmunu ilə o zamankı dövr üçün bir inqilab

hesab edilir. Ümumiyyətlə, C.Cabbarlının əsərlərinin qadın obrazları – Firəngiz, Gültəkin, Sevil, Solmaz, Yaxşı, Almaz, Nabat, Gülnisə aktrisanın səhnə fəaliyyətində məktəb rolunu oynayır. Mərziyə xanım C.Cabbarlı haqqında xatirələrində canlandırıdığı “Sevil” obrazının tarixçəsini belə xatırlayır: “Bir dəfə C.Cabbarlı bizim üçün yeni yazmış olduğu “Sevil” əsərini oxuyurdu. Cəfər oxuduqca mənim qəlbim Sevil obrazını yaratmaq eşqi ilə döyünürdü. Cəfərdən soruşdum: “Cəfər qardaş, mən hansı rolu oynayacağam?” Mən elə bilirdim ki, Cəfər Cabbarlı indicə deyəcəkdi: “Sevili”. Amma əksinə oldu. C.Cabbarlı özünə məxsus təvazökarlıqla dedi: “Mərziyə xanım, mən Gülüş obrazını yazarkən sizi nəzərdə tutmuşam”. Mən C.Cabbarlıya yalvarmağa başladım. “Cəfər qardaş, çox xahiş edirəm mümkünsə, icazə verin Sevili oynayım”. Cəfər gülə-gülə dedi: “Yox, Mərziyə xanım, siz yaxşı bilirsiniz ki, mən rol bölgüsündə çox qəddaram”. Mən dedim ki, hazırlaşaram, heç olmasa bir dəfə oynayaram, əgər xoşunuza gəlməsə... C.Cabbarlı ayağa qalxdı, əllərini sıxdı: “Neyləyim, mən Gülüşü də sevirəm, Sevili də, sizi də. Qoy siz deyən olsun, Sevili oynayın” [1, s. 106]. Beləliklə, teatr tariximizə qırmızı hərfərlə həkk olunan “Sevil” tamaşası A.Tuqanovun rejissorluğu ilə 1928-ci il oktyabrın 29-da ilk dəfə Akademik Teatrda göstərildi. Bu tamaşa ilə Sevil – “İşiq” zülməti yardı. Qadın hüquqsuzluğunun nişanəsi olan qara çarşaba üsyan o gündən başladı” [1, s. 106]. Tamaşada neçə-neçə tamaşaçılar Sevili gözyaşları içərisində alqışlasalar da, bir o qədər də qınayanlar oldu. Biz bunu tamaşadan sonra mətbuatda dərc olunan “Fahişəlik ilə hara getmək olar?”, “Sevil”dəki bəzi şəxsiyyətlər”, “Sevil” başlıqlı yazılardan da aydın şəkildə görə bilərik.

Qadınların azadlığının ilk addımı sayılan qara çadraya qarşı üsyan məsələsi teatr səhnəmizdə ilk dəfə göstərilmirdi. Tənqid-təbliğ teatrının tarixini əks etdirən “Proletar teatrosu uğrunda” kitabında teatrın maraqlı quruluşlardan – qadın luboklarından bəhs edərək qeyd edilir: “Pərdə açılır, səhnədə çadraya bürünmüş dörd qadın əyləşir. Oyun qabaqda məhkum olan türk qadının ağır, məzlum və ləyaqətli müqəddəratını təsvir edən bir nəğmə ilə başlanılır. Nəğmə axırda azad həyata çağırışla bitir. Son kupletdən qabaq bu dörd qadın köləlik əlaməti olan qara çadranı bir göz qırpımında kənara atır və azad rəqslə coşqun, müzəffər inqilbi musiqi gurultusu altında avansenaya yüyürərək azadlıq, yeni həyat, savad və mədəniyyətə doğru vahid yürüşdə tamaşaçı salonuna qarışır” [7, s. 34].

Azərbaycanlı qadına qarşı bu cür amansız münasibətin bəsləndiyi bir cəmiyyətdə qadın sənətçi olmaq yalnız fədakarlıq deyil, həm də əsl qəhrəmanlıq idi. Onlar öz talelərini sənətə bağlamaqla təkcə öz həyatlarında dönüş etmir, eyni zamanda, dövrün qadınlarının həyatında əhəmiyyətli dönüşlər edirdilər. Bu öncül qadınların içərisində ilk opera müğənnilərimizdən olan Fatma (Katya) Muxtarovanı xüsusi qeyd etməliyik. İranda başlamış ömür yolu sonralar onu Rusiya ellərinə sürükləsə də atasından miras qalan səsi sayəsində Fatma həyatda qala bilir. O, uşaq yaşlarından ailəsinin maddi vəziyyətinə kömək etmək üçün küçələrdə, şarmanka çalır, mahnı oxuyur, pul qazanır. Mahnı oxumağı sevsə də, qardaşının dəfni üçün qapı-qapı gəzib mahnı oxuyaraq pul toplaması bu qızcığazın xatirəsində taleyinin ən ağır sınağı kimi qalır. Fatma Muxtarovanın şəxsi arxivində saxlanılan sənədə əsasən göstərilir ki, “Cümə axşamı, 1912-ci il may ayının 24-də şarmankada çalan xanəndə qız Katya Muxtarovanın konserti olacaq. Konsertdə toplanan pul Katya Muxtarovanın musiqi-vokal təhsili alması işinə sərf ediləcək. O, musiqi savadına yiyələnəcək və gələcəkdə məşhur nəğməkar olacaqdır. İstedadı məhv olmağa qoymayın...” [14, s. 56]. Yazıldığı kimi də olur, 1912-cü ildə Saratov Konservatoriyasına qəbul olunan Fatma Muxtarova bununla da peşəkar səhnə fəaliyyətinə başlayır. 1913-ci ildə Bakıya qastrola gələn gənc müğənni heç də xoş qarşılanmır. Bu haqda mətbuatda “Zametki muslumanına” adlı məqalədə qeyd olunur: “Fatma xanım məhz azərbaycanlı olduğu

üçün onun çıxışlarına gələn yoxdur. Müsəlmanlar tamaşaya gəlməməklə Azərbaycan qadının səhnəyə çıxmasına etirazlarını bildirirlər” [10, s. 38]. Öz xalqı tərəfindən bu cür etinasız qarşılanan Fatma Muxtarova 1920-ci illərdə artıq Moskvada, Leninqradda, Kiyevdə, Xarkovda, Tbilisidə, Həştərxanda opera teatrlarının səhnəsini öz ifası, məlahətli səsi ilə fəth edir. Konservatoriyaya qəbul olduğu ilk vaxtda heç bir professorun öz sinfinə götürmək istəmədiyi qızcıqaz indi bütün dünyada tanınır. Bir neçə il sonra, 1938-ci ildə Fatma Muxtarova artıq həmişəlik Bakıya qayıdır və Azərbaycanda opera sənətinin inkişafı üçün çalışmağa başlayır.

Azərbaycan teatr tarixinə belə sənət fədailərinin göstərdikləri xidmət sayəsində milli aktyor sənəti təşəkkül taparaq, inkişaf etdi və bir-birindən istedadlı aktyor nəslinin yetişməsi üçün zəmin yarandı.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ş. Böyük sənətkar. Bakı: Gənclik, 1976, 232 s.
2. Cabbarlı C. Əziz əl çalır // SSRİ EA Azərbaycan filialının xəbərlər bülleteni, 1944, № 12, s. 36.
3. Cabbarlı C. Səhnədə qadın. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1960, 5 mart.
4. Cabbarlı N. Şövkət Məmmədova. Bakı: Şərq-Qərb, 2017, 128 s.
5. Cabbarov F. H.Z. Tağıyevin qız məktəbinin tarixindən. Bakı: Ziya, 2011, 392 s.
6. Cim. “Hicranlar”, “Axşam səbri xeyir olar” // Azərbaycan, 1963, № 1, s. 215-216.
7. Əfəndiyev M S. Proletar teatrosu uğrunda. Bakı: Azərnəşr, 1931, 140 s.
8. Əyyubov T. Mərziyə Davudova. Bakı, 1961, 70 s.
9. Xədicə. Bakı ənəs məktəbi. “İşıq” qəz., 1911, № 11, s. 4.
10. İsmayılova A. Azərbaycan qadınları səhnədə. Bakı: İşıq, 1977, 164 s.
11. Kərimov İ. Məqalələr. Bakı: Tural, 2004, 224 s.
12. Məmmədli Q. Azərbaycan teatrının salnaməsi. I c., Bakı: Azərnəşr, 1975, 584 s.
13. Mirzəyev M. Azərbaycan qadınları. Bakı: Azərnəşr, 1957, 108 s.
14. Veysəlli N. Sehrkar səslər, əfsanəvi rənglər. Bakı: Yazıçı, 1984, 153 s.

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: elza.mammadova71@gmail.com

Elza Farzaliyeva

THE FIRST WOMEN OF THE AZERBAIJANI STAGE

The article deals with the problem of the appearance of the first actresses on the stage in the late XIX and early XX centuries against the background of the miserable situation of disenfranchised Azerbaijani women, as well as their participation in the theatrical process as spectators. Many charities were formed, including drama circles, during those years. The stage was filled with spectacles that enlightened the people and showed the evils of ignorance. But we could not see a woman on stage or in the audience in the early days. This was an obvious example of a woman's position in society.

Initially, although there were many obstacles for Muslim women to appear on stage, but gradually closed lodges were created for them to watch as spectators. Although different opinions are expressed in this regard, an article published in foreign media shows that the history of closed lodges in the Azerbaijani theater dates back to the late XIX century.

The Girl's School, which was a turning point in Muslim women's life, and a drama circle under it played a major role in women's integration into society at the beginning of the last century. According to the memories of the former graduates of the Girl's School, it is clear that they prepared many spectacles together with their teachers at such a difficult time.

The article also discusses prominent actresses' stage work such as Govhar Gaziyeva, Aziza Mammadova, Marziya Davudova, Shovkat Mammadova and others, who are considered to be the first actresses of our national theater. Thanks to the work of such art devotees, the national art of acting was formed and played an instrumental role in the development of a generation of talented actors.

Keywords: *Azerbaijani theater, actress, actor, girl's school, women's club, female roles, closed lodge.*

Эльза Фарзалиева

ПЕРВЫЕ ЖЕНЩИНЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ СЦЕНЫ

В статье рассматривается проблема появления на сцене первых актрис на фоне плачевного положения бесправных азербайджанских женщин в конце XIX, начале XX веков, а также их участия в театральном процессе в качестве зрителей. В те годы было создано много благотворительных обществ с драматическими кружками. На сцене играли спектакли, воспевающие просвещение народа, показывающие беды, принесенные невежеством. Но поначалу мы не могли видеть женщин ни на сцене, ни среди зрителей. Это был яркий пример положения женщины в обществе.

Первоначально было много препятствий для выхода мусульманки на сцену, но постепенно были созданы закрытые ложи, чтобы они могли наблюдать за выступлением в качестве зрителей. Несмотря на то, что в связи с этим высказываются разные мнения, из публикаций в зарубежной прессе известно, что история закрытых лож в азербайджанском театре восходит к концу XIX века.

Школа для девочек, которая стала поворотным моментом в жизни мусульманки в начале прошлого века, и драмкружок, функционирующий при ней, сыграли большую роль в интеграции женщин в общество. Из воспоминаний бывших выпускниц школы для девочек становится ясно, что в такое сложное время они вместе со своими учителями подготовили ряд спектаклей.

В статье также речь идет о сценической деятельности первых выдающихся актрис нашего национального театра таких как Гевхар Газиева, Азиза Мамедова, Марзия Давудова, Шовкет Мамедова и другие. Именно благодаря таким поклонникам искусств зародилось национальное актерское искусство, сыгравшее важную роль в воспитании талантливого актерского поколения.

Ключевые слова: *азербайджанский театр, актриса, актер, школа для девочек, женский клуб, женские роли, закрытая ложа.*

(AMEA-nin müxbir üzvü Ərtegin Salamzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 11.07.2023

Son variant 15.09.2023

UOT 745/749

MİRSƏLİM EMİNOV

NAXÇIVANIN DƏMİR DÖVRÜNƏ AİD BƏZİ GİL QABLARININ NAXIŞLARI

Dəmir dövrünə Naxçıvanın arxeoloji abidələrindən xeyli sayda keramika nümunəsi aşkar edilmişdir. Bu keramika nümunələrini bəzəyən naxışlar qədim Naxçıvan sakinlərinin dini inanclarını, onların dekorativ bəzəyə verdiyi əhəmiyyəti və sənətkarlığın səviyyəsinin göstərir. Bu dulusçuluq nümunələri arasında qədəhlər, çayniklər, çəkmə formalı qablar azlıq təşkil edir. Lakin dövrün insanların məişətində və inanclarında bu qabların da özünəməxsus yeri və forması olmuşdur. Tədqiqatlar göstərir ki, xüsusi formalı və naxışlı qablar iqtisadi, mədəni və sənətkarlıq mərkəzlərindən əldə edilib. Azlıq təşkil edən bu qablar da əvvəlki dövr qabların davamı olmuş və Azərbaycanın digər regionları ilə oxşarlıq göstərir.

Açar sözlər: Naxçıvan, çaynik, qədəh, çəkmə formalı keramika, naxış.

Naxçıvanda arxeoloji qazıntılar nəticəsində qədim yaşayış yerlərindən (I və II Kültəpə, Sədərək, Daşarx, Qızılburun, Şahtaxtı, Qarabağlar, Kolanı və s.) müxtəlif əmək alətləri və zəngin sənətkarlıq nümunələri, bəzək və məişət əşyaları aşkara çıxarılmışdır. Naxçıvan diyarının Dəmir dövrünə aid zəngin maddi mədəniyyət nümunəsinin böyük hissəsini dulusçuluq nümunələri təşkil edir. Sənətkarlığın mühüm sahəsi olan dulusçuluğun Naxçıvan ərazisində yaşı altı min ilə bərabərdir. Dulusçuluq nümunələri aşkar olunduğu yerlər qədim yaşayış yerləri, qəbirlər və qurbangahlardır. Keramika qabları içərisində kasa, çölmək, küpə, kuzə, çaynik və s. tipli qablar çoxluq təşkil edir. İnsan sivilizasiyası tarixinin, mədəniyyətlərinin, inanclarının öyrənilməsində, milli köklərin aşkar olunmasında dulusçuluq sənəti nümunələrinin xüsusi bir əhəmiyyəti var. Bildiyimiz kimi keçmişdə naxışla inanc bir-biri ilə sıx əlaqədə olmuş, naxışın formalaşmasına inanclar güclü təsir etmişdir. Dini ayinlər zamanı istifadə olunan, qəbirlərə qoyulan qabların üzərində insanlar öz inamları ilə bağlı təsvirlər çəkmişdir. Araz çayının sol sahilində yaşamış qədim tayfaların sosial həyat tərzi, dini-ideoloji dünyagörüşləri, inamları və adət-ənənələri bu dövrün gil qablarında öz əksini tapmışdır.

Naxçıvanın Dəmir dövrünə aid gil qabları içərisində qədəhlər, çaynik tipli qablar, kuzələr say etibarlı ilə azlıq təşkil edir və bu qabların bəzədilməsində digər qablara nisbətən daha az diqqət yetirilmişdir. Qədəhlərin çox hissəsi boz rəngli, bəziləri isə qulpludur və onların gövdəli yumurta və bikonik olurlar. Qədəhlərin naxışlanmasında basma və cızma üsulların istifadə edilərək düz, dalğalı, ziqzaq motivlərindən istifadə edilib. Bu naxış motivləri qədəhlərin üzərində kasalarda, çölməklərdə, küplərdə olduğu kimi tək və ya birlikdə işlədilibdi. Bildiyimiz kimi ən qədim zamanlardan dalğalı xətlər suyun simvolu olmuşdur və əsasən su-ağartı məhsullarının saxlanması, daşınmasında istifadə olunan qabların üzərində təsvir edilib.

Sarıdərə nekropolunun qədəhləri bütöv və parçalar halında əldə edilib. Nekropolun qədəhlərdən qulpu sınımış olanının üzəri bir neçə sıra dalğalı xətt çəkilib [3, şəkil 12-9]. Qulpsuz qədəhinin üzərində isə üç fərqli naxış işlənib. Qədəhin ağzının kənarı düz və dalğalı xətlə, çiyin hissəsi isə ziqzaq formalı üç paralel xətlə əhatələnir [şəkil 1]. Ziqzaq naxışın eynisinə Şahtaxtının çölmək parçasının üzərində də rast gəlik [3, şəkil 3-12].

Sarıdərənin digər qulplu qədəhi basma üsulu ilə naxışlanmış yeganə nümunədir. Qədəhin çiyinə 3 düz cızma xətt və gövdəsinə isə oval formalı batıqlar işlənib. Son iki qədəh formaca eyni olub estetik görkəmə sahibdirlər [şəkil 1].

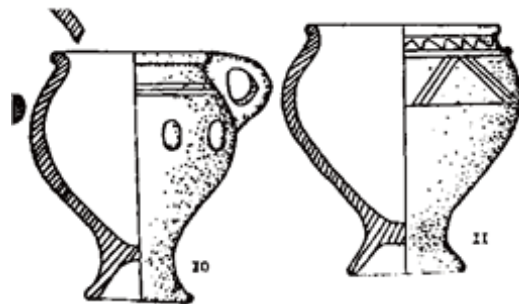
Düz xətlərin tək halda işləndiyi qədəh nümunəsi isə Şahtaxtıdan əldə edilib. Qədəh oval gövdəli və hündür dabanlı olması ilə digərlər qədəhlərdən fərqli formaya malikdir. Ağzının kənarına bir neçə sıra düz xətt çəkilmişdir [3, s. şəkil 2-10]. Bəhs olunan dövrdə çölməklər, küplər üzərində olan çıxıntılı qulplara qədəhlərdə də rast gəlinir və Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü dulusçuluğu nümunələri üçün çıxıntılı qulp xarakterik xüsusiyyətlərdən biridir. Belə qədəh nümunələri Şahtaxtı, Bəyəhməd və Kolanı nekropollarında da var. Şahtaxtının naxışsız qədəhin fərqli xüsusiyyəti çıxıntılı qulpun qabın dabanında olmasıdır [3, şəkil 2-25].

Kolanı nekropolunun qədəhləri naxışsız olub çoxusunun qulpu var. Dabalı və yumurta gövdəli qədəhlər şar gövdəlilərdən daha estetik görkəmlidir. Qədəhlərdən ikisinin qulpunda kiçik çıxıntısı var. Digər qrupun qədəhləri şar gövdəli və boğazlıdır. Şar gövdəli qədəhlərinin qulpları nisbətən səliqəsiz hazırlanmışdır [3, şəkil 25].

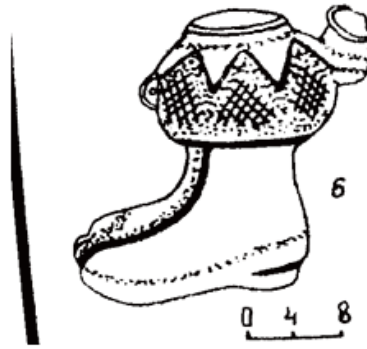
Bəyəhməd nekropolunun şar gövdəli hündürdabalı qədəhi olduqca səliqəli hazırlanmışdır. Qədəhin çiyində çıxıntılı qulpu və 3 paralel cızma xətti var. Digər qədəh isə fərqli formada olub ağzı konusvarı və kənarından ortasına birləşik qulpu var [4, şəkil 52-2, 3].

Erkən Dəmir dövründə geniş yayılmış bu qabların [qədəhlərin] bənzərləri Göytəpənin A təbəqəsində, Həsənlinin IV təbəqəsində, Qordlartəpə və digər abidələrdən məlumdur [1, s. 26]. Naxçıvanda dabanlı gil qab nümunələrinə İlk Tunc dövründən rast gəlinir [1, tablo XXXIV]. Lakin Tunc və Dəmir dövründə dabanlı qablar daha geniş yayılır. Qədəhlərdə üçbucaq naxışının olması, onların naxışlanmasında xüsusi diqqət yetirilməsini onların məişətdə geniş istifadə olunması və dini inamlarda xüsusi yer tutmaması ilə bağlı hesab edirik. Kolanı, Sarıdərə, Bəyəhməd nekropolunun formalı qədəhləri qədim insanların estetikaya olan tələbatının göstəricisidir.

Naxçıvanın Dəmir dövrünün dulusçuluq sənətinin qablarından biri də çaynikə bənzər qablardır. “Orta Tunc dövründən başlayaraq Antik dövrə qədər geniş istifadə olunan çaynikə tipli qablar uzun zaman içərisində azda olsa dəyişmişdir. Erkən Dəmir dövrünün çaynikələri bəzən Tunc dövrünün eyni tipli qablarından kürəşəkili gövdələri və səliqəsiz naxışlanması ilə fərqlənir” [3, s. 8]. Çaynikə bənzər qabların bəzədilməsində cızma, boyama, ştamp üsullərindən istifadə edilmişdir. Boyama üsulu ilə bəzədilmiş çaynikə tipli qablar Qızılburun nekropoluna aiddir. Nekropolun lüləyi qırılmış çaynikənin gövdəsi narıncı fonda qırmızı xətlə ikiyə bölünərək aşağıya və yuxarıya doğru iç-içə qırmızı rəngli üçbucaqlar təsvir edilib [3, şəkil 1-30].

Şəkil 1. Qədəh, Sarıdərə [Baxşəliyev V., 2002]

Şəkil 2. Ayaqqabı formalı qab, Culfa [Əliyev E. 2018]

Digər çaynikin gövdəsi isə Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü dulusçuluq sənəti üçün xarakterik olan qırmızı rəngli torlu üçbucaqlar təsvir edilib və hər iki çaynikin lüleyinin əks tərəfində qulaqcıq şəkilli çıxıntısı var [4, şəkil 44-3]. Bu hal Yurdçu nekropolunun gil qabında da var. Qulaqcıqşəkilli çıxıntı da yenə də dövrün xarakterik xüsusiyyətidir. Qulaqcıqşəkilli çıxıntılı digər çaynik tipli qab Şortəpə nekropolunun keramikası içərisində rast gəlinir. Bu çaynik də qara və qırmızı rəngli içə-içə bucaq və torlu üçbucaqlarla bəzədilib [şəkil 4].

Yurdçu nekropolun gil qabları içərisində çaynik bir nümunə ilə təmsil olunur. Yurdçu çaynikinin gövdəsi isə cızma üsulu ilə işlənmiş içərisi xətlə üçbucaqlarla bəzədilib [3, şəkil 6-15]. Sarıdərə nekropolunun çaynik tipli qablarının yalnız lüləkləri salamat qalmışdır. Lüleyi olan iki qab isə sadə olub naxışsızdır. Hakkıxlıq və Kolanı nekropolundan da çayniklərin lüləyi və parçaları əldə edilib. Hakkıxlıq çaynik parçasının üstündə kannelyur naxışının olduğu qeyd edilir [3, s. 23, s. 42]. Kasalarda və küplərdə daha çox işlədilən kannelyur naxışına çaynik tipli qablarda yalnız bir nümunədə rast gəlinir.

Üzəri ştamplə üsulu ilə naxışlanmış və yalnız bir nümunə olan çaynikə bənzər qab Qarabulaq nekropolundan əldə edilib. Qara rəngə boyanmış darboğazlı qabın romba bənzər gövdəsinin çiyin hissəsinə bir nöqtədən çıxan üstü nöqtəli xətlərlə bəzədilmişdir [3, şəkil 6-6]. Çaynikə bənzər qabın təsvirini üzəri dənli sünbül dəstəsinə də bənzətmək olar. “Mövcud arxeoloji fikrə görə, xətlərin arasının nöqtələrlə doldurulması nəinki şumlamış, həmçinin səpilmiş əkin sahələrini ifadə edir. ...Bu dövrdə hətta amulet kimi istifadə olunan gil əşyaların üzərində buğda şəklində naxışlara da rast gəlinir” [1, tablo XXXVI, s. 39]. Lakin, bu naxış Naxçıvanda bir nümunə olduğundan onun iqtisadi mübadilə zamanı gəldiyini deməyə əsas verir.

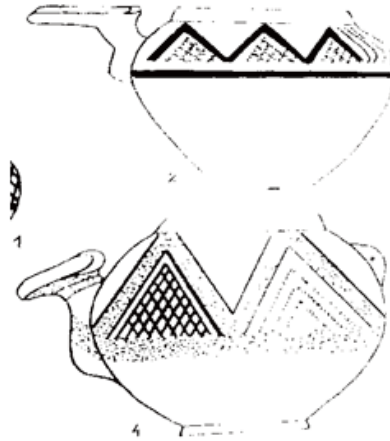
Gil qablar içərisində ən maraqlı olanı çəkməyə bənzər formaya malik qablardır. Çəkmə formalı gil qablara Qızılburun, Culfa, Muncuqlutəpədə eləcə də Azərbaycanın digər rayonlarında rast gəlinir [şəkil 4]. Bu qabların ən maraqlısı isə Culfa nekropolundan əldə olunandır [şəkil 2]. Culfa nekropolundan əldə olunan qabın yuxarısı çaynikə, aşağısı isə ayaqqabı bənzər formada hazırlanıb. Çaynikin gövdəsi qara və qırmızı rəngli torlu üçbucaq və bucaqlarla bəzədilib [4, şəkil 45-6]. Muncuqlutəpənin çəkmə formalı qabının üzərində isə cızma üsulu ilə dairələr təsvir edilmişdir [5, şəkil 38]. Qızılburunun çəkmə formalı qabı isə qırmızı rəngə boyanmış və boğaz hissəsini nöqtələr əhatəlayır. Bu tip gil qaba Mingəçevirdə də rast gəlinir [7]. Bu qabların çox az sayda olması, maddi mədəniyyət nümunələri ilə zəngin nekropollardan əldə edilməsinə əsasən söyləyə bilər ki, bu qablar şübhəsiz dini inamlarda xüsusi rola malik olmuşdur. Culfa nekropolunun qabının çaynik formasında başlığı və çaynikin Naxçıvanın Dəmir dövrü üçün xarakterik olan rəngdə və tərzdə dekorativ xüsusiyyəti onun

yerli istehsala məxsus olduğunu göstərir. Culfa və Qızılburun nekropolları zəngin və xüsusi materialları bu yerlərin iqtisadi, dini və sənətkarlıq baxımından mərkəz olduğunu daha əvvəl məqaləmizdə qeyd etmişdik. Eyni zamanda tədqiqatçılar da bu fikirdədir. Bu nekropollardan çəkmə və çaynikbaşlı çəkmə gövdəli qablar bir daha göstərir bu keramikalar və bu yerlər Dəmir dövründə xüsusi əhəmiyyətə malik olub.

Şəkil 3. Ayaqqabı formalı qab, Qızılburun, Azərbaycan Milli Tarix Muzeyi.

Şəkil 4. Çaynik tipli qab, Qızılburun və Şortəpə, [Baxşəliyev V. 2002].

ƏDƏBİYYAT

1. Aşurov Səfər. Naxçıvanın İlk Tunc dövrü keramikası. Bakı: Nafta-Press, 2002, 158 s.
2. Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. X cild. Bakı: Elm, 1987, 166 s.
3. Baxşəliyev V. Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2002, 128 s.
4. Baxşəliyev V. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, 320 s.
6. Əliyev E. Ordubad rayonunun Tunc və Erkən Dəmir dövrü arxeoloji abidələri. Bakı: Elm və Təhsil, 2018, 272 s.
7. https://azertag.az/xeber/Tarix_Muzeyinde_chekmeye_benzer_gil_qablar_qorunur-1890863

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: m.selimeminov@mail.ru

Mirsalim Eminov

**ORNAMENTAL PATTERNS OF SOME POTTERY
OF THE NAKHCHIVAN'S IRON AGE**

Numerous ceramic samples were discovered in the archaeological monuments of Nakhchivan dating back to the Iron Age. The patterns decorating these ceramic samples show the religious beliefs of the ancient inhabitants of Nakhchivan, the importance they attached to decoration, and the level of craftsmanship. Cups, teapots and boot-shaped vessels form a minority of these potteries. However, these vessels also had a special place and form in the everyday life and beliefs of the people of that time. Research shows that vessels of particular shapes and designs were obtained from economic, cultural and craft centers. These vessels, creating a minority, were a continuation of the vessels of the previous period and have analogues in other regions of Azerbaijan.

Keywords: *Nakhchivan, teapot, cup, boot-shaped ceramics, ornamental pattern.*

Мирсалим Эминов

**ОРНАМЕНТЫ НЕКОТОРЫХ ГЛИНЯНЫХ СОСУДОВ
ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА НАХЧЫВАНА**

В археологических памятниках Нахчывана, относящихся к железному веку, обнаружено большое количество образцов керамики. Узоры, украшающие эти керамические образцы, показывают религиозные верования древних жителей Нахчывана, то значение, которое они придавали декоративному убранству, и уровень мастерства. Чашки, чайники и сосуды в форме сапога составляют меньшинство среди этих гончарных изделий. Однако и эти сосуды имели особое место и форму в повседневной жизни и верованиях людей того времени. Исследования показывают, что сосуды особой формы и рисунка были получены из экономических, культурных и ремесленных центров. Эти сосуды, составляющие меньшинство, были продолжением сосудов предыдущего периода и имеют аналоги в других регионах Азербайджана.

Ключевые слова: *Нахчыван, чайник, кубок, керамика в форме сапога, орнамент.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ərtegin Salamzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 03.07.2023

Son variant 29.07.2023

KİTABLAR, RƏYLƏR

NAXÇIVAN PAREMIOLOJİ VAHİDLƏRİ:
DEYİMLƏR, ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏR

Xalq düşüncəsinin, təfəkkürünün məhsulu olan paremioloji vahidlər sistemi xalqın bütün nəsillərinin əsrlər ərzindəki həyat təcrübəsi, müşahidələri, görüb-götürdükləri, təbiətdən tutmuş cəmiyyətə qədər obyektiv aləm barədəki düşüncələri, anlayışları əsasında yaranan tükənməz mənalı xəzinəsidir. Xalqın həyatının, təfəkkürünün, dilinin, əxlaqının, zövqünün keçdiyi yollar, tərəqqi və inkişafının hər dövrdəki xüsusiyyətləri xalq yaradıcılığında mütləq müəyyən bir iz buraxır. Paremioloji vahidlərin yaranmasında bütün xalq iştirak edir. Hər bir məsəl, atalar sözü, deyim xalqın gündəlik həyatının məhsuludur. Onları bir nəfər də yarada bilər, bir qrup da. Bu müəllifi olmayan qanadlı ifadələr ağızdan-ağıza, dildən-dilə gəzir, hər kəs öz təfəkkürünə uyğun yeni bir söz əlavə edir. Beləliklə də, həm məna, həm də forma etibarilə bu ifadələri daha da təkmilləşdirmiş və cilalamış olur.

Küll halında götürüldükdə paremioloji vahidləri yaradan, yaşadan, inkişaf etdirən bütöv xalqdır. Buna görə də buna xalq yaradıcılığı deyirlər. Xalq yaradıcılığının tarixi isə çox qədimdir. O, bədi təfəkkürün lap ilk oyanışından başlamışdır. Bu cür ifadələr xalqın hər hansı adı məsələyə necə müdrikliklə yanaşmasının və ibrətamiz nəticə çıxarmasının bariz təzahürəridir. Sirlər xəzinəsinin açarı sayılan hikmətli sözlərin möcüzələrini, seyrini duymaq, ona insan cəmiyyətinin yaşadığı çoxəsrlik zaman daxilində yerinə, məqamına görə yenidən nəfəs vermək, yaymaq, yaşatmaq ulu sələflərinə müdrik xələflərinin şərəfli borcu olmuşdur.

Dildə özünəməxsus mövqeyi, işlənmə tezliyi, ifadə zənginliyi, üslubi rəngarəngliyi və digər xüsusiyyətləri ilə seçilən paremiyaların hərtərəfli öyrənilməsi, onlara xas olan səciyyəvi əlamətlərin müəyyənləşdirilərək təhlilə cəlb edilməsi, elmi müstəvidə tədqiqinin vacibliyi, örnəklərdə əxlaqi dəyər meyarları ilə yanaşı, tarixi və etno-mədəni izlərin mövcudluğu və s. öz aktuallığı və müasirliyi ilə həmişə diqqəti öz üzərinə cəmləyən məsələlərdir. Folklorşünas-alim Aytən Cəfərova bütün fəaliyyəti boyu sarsılmaz özlə malik milli-mənəvi dəyərlər sistemimizin bir parçası olan ümumxalq yaradıcılığının toplanması, tərtibi, tədqiqi və təbliği istiqamətində hər zaman vətəndaş mövqeyi nümayiş etdirən və fəallığı ilə nümunə olan vətəndaş-ziyalılarımızdan biridir. Onun Naxçıvanın paremioloji vahidlər sistemi ilə bağlı kitabı da bu istiqamətdə gördüyü işlərin uğurlu davamıdır.

Bu yaxınlarda AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Folklorşünaslıq şöbəsinin müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aytən Cəfərovanın toplayıb tərtib etdiyi “Naxçıvan paremioloji vahidləri: deyimlər, atalar sözləri və məsəllər” kitabı AMEA Naxçıvan Bölməsi Rəyasət Heyətinin qərarı ilə “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyində çapdan çıxmışdır. Bu sahədəki ən sanballı material kimi oxucuların ixtiyarına

verilən əsərin elmi redaktoru və ön sözün müəllifi filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, QAI sədri, millət vəkili Əziz Ələkbərli, rəyçisi filologiya elmləri doktoru, professor Füzuli Bayatdır.

Əsəri elmi cəhətdən təhlil edən dəyərli alimimiz Əziz Ələkbərli “Həqiqətin izahedici gücü: deyimlər, atalar sözləri və məsəllər” adlı ön sözdə yazır: “...xalq yaradıcılığının ən aktiv janrlarından olan paremioloji vahidlərin dərin hikmət daşdığı, hətta qədim mifoloji-kosmoloji bilgilərə də malik olduğunu nəzərə alarsaq və onları, əslində, psixodinamik örnəklər sırasına aid edərsək, bu örnəklərin daim toplanıb nəşr edilməsinin vacibliyi məsələsi ortalığa çıxır. Bu örnəklər öz psixodinamikliyi ilə yanaşı, tərbiyəvilik özəlliyi ilə də qiymətlidir. Məhz xalqın etnik dünyagörüşündən qaynaqlanaraq əxlaqi dəyərləri təbliğ edən bu örnəklərin elmi müstəvidə tədqiqi də mütləqdir. Və bu mütləqliyi örnəklərdəki əxlaqi dəyər simvolikası ilə yanaşı, tarixi və etnoqrafik cizgilərin varlığı da tələb edir. Xalqımızın qədimliyinə və milli-etnik kökünə işıq salaraq onu parlardan bu örnəklər, sözün əsl mənasında, mədəni dəyərlərimizin qorunması deməkdir”. Daha sonra alim kitabda toplanan xalqın etnik dünyagörüşündən qaynaqlanan, əxlaqi dəyərləri təbliğ edən paremioloji vahidlərin məhz Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanın ərazisinə xas olmasını yüksək səviyyədə qiymətləndirir.

Aytən xanımın tərtib etdiyi kitabda, əsasən, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində işlənən paremioloji vahidlər toplanıb. Aytən Cəfərovanın kitabın əvvəlində verdiyi “Tərtibçidən” hissəsi kitabın məqsəd və məram açarı rolunu oynayır. Folklorşünas-alim paremioloji vahidlərin milli-mənəvi dəyərlər sistemimizdəki yerini elmi izahla və tutarlı faktlarla diqqətə çatdırır. Ən əsası odur ki, müəllif deyim, atalar sözləri və məsəllərin sərhədlərini müəyyən-ləşdirərək yazır: “Deyim, atalar sözləri və məsəllərin ərazilərə məxsus olaraq müxtəlifliyini, lakin eyni məna tutumuna malik örnəklərin mövcud olduğu məkanın dil xüsusiyyətləri və s. baxımdan məqamlara uyğun olaraq müxtəlif leksik fərqliliklərlə işlənməsini də nəzərə almaq lazımdır”. Alim daha sonra paremioloji vahidlərlə bağlı görkəmli alimlərin fikirlərinə istinad edir, qədim və müasir xalq deyimləri, atalar sözləri, məsəllər barədə məlumat verir, dilimizdə işlənmə tezliyi ilə bağlı məqamlara diqqət çəkir. Müəllif kitabı nəşrə hazırlayarkən paremioloji vahidlərin toplandığı mənbələr toplusunda – ədəbi antoloji salnamələrdə, lüğətlərdə, elmi-tarixi monoqrafiyalarda, digər topla və kitablarda rast gəldiyi dil faktlarına Naxçıvan ərazisində də rast gəldiyində həmin paremioloji örnəkləri eynilə nümunə vermiş və istifadə etdiyi mənbələri də göstərmişdir. Qeyd edək ki, təqdim olunan nümunələrin bir qismi haqqında izah da verilmişdir.

Tərtibçi, əsasən, qədim türk-oğuz yurdu olan Naxçıvanın daha sıx müşahidə olunan xalq hikməti xəzinəsinin incilərini – atalar sözü, məsəllər və deyimləri toplamış və kitaba daxil etmişdir. Kitabın “**Xalq arasında ən çox işlədilən deyimlər**” bölməsində tez-tez rastlaşdığımız, böyük əksəriyyəti gündəlik məişətdə geniş istifadə olunan deyimlər təqdim edilmişdir. Həmin deyimlər Azərbaycan əlifbasına daxil olan bütün hərfləri (ı və ğ hərfləri istisna olmaqla) əhatə edir. Deyimlər əlifba sırası ilə, daxili əlifba qaydasına əməl olunmaqla a-dan z-yə doğru sıralanmışdır.

Kitaba daxil edilən deyimlər sadəcə adi cümlələrdən ibarət deyil, bunlar daha çox ahəng-dar, bəzən vəznli, ölçülü, zərif, incə poetik yükü olan ifadələrdir. Kitabdan seçdiyimiz bəzi nümunələrə diqqət edək: “*Anam mənə “kor” deyib, gəlib-gedəni “vur” deyib*”, “*Araz aşığımdandır, Kür topuğumdan*”, “*Bir çustumdur, bir pustum, hamı da mənim dostum*”, “*Biri yeyər, biri baxar, qiyamət onda qopar*”, “*Biz ümid olduq qaza, qaz özün qoydu naza*”, “*Dağların qarı, bağların barı, hamı dinsə də, sən dinmə barı*”, “*Durdun öz evini yıxdın, oturdun xalxın*

evini”, “Getdim dərddli yanına, məndən betər ağladı”, “Xalq qız verib quda qazandı, Biz qız verib qada qazandıq”, “İstəyirsən bal-çörək, Al əlinə bel-kürək”, “Aşı molların, başı molların, Altıdan da beşi molların. Yerdə qaldı bir dənə, Onunla da var işi molların”. Bu tip paremiyalarda ritm, qafiyə, obrazlı deyim tərzii xarakterik və özünəməxsusdur. Naxçıvan ərazisindən toplanan bu dil vahidləri fikrin bədii siqlətini artırmağa, estetik gözəlliyini yaxşılaşdırmağa, fikrin obrazlı şəkildə ifadəsinə xidmət etmişdir. Həmçinin bu cür deyimlər insanın təfəkkür qabiliyyətini inkişaf etdirir, zövqünü oxşayır, estetik duyğular yaradır.

Xalq arasında işlənən bəzi deyimlər vardır ki, onlar müəlliflidir. Nəzm və ya nəsr əsərlərindən götürülən, daha tez yaddaqalan nümunələri xalq deyimə çevirir. Bəzən istifadəçi – informator bu aforistik fikrin kimə aid olduğunun və ya hansı əsərdən alındığının fərqi olmadan, ağızdan-ağıza eşitdiyi şəkildə və məqamı gəldikdə qulaq yaddaşından istifadə edir. Çünki onun üçün müəllif deyil, fikir maraqlıdır. Məsələn: “İti bazarında atından baha”, “Mənim könlüm deyir ki, hələ bunlar nədir ki?!” , “Şair, nə tez qocaldın sən?”, “Bir salama dəymədi?!”, “Könül sevən göyçək olar”, “Yaman qonşu, yaman arvad, yaman at, Birindən köç, birin boşa, birin at” və s. kimi sıx işlənən deyimlər görkəmli şairlərin yaradıcılığından alınan poetik ifadələr olmasına baxmayaraq, xalq yaradıcılığında nə qədər də cazibədar, mənalı və gözəl səslənir. Zaman keçdikcə aforistik məzmun daşıyan bu ifadələr, özünəməxsus lakonikliyə çevrilərək fəlsəfi-ədəbi janr funksionallığı daşımaqla bərabər, tədricən öz yerində işləmə bilən hazır dil vahidlərinə çevrilmişdir.

Məlumdur ki, Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının xalq danışığı tərzinə təsir imkanları necə qüvvətli olmuşsa, televiziya və radio da xalqın məişət leksikasına bir o qədər nüfuz etmə gücünə malik olmuşdur. Azərbaycan incəsənətinin böyük bir istiqamətini də kino sənəti təşkil edir. Kompüter və mobil telefon olmayan zamanlarda insanların tək məşğuliyəti televiziya ekranlarında efiərə gedən bədii filmlərimizə tamaşa etmək olub. Yarım əsrə yaxın bir müddət ərzində (1950-90-cı illərdə) daha çox inkişaf səviyyəsinə qalxan və xalq kütləvi şəkildə özünə cəlb edən kinolarımızdan götürülən bəzi ifadələr o qədər dillər əzbəri olub və o qədər xalq düşüncəsi ilə çulğaşıb ki, onları bəzən qədim el deyimlərindən fərqləndirmək mümkün olmur. Bu replikalardan bəzilərinə nəzər salaq: “Xoruzunu qoltuğuna vermək”, “Kişinin qoluna qandalı da gərək kişi vura”, “Sən bunun nazı ilə çox oynayırsan haa, Kərbəlayı...”, “Səninki oldu mənlə qoz-qoz oynamaq”, “Barmağında üzük gəzdirən bir qız, qabırğasında damğa gəzdirən bir öküz”, “İstəyirsən sənincün texnikuma girim”, “Heç hənanın yeridir?”, “Həsənəğanın qohumuyam”, “Günəş də batanda rəngi saralır” və s. kimi deyimlər danışanın nitqindəki məsələ və ya hadisələrlə əlaqələndirilərək yerli-yerində, fikrin məzmununa uyğun şəkildə işləniləndə söz sözə dayaq durur və fikri daha da qüvvətləndirir. İstifadə olunan hər paremioloji vahid ifadə olunan fikrin təsir gücünü artırmaqla yanaşı, səslənməsində də bir ahəngdarlıq yaradır, bədii estetik gözəlliyini artırır. Demək olar ki, insanın mənəvi aləminin saflaşmasında stimula çevrilən bu tipli deyimlər fikrin təsir gücünü birə-beş qat artırır və insanın nitq mədəniyyəti ilə yanaşı təfəkkür mədəniyyətini də orta qoyur.

Ümumxalq danışığı dilində işlənən deyimlərin bəzilərinin yaranma tarixi məlum olmasa da, müəyyən bir hissəsinin yaranma səbəbi unudulmamış, hələ də xalq yaddaşında qorunub saxlanmışdır. Belə ki, Aytən Cəfərova kitaba daxil etdiyi bəzi deyimləri izahla və birbaşa bağlı olduğu əhvalatla birgə vermişdir. Məsələn, “Xana yaradı, bəyə yaradı, keçəl Xunbay, sənə yaramadı?”, “Xəccə bəzəyhdə qaldı”, “İt aparın olsun”, “Kənd yığılıb Ucubılığa paltar tikir”, “Qızın oldu, qırmızı donunu çıxart”, “Tikəsi kimdən (hansı itdən) düşüb”, “Molla

gəlmişkən, ölən ölsün!”, “*Elə yeməyin belə də xırıldamağı olur*”, “*Gözdən iraq, könüldən iraq*”, “*Uşağın hökmü padşahın hökmündən üstündür*”, “*Usta Mehdi yatdı, apardı*”, “*Dava yorğan davasıdı*”, “*Verin Güloğlan yesin, ölməsə, hamı yesin*”, “*Dəy nə var, nə yox?*”, “*Əvəzedicisi yoxdur*” və s. tez-tez işlənərək deyim funksiyası qazanan bu dil elementlərinin necə yarandığı haqda da kitabdan məlumat əldə etmək mümkündür.

Məlumdur ki, dil hər zaman inkişafdadır: bəzi vahidləri passiv fonda atır, bəzilərinə daimi vətəndaşlıq hüququ verir, bəziləri isə zamanla gündəlik məişət leksikamıza daxil olur və o deyimlərin də ömrünün nə qədər olacağını zaman göstərir. Topulun yeniliklərindən və oxucuda məmnunluq yaradan xüsusiyyətlərindən biri də qədim – daşlaşmış el deyimləri ilə yanaşı, “*Noldu Paşinyan?!*”, “*Korona Çindən gəldi İrana, oldu Məşədi Korona*” və s. kimi ağıza düşən, dilə dolanan müasir deyimlərin də daxil olmasıdır.

Dilin əsas linqvokulturoloji sahəsini təşkil edən paremioloji dil vahidlərinin böyük bir hissəsi – əsrlərin sınağından çıxan, uluların daş hafizəsində daşlaşan, qəlbinin dərinliklərindən süzülən, ağır məntiq yükü daşıyan və günümüzdə də dəyərini itirməyən atalar sözləridir. Aytən Cəfərova kitabın növbəti bölməsində bu hikmət xəzinəsini “**Atalar sözləri və məsəllər**” başlığı altında əlifba sırası ilə verib. Kitabdan götürdüyümüz Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının incilərindən olan atalar sözləri və məsəllərin bir qisminə nəzər yetirək: “*Abad kənd tüstüsündən, abad məclis aşığından bəlli olar*”, “*Altı daş, üstü daş, yenə oğul aşı yaxşıdır*”, “*Bəxti çağırısan, gəlməz, bəlanı qovsan, getməz*”, “*Yetimə gəl-gəl deyən çox olar, çörək verən az olar*”, “*Tək əldən səs çıxmaz*” və s. kimi atalar sözləri və məsəllər ümumxalq yaradıcılığında min illərdir, sabitləşmiş ifadələrdir. Dildə işlənən bu tip paremioloji vahidlər xalqın yüksək məntiqi təfəkkürə, zəngin dil mənsubiyyətinə malik olmasının göstəricisidir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, paremiyalar, atalar sözləri və məsəllər bütün dillərdə olduğu kimi doğma ana dilimizdə də sabit mənalı cümlə tipli ifadələrin məcmusu və hazır konseptual fikir resurslarını yaradır. Paremioloji vahidlərdə – atalar sözləri və məsəllərdə digər bir maraqlı məqam isə onların konseptləşmə – hazırqəliblilik, sabitlik xüsusiyyətinə malik olmasıdır. Qrammatik cəhətdən söz birləşməsi və ya cümlə modelləri əsasında dildə mövcud olan konseptual hazır fikir ehtiyatlarını təşkil edən paremioloji vahidlərə nəzər salaq: “*On iki imama yalvarınca bir olan Allaha yalvar*” – etiqad konsepti, “*Ana kimi yar olmaz, Vətən kimi diyar*”, “*Ana səbri böyük olar*”, “*Analı qızın özü böyüyər, anasız qızın sözü*”, “*Çayın mənbəyi bulaq, ailənin mənbəyi anadır* – ana konsepti, “*Alim hər yerdə alimdir, padşah isə öz yerində padşahdır*”, “*Cahilin ibadətindən alimin yuxusu yaxşıdır* – elm konsepti, “*Baş-başa verməyincə daş yerindən tərpanməz*” – birlik-bərabərlik konsepti, “*Qarğa özünü quş bilər, xəşil özünü aş*” – təkəbbür konsepti, “*Bir gün duz yediyin yerə qırx gün salam ver*”, “*Çörəyi ver çörəkçiyə, birini də üstəlik*”, “*Arvadı darda, kişini varda sınayarlar*” – etibar-vəfa konsepti və s. kimi dildə hazır konseptlərdən – ümumiləşdirici paremiyalardan danışanın zəruri hallarda, müəyyən situasiyaya uyğun gələn, məqamı yetişəndə, yəni yeri gəldikdə istifadəsi “dayaq ifadələr” rolunu oynayır. Yoxsa məqamsız çəkilən məsəl, deyilən atalar sözü öz həqiqi mənasından və hikmət yükündən uzaqlaşır, danışanın dayazlığını göstərir və “Həzonsayağı” məsələ çevrilir (haşiyə: deyilənə görə, bir Həzon kişi varmış, heç bir məsəli yerində çəkməmiş. Onun bu qabiliyyətsizliyi el arasında məsələ çevrilib. Belə ki, bir şəxsin nitqində ardıcılıq, ekspressivlik və s. pozulanda, fikrini ifadə edə bilməyəndə “Həzon kimi kəllə-mayallaq danışır” ifadəsi tez-tez istifadə olunan məsəllərdəndir – Z.İ.), öz fəlsəfi-leksik semantikasını ilə hazırqəliblilik rolu oynayan bu düşüncə vahidləri kontekstdə, mövzuya uyğun olanda öz məna tutumunu ortaya qoyur.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, hər bir xalqın dili onun tarixi-fəlsəfi həyat təcrübəsini, sosial və ictimai inkişafını, eləcə də maddi və mənəvi təkamül prosesini aydın şəkildə əks etdirir. Sabit leksik strukturu olan pəremiyalar da həmin dilin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin məcmusu deməkdir. Çünki zəngin etno-mədəni materialın yaddaşlardan toplanması, tərtibi, təsnifi, tədqiqi, nəşri xalqın dünyagörüşünün aşkara çıxarılmasına xidmət edir. Tərtibçi şifahi xalq ədəbiyyatının hikmət xəzinəsindən adət-ənənələrimizi əks etdirən bu hikmətli sözlərlə bağlı əhvalatları da qələmə almaqla, xalqın məişət leksikasından aforistik kəlamları toplamaqla gələcək nəsillərin qulağında sığa olacaq nəsihətlər, vəsiyyətlər kimi istifadə edilməsinə zəmin yaratmış olur.

Dosent Aytən Cəfərova uzun illərdir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisini qarış-qarış gəzmiş, xalq yaddaşında mühafizə olunan, bəzənsə nəsillərlə birgə itib-batmaqda olan pəremioloji vahidləri toplayıb kitab halında tərtib etməklə müqəddəs bir missiyanı yerinə yetirmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, hər toplayıcı tərtibçi, hər tərtibçi də toplayıcı ola bilməz. Bunlar peşəkarlıq tələb edən məsələlərdir: informatorlarla ünsiyyət yaratmaq, ondan məlumat əldə etmək səbir işi olmaqla yanaşı, bir də çöl materialı toplamaq səriştəsi mühüm amildir. Toplanan materialların sistemləşdirilməsi və daha sonra kameral şəkildə işlənməsi isə dərin elmi bazaya əsaslanan məsələlərdir. Aytən Cəfərova tədqiqatçı-alimə xas bütün müsbət keyfiyyətləri özündə birləşdirən əsl mütəxəssis – folklorşünasdır. Onun elmi monoqrafiyalarında olduğu kimi, tərtib etdiyi kitablar da tautologiyadan uzaq, orijinal əsərlərdir. Necə deyərlər: əl əməyi, göz nuru, beyin məhsulu... Bu cür kitabların ortaya qoyulması elimiz və elmimiz qarşısında xidmətlə yanaşı, naxçıvanşünaslığa dəyərli töhfədir. İnanırıq ki, geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulan bu kitab genişləndirilmiş təkrar nəşrlərlə dəfələrlə oxucuların görüşünə gələcək.

Zülfüyyə İsmayıl
AMEA Naxçıvan Bölməsi

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

1. Jurnalın əsas məqsədi elmi keyfiyyət meyarlarına cavab verən orijinal elmi məqalələrin dərc edilməsindən ibarətdir.
2. Jurnalda başqa nəşrlərə təqdim edilməmiş yeni tədqiqatların nəticələri olan yığcam və mükəmməl redaktə olunmuş elmi məqalələr dərc edilir.
3. Məqalənin həmmüəlliflərinin sayının üç nəfərdən artıq olması arzuolunmazdır.
4. Məqalələrin keyfiyyətinə, orada göstərilən faktların səhihliyinə müəllif birbaşa cavabdehdir.
5. Məqalələr AMEA-nın həqiqi və müxbir üzvləri və ya redaksiya heyətinin üzvlərindən biri tərəfindən təqdim edilməlidir.
6. Məqalələr iki dildə – Azərbaycan və rus dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə xülasəsi və hər xülasədə açar sözlər verilməlidir.
7. Məqalənin mətni jurnalın redaksiyasına fərdi kompyuterdə, A4 formatlı ağ kağızda, “12” ölçülü hərflərlə, səhifənin parametrləri yuxarıdan 2 sm, aşağıdan 2 sm; soldan 3 sm, sağdan 1 sm məsafə ilə, sətirdən-sətrə “defislə” keçmədən, sətir aralığı 1,5 interval olmaq şərti ilə rus və Azərbaycan dilində Times New Roman şriftində yazılaraq, 1 nüsxədə çap edilərək, CD-də jurnalın məsul katibinə təqdim edilir. Mətnin daxilində olan şəkil və cədvəllərin parametri soldan və sağdan 3,7 sm olmalıdır.
8. Səhifənin ortasında “12” ölçülü qalın və böyük hərflərlə müəllifin (müəlliflərin) adı və soyadı yazılır.
9. 1 sətir boş buraxılmaqla aşağıda “12” ölçülü böyük hərflərlə məqalənin adı çap edilir. Sonra məqalənin yazıldığı dildə “10” ölçülü hərflərlə, kursivlə xülasə və açar sözlər yazılır. Daha sonra müəllifin işlədiyi təşkilatın adı, elmi dərəcəsi və e-mail ünvanı, “12” ölçülü kiçik hərflərlə qalın və kursivlə ədəbiyyat siyahısından sonra sağdan yazılır. (məs.: AMEA Naxçıvan Bölməsi; e-mail: tusinesr@gmail.com).
10. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrindən əvvəl “12” ölçülü hərflərlə, kodlaşdırma üsulu və əlifba sırası ilə göstərilməlidir. “Ədəbiyyat” sözü səhifənin ortasında qalın və böyük hərflərlə yazılır. Ədəbiyyat siyahısı yazıldığı dildə adi hərflərlə verilir. İstifadə edilən mənbələrin sayı 15-dən çox olmamalıdır. Məs.:
Kitablar: Qasımov V.İ. Qədim abidələr. Bakı: Işıq, 1992, 321 s.
Kitab məqalələri: Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvanda elm və mədəniyyət / Azərbaycan tarixində Naxçıvan, Bakı: Elm, 1996, s. 73-91.
Jurnal məqalələri: Baxşəliyev V.B., Quliyev Ə.A. Gəmiqaya təsvirlərində yazı elementləri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2005, № 1, s. 74-79.
11. Məqalənin xülasəsində müəllifin adı və soyadı “12” ölçülü kiçik, qalın hərflərlə; mövzunun adı böyük, qalın hərflərlə; xülasənin özü isə adi hərflərlə yazılır. Xülasə məqalənin məzmununu tam əhatə etməli, əldə olunan nəticələr ətraflı verilməlidir.
12. Məqalədəki istinadlar mətnin icərisində verilməlidir. Məs.: [4, s. 15]
13. Məqalələrin ümumi həcmi, qrafik materiallar, fotolar, cədvəllər, düsturlar, ədəbiyyat siyahısı və xülasələr də daxil olmaqla 5-8 səhifədən çox olmamalıdır.
14. Məqaləyə müəlliflər haqqında məlumat (soyadı, adı və atasının adı, iş yeri, vəzifəsi, alimlik dərəcəsi və elmi adı, ünvanı, e-mail adresi, əlaqə telefonu) mütləq əlavə olunmalıdır.
15. Məqalənin məzmununa əsaslanan UOT kodu yuxarı sol tərəfdən mütləq qeyd olunmalıdır.
16. Təqdim olunan məqalə üçün müəlliflər antiplagiat arayışı təqdim etməlidirlər.

QEYD: AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Elmi əsərlər” jurnalına təqdim olunan məqalələrin sayının çoxluğunu və “Tusi” nəşriyyatının imkanlarının məhdudluğunu nəzərə alaraq bir nömrədə hər müəllifin yalnız bir məqaləsinin çap edilməsi nəzərdə tutulur.

INFORMATION FOR AUTHORS

1. The primary purpose of this journal is to publish original scientific papers that meet scientific criteria.
2. The journal publishes compact and perfectly edited scientific papers, which are the results of new research and have not been published in other publications previously.
3. The number of collaborators exceeding three is undesirable.
4. The author is directly responsible for the quality of papers and the accuracy of the facts presented.
5. The papers must be submitted by full members and corresponding members of ANAS or one of the Editorial Board members.
6. The papers can be published in two languages – Azerbaijani and Russian. In addition to the language of a paper, an abstract should be provided in two other languages; keywords should be pointed.
7. A paper text is submitted to the editor-in-chief of the journal along with an electronic copy, it must be printed on a personal computer, on white A4 paper, in Times New Roman font, font size “12”, page parameters 2 cm above, 2 cm below, 3 cm on the left, 1 cm on the right, without hyphenation, the interval of 1.5, and in one of the languages mentioned above. Margins for figures and tables inside the text should be 3.7 cm left and right.
8. The name and surname of the author (authors) are indicated in bold and capital letters in the center of the page, font size “12”.
9. Below, after one blank line, the title of the paper is indicated in capital letters, font size “12”. Then there is abstract including keywords in the language of the paper, font size “10”, italics. The organization name, the author’s scientific degree, the email address should be written below the references in lowercase letters, font size “12”, bold italics (for example, Nakhchivan branch of ANAS; Email: tusinesr@gmail.com).
10. Reference should be made to scientific sources on the subject, the list of references should be given before the abstract, following the encoding rules, in alphabetical order, the font size “12”. The word “references” in the middle of the page is highlighted in bold and in capital letters. References are in lowercase letters in the language in which this edition has been published. The used sources must not be more than 15. Eg.:
Books: Gasymov V.I. Ancient monuments. Baku: Light, 1992, 321 p.
Book papers: Habibbeyli I.A. Science and culture in Nakhchivan / Nakhchivan in the history of Azerbaijan. Baku: Science, 1996, p. 73-91.
Journal papers: Bakhshaliev V.B., Guliev A.A. Writing elements in the drawings of Gemigaya // Proceedings of the Nakhchivan Branch of ANAS, 2005, № 1, p. 74-79.
11. In the abstract, the author’s name and surname are indicated in lowercase letters in bold font, size “12”; the title of the paper is capitalized in bold; the abstract itself is in lowercase letters. The abstract should correspond to the full content of the paper; the results should be reported in detail.
12. The links in the paper should be in the text. Eg.: [4, p. 415].
13. The total amount of a paper, including graphic materials, photographs, tables, formulas, references, and reviews, should not exceed 5-8 pages.
14. Authors’ data must be specified additionally (last name, first name, patronymic, place of work, position, degree, academic title, address, email address, work, and home phone numbers).
15. A paper’s code based on UDC should be indicated on the left.
16. Authors must provide Antiplagiat certificates for submitted papers.

NOTE: *Considering the large number of papers submitted to the “Scientific works” journal of the Nakhchivan Branch of ANAS, and the limited capabilities of the “Tusi” Publishing house, it is assumed that only one paper of each author can be published in one issue.*

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

1. Основной целью журнала является публикация оригинальных научных статей, соответствующих критериям научного качества.
2. Журнал публикует компактные и в совершенстве отредактированные научные статьи, являющиеся результатами новых исследований и не опубликованные ранее в других изданиях.
3. Желательно, чтобы число соавторов не превышало трех.
4. Автор несет прямую ответственность за качество статей, достоверность представленных в них фактов.
5. Статьи должны быть представлены действительными членами и членами-корреспондентами НАНА или одним из членов Редколлегии.
6. Статьи могут быть представлены на двух языках – азербайджанском и русском. Резюме и ключевые слова необходимо представить на двух других языках.
7. Статьи представляют в редакцию журнала в печатном виде, в электронной форме (CD), на бумаге формата А4, шрифт Times New Roman, кегль шрифта 12 пт, параметры страницы: верхнее поле – 2 см, нижнее – 2 см левое – 3 см, правое – 1 см, без переносов, межстрочный интервал – 1,5. Поля страниц для рисунков и таблиц внутри текста слева и справа должны быть по 3,7 см.
8. По центру страницы, кеглем 12 пт, жирным шрифтом и заглавными буквами указывается имя и фамилия автора (авторов).
9. После одной пустой строки указывается название статьи заглавными буквами, кегль шрифта 12 пт. Затем приводится аннотация с ключевыми словами на языке статьи (кегль шрифта – 10 пт, курсив). Название организации, ученая степень и адрес электронной почты автора указываются обычными строчными буквами, жирным курсивом, кегль шрифта 12 пт, справа после списка источников (например: Нахчыванское отделение НАНА; E-mail: tusinesr@gmail.com)
10. Следует указать ссылки на научные источники по данному предмету. Список использованной литературы указывается перед резюме, в соответствии с правилами кодировки, в алфавитном порядке, кегль шрифта 12 пт. Слово “Литература” пишется посередине страницы, заглавными буквами и жирным шрифтом. Список литературы приводится строчными буквами на языке публикации приведенного издания, в количестве не более 15. Напр.:
Книги: Гасымов В.И. Древние памятники. Баку: Ишыг, 1992, 321 с.
Книжные статьи: Хабиббейли И.А. Наука и культура в Нахчыване / Нахчыван в истории Азербайджана. Баку: Наука, 1996, с. 73-91.
Журнальные статьи: Бахшалиев В.Б., Гулиев А.А. Элементы письменности в рисунках Гемикая // Известия Нахчыванского отделения НАНА, 2005, № 1, с. 74-79.
11. В резюме имя и фамилия автора указываются строчными буквами жирным шрифтом кеглем 12 пт, название статьи – заглавными буквами жирным шрифтом, само резюме строчными буквами. Резюме должно соответствовать полному содержанию статьи с подробным представлением полученных результатов.
12. Ссылки должны быть представлены в тексте в виде [4, с. 15].
13. Общий объем статьи, включая графические материалы, фотографии, таблицы, формулы, список литературы и отзывы, не должен превышать 5-8 страниц.
14. Обязательно указываются данные об авторах (фамилия, имя, отчество, место работы, должность, ученая степень и звание, адрес, адрес электронной почты, контактный номер).
15. Необходимо указать УДК статьи слева в верхней части.
16. Авторы должны предоставить сертификат Антиплагиат на присланную статью.

ПРИМЕЧАНИЕ: Принимая во внимание большое количество статей, представленных в журнал “Научные труды” Нахчыванского отделения НАНА и ограниченные возможности издательства “Туси”, в одном номере может быть опубликована только одна статья каждого автора.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi nəşri
№ 2 (74)

Nəşriyyatın müdiri
Baş redaktor
Korrektor
Operatorlar

– Qafar Qərib
– Zülfiyyə Məmmədli
– Yelena Muxtarova
– İlhamə Əliyeva
– Aynur Təhməzova
– Taleh Maxsudov

Yığılmağa verilmişdir: 01.09.2023
Çapa imzalanmışdır: 29.09.2023
Kağız formatı: 70 x 108 1/16
20,1 çap vərəqi. 322 səhifə
Sifariş № 180. Tiraj: 100

AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Tusi” nəşriyyatında çap edilmişdir.
Ünvan: Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 35.
E-mail: tusinesr@gmail.com

